

**ESKİ MEZOPOTAMYA VE ANADOLU'DA ÇOCUK
(MÖ II. BİNYILIN SONUNA KADAR)**

Tuğba SABUNCUO

**Kasım 2019
DENİZLİ**

**ESKİ MEZOPOTAMYA VE ANADOLU'DA ÇOCUK
(MÖ II. BİNYILIN SONUNA KADAR)**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı**

Tuğba SABUNCUO

Danışman: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

**Kasım 2019
DENİZLİ**

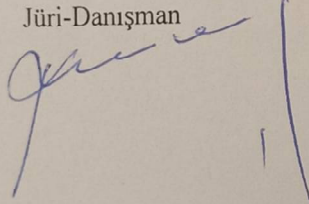
DOKTORA TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı, doktora programı öğrencisi Tuğba SABUNCUO tarafından Prof. Dr. Yusuf KILIÇ yönetiminde hazırlanan "Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Çocuk (M.Ö. II. Binyılın Sonuna Kadar)" başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 14.11.2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

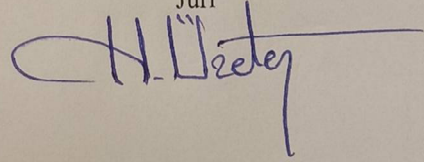
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK
Jüri Başkanı

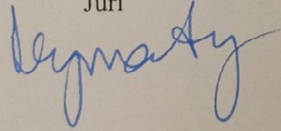
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ
Jüri-Danışman

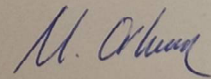
Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN
Jüri

Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN
Jüri

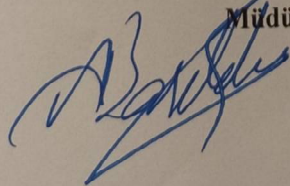
Dr. Öğr. Ü. Murat ORHUN
Jüri

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun
18/12/2019 tarih ve ...5.1101.. sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet BARDAKCI

Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza

Öğrenci Adı Soyadı: Tuğba Sabuncuo

ÖNSÖZ

Tez çalışmamı “Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Çocuk (MÖ II. Binyılın Sonuna Kadar)” olarak belirlememde, hocamın yönlendirmesiyle hazırladığım doktora seminer konum “Çivi Yazılı Hukukta Çocuk Hakları” etkili olmuştur. Buradan yola çıkarak daha geniş bir bakış açısıyla insan soyunun devamının garantisi olan çocuğun varlığını, Mezopotamya ve Anadolu’da tarih öncesi devirlerden başlayarak tarihin en erken devirlerine kadar anlatma amacını taşıdım. Kendi içinde bir sınırlama var gibi görünse de çocuğu, anne rahmine düştüğü andan doğumuna ve ölümüne kadar geçen sürede, kısacası bir ömrü – hâlâ eksik kalan birçok unsurla birlikte- arkeolojik ve çivi yazılı kaynakları temel alarak çeşitli örneklerle aktarmaya çalıştım.

Yüksek Lisans ve Doktora danışmanlığımı yaparak akademik hayatımın ilk safhasından itibaren bilgilerini ve sabrını esirgemeyen, çalışmamın her aşamasında her zorluğunda yol gösteren, çözüm getiren, saygıdeğer hocam Prof. Dr. Yusuf KILIÇ’a teşekkürü bir borç bilirim.

Bununla birlikte tez izleme kurulunda önerileriyle çalışmaya katkı sağlayan Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK, Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN, Doç. Dr. H. Hande DUYMUŞ FLORIOTI ve Dr. Öğr. Ü. Murat ORHUN hocama teşekkür ederim.

Eğitime başladığım ilk günden itibaren maddi- manevi desteklerini esirgemeyen sevgili aileme teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

ESKİ MEZOPOTAMYA VE ANADOLU'DA ÇOCUK

(MÖ II. BİNYILIN SONUNA KADAR)

Sabuncuo, Tuğba

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

Kasım 2019, XI+325 Sayfa

Tarih öncesi devirler ve tarihin en erken devirlerinden itibaren neslin devamının göstergesi olan çocuk aile içinde önemli bir yere sahiptir. Bu çerçevede Eski Mezopotamya ve Anadolu insanların ortaya koyduğu toplumsal gelişim sürecinde aile ve çocuğun üstlendiği etkin roller yadsınmaz. Çünkü toplum çekirdekten iyi yetiştirilmiş çocuklarla sürekliliğini koruyabilir. Nitekim Mezopotamya'da Sumer, Akad, Babil, Asur, Anadolu'da Hitit Öncesi ve Hitit toplumlarından günümüze ulaşan arkeolojik malzemeler, siyasi, sosyal, kültürel ve hukuk içerikli çivi yazılı belgeler bunun en güzel kanıtıdır. Söz konusu belgelerde aile kavramı, anne, baba, çocuk ilişkileri, çocuğa verilen öğütler, doğum, doğum kehanetleri, tıbbi açıdan anne ve çocuk sağlığı, eğitim ve meslek edinme, ders müfredatı, öğrenci öğretmen ilişkileri, çocuk hakları ve cezaları gibi doğrudan çocuğu ilgilendiren konuları tespit etmek mümkündür. Yine bu yazılı vesikaların hukuk içerikli olanlarından ise çocuksuz ailelerin evlat edinme vasıtasıyla çocuk özlemini giderdikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla çivi yazılı belgeler adı geçen Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında doğumundan ölümüne kadar çocuğa verilen önemi açıkça göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Anadolu, Aile, Çocuk, Doğum, Çocuk Sağlığı, Doğum Kehanetleri, Eğitim, Çocuk Hakları, Çocuk Cezaları

ABSTRACT**CHILD IN ANCIENT MESOPOTAMIA AND ANATOLIA
(UNTIL THE END OF SECOND MILLENNIUM B.C.)**

Sabuncuo, Tuğba

Doctoral Thesis, Department of History

Thesis Supervisor: Associate Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

November 2019, XI+325 Page

The child, as a sign of continuity for human generations since the prehistoric times and ancient times, has an important place within the family. With this aspect, the active roles both the family and the child played during the civilization processes in Ancient Mesopotamia and Anatolia are undeniable. This is because of the fact that societies can provide their continuity with children grown well in the family. Indeed, archeological materials and political, social, cultural and law thematic cuneiform documents from Mesopotamia Sumerian, Akkadian, Babylonian, Assyrian, from Pre-Hittite Anatolian and Hittite civilizations are the best evidences of this fact. In these documents, it is possible to identify the issues related to children such as family concept, familial relations, advices given to the child, birth, birth divinations, maternal and child health, education and getting a profession, course syllabus, teacher-student relations, the rights and punishment of the child. In addition, from the law related documents, it is also understood that families without children fulfilled their longing of a child through adoption. Thus, the above mentioned documents clearly show the importance given to the child from his birth to death in Mesopotamian and Anatolian societies.

Key Words: Mesopotamia, Anatolia, Family, Child, Birth, Child Health, Birth Divinations, Education, Child Rights, Child Punishments

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA ÇOCUK

1.1. MEZOPOTAMYA COĞRAFYASI.....	9
1.2. MEZOPOTAMYA'DA TARİH ÖNCESİNDE ÇOCUK.....	11
1.3. SUMER VE AKAD TOPLUMUNDA ÇOCUK.....	18
1.3.1. Sumer ve Akad Dönemi.....	18
1.3.2. Sumer ve Akad'da Aile.....	20
1.3.3. Sumer Aile İlişkilerinde Çocuğun Yeri.....	26
1.3.3.1. Anne- Çocuk İlişkisi.....	28
1.3.3.2. Baba- Çocuk İlişkisi.....	35
1.3.3.3. Kardeşler Arası İlişkiler.....	40
1.3.4. Sumer ve Akad Okullarında Çocukların Eğitimi.....	40
1.3.4.1. Sumer ve Akad Okullarının Genel Özellikleri.....	40
1.3.4.2. Sumer ve Akad Okullarının Öğretim Programı.....	44
1.3.4.3. Sumer ve Akad Okullarında Öğrenci – Öğretmen İlişkileri.....	49
1.3.5. Sumer ve Sami Hukukunda Çocuk Hakları.....	51
1.3.5.1. Sumer Hukukunda Çocuk Hakları.....	51
1.3.5.1.1. Urukagina Reformu ve Ur-Nammu Kanunu'nda Çocuk Hakları.....	51
1.3.5.1.2. Ana İttişu Kanunu'nda Çocuk Hakları.....	52

1.3.5.1.2.1. Ana İttišu Kanunu'nda Çocuk Düşürtme Cezaları	53
1.3.5.1.2.2. Ana İttišu Kanunu'nda Evlat Edinme	53
1.3.5.2. Sami Hukukunda Çocuk Hakları	54
1.3.5.2.1. Lipit İştar Kanunu'nda Çocuk Hakları	54
1.3.5.2.1.1. Lipit İştar Kanunu'nda Miras İntikalinde Çocuk Hakları	54
1.3.5.2.2. Eşnunna Kanunu'nda Çocuk Hakları.....	55
1.3.5.2.2.1. Eşnunna Kanunu'nda Miras İntikalinde Çocuk Hakları	56
1.3.5.2.2.2. Eşnunna Kanunu'nda Sütannelik ve Evlat Edinme	56
1.3.5.2.2.3. Eşnunna Kanunu'nda Haczetme ve Tecavüz Suçunda Çocuğun Durumu.....	56
1.4. BABİL TOPLUMUNDA ÇOCUK.....	57
1.4.1. Eski Babil Dönemi.....	57
1.4.2. Eski Babil'de Aile	58
1.4.3. Eski Babil'de Çocuk Doğuramayan (Kısır) Kadının Durumu	64
1.4.4. Eski Babil'de Sütannelik.....	65
1.4.5. Eski Babil Kehanetlerinde Çocuk	68
1.4.5.1. Šumma İzbu Kehaneti	70
1.4.5.2. Alamdimmû Kehaneti	71
1.4.5.3. Bārûtu Kehaneti	72
1.4.6. Eski Babil'de Çocukların Eğitimi	73
1.4.7. Eski Babil Hukukunda Çocuk Hakları.....	78
1.4.7.1. Hammurabi Kanunu'nda Çocuk Hakları.....	78
1.4.7.1.1. Hammurabi Kanunu'nda Çocuk Düşürtme Cezaları	79
1.4.7.1.2. Hammurabi Kanunu'nda Çocuğun Velayet Durumu	79
1.4.7.1.3. Hammurabi Kanunu'nda Miras İntikalinde Çocuk Hakları.....	80
1.4.7.1.4. Hammurabi Kanunu'nda Evlat Edinme.....	83

1.4.7.1.5. Hammurabi Kanunu'nda Kaçırılma ve Haczetme Suçunda Çocuğun Durumu	87
1.4.7.2.Eski Babil Kralı Ammi-Şaduqa Fermanı'nda Çocuk Hakları	87
1.4.8.Orta Babil (Kassitler) Dönemi	88
1.4.9.Orta Babil (Kassitler)'de Aile	91
1.4.10. Orta Babil (Kassitler)'de Çocukların Eğitimi	93
1.5. ASUR TOPLUMUNDA ÇOCUK.....	94
1.5.1. Eski Asur Dönemi	94
1.5.2. Eski Asur'da Aile	97
1.5.3. Eski Asur'da Çocukların Eğitimi	105
1.5.4. Eski Asur Hukuk Belgelerinde Çocuk Hakları	108
1.5.4.1. Eski Asur'da Hukukun İşleyişi	108
1.5.4.2. Eski Asur Boşanma Belgelerinde Çocuğun Durumu.....	109
1.5.4.3. Eski Asur Borç Belgelerinde Çocuğun Durumu.....	110
1.5.4.4. Eski Asur Miras Belgelerinde Çocuğun Durumu	111
1.5.4.5. Eski Asur Belgelerinde Evlat Edinme.....	114
1.5.5. Orta Asur Dönemi	115
1.5.5.1. Orta Asur'da Aile.....	117
1.5.5.2. Orta Asur'da Çocukların Eğitimi.....	121
1.5.5.3. Orta Asur Hukukunda Çocuk Hakları.....	124
1.5.5.3.1. Orta Asur Kanunları'nda Çocuk Hakları	124
1.5.5.3.1.1. Orta Asur Kanunları'nda Çocuk Düşürtme Cezaları.....	124
1.5.5.3.1.2. Orta Asur Kanunları'nda Miras İntikalinde Çocuk Hakları.....	125
1.5.5.3.1.3. Orta Asur Kanunları'nda Evlat Edinme.....	127
1.5.5.3.1.4. Orta Asur Kanunları'nda Rehin Tutulmada Çocuğun Durumu...	128
1.6. ESKİ MEZOPOTAMYA'DA ANNE-ÇOCUK SAĞLIĞI.....	128

1.6.1. Eski Mezopotamya’da Tıp Bilgisi.....	128
1.6.2. Eski Mezopotamya Tıbbında Kadın Hastalıkları ve Doğum.....	133
1.6.2.1. Kısırlık Tedavisi.....	133
1.6.2.2. Gebelik Testi.....	134
1.6.2.3. SA.GİG/sakikkû 36./37. Tablet	136
1.6.2.3.1. Fetüs Cinsiyeti ve Sayısı Belirleme Tahminleri.....	136
1.6.2.3.2. Gebe Kadının ve Fetüsün Sağlık Durumu	137
1.6.2.4. Doğum.....	140
1.6.2.5. Doğum Kontrolü ve Çocuk Düşürme.....	144
1.6.3. Eski Mezopotamya Tıbbında Çocuk Hastalıkları.....	146
1.6.3.1. SA.GİG/sakikkû 29. Tablet	146
1.6.3.1.1. Epilepsi.....	146
1.6.3.2. SA.GİG/sakikkû 40. Tablet	148
1.6.3.2.1. Bebeğin Gelişim ve Beslenme Sorunu	148
1.6.3.2.2. Nörolojik Hastalıklar	149
1.6.3.2.2.1. Moro (Sıçrama) Refleksi.....	149
1.6.3.2.2.2. Nöbet Geçirme.....	149
1.6.3.2.2.3. Abdominal (Karın) Epilepsisi.....	150
1.6.3.2.2.4. Felç ve Beyin Felci	151
1.6.3.2.2.5. İçe Dönen (El) Başparmak	151
1.6.3.2.2.6. Açık Bıngıldak.....	152
1.6.3.2.2.7. Spina Bifida (Açık Omurilik).....	153
1.6.3.2.3. İnfantil Kolik (Gaz Sancısı)	153
1.6.3.2.4. Peritonit (Karın Zarı İltihabı)	153
1.6.3.2.5. Ateş	154
1.6.3.2.6. BILU/ Bu’sanu Hastalığı.....	155

1.6.3.2.7. İshal.....	156
1.6.3.2.8. Diş Çıkarma.....	156
1.7. ESKİ MEZOPOTAMYA BÜYÜLERİNDE ÇOCUK	157
1.7.1. Eski Mezopotamya’da Büyünün Genel Özellikleri.....	157
1.7.2. Doğumla İlgili Büyülerde Çocuk	158
1.7.5. Lamaštu’ya Karşı Yapılan Büyülerde Çocuk.....	161
1.7.4. Hasta Bebeklere Karşı Yapılan Büyüler	162
1.7.5. Ağlayan Bebeklere Karşı Yapılan Büyüler.....	162

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ ANADOLU TOPLUMLARINDA ÇOCUK

2.1. ESKİ ANADOLU COĞRAFYASI	165
2.2. ANADOLU’DA TARİH ÖNCESİNDE ÇOCUK.....	166
2.3. HİTİT ÖNCESİ ANADOLU TOPLUMLARINDA ÇOCUK	188
2.3.1. Hatti Toplumunda Çocuk.....	188
2.3.2. Hurri Toplumunda Çocuk	190
2.3.3. Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Çocuk.....	196
2.3.3.1. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi	196
2.3.3.2. Yerli Halkın Yaşamında Çocuk	200
2.3.3.3. Asurlu Tüccarların Yaşamında Çocuk	206
2.4. HİTİT TOPLUMUNDA ÇOCUK	209
2.4.1. Hitit Devleti Dönemi	209
2.4.2. Hititler’de Aile	214
2.4.3. Hitit Büyü Ritüellerinde Çocuk.....	231
2.4.3.1. Hitit Büyü Ritüellerinin Genel Özellikleri	231
2.4.3.2. Kısırlık ve Tedavisi	232
2.4.3.3. Gebelik	236

2.4.3.4. Doğum	237
2.4.3.5. Çocuk Hastalıklarının Tedavisi.....	241
2.4.4. Hitit Kehanetlerinde Çocuk.....	243
2.4.5. Hititler’de Çocukların Eğitimi.....	246
2.4.6. Hitit Hukukunda Çocuk Hakları.....	251
2.4.6.1. Hitit Kanunları’nda Çocuk Hakları.....	251
2.4.6.1.1. Hitit Kanunları’nda Çocuk Düşürtme Cezaları	252
2.4.6.1.2. Hitit Kanunları’nda Çocuğun Velayet Durumu	252
2.4.6.1.3. Hitit Kanunları’nda Miras İntikalinde Çocuk Hakları.....	253
2.4.6.1.4. Hitit Kanunları’nda Evlat Edinme	254
2.4.6.1.4. Hitit Kanunları’nda Satılma ve Tazminat Ödemede Çocuğun Durumu	255
SONUÇ	256
KAYNAKLAR.....	270
EKLER.....	314
EK-1: TIP TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ.....	315
EK-2: RESİMLER.....	317
ÖZGEÇMİŞ.....	325

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

[...]	Tablette Kırık Olan İşaretler
ABoT	Ankara Arkeoloji Müzesinde bulunan Boğazköy Tabletleri
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
AKT	Ankara Kültepe Tabletleri
AÜ DTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
BAM	Die Babylonisch-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen
BE	The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania Series A: Cuneiform Texts.
Bkz.	Bakınız
Bo	Registration numbers of tablets and fragments excavated at Boğazköy before 1931.
C.	Cilt
CAD	The Assyrian Dictionary of the University of Chicago
CCT	Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum
CDA	A Concise Dictionary of Akkadian
CTH	Catalogue des Textes Hittites
çev.	Çeviren
EA	El Amarna
ed.	Editör
EL	Die Altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe
ICK	Inscriptions Cuneiforms du Kültepe
KAJ	Middle Assyrian Texts
KBo	Keilschrifttexte aus Boghazköi

Kt.	Kültepe Tabletleri
KUB	Keilschrifturkunden aus Boghazköix
MÖ	Milattan Önce
MVA	Mittellassyrische Verwaltungsurkunden aus Assur. Texte aus den “großen Speichern” und dem Ubru-Archiv.
No.	Numara
Res.	Resim
S.	Sayı
s.	Sayfa
TR	Texts from Tell Al Rimah.
UET	Middle Babylonian Legal Documents And Other Texts
vd.	Ve diğerleri
vol.	Volüm

GİRİŞ

Felsefi açıdan, “insan” mikrokosmos (küçük evren), “evren” de makrokosmos (büyük evren) olarak tanımlanmıştır. Böyle bir kavramsallaştırmayı toplumbilime yansıttığımızda mikrokosmos “aileyi” makrokosmos ise “toplumu” temsil edecektir¹. Toplumun en küçük birimi olarak kabul edilen aile için sosyolojide birçok kuram oluşturulmuştur. Bu kuramlar bir yana, farklı zamanlarda değişime uğrayan dünya düzeninde aile; “evrensel olma, duygusal bir temele dayanma, şekillendirme özelliğine sahip olma, sınırlı bir kapsam ve sosyal kurallarla çevrili olma, üyelerinin sorumluluklar taşıması, sürekli ve aynı geçici bir tabiata sahip olma” gibi kendine has özelliklerini devam ettirmiştir². Dahası aile kurumu hemen hemen bütün dünyada temel işlevleri kabul edilen “toplumsal kuralları ve değerleri bireylere aktarma, bireyleri diğer toplumsal kurumlara bağlama, başka kurumlara ve kişilere devredilemeyecek (cinsellik, sosyalleşme, sevgi vb.) yükümlülükleri yerine getirme, üyelerini denetleyerek toplumsal amaçların gerçekleşmesine katkıda bulunma, dinamik yapısıyla toplumsal değişimde etkin bir araç rolü oynama”yı yerine getirmiştir. Ailenin biyolojik işlevi başka bir ifadeyle insan neslinin devamlılığını sağlaması da önemini hiç kaybetmemiştir. Ancak günümüzde aileye alternatif yaşam biçimlerinin ortaya çıkmasının (evliliğin yapılmasının sadece kadın ve erkek arasında sınırlı kalmaması, evlilik ve çocuk sahibi olmanın reddedilmesi vb.) bu işlevin doğru olarak sürdürülebilmesinde sıkıntılara yol açacağı düşünülmektedir. Yine de evliliğin eşlerin cinsel ilişkilerini yasallaştırdığı, ailede karı-koca ve çocukların birbirlerine karşı hak ve sorumluluklarını düzenlediği görüşü hâlâ genel geçerliliğini korumaktadır. Bu durumda çocuk yapma işlevi toplumsal bir onayla aile kurumuna verilmektedir³.

“Çocuk” terimi ise iki anlamı taşımıştır: Birincisinde soy bakımından kız ya da erkek evlat, ikincisinde toplumda yetişkinlerle aynı ölçüde tam bir ekonomik ve hukuksal statü kazanamamış kişi, küçük yaştaki insan. İkinci gruptaki insanların da çocukluk olarak bilinen ve yaşla ilintili bir dönemden geçtikleri belirtilmektedir⁴.

¹ Kadir Canatan, “Aile Kavramının Tanımı”, *Aile Sosyolojisi*, (ed.) Kadir Canatan, Ergün Yıldırım, Açılım Kitap, İstanbul 2018, s. 53.

² Birsen Gökçe, “Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme”, *Aile Yazıları-I: Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 208-209.

³ Özge Zeybekoğlu Dündar, “Değişen ve Değiş(e)meyen Yönleriyle Aile: Yapısı, Türleri, İşlevleri”, *Değişen Toplumda Değişen Aile*, (ed.) Nurşen Adak, Siyasal Kitabevi, Ankara 2018, s. 57-58.

⁴ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s. 120.

Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 193 ülke tarafından imzalanan (UNICEF) Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'nin birinci maddesinde çocuk, "18 yaşından küçük insan" olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu ifadeyle de çocukluğun başlangıcı açık bırakılmaktadır⁵. Ancak gelişim psikolojisinde çocukların büyüme ve gelişme dönemleri ortak özellikleri kapsayan yaş aralıklarıyla ele alınmaktadır. Buna göre: Doğum Öncesi Dönem'de döllenmeden sonraki 1-2 haftalık döneme "dölüt", 3.-8. haftaya "embriyo" adı verilmektedir. 12. haftadan (3. Ay) itibaren "embriyo dönemi" tamamlanmakta ve gebeliğin son haftasına (40 hafta) kadar geçen süre yerini "fetüs dönemine" bırakmaktadır. Bebeklik Dönemi'ni 0-2 yaş aralığı oluştururken, 38 haftadan küçük doğanlar "prematüre bebek", 38 haftadan büyük doğanlar "zamanında doğan bebek", 1. aydan 2 yaşına kadar olanlar "bebek" olarak adlandırılmaktadır. Çocukluk Dönemi'nde 2-6 yaş arası "erken çocukluk dönemi"ne, 6-12 yaş arası ise "son çocukluk dönemi" içine yerleştirilmektedir. Ergenlik Dönemi de 12-18 yaş aralığını kapsamaktadır⁶.

Çocukluk kavramı üzerine yapılan çalışmalar uzun süre boyunca gelişim psikolojisi etrafında şekillenmiştir. Bu çalışmalarda rasyonellik, doğallık ve evrensellik çocuk ve çocukluk gelişiminin önemli üç teması olarak kabul edilmiştir. Psikolojinin sağladığı gelişim yaklaşımı en başta doğal olarak büyüme fikrine dayanmaktadır. Rasyonel açıdan çocukluk, çiraklık dönemini temsil etmesiyle yetişkinliğe ulaşmanın evrensel işareti olarak kabul edilmiştir⁷. Sosyologlar tarafından eleştirilmeye başlanılan gelişim psikologları özellikle evrensellik konusundaki katı görüşlerini esnetmeye yöneltilmişlerdir. Zira çocukluk sosyolojisi yaklaşımlarına göre: "1- Çocukluk toplumsal bir yapım olarak anlaşılmalıdır. Çocukluk insan gruplarının doğal ve evrensel bir özelliği değil, toplumların özel ve yapısal bir bileşeni olarak ortaya çıkar. 2- Çocukluk toplumsal çözümlemenin bir değişkenidir. Kültürlerarası araştırmalar tek ve evrensel bir çocukluk değil, çeşitli çocukluklar olduğunu göstermektedir. 3-

⁵ Rachel Hodgkin, Peter Newell, *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme Uygulama Elkitabı*, Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu 2002, Tercüme ve Editör: Şebnem Akipek, 2003, s. 3.

⁶ Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, s. 18-29.; Ayşe Esra İşmen Gazioğlu, *Hayatın İlk Çeyreği (0-18 Yaş Gelişimi)*, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü- Proje Yürütücüsü: Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi, Ankara 2011, s. 21-107.; David Knoppert vd., "Paediatric Age Categories to be Used in Differentiating between Listing on a Model Essential Medicines List for Children", World Health Organization, 2007, s.4, <http://archives.who.int/eml/expcom/children/Items/PositionPaperAgeGroups.pdf>, 29.06.2019, 23.00.

⁷ Allison James, Alan Prout, "A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems", *Constructing and Reconstructing Childhood*, (ed.) Allison James, Alan Prout, UK Falmer Press, London 2005, s. 10.

Çocukların toplumsal ilişkileri ve kültürleri yetişkinlerin bakış açısından bağımsız olarak kendi başına araştırılmaya değerdir. 4- Çocuklar kendi toplumsal yaşamlarının kurulmasında ve yönetilmesinde etkindirler ve öyle görülmelidirler. Çocuklar toplumsal yapıların ve süreçlerin edilgen öznelere değildirler. 5- Etnografi, çocukluğun araştırılmasında özellikle yararlı bir yöntem bilimdir; bu yaklaşım sosyolojik bilginin üretimine çocukların katılmasını deneysel ya da tarama türü araştırmalardan daha fazla sağlar”⁸.

Günümüz toplumlarından çok daha geriye insanlık tarihinin başlangıcına gittiğimizde birçok konunun aile ve çocukla bir bağlantısının olduğunu görmekteyiz. Antropologlar Paleolitik Çağ’da erkeklerin avcılık, kadın ve çocukların toplayıcılıkla uğraşarak iş bölümü yaptıklarını belirtmektedirler. Avcı ve toplayıcılarda cinsiyet ekseninde yoğunlaşan bu iş dağılımının da özellikle kadınların gebelik döneminde ve çocuklarını büyütme için zaman ayırmak zorunda kaldıkları dönemde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu açıdan hem gebelik esnasında hem de doğumdan sonra çocuk yetiştirmek zorunda olan kadınlar daha az çaba gerektiren ekonomik faaliyetleri ve üretim faaliyetlerini gerçekleştirmiş olmalıdırlar. Erkekler ise bu tür biyolojik sınırlamalar olmaksızın uzmanlık gerektiren avcılık için daha fazla hareketliliğe, el işi üretimi sağlayan becerileri geliştirmek için daha fazla boş zamana sahip olmuşlardır⁹. Ancak gerek toplayıcılıktaki belirgin ekonomik rol gerekse doğurganlık-bereket kültürüyle ilişkilendirilen kadın heykelciklerinin (venüsler) ana tanrıçaların prototipleri olarak görülmesiyle, bu toplumlarda anaerkil aile yapısının olduğu kabul edilmektedir. Anaerkillik teriminin iki tür kullanımı olduğu kabul edilmektedir. Bunlardan birincisinde, annenin aile reisi olduğu ve soyun anneye göre belirlendiği bir duruma işaret edilmektedir. Daha spekülatif olan ve günümüzde artık fazla destek bulamayan ikinci kullanımında ise annelerin başlıca güç konumlarını ellerinde tuttukları bir topluma göndermede bulunmaktadır. Diğer taraftan ortak yaşamın doğal ve zorunlu bir sonucu olarak kadın ve erkeğin eşit kılınması diğer toplumsal ilişkilerin yanı sıra bu insanların cinselliği üzerinde de biçimlendirici etkilerde bulunmuş olmalıdır. Günümüzde sosyo-kültürel değerler açısından uygun bulunmayan başka bir ifadeyle

⁸ A. James, A. Prout, *a.g.m.*, 2005, s. 8; Bekir Onur, “Çocukluğun Dünü ve Bugünü”, *Kebikeç*, S. 19, 2005, s. 101-102.

⁹ G. Marshall, *a.g.e.*, 1999, s. 47.; Şengül G. Aydingün, “Mucizenin Kaynağı, bereketli ve Her Şeye Hâkim”, *Anadolu’da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe/A. Muhibbe Darga*, Yayına Hazırlayan: Emine Çaykara, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 44.; Jak Yakar, *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları: Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri*, C.1, Homer Kitabevi, İstanbul 2014, s. 58.

“yaş” ya da “kan bağı” gibi sınırlayıcı kuralların olmadığı cinsel ilişkilerin gerçekleşmesi çocuğun bakımı ve yetiştirilme sürecini de etkilemiş, çok eşli bir yaşam beraberinde, çocukların sorumluluğu anne- babadan ziyade topluluğun ortak paylaşımına bırakılmıştır¹⁰.

Avcı-toplayıcılıktan sonra Neolitik Çağ ile birlikte üretime geçiş süreci yaşanmıştır. İnsanların tarım yapmaya, hayvanları evcilleştirmeye ve sabit köyler kurmaya başladığı Neolitik Çağ, Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ olarak iki bölümde ele alınmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’da yerleşik yaşam ve bunun gereği yeni bir mimari, köy yaşantısı ortaya çıkmıştır. Beslenmede tahılların ve evcilleşme sürecindeki hayvanların önemi giderek artmış, ancak avcılık ve toplayıcılık hâlâ yaşamın temelini oluşturmaya devam etmiştir. Buna karşılık Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ile birlikte çiftçiliğe, besin üretimine dayalı ekonomik model tüm kurallarıyla birlikte yerleşmeye başlamış ve bu toplumsal yaşamın her kademesine yansımıştır¹¹. Tarımın yoğunlaşmasıyla birlikte arazi denetim ve iş gücü ihtiyacının da artış göstermesi, artık-ürünün ortaya çıkmasıyla toprağın ve malların özel mülkiyet haline gelmesi, toplumun anaerkil aile yapısından ataerkil aile yapısına geçmesinin yolunu açmıştır. Daha açık bir ifadeyle mirasın soy yoluyla aktarılması için evlatların meşruiyetini sağlamak erkekler açısından konuyu önemli hâle getirmiştir¹². Childe’nin de belirttiği gibi aile ekonomisine katkı sağlayacak yaşa gelene kadar avcılara yük olan çocuklar bu dönemle birlikte ekonomik açıdan aileye yararlı olmaya başlamışlardır. En basitinden çocukların tohum ekebildiğini ve ürünleri hayvanlardan koruyabildikleri gibi sürülere çobanlık yapabildiğini düşünmek mümkündür¹³. Neolitik Çağ toplumlarında yeni ekonomi biçiminin nüfus artışını sağladığını, evlerin mimari açıdan çekirdek ve geniş aile tiplerine uygun planlandığını da söyleyebiliriz¹⁴.

¹⁰ Alâeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 504, Ankara 1982, s. 79-80.; G. Marshall, *a.g.e.*, 1999, s. 22.; Begüm Köse, “Geçmişten Günümüze Aile”, *Değişen Toplumda Değişen Aile*, (ed.) Nurşen Adak, Siyasal Kitabevi, Ankara 2018, s. 18-19.

¹¹ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, (çev: Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 2006, s. 46-48.; Mehmet Özdoğan, “Neolitik Çağ- Çanak Çömleksiz”, *Arkeo Atlas- Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası Özel Koleksiyon*, (ed.) Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2011a, s. 56.

¹² G. Marshall, *a.g.e.*, 1999, s. 22.; J. Yakar, *a.g.e.*, 2014, s. 167-168.

¹³ G. Childe, *a.g.e.*, 2006, s. 48.

¹⁴ Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu’da Çevre ve Etnik Yapı*, (çev. Suavi Aydın), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s. 215-216, 228.; Charles Keith Maisels, *Uygurluğun Doğuşu: Yakındoğu’da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş*, (çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s. 186, 204, 206.; J. Yakar, *a.g.e.*, 2014, s. 170.

Neolitik Çağ'ın çiftçiliğe dayalı besin üretimi ve yerleşik köy yaşantısı birçok yerde bu özelliklerini koruyarak uzun bir süre devam etmiştir. Buna karşılık coğrafi özellikleri nedeniyle bazı bölgelerde köy yaşantısı yeni bir dönüşüm içerisine girerek daha sonra görülecek Kent-Devlet-İmparatorluk ekonomik sisteminin çekirdeğini oluşturmuştur. Bu dönüşümde tarımcı köylerin kentleşme süreci tanımıyla Kalkolitik Çağ'ın genel yapısını yansıtmıştır¹⁵. Kalkolitik Çağ'dan itibaren toplumda organize işler olarak nitelenecek yapılanmaların belirtileri ve bu yapılanmanın yavaş yavaş tek elde toplanarak merkezileşmeye yönelen bir yola girmesiyle “dikey hiyerarşi”ye geçiş süreci başlamıştır. Bu organizasyonda Güney Mezopotamya'da Obeyd/Ubeyd Dönemi tarım ve hayvancılık dışında maden ve değerli taşların ekonomiye girişinde önemli bir yere sahip olurken, Obeyd sonrası (Uruk Dönemi) Mezopotamya'da “devlet” yapılanması ortaya çıkmıştır¹⁶. Uruk Dönemi sulu tarımdan ticarete, hızlı çömlek çarkından saban, tekerlekli araba ve nehir taşımacılığı için kayıklar kullanılmasına, zorunlu hâle gelen iş bölümüyle iş kollarının artması ve farklı mesleklerde uzmanlaşmasıyla kentli yaşam biçimini temsil etmiştir. Düzenli ticaret ve büyük inşaa projeleri, artan gelirler, denetleyici ve düzenleyici yönetici sınıfın güçlenmesini sağlarken, tapınaklarda konumlanan rahip sınıfı da etkinliğini korumuştur. Gerek sosyal gerekse ekonomik alanda karmaşık hale gelen ilişkiler dönemin sonlarında (MÖ 3200) geliştirilen yazı sayesinde belirli bir sistem içerisinde yer almaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler de Sumer Kent Devleti modelinin temel öğelerini oluşturmuştur¹⁷. Siyasi, dini, askeri ve ekonomik gücü elinde tutan devlet otoritesi toplumda ataerkil düzeni de garanti altına almıştır. Böylece toplumu ilgilendiren birçok husus erkek egemen düşüncesinde gelişmeye zorunlu kalmıştır. Özellikle mirasın doğru soy çizgisini izlemesi kaygısını taşıyan erkekler, hukuki açıdan bir sözleşmeyle evlilik yaparak çocuklarının meşruiyetini sağlamışlardır. Aynı zamanda çok eşli olma hakkını da ellerinde tutan erkekler köle ya da cariye kadınlardan da çocuk sahibi olmuşlardır¹⁸. Hâlâ yazıyla tanışmamış olan Eski Anadolu'da ise devletin varlığı İlk Tunç Çağı'na (MÖ yak. 3000-2000) tarihlendirilmektedir.

¹⁵ Mehmet Özdoğan, “Kalkolitik Çağ- Köyden Kente”, *Arkeo Atlas- Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası Özel Koleksiyon*, (ed.) Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2011b, s. 102.

¹⁶ Halil Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017, s. 357- 368, 411.

¹⁷ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 46- 48.; M. Özdoğan, *a.g.m.*, 2011b, s. 103-104.

¹⁸ B. Köse, *a.g.m.*, 2018, s. 24- 25.; Chris Harman, *Halkların Dünya Tarihi*, (çev. Uygur Kocabaşoğlu), Yordam Kitap, İstanbul 2009, s. 41-42.

Eski Mezopotamya ve Anadolu'nun tarih öncesine ait yerleşim yerlerinde ortaya çıkarılan gömütler bebek ve çocukların toplum içindeki izlerini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda hem Mezopotamya hem de Anadolu coğrafyasında ele aldığımız bazı yerleşim yerleri bebek ve çocukların nasıl gömüldüklerini, yanlarına bırakılan armağanları, antropolojik ve patolojik verilere göre kaç yaşında olduklarını, hangi hastalıklar geçirdiklerini öğrenmenin yolunu açmıştır. Mezopotamya toplumlarına ait belgelerde ise çocukların kaç yaşında olduklarının yazılması yerine çoğunlukla onlar için Sumerce ve Akadca cinsiyetlerine göre bazı terimler kullanıldığı görülmüştür. Aynı durum Hitit toplumuna ait belgelerde Sumerce yazılan bu terimlerle devam ettirilmiştir.

Tarih boyunca aile ve çocuk arasındaki ilişkilerde maddi-manevi güçlü bağlar kurulmuştur. Eski Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında aile yapısı ataerkil düzende şekillenmiştir. Bu durum baba ve çocukları arasındaki bütün ilişkilere yansımıştır. Ataerkil düzende baba, ailesi üzerinde otoriter bir yetkiye sahiptir. Bu düzenin bir gereği olarak ön planda tutulan da erkek çocuklardır. Elbette ki bu kız çocuklarının sevilmedikleri ya da istenmedikleri anlamını taşımaktan uzaktır. Çünkü toplumların sürekliliği her iki cinsiyetten sağlıklı çocukların varlığı ile garanti edilebilirdi. Ama bu durum yine de erkek çocukların ön plana çıkarılmasını değiştirmemiştir. En nihayetinde babaların çocukları özellikle de oğulları ile olan ikili ilişkilerinde onlara duyduğu sevgi-şefkat, onları hayata hazırlamak için verdiği öğütler, yaşamlarının iyi olması için onlara ettiği dualar önemli olmuştur. İlişkilerin doğal bir akışı olarak babalar bazen sorumluluklarını yerine getirmedikleri için oğullarına büyük kızgınlık ve sitemlerde bulunmuşlardır. Kısacası tüm babalar yaşlandıklarında bakılmama, ölümlerinden sonra aileye bakılmaması ve tanrılara yapılması gereken dini sunuların yerine getirilmemesi endişesini taşımışlardır. Aile üyeleri arasında en önemli diğer bir kişi şüphesiz anne olmuştur. Doğuma kadar aynı bedende yaşam deneyimini paylaşan iki canlı, doğumdan sonra farklı bedenlerde bu deneyimi aralarında kopmayacak yeni bir ilişkiyle devam ettirmişlerdir. Bu yüzden annelik bütün toplumlarda kendini tekrarlayan bir kutsanmışlık kazanmıştır. Dahası bakım önceliğinden dolayı çocukların küçük yaşlardaki ilişkileri babadan ziyade annenin etrafında şekillenmiştir. Annenin sosyal ve kültürel değerleri de çocuğun gelişimini yönlendirmiştir.

Sumerliler tarafından çivi yazısının icat edilmesi ilerleyen zamanlarda kâtiplerin çocuk yaşlardan itibaren belirli bir eğitimden geçmesini zorunlu kılmıştır. Günümüzde

ortaya çıkarılan alıştırma tabletleri Mezopotamya’da eğitim müfredatını anlamamızı sağlamıştır. Okulun işleyiş düzenini gösteren ve öğretmenler tarafından yazıldıkları düşünülen deneme türündeki eserlerin hem “olanı” hem de “olması istenileni” yansıtabileceği hususu günümüz bilim insanları tarafından kabul edilmiştir.

Çocuğun gelişimi sadece aileler tarafından gözetilmemiştir. Mezopotamya’da Sumer ve Sami kanunları, Anadolu’da Hitit kanunları çocukların toplumdaki durumlarıyla ilgili düzenlemeleri içermiştir. Bu noktada kanunlar daha anne karnında iken, gebe kadın ister özgür ister köle sınıfından olsun çocuğun hak ehliyetini sağlamışlardır. Mezopotamya Kanunları’nda baba mirasının erkek ve kız çocuklarına nasıl verileceği ve mirastan men etmeyle ilgili hukuki normlar belirlenmiştir. Ayrıca velayet, evlat edinme, borç ve haciz etme, kaçırılma gibi konular çeşitli hükümlerle düzenlenmiştir. Ancak Hitit Kanunları’nda evlat edinme, borç hukuku ve miras gibi konuların eksik kaldığı anlaşılmıştır.

Eski Mezopotamya yazılı kaynakları arasında hastalıkların teşhisini ve tedavisini içeren tıp tabletleri bulunmuştur. Modern tıpta olduğu gibi bu tabletlerde de hastalık teşhisleri ayrı ayrı düzenlemelerle belirtilmiştir. Hastalıkların tedavi edilmesi için büyü uygulamalarından da yardım alınmıştır. Hititler’de hastalıkların tedavisi için kullanılan bitkisel droglar bilinse de arşivlerde daha çok arınmayla ilgili büyü ritüel metinleri ortaya çıkarılmıştır. Hititler, kehanet geleneğini de Eski Mezopotamya toplumlarının bakış açısıyla yani çeşitli alametleri yorumladıkları konularda alıp kullanmışlardır.

Anlaşıldığı üzere çocukların dünyası bir taraftan yetişkinlerin düşünceleriyle kuşatılırken diğer taraftan kendi özel ya da akranlarıyla birlikte oluşturdukları düşünce ve davranışları kapsamıştır. Eski Mezopotamya yazılı kaynaklarında çocukluk/çocukluk çağı Sumerce “*nam-dumu, nam-lú-tur*”¹⁹, Akadca “*şehēru(m)*”²⁰ küçük kelimeleriyle, çocukların şımartılması Akadca “*šerra*²¹ *kunnû*^{22,23}” deyimiyile yer almıştır. Bir Sumer atasözünde “*Yaptıkların çocukça, onlarla ilgili erkeksi bir şey yok!*” denilmiştir²⁴. Çocukça davranmakla kastedilen durumun (masumiyet, şirinlik, afacanlık, bir şeyi tam olarak yerine getirememe... gibi) herkesin kendi bakış açısını yansıtacağı açıktır. Ancak

¹⁹ Nafiz Aydın, *Büyük Sümerce Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 907.

²⁰ (CAD, Ş), s. 122.; (CDA, Ş), s. 335.

²¹ šerru “bebek, küçük çocuk”, (CAD, Ş/II), s. 317.

²² kânu, “bağrına basmak, sevmek, aziz tutmak”, (CAD, K), s. 159.

²³ Rivkah Harris, *Gender and Aging in Mesopotamia*, University of Oklahoma Press, Norman 2000, s. 14.

²⁴ Edmund I. Gordon, *Sumerian Proverbs: Glimpses of Everyday Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, New York 1968, s. 58.

herkes tarafından kabul edilebilecek temel yargı küçük çocukların ister kendi tercih ettikleri nesnelere isterlerse onlar için hazırlanmış oyuncaklarla oynamış olmalarıdır.

Oyuncaklar ve diğer nesnelere küçük çocuklar için içsel bir çekiciliğe sahiptir. Çocukları eylemde olmaya yöneltmek beceri gelişimi ve araç kullanımına kaynak teşkil ederler. Özellikle küçük çocuklar oyun malzemeleriyle merak, ustalık (beceri) ve ilişki kurma (bağlanma) gibi iç güdülerini canlı tutarlar. Aynı zamanda oyun malzemeleriyle küçük çocukların hayal güçleri tükenmeyen bir enerji kaynağına ulaşmış olmaktadır²⁵. Ama bizler eski medeniyetleri aklımızda resmederken nadiren çocukları düşünürüz. Belki de bu, onları tanıdığımız arkeolojik eserlerle yetişkin dünyasının yüceliklerini bize ilan etmelerinin bir sonucudur. Hâlbuki toprak, taş ya da tahtadan şekillendirilmiş birçok oyuncak, eski medeniyetlerin sokakları ve yıkık şehir evlerinin şimdiki sessizliğinden bağımsız, bir zamanlar küçük çocukların bağırışları ve kahkahalarıyla çınladığını bize hatırlatmaktadır. Arkeolojik kanıtlara göre Eski Mezopotamya ve Anadolu insanları bebekler ve küçük çocukların oynaması için toprak çingiraklar yapmışlardır. Ayrıca geleceğin avcılarını ve askerlerini olacak erkek çocuklarının oyunlarına sapanları, bumerangları, küçük yayları ve okları dahil etmiş olmalıdırlar. Aynı şekilde annelerini rol model olarak onları taklit eden, bir gün kendi çocuklarını yetiştirmeyi ümit eden kız çocuklarına evde oynamaları için muhtemelen bebekler ve minyatür mobilyalar tasarlamışlardır. Kız ve erkek çocukları da daha fazla eğlenebilmek için beraber ip atlamışlar, topaç, çember ve top oynamışlardır. Dahası el gemileri, tekerlekli arabalar, küçük hayvan figürleri ve hayvanların çektiği vagonlar çocukların hayal gücü dünyasında yolculuğa çıkmalarına aracılık etmişlerdir²⁶. **(Res. 1.-24.)**.

²⁵ Bekir Onur, *Oyunlar ve Oyuncaklar*, KalemKitap Yayıncılık, Ankara 2016, s. 31.

²⁶ Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Infobase Publishing, New York 2003, s. 298-299.; R. Harris, *a.g.e.*, 2000, s. 21.; Hayat Erkanal, "Eski Önasya'da Çocuk", *Dünyada ve Türkiye'de Değişen Çocukluk*, 3. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri- 16-18 Ekim 2000, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No:1, Ankara 2001, s.118.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA ÇOCUK

1.1. MEZOPOTAMYA COĞRAFYASI

İnsan toplulukları tarihin en eski dönemlerinden itibaren yerleşim merkezi olarak genellikle büyük akarsu ve göl kenarlarını tercih etmişlerdir. Bunun en güzel örneklerinden birisi Dicle (*İdiglat*) ve Fırat (*Purattu*) nehirlerinin hayat verdiği sahada ortaya çıkan Mezopotamya medeniyetidir. Bir coğrafi mekânın sahip olduğu fiziki şartların o coğrafyada yaşayan insanların siyasal, sosyal, ekonomik, dini ve kültürel hayatlarına yön vereceği²⁷ gerçeğinden hareket ettiğimizde Mezopotamya coğrafyası ve onun üzerinde yaşamış olan toplumlar insanlık tarihine muazzam bir örnek armağan etmişlerdir.

Sumer uygarlığının ortaya çıktığı bu topraklara “iki nehir arası” anlamına gelen Mezopotamya²⁸ adını ise Hellenler vermişlerdir. Mezopotamya’nın sınırları da doğuda İran, batıda Lübnan Dağları, Suriye çölleri; kuzeyde Anadolu ve güneyde Arabistan ile çevrelenmiştir²⁹. Doğal sınırları olmayan Mezopotamya, tarihi süreç içinde bu yönlerden gelebilecek istilâlara da hep açık kalmıştır. Bu sebeple bölge yüzyıllar boyunca farklı isimlerle bilinmiştir. Başlangıçta bölgenin tek bir adı yoktur; bölgenin güneyi önceleri Sumer, Babil kentinin gelişmesinden sonra da Babil olarak adlandırılmıştır. Kuzeyi ise Asur ülkesi olarak anılmıştır³⁰. Gerçekten Güney Mezopotamya ve Kuzey Mezopotamya arasında coğrafi, iklim, nüfus yapısı ve sosyo-ekonomik özellikleri açısından ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Bölgenin güneyindeki verimli ovaların uzandığı engebesiz arazi ilk şehirlerin burada ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kışların ılık, yazların ise kurak olduğu iklim şartları da geçim kaynağı

²⁷ Ekrem Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Yayınevi, Bursa 2012, s. 5, 29.

²⁸ Mezopotamya’nın Hellencede yazılışı “μέσος (mésos: orta), ποταμός (potamós: nehir)”.

²⁹ Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2016, s. 36.

³⁰ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 12.; Mezopotamya için kullanılan bu genel isimlendirmenin dışında çeşitli zamanlarda bölgeye gelen toplumların da bölgeyi farklı isimlerle tanımladıkları bilinmektedir: “Sumerliler kendi memleketleri için “Kengi” ismini kullanmışlardır. Basra körfezinin kuzey batısındaki bataklık sahaya ise Yeni Sumer Devleti zamanında “Sumer”, I. Babil Sülalesi zamanında “Deniz ili”, I. Binyılda “Kalde” denilmiştir. III. Ur Sülalesi Sumerlilerinin Akad’ın batısındaki memleketlere Batı memleketleri anlamına “Martu memleketleri”, doğusuna ise Subartu dediklerini biliyoruz. Dicle’nin doğusunda küçük Zap suyu ile Diyala nehri arasındaki sahanın güneyine Gutium Pers Körfezinin doğusundaki topraklara ise Elam deniliyordu.” Bkz. Füzuzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, AÜ DTCF Yayınları, Ankara 1983 s. 9.

önemli ölçüde tarıma dayanan bölge halkının çeşitli zorluklarla yüzleşmesine sebep olmuştur. Zira sonbahardan ilkbahara kadar geçen sürede Akdeniz'den gelen alçak hava akımlarının getirdiği yağış ve Toroslar ile Zagros dağlarından gelen kar suları, Dicle ve Fırat nehirlerinin taşmalarına neden olmuştur. Bu taşkınlar alçak kesimlerde bataklıklar oluşturmuştur. Yazın ortaya çıkan kuraklık ise toprağın düzensiz bir şekilde kurumasına ve tuzlanmanın artmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla çiftçiler toprağı kazmak, yeni kanallar açmak gibi meselelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Güney Mezopotamya taş ve maden gibi hammadde ve kereste ihtiyacını sağlayacak ağaçlardan yoksundur. Kuzey Mezopotamya ise oldukça engebeli ve dağlık bir araziye, doğal olarak da sert ve soğuk bir iklime sahiptir. Engebeli araziler bölgedeki tarımsal faaliyetlerde Güney Mezopotamya'da olduğu gibi sulama yapma imkanını ortadan kaldırmakta, bölgenin sulama konusunda yağmura muhtaç kalmasına neden olmaktadır. Arazinin dağlık olması halkın başlıca geçim kaynağının tarımdan ziyade hayvancılık olmasını zaruri kılmıştır. Buna karşılık bölge taş, maden ve kereste kaynakları açısından güneye göre oldukça zengindir³¹.

Tüm bu coğrafi şartlar altında Mezopotamya'nın sürekli dışarıdan gelen kavimlerin göçlerine maruz kalması siyasi merkezlerin çok sık değişmesine yol açmıştır. Mezopotamya siyasi tarihini de MÖ 4.-3. Binyılda: Sumer Kent Devletleri, MÖ 3. Binyılda: Akad Devleti, MÖ 2. binyılda: Eski Babil Devleti, Eski Asur Devleti, Orta Babil Devleti (Kassitler), Orta Asur Devleti, MÖ 1. Binyılda Yeni Asur Devleti ve Yeni Babil Devleti şekillendirmiştir³².

Sosyal açıdan bakıldığında ise Mezopotamya, burada yaşamış olan toplumların geliştirdiği bileşik kültürel bir kimliği taşımaktadır. Bu bileşik kültürün başlıca unsurları arasında birincisini şüphesiz çivi yazısının icadı ile ortaya çıkan yazınsal birikim oluşturmuştur. Zira Sumerliler MÖ 3200 yıllarında icat ettiği çivi yazısı, Önasya'da 3000 yıla yakın bir süre boyunca Akad, Babil, Asur, Pers, Hitit ve Urartu gibi birçok toplum tarafından kullanılmıştır. Ayrıca Mezopotamya'da yazı ile birlikte başka bir görece de gelişen hukuki, edebi, tıbbi, bilimsel ve dini birçok konunun bütün Ön Asya'da tekrar tekrar kaydedilmesi medeniyet unsurlarının kalıcı olmasında etkili olmuştur. Neolitik Çağ'dan itibaren aşama aşama ilerleme gösteren zanaatkârlık ürünleri, MÖ 4. binyılda hız kazanan örgütlü sosyal yaşamın getirdiği sulu tarım,

³¹ L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 15-16.

³² H. Bahar, *a.g.e.*, 2016, s. 40-63.

kentleşme ve anıtsal yapıların inşası gibi alanlardaki değişimler Mezopotamya kültürünün temel taşlarını oluşturmuştur. Zaten bütün bu kültürel birikimler, uzak bölgelerle yapılan ticaretle, imparatorluk düşüncesinin gelişmesiyle ve Yeni Asur Dönemi'ndeki planlı kentlerle birbirini tamamlamıştır. Böylece Mezopotamya uygarlıkları MÖ 1. binyılın ikinci yarısından başlayarak birikimlerini İran kökenli Perslere aktarmış, onlar da bu mirası Hellenistik krallıklara devretmiştir³³.

Söz konusu miras Batı toplumları arasında el değiştirip, gün geçtikçe etki alanını genişleterek günümüze kadar devam etmiştir. Özetle dünya medeniyetinin beşiği olarak kabul ettiğimiz Mezopotamya'nın en önemli gelişim alanlarından birisi de sosyal hiyerarşinin sağlanmış ve bunun hukuk-adalet teminatı altına alınmış olmasıdır. Bu noktada ailenin sosyal düzenin en küçük parçası ve çocuğun da ailenin geleceği olarak düşünüldüğü tasavvurundan hareketle Eski Mezopotamya toplumlarında çocuk konusu üzerine eğilmemiz gerekmektedir.

1.2. MEZOPOTAMYA'DA TARİH ÖNCESİNDE ÇOCUK

Prehistorik (Tarih Öncesi) Çağlar Paleolitik Çağ ile başlamıştır. Bu çağda insanların temel barınma biçimi mağara, ağaç kovukları vb. yerler olmuştur. Yapılan araştırmalar Paleolitik Çağ'da Kuzey Mezopotamya'nın dağlık alanlarının iskân edildiğini göstermiştir. Bölgede yapılan araştırmalara göre Kerkük'ün 45 km doğusundaki Barda Balka Mağaraları'nda taş aletlerle birlikte yabâni keçi ve fil kemikleri bulunmuştur. Yine Kerkük'ün 80 km doğusundaki Hazer Merd Mağaraları'nda ise Orta Paleolitiğe (Mousterien) ait taş aletler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Büyük Zab Suyu kenarındaki Şanidar Mağarası'nın en alt tabakasında da Mousterien bir kültür tespit edilmiştir³⁴. Bu mağarada ortaya çıkarılan antropolojik ve arkeolojik bulgular arasında modern insanın atası kabul edilen Homo Sapiens türünden önce yaşayan Neandertal insana ait iskeletler, taş aletler ve hayvan kemikleri elde edilmiştir³⁵. Neandertal insana ait bu iskeletlerin yedisi yetişkin bireylere ikisi bebek yaştaki çocuklara aittir. Bebeklerden biri sağ tarafında sıkıca büzülerek yatmış bir pozisyonda bulunmuştur³⁶. Süt dişlerine dair yapılan incelemede bebeğin 9 aylıktan daha küçük olduğu ifade edilmiştir. Bebeğin cinsiyetini kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Ancak dişlerinin boyutu bir kız çocuğuna ait olabileceğini muhtemel

³³ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 12-14.

³⁴ F. Kınal, *a.g.e.*, 1983, s. 23.

³⁵ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 39.

³⁶ Erik Trinkaus, *The Shanidar Neanderthals*, Academic Press, London 1983, s. 1, 28.

kılmaktadır³⁷. Diğer bebeğe ait iskelet kalıntılarında yapılan incelemede ise bebeğin ölümünün 6 ya da 12 aylıkken gerçekleştiği belirlenmiştir³⁸.

Diğer taraftan Neandertal insan türünün nasıl ortadan kalktığı sorusu için çeşitli nazariyeler önerilmiştir. Genel itibariyle Würm Buzul Dönemi'nin yani Son Buzul Çağı'nın sağladığı soğuk iklim şartlarında yaşamaya uyum sağlayan bu insanların yaşadıkları bölgedeki iklim değişiklikleri nedeniyle buzullar erimeye başlamıştır. Bu sebeple 40.000 yıl öncesine kadar daha ılıman iklim şartlarının hüküm sürdüğü bölgelerde yaşayan Homo Sapiensler kuzeye doğru hareket etmeye başlamışlardır. Alet teknolojisi, konuşma becerisi, iletişim, sanat, karmaşık düşünce sistemi gibi birçok alanda daha gelişmiş olan Homo Sapiensler ile karşı karşıya kalmaları yerlerini onlara bırakmalarına sebep olmuştur³⁹. Dolayısıyla Şanidar Mağarası'nda Neandertal insan türünün yok olmasının da yeni iklim koşullarına uyum sağlamakta zorluk çekmelerine ve Homo Sapiens ırkının Şanidar'daki varlığıyla yakından alakalı olduğunu söyleyebiliriz⁴⁰.

Mezolitik ya da Epipaleolitik ise, Paleolitik ile Neolitik Çağ arasındaki zamanı kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle avcılık ve besin toplama yaşam tarzından yiyecek üretmeye dayalı bir geçiş evresine verilen addır. Bu dönem çok küçük ve son derece çeşitli çakmak taşı veya obsidyen aletlerden oluşan taş endüstriler, özellikle de yiyecek depolamak ve yiyecek kaynaklarını kontrol altına alma ihtiyacı başta olmak üzere tüm sosyo-ekonomik sonuçlarla tam ya da kısmi yerleşme eğilimi ile karakterize edilmiştir. Şanidar Mağarası'nın B1 seviyesi, Zawi Çemi Şanidar ve Karim Şahir Kuzey Mezopotamya'da tespit edilen önemli Epipaleolitik Çağ yerleşim yerleridir⁴¹. Şanidar Mağarası alanında söz konusu çağlar dışında Proto Neolitik Çağ seviyesi ortaya çıkarılmıştır. Bu Proto Neolitik mağara alanı ile yakınındaki Zawi Çemi Şanidar köy yerleşim yeri ise çağdaştır⁴². Şanidar Vadisi'nin Proto-Neolitik halkları, hem açık köylerde (Zawi Çemi Şanidar) hem de mağaralarda (Şanidar Mağarası) mevsimsel olarak yaşamışlardır. Bugüne kadar, bu insanların mezarları sadece mağara yerinde

³⁷ Muzaffer Şentürk, "The Skeleton Of The Fossil Infant Found In Shanidar Cave, Northern Iraq", *Anatolia*, S. 2, 1957, s. 50.; Muzaffer Şentürk, "A Further Note On The Palaeolithic Shanidar Infant", *Anatolia*, S. 2, 1957, s. 111- 121.

³⁸ E. Trinkaus, *a.g.e.*, 1983, s. 42-43.

³⁹ Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s. 627.

⁴⁰ Ralph S. Solecki, "Prehistory In Shanidar Valley, Northern Iraq", *Science*, Vol.139, S. 3551, 1963, s. 188.

⁴¹ Georges Roux, *Ancient Iraq*, Penguin Books, London 1992, s. 40-41.

⁴² Anagnostis Agelarakis, "The Shanidar Cave Proto-Neolithic Human Population: Aspects Of Demography And Paleopathology", *Human Evolution*, V.8, N.4, 1993, s. 235-236.

bulunmuştur. Mağarayı ölümlere daha iyi bir koruma sağlama alanı dışında, atalarının evi olarak gördükleri ve onunla sosyo-kültürel bağlantı kurdukları için seçmiş olabilirler⁴³. Şanidar Mağarası sit alanında ortaya çıkarılan Proto Neolitik Çağ seviyesi iskeletleri ise Güney Batı Asya’da yerleşik yaşamın başlangıcında Homo Sapiens nüfusunun paleopatolojik verilerini taşımıştır. Yapılan kazılarda toplam 26 mezar yeri tespit edilmiş ve 29 iskelet ortaya çıkarılmıştır. Bulunan insan iskeletleri her iki cinsiyetten ve perinatal⁴⁴dan geç yetişkinliğe kadar çeşitli yaş gruplarından oluşmuştur. İskeletler şu yaş gruplarındaki 29 kişiden oluşmuştur: dört perinatal, (%13.79); altı bebeklik, (%20.68); bir geç bebeklikten erken çocukluğa, (%3.44); iki genç, (%6.89); üç genç-yetişkin, (%10.34); 12 yetişkin, (%41.37), ve bir geç yetişkin, (%3.44). Yetişkin bireyler, iskelet topluluğunun (%41,37)’sini oluşturmuştur. Bebeklikte bir yaş grubu ise en yüksek temsil oranı ve toplam iskelet demografilerinde en yüksek ölüm oranını göstermiştir. Bebeklik (9-10 aylık) ve perinatal yaş gruplarında da yüksek ölüm oranı gözlemlenmiştir ki bu grup iskelet topluluğunun (%34,47)’sini içermiştir⁴⁵. Bilindiği üzere dişin gelişimi sırasında kötü beslenme, ateşli hastalıklar, ishal, travmalar gibi pek çok nedenden dolayı ortaya çıkan fizyolojik streslere bağlı olarak diş büyümesinde aksaklıklar (hipoplazi) meydana gelmektedir⁴⁶. Söz konusu iskeletlerin diş patolojileri incelendiğinde erken ve geç çocukluk diştaçının gelişimiyle bağlantılı olan mine hipoplazilerine rastlanılmıştır. Bu bireyler sistemik hastalıklardan dolayı büyüme ve gelişme bozukluklarıyla karakterize edilen erken yaşam fizyolojik stres koşullarından etkilenmişlerdir⁴⁷. Ayrıca bu insanların %40’ında anemi ile ilişkilendirilen cribra orbitalia⁴⁸ ya da porotic hyperostosis⁴⁹ gözlenmiştir. Bu rakam daha sonra yapılan

⁴³ Ralph S. Solecki, Rose L. Solecki, Anagnostis P. Agelarakis, *The Proto-Neolithic Cemetery in Shanidar Cave*, Texas A&M University Press, College Station 2004, s. 115.

⁴⁴ “Gebeliğin 20. haftasından itibaren başlayan ve doğum sonu ilk 1 haftaya kadar geçen süre olarak tanımlanmaktadır”, bkz. Derya Yüksel Koçak, Nezihe Kızılkaya Beji, Nuriye Büyükkayacı Duman, “Prenatal Tanı Yöntemlerinde Etik Yaklaşım”, *JAREN/Journal of Academic Research in Nursing*, C.1, S. 2, 2015, s. 86-90.

⁴⁵ A. Agelarakis, *a.g.m.*, 1993, s. 235-238.

⁴⁶ Metin Özbek, Ömür Dilek Erdal, “Anadolu’nun Bazı Neolitik ve Kalkolitik Topluluklarında Bebek Ölümleri ve Olası Nedenleri”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, S. 6, 2006, s. 46.

⁴⁷ A. Agelarakis, *a.g.m.*, 1993, s. 239.

⁴⁸ “*Cribra orbitalia*, göz çukurlarının tavanında tek ya da çift taraflı olarak kimi zaman toplu iğne başı iriliğinde, kimi zaman da delikler biçiminde belirli yönlere uzanan yarıklar şeklinde de olabilen yapılarıdır. *Cribra orbitalia anemi* başta olmak üzere *trahom* (Granüler Konjunktivit), *iskorbüt* (C vitamini eksikliği) ya da *raşitizm* gibi rahatsızlıklara bağlı olarak da meydana gelebilir” bkz. Mehmet Sağır- Seçil Sağır, “Eski Anadolu İnsanlarının Sağlık Sorunları”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 53, S. 1, 2013, s. 13-14.

⁴⁹ “*Porotic hyperostosis*, kemik dokusunu yumuşatan ve süngerimsi hale getiren bir rahatsızlıktır. Hastalık kafatası kemiklerinin iç kısmındaki süngerimsi dokunun aşırı büyümesine ve dış kısmındaki kompakt dokunun incelmeye sebep olmaktadır. Rahatsızlığın genellikle anemi ve demir yetersizliğine bağlı olarak geliştiği ve ölümlere yol açabildiği bilinmektedir” bkz. Serkan Şahin, Zehra Özbulut, İsmail

çalışma tarafından onaylanmamış olmasına rağmen iki yenidoğan bebek için diploe⁵⁰ genişlemesi rapor edilmiştir⁵¹.

Kuzey Mezopotamya’da Neolitik Çağ yerleşimlerinden biri olan Jarmo MÖ 6750 yıllarına tarihlendirilmektedir. Jarmo’nun her yerinde çanak çömleğe rastlanılmamıştır. Jarmolular çamur tuğla konutlar yapmanın yanı sıra, kilden küçük insan ve hayvan heykelcikleri yapmışlardır. Sevdikleri bir tür insan heykelciği, belki de bereket ruhunun simgesi olan gebeliğin ileri evresindeki kadın figürü olmuştur⁵². Çanak Çömlekleli Neolitik Çağ yerleşimleri ise Hassuna ve Samarra kültürü adı verilen bir dönemle (MÖ 7. binyılın sonu – MÖ 6. binyılın ilk yarısı⁵³) temsil edilmiştir. Kuzey Mezopotamya’da Hassuna kültürünü temsil eden yerleşimler Tel Soto, Yarım Tepe I, Hassuna, Um Dabagiye’dir. Hassuna yerleşmelerine göre, kronolojik olarak biraz daha genç olan Samarra yerleşmeleri genellikle, yağış tarımının olanaklı olduğu bölgenin güneyini oluşturmuştur. Bu kültür Anadolu da dahil olmak üzere Kuzey ve Orta Mezopotamya’da görülmüştür. Hassuna çanak-çömleğinden farklı olarak Samarra kültüründe kendine özgü işlenmiş boyalı çanak-çömlekler yapılmıştır. Başlıca Samarra yerleşimleri de Matarra, Tel-es-Sawwan, Çoga Mami’dir⁵⁴.

Bu yerleşimlerden Tel Soto’da büyük bir çömlek içine çocukla birlikte taş ve kabuk boncuklardan oluşan kolye gömülmüştür⁵⁵. Bebek ve çocukların bir çömlek içinde evin tabanının altına ve bazı odalara gömülmesi Hassuna’da da devam ettirilmiş bir uygulamadır⁵⁶. Hassuna kültür üst seviyesini taşıyan YarımTepe I yerleşkesinde evlerin içinde altı bebek gömütü ortaya çıkarılmıştır. Bu bebeklerden yeni doğmuş iki tanesi muhtemelen ikizdir ve bir oda zemininin altında gömülmek için kazılmış küçük bir çukura koyulmuştur. YarımTepe I’in Hassuna kültür alt seviyesinde 20 gömüt ortaya çıkarılmıştır. Büyük çoğunluğu (17’si) bebeklere ait olan bu gömütler evlerin duvarları,

Özer, Mehmet Sağır, Erksin Güleç, “Pınarkent Roma Dönemi İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S.1, 2015, s. 63.

⁵⁰ “Kafatası satırları arasındaki süngere benzer madde, kafa kemiklerinin iki laminası arasındaki süngersi doku”. Bkz. <http://www.tipterimlerisozlugu.com/diploe.html> , (19. 02.2017, 15.48).

⁵¹ Arkadiusz Sołtysiak, “Paleopathology in Mesopotamia. A Short Overview”, *Swiatowit: Annual of the Institute of Archaeology of Warsaw University*, Vol. X (LI), Fascicle A, Warsaw 2013, s. 97.

⁵² Robert J. Braidwood, *Tarihöncesi İnsanları*, (çev: Bilgi Altınok), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 169-172.

⁵³ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 42.; H. Tekin, *a.g.e.*, 2017, s. 238.

⁵⁴ Esmâ Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 24-25.

⁵⁵ Frank Hole, “Patterns Of Burial In The Fifth Millennium”, *Upon This Foundation: The 'Ubaid Reconsidered*, (ed.) Elizabeth F. Henrickson, Ingolf Thuesen, Carsten Niebuhr Institute Publications-Museum Tusulanum Press, Copenhagen 1989, s. 155-156.

⁵⁶ Petr Charvát, *Mesopotamia Before History*, Routledge, London and New York 2002, s. 20-21.

köşeleri, zeminleri, eşikleri ve ocakları altında bazen de büyük kapların içinde veya büyük çömlek parçalarının altında bulunmuştur. İskeletler genellikle sağ ya da sol tarafa büzülmüş bir pozisyonda gömülmüştür. Çocukların çoğunluğu 1 yaşın altındadır. İkisi 1,5 ve 3 yaşında, diğer ikisi 4 ve 6 yaşındadır. İkidenden daha fazla sayıda çocuğun yaşı ise 10-12 olarak belirlenmiştir⁵⁷. Tel-es-Sawwan yerleşkesinde birçok bebek derin olmayan bir biçimde alçıtaşı ile kaplanmış odaların köşelerindeki çukurlara gömülmüştür. Aynı yerleşkede seviye I'nın 1 ve 2 numaralı binalarında 130'dan fazla büzülmüş bir pozisyonda iskeletler ortaya çıkarılmıştır. Büyük çoğunluğu çocuklara ait olan bu iskeletler zeminin altında bulunan dar oval mezarlara zengin bir envanter eşliğinde gömülmüşlerdir. Yerleşmenin III. ve IV. seviyesinde bebekler yuvarlak veya oval derin olmayan alçıtaşı çanakların içine, çocuklar ise çömlüklerin, geniş ve derin olmayan çanakların içine gömülmüştür⁵⁸.

Mezopotamya'da yaşanan Kalkolitik Çağ'ın kuzeydeki temsilcisi Halaf Dönemi'nin (MÖ 5600-5000⁵⁹/5900-5300⁶⁰) yerleşkelerinden biri olan Arpacıye'deki yerleşim içi ve dışı mezarlar basit ve ayrı çukurlara gömülen ölümlerden oluşmuştur. Ölümler bu çukurlara sol ya da sağ tarafa büzülmüş bir pozisyonda koyulmuşlardır. Mezarlardan bazıları bebeklere ve çocuklara aittir. İki bebeğe ait mezarlardan birindeki bebek muhtemelen keçe ile sarılarak çukura yerleştirilmiştir. Yine bazı mezarlarda seramik kaplar, obsidyen, çakmaktaşı veya diğer taşlardan oluşan aletler, boyalı kabuk boncuklar gibi mezar hediyeleri bulunmuştur⁶¹. Halaf kültürünün görüldüğü diğer bir yerleşke Yarım Tepe II'de bulunan altı gömüden dördünde bebekler tek olarak birinde çift olarak gömülmüştür. Diğerinde ise iki yetişkin ve bir çocuk kalıntısına rastlanılmıştır. Hiçbiri herhangi bir yapı ile bağlantılı değildir. Ölümler, tamamen büzülmüş bir pozisyonda başları güneye doğru gömülmüşlerdir. İki gömüde ise mezar eşyaları bulunmuştur. Özellikle dikkat çeken "Mezar 58", bebeklerden birine aittir ve kafatasının önünde boncuklarla dolu küçük gri renkte bir kupa bulunmuştur. Kupa

⁵⁷ Nikolay Ya. Merpert, Rauf M. Munchaev, "Yarım Tepe I", *Early Stages In The Evolution Of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations In Northern Iraq*, (ed.) Norman Yoffee, Jeffery J. Clark, University of Arizona Press, Tuscon&London 1993, s. 85,104.

⁵⁸ N. Merpert, R. M. Munchaev, *a.g.m.*, 1993, s. 85.; F. Hole, *a.g.m.*, 1989, s. 161-163., Faisal El-Wailly - Behnam Abu Al-Soof, "Excavations at Tell es-Sawwan: First Preliminary Report (1964)", *Sumer*, Vol. 21, 1965, s. 23-24.

⁵⁹ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 43.

⁶⁰ H. Tekin, *a.g.e.*, 2017, s. 238.

⁶¹ Peter M. M. G. Akkermans, "Halaf Mortuary Practices: A Survey", *To The Euphrates And Beyond: Archaeological Studies In Honour Of Maurits N.van Loon*, (ed.) O.M.C. Haex, H.H. Curvers, P.M.M.G. Akkermans, Rotterdam 1989, s. 75-76.

içindeki 572 adet boncuktan 10'u akik, 234'ü kabuk ve 328'i taştır⁶². Ayrıca Yarım Tepe II'de bebeklerin, çocukların ve yetişkinlerin yakılarak (kremasyon) gömüldüğü de ortaya çıkarılmıştır⁶³. Özel olarak yapılmış bir ocak içine 12-13 yaşındaki bir çocukla birlikte, altı kil ve üç taş kap, bir kil ağırşak, bir taş mühür, iki deniz kabuğu ve alçıtaşı, kil, kaya kristali ve obsidyen yaklaşık yüz adet boncuk koyulmuştur. Ritüelin icrasını takiben, kemiklerin yanmış kalıntıları toplanmış ve boyalı büyük bir kap içinde tholos (yuvarlak) zemin altına yerleştirilmiştir⁶⁴. Halaf Dönemi'ne dair başka bir yerleşke olan Tepe Gawra'daki üç mezardan birinde bir çocuğa ait diğer ikisinde yetişkinlere ait iskeletler ortaya çıkarılmıştır. Mezarlara çocuklar sol tarafına yetişkinler de sağ tarafına büzülmüş bir pozisyonda yerleştirilmiştir⁶⁵.

Kalkolitik Çağ'ın güneydeki temsilcisi ise Obeyd/Ubeyd Dönemi'dir (MÖ 5500-4000/5100-3800⁶⁶). Bu dönem yerleşkeleri başta Güney Mezopotamya olmak üzere Orta Mezopotamya'daki Hamrin Bölgesi'dir. Ayrıca MÖ 6. binyılın sonlarına doğru kuzeye yayılarak Halaf Kültürü'nün yerini alan Obeyd Kültürü bütün Mezopotamya'da benimsenmiştir. Güney Mezopotamya'daki yerleşkeler bu kültüre adını veren Obeyd ile birlikte Eridu, Ur, Uruk'tur. Orta Mezopotamya'da Hamrin bölgesindeki yerleşkelerden bazıları Tel Madhur⁶⁷, Tel Abada ve Tel Abu Husaini⁶⁸'dir. Kuzey Mezopotamya'da ise Tepe Gawra'nın XX-XVII. tabakaları arasında Erken Obeyd, XVII- XIII. tabakalarında Geç Obeyd Kültürü ortaya çıkartılmıştır⁶⁹.

Obeyd Dönemi'nin çoğu yerleşkelerinde de bebek ve çocuk gömütleri yaygın bir şekilde karşımıza çıkmıştır. Bebekler ve çocuklar genellikle çömlek içinde evlerin zemini altına gömülmüşlerdir. Bazı durumlarda ise onlar çömlek içine koyulmadan basitçe bir çukura yerleştirilmişlerdir⁷⁰. Tel Abu Husaini, Tel Abada ve Tel Madhur'da kapların içine yerleştirilerek gömülen bebek ve çocukları bulmak mümkündür. Hatta

⁶² Nikolay Ya. Merpert, Rauf M. Munchaev, "The Earliest Levels At Yarım Tepe I And Yarım Tepe II In Northern Iraq", *Iraq*, Vol. 49, 1987, s. 25-26.

⁶³ P. Akkermans, *a.g.m.*, 1989, s.78-79.

⁶⁴ F. Hole, *a.g.m.*, 1989, s. 159.

⁶⁵ P. Akkermans, *a.g.m.*, 1989, s.76.

⁶⁶ H. Tekin, *a.g.e.*, 2017, s. 358.

⁶⁷ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 46-47.

⁶⁸ Peter M. M. G. Akkermans, "Tradition And Social Change In Northern Mesopotamia During The Later Fifth And Fourth Millennium B.C.", *Upon This Foundation: The 'Ubaid Reconsidered*, (ed.) Elizabeth F. Henrickson, Ingolf Thuesen, Carsten Niebuhr Institute Publications- Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1989, s. 342.

⁶⁹ Yüksel Arslantaş, "Kuzey Mezopotamya'da Bir Kavşak Noktası: Tepe Gawra", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.8, S. 2, 2013, s. 8.

⁷⁰ Peter N. Peregrine, Melvin Ember, *Encyclopedia of Prehistory*, Volume 8: South and Southwest, Asia, Springer Science+Business Media, New York 2002, s. 376.

bazı gömütler içinde boncuklara da rastlanılmıştır⁷¹. Tel Abada'da evlerin zemini altında çömleklerin içinde 127 bebek gömütü ortaya çıkarılmıştır. Çömleklerin üzeri aynı tipteki çanak-çömlek kırığıyla kapatılmış, bazen de çamur ve alçıtaşıyla sıvanmıştır⁷². Bu yerleşkelerden Eridu'da açılan mezar sayısı da 193'tür. Mezarlar güneşte kurutulmuş kerpiçlerle dikdörtgen biçiminde yapılmış ve yine aynı malzemeler kullanılarak üzeri örtülmüştür. Mezarlarla ilgili olarak iki veya daha fazla iskelet içeren aile definlerinin oldukça yüksek bir oranı vardır. Aslında mezarlarda yetişkinlere ait iskelete ikiden daha fazla sayıda hiç rastlanılmamış, zaman zaman mezara eklenen iskeletler ise daima bir çocuğa ait olmuştur. Bir bebeğin vücudu ebeveynine veya ebeveynlerininine eklendiğinde, genellikle başlarının yakınında, bazen de mezarın uç duvarına karşı yarım oturma pozisyonunda yerleştirilmiştir. Bununla birlikte sıradan bir şekilde, çocuklar kendi küçük mezarlarına standart küçük bir dizi kap döşenerek gömülmüştür. İki yaşından küçük bebekler ise mezarlarda çok nadir ortaya çıkarılmıştır.⁷³ Bütün bunlara ilaveten ölümler yanlarında çanak-çömlek eşliğinde sırt üstü uzatılıp, boncuk kolye ve bilek bantlarıyla süslenerek mezara yerleştirilmişlerdir⁷⁴. Tepe Gawra'nın Obeyd Kültürü seviyelerinde de bebekler ve çocuklar yaygın bir şekilde kap içine gömülmüşlerdir⁷⁵. Ayrıca bütün oda mezarlarda bebek ve çocuk iskeletleri, ikili gömülerde ise genellikle anne- çocuk iskeletleri tespit edilmiştir. Bu mezarlardan 44'ü bebek ve çocuklara, 25'i genç veya olgun insanlara aittir. Mezarlarda boncuk, kolye, mühür, seramik, taş, kemik aletler, bileme taşları, saç tokaları, topuz başları, obsidyen bıçak vb. gibi çeşitli eşyalar da bulunmuştur. Mezarlar içinde ortaya çıkarılan eşyaların fazlalığından yola çıkarak bunların ölen kişinin statüsü ile alakalı olduğu düşünülmektedir⁷⁶.

Obeyd Kültürü temelleri üzerine MÖ 3500 yıllarında Güney Mezopotamya'ya gelen Sumerlilerle birlikte bölgede sosyal, kültürel ve siyasal açıdan pek çok önemli gelişme meydana gelmiştir. Uruk Dönemi (MÖ 4000-3100/4100-3800⁷⁷) ile birlikte Mezopotamya'da kent yaşam biçimi ortaya çıkmıştır. MÖ 3200'lerde Sumerliler

⁷¹ Lucia Chiocchetti, "The Children's Burials Of 'Ubaid Period: Tell Abu Husaini, The Hamrin Area and Beyond", *Mesopotamia*, Vol. 42, 2007, s. 117-132.

⁷² F. Hole, *a.g.m.*, 1989, s. 163-164.

⁷³ Fuad Safar, Mohammad Ali Mustafa, Seton Lloyd, *Eridu*, Republic of Iraq, Ministry of Culture and Information, State Organization of Antiquities and Heritage, Baghdad 1981, s. 119-141.

⁷⁴ F. Hole, *a.g.m.*, 1989, s. 167.

⁷⁵ L. Chiocchetti, *a.g.m.*, 2007, s. 133-140.; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Vol. 2, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia 1950, s. 107-121.

⁷⁶ Y. Arslantaş, *a.g.m.*, 2013, s. 45-47.

⁷⁷ H. Tekin, *a.g.e.*, 2017, s. 358.

tarafından çivi yazısının icat edilmesi ise mevcut Mezopotamya kültüründe her açıdan yeni bir dönüm noktası yaratmıştır. Böylece yazının icadı, konumuz olan Mezopotamya çocuğunu sadece arkeolojik verilerle değil hayatın bütün evrelerindeki konuları içeren yazılı belgelerden tanıma imkânını bizlere sunmuştur.

1.3. SUMER VE AKAD TOPLUMUNDA ÇOCUK

1.3.1. Sumer ve Akad Dönemi

Mezopotamya'nın güneyine MÖ 3500 yıllarında yerleşerek, Dicle ve Fırat kıyılarında birçok kent kuran Sumerliler⁷⁸, Kalkolitik Çağ'ın sonlarında ortaya çıkan El-Obeyd kültürü ile bundan sonra ortaya çıkan Uruk IV kültürünün de yaratıcıları olarak kabul edilmektedirler. Eski Mezopotamya siyasi tarihinde Cemdet-Nasr Dönemi sonundan (MÖ 2850) Akad Devleti'nin kurulmasına (MÖ 2350) kadar geçen yaklaşık 500 yıllık zaman dilimi de Er Sülaleler Dönemi olarak adlandırılmaktadır⁷⁹. Söz konusu dönemden anlaşıldığına göre Mezopotamya'ya yerleşerek Eridu, Şuruppak, Ur, Uruk, Kiş, Lagaş, Umma gibi şehir devletlerini⁸⁰ kuran Sumerliler, tarih sahnesinden silindikleri döneme kadar siyasi bir birlikten yoksun, birbirleriyle sürekli mücadele ederek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Söz konusu siyasi parçalanmışlık Sumer coğrafyasını dışarıdan gelen tehlikelere de açık bırakmıştır. Zira MÖ 3. bin yıllarında Arap Yarımadası'ndan gelen ilk Sami kavimi (Doğu Samiler) olan Akadlılar Mezopotamya'nın orta bölgesine (Agade) yerleşmişlerdir. Yüzyıllar boyunca da Sumerlilerle birlikte yaşamışlardır. Bu sebeple birçok konuda Sumer kültürü etkisinde kalmışlardır. Fakat MÖ 2350 dolaylarında Sargon adlı liderleri öncülüğünde Sumer kentlerini ele geçirerek bölgenin tek bir elden yönetildiği merkezi bir hakimiyet kurmuşlardır⁸¹. Bununla birlikte Sargon'un başarıları sadece Mezopotamya ile sınırlı kalmamış, birçok memleketi de ele geçirerek büyük bir imparatorluk kurmuştur. Zira onun hükmettiği topraklar güneybatı İran'dan Karadeniz'e, Anadolu'nun doğu bölgelerinden Kuzey Suriye'ye kadar yayılmıştır. Ayrıca Hindistan ve Kıbrıs ile ticari

⁷⁸ Sumerlilerin kökeni, Mezopotamya'ya nereden ve nasıl geldikleri konusunda bkz. Georges Roux, "Sümerler Denizden mi Çıktılar?", *Eski Yakındoğu- Sümer'den Kutsal Kitap'a*, (ed.) Jean Bottero, (çev.) Adnan Kâhiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan), Dost Kitabevi, Ankara 2005, s. 32- 49.; Sumerlilerin Orta Asya'dan göç ettikleri görüşü hakkında ise bkz. Ekrem Memiş, Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2014, s. 11-15.

⁷⁹ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi, Bursa 2007a, s. 24, 30-50.

⁸⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2006, s. 30.

⁸¹ Recep Yıldırım, *Uygurluk Tarihine Giriş*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2004, s. 53.

bağlar kurmuştur⁸². Sargon'dan sonra en kudretli Akad kralı torunu Naram-Sin (MÖ 2270- 2233) olmuştur. Kral, Akad İmparatorluğu'nu Arap Yarımadası'nın kuzey sınırına ve Batı İran'ın içlerine kadar genişletmiştir. Ayrıca yazılı belgelerde⁸³ Naram-Sin'in Anadolu üzerine bir sefer düzenlediği ve 17 kralla mücadele ettiği geçmektedir. Yine onun döneminde ülkenin batı sınırının Kıbrıs'a kadar uzanmış olduğu ve tüm bu başarılarından dolayı "Dört İklim Kralı" unvanını aldığı belgelere yansımıştır. Öte yandan Naram-Sin'in karşı konulamaz güçlenişi onun kendini tanrılaştırmasına da imkân sağlamıştır. Böylece Mezopotamya tarihinde ilk defa "tanrı kral" kimliği ortaya çıkmıştır. Naram-Sin'den sonraki krallar döneminde Akad Devleti zayıflamaya başlamış ve MÖ 2150 yılında Guti kavimlerinin saldırıları sonucunda yıkılmıştır. Bu siyasi boşluktan faydalanan Gudea, Lagaş kentinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Ardından bir başka Sumer kenti Uruk da Utu-hegal önderliğinde bu sürece katılmıştır. III. Ur Sülalesi (Yeni Sumer Devleti: MÖ 2112-2000) ise Ur-Nammu tarafından kurulmuştur⁸⁴. Yeni Sumer Devleti kral Ur-Nammu ve oğlu Şulgi gibi kralların egemenliğinde siyasi, mimari, bilimsel ve hukuki başarıları bünyesinde taşımıştır. Ur-Nammu, Akad'ın çöküşüyle birlikte dağılan kentleri yeniden tek bir hâkimiyet altında toplamıştır. Ayrıca kral, Mezopotamya'nın ilk yazılı hukukunu da oluşturmuştur⁸⁵. Elamlılar'ın saldırımları sonucunda ise Sumerlilerin bölgedeki egemenliği son bulmuştur. Elam saldırıları dışında Yeni Sumer Devleti'nin çöküşünde Mezopotamya'da ikinci Sami göçünün (*Sumerce: Martu/ Akadca: Amurru = batı*)⁸⁶ yaşanması etkili olmuştur. Dolayısıyla bölgede etnik yapı bir hayli değişmiştir. Sumerliler siyaset sahnesinden çekilerek yeni gelen kavimlerin içinde erimiş ve Sumercenin yerini Akadca almıştır. Sami Akad kavimlere yeni gelen Amurrular da katılmıştır. Samicenin başka bir lehçesini konuşan bu halk, bölgede iki yüz yıl egemenlik sürecek olan İsin ve Larsa krallıklarını kurmuşlardır. Ayrıca Eşnunna, Babil ve Asur gibi kent krallıkları da bağımsız birer güç haline gelmişlerdir⁸⁷.

⁸² E. Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.e.*, 2015, s. 32.; Mario Liverani, *The Ancient Near East: History, Society And Economy*, Routledge Taylor & Francis Group, New York 2014, s. 133- 135.

⁸³ Şartamhari =savaşın kralı adı verilen bu metinler Akad kralı Naram-Sin'e aittir. Bu metinlerde dedesi Kral Sargon ve Naramsin'in Anadolu'ya yapmış oldukları seferler anlatılmaktadır. Bkz. Turgut Yiğit, "Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı", *AÜ DTCF Dergisi*, C. 40, S. 3-4., 2000, s. 21-23.; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu- Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2009, s. 34.

⁸⁴R. Yıldırım, *a.g.e.*, 2004, s. 54.; E. Memiş, *a.g.e.*, 2006, s. 35.; K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 87.

⁸⁵ F. Kinal, *a.g.e.*, 1983, s. 94-98.

⁸⁶ Martu/ Amurru göçleri için bkz. Cemil Bülbül, "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.29, S. 48, 2010, s. 29-49.; E. Memiş, C. Bülbül, *a.g.e.*, 2014, s. 34-47.

⁸⁷ E. Memiş, *a.g.e.*, 2007a, s. 89, 95- 108.; H. Bahar, *a.g.e.*, 2016, s. 49-51.

1.3.2. Sumer ve Akad'da Aile

Sumer ve Akad'da toplumun çekirdeği olan aile çok sağlam bir temel üzerine kurulmuştur. Bu temel tek bir kadınla evlenilebilmek, nikahı bir sözleşme ile sağlamlamak gibi esaslarla düzenlenmiştir. Sözleşmesiz yapılan evliliklerde kadın yasal bir eş sayılmamıştır. Sözleşmenin imzasından önce evlenecek kişilerin ebeveynleri arasında bu nikah için her iki tarafın da rızasını beyan etmesi istenmiştir. Bunun için, öncelikle erkeğin ebeveyni kızın ebeveyninden kızı istemiş, eğer olumlu cevap alırsa nişan hediyesi olarak belirli bir meblâğı veya bir takım eşyayı göndermiştir. Bu hediyeye ise *tirhatu* denilmiştir. Nişan hediyesi olarak erkek tarafından verilen *tirhatu*'ya karşılık kızın velisi tarafından damada *şeriktu* denilen ve *tirhatu*'dan aşağı olmayan bir hediye verilmiştir⁸⁸. Dolayısıyla Mezopotamya'da meşru her evlilik kanunlar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Nitekim nişanın bozulması, evlilik -boşanma durumları Ur-Nammu, Lipit-İstar ve Eşnunna kanunlarında detaylı bir biçimde ele alınmıştır⁸⁹.

Evlilikle kurulan aile için sözlükte verilen tanım “*evlilik ve kan bağına dayanan, karı, koca, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birliktir*” şeklindedir. *Hane halkı* terimi için de “*Bir evde yaşayanların hepsi*” denilmektedir. Bu iki terimden aileyi meydana getiren topluluk, tek bir ev halkını oluşturduğu için hane halkı terimiyle çok sık karıştırılmaktadır⁹⁰. Ancak bir aile ve bir ev (hane halkı) arasında anlamsal olarak ayırım söz konusudur. Çünkü aile kendi içinde belirsiz sınırlar taşıyan, kan bağıyla ve evlilik yoluyla oluşan üyelerden meydana gelir. Ev (hane halkı) ise birlikte ikamet eden aile bireylerinden ve onunla herhangi bir kan bağı taşımayan bireylerden de oluşmaktadır⁹¹. Nitekim bu ikisi hakkında çivi yazılı belgelerde farklı sözcükler kullanılarak aralarında bir ayırım yapılmıştır. Buna göre Sumerce'de “aile: *imria*”, “ev (hane halkı): *É*”, Akadcada “aile: *kimtum*”, “ev (hane halkı): *bîtum*” olarak ifade edilmiştir. Ayrıca hane halkı kavramı Mezopotamya'da kentleşmenin ortaya çıkmasıyla birlikte ailesel hane halkı ve kamusal hane halkı şeklinde iki biçimde gelişmiştir. Dolayısıyla Sumer Erken Hanedanlar ve Akad kralı Sargon Dönemleri'nden itibaren kamusal hane halkı tipini üç alt gruba: 1- saray, 2-

⁸⁸ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark (Elam Mezopotamya)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 371- 372.

⁸⁹ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014, s. 29-49.

⁹⁰ Gülriz Kozbe, “Mezopotamya'da Aile ve Evlilik”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. 103-104, 2001, s. 28.

⁹¹ J. Nicholas Postgate, *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History*, Routledge, London and New York 1994, s. 88.

tapınak, 3- memurlar temsil ederken, aile hane halk tipini de 1- aile, 2- bireysel olmak üzere iki alt grup temsil etmiştir⁹².

Diğer taraftan Eski Mezopotamya'daki aile 1- Çekirdek Aile: a- Kök Aile, b- Birleşik Aile 2- Geniş Aile biçiminde yer almıştır. Bu aile biçimleri ve çocuklar hakkındaki bilgiler de idari ve tapınak metinlerinden, adak ve kraliyet yazıtlarından, hukuk metinlerinden, özel satış sözleşmelerinden ve Maniştusu Obelisk⁹³ gibi eski sınır taşlarından (kudurru) edinilmiştir. İki Sumer adak yazıtına göre adaklardan birincisi mesleği berberlik olan bir adam, karısı ve sekiz çocuğuna aittir. Ancak çocukların taşıdıkları isimlerden cinsiyetleri net anlaşılamamaktadır. İkinci adak yazıtı Akad kralı Sargon Dönemi'ne aittir. Adağın sahipleri bir şehir kâtibi, karısı ve sekiz çocuğudur. Çocukların sahip olduğu Sumerce isimlerden dört tanesinin kız, dört tanesinin erkek olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra kraliyet yazıtları, kabartmaları ve saray yazılı kaynakları bize kraliyet ailesi hakkında güzel bilgiler sunmaktadır. Kabartmanın birinde Lagaş kralı Ur-Nanşe karısı ve yedi-sekiz çocuğu ile betimlenmiştir. (Res. 25.) Akad yazılı kaynaklarında ise kral Sargon'un beş, kralın torunu Naramsin'in de sekiz çocuğu listelenmiştir. Sumer III. Ur Hanedanı kral listelerinde ise Şulgi'nin zürriyeti altında bahsedilen prens ve prenses sayısı yaklaşık 54'tür. Kral Şulgi'nin 18'in üzerinde çocuğu vardır. Halefi olan oğlu Amar-sin'in de en az 18 çocuğundan 12'sinin erkek olduğu bilinmektedir⁹⁴. Ayrıca Sumerce'de "kadınların evi" olarak adlandırılan "hay-mi, é.mí, a.mi, ama"nın odalardan oluşan kompleks bir yapı olduğu düşünülmektedir. Bu durum harem varlığına bir işaret kabul edildiğinde yapı içerisinde annelerin ve küçük çocuklarının kaldıkları özel odalarının olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle "bir kadın için oda" anlamına gelen Akadcadaki eşdeğer kelime "maštaku"dan farklıdır⁹⁵. Eski Mezopotamya çivi yazılı belgelerde çocukla ilgili kelimelere baktığımızda; Sumercede "DUMU", Akadcada "mārum" çocuk ve erkek çocuk; "DUMU.MUNUS/SAL" ve "mārtum" kelimeleri kız çocuk anlamında kullanılmıştır⁹⁶.

⁹² I. Jay Gelb, "Household and Family in Early Mesopotamia", *State and Temple Economy in the Ancient Near East*, C. 1, (ed.) Edward Lipiński, Departement Orientalistiek, Leuven 1979, s. 2-5.

⁹³ Bir sınır taşı olan bu malzeme Akad kralı Maniştusu tarafından satın alınan toprak kayıtlarını göstermektedir. Obeliskin dört tarafı (A, B, C, D) üzerinde 98 satıcı ve 4 tanıktan oluşan alım satım işlemi kayıtlıdır. Ayrıca bu tarihi kayıt M.Ö. 3. bin yılda, listelenen 98 satıcının en az 3 kuşak akrabalık bağı göstermesi açısından oldukça değerlidir. Bkz. I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 25, 30, 73.; I. Jay Gelb, Piotr Steinkeller, Robert McCray Whiting, *Earliest Land Tenure Systems in the near East: Ancient Kudurrus*, Oriental Institute Publications, Chicago 1991, s. 202.; Charles Keith Maisels, *The Near East: Archaeology in the 'Cradle of Civilization'*, Routledge, London and New York 1998, s. 140-141.

⁹⁴ I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 60, 65-66.

⁹⁵ Marten Stol, *Women In The Ancient Near East*, De Gruyter, Boston/Berlin 2016, s. 461.

⁹⁶ N. Aydın, *a.g.e.*, 2013, s. 172-173.

Bebek, küçük çocuk “*LÚ.TUR; TUR.DIŠ*” ve “*šerru(m)*⁹⁷”; küçük erkek çocuk “*MÁŠ.TUR*” ve “*gadú*⁹⁸”; küçük kız çocuk “*SAL/MUNUS.ÉŠGÀR, SAL/MUNUS.ÁŠ.GÀR*” ve “*unīqu*⁹⁹”; erkek süt bebeği/çocuğu “*DUMU.GABA*” ve “*dumugabû(m)*”; kız süt bebeği/çocuğu “*MUNUS.DUMU.GABA*” ve “*dumugabītu(m)*¹⁰⁰” süttten kesilmiş erkek çocuk “*pīrsu*”; süttten kesilmiş kız çocuk “*pīrsatu*¹⁰¹” terimleriyle ifade edilmiştir.

Tapınaklardaki kadınlar ve onlarla bağlantılı olarak metinlere kaydedilen çocuklar özellikle rahibelik konusunda önemli bilgiler sunmuştur. Özellikle Akad kralı Sargon öncesi dönemden kalma bir belge “*LUKUR/ naditum*” rahibeliği için sıradışı bir bilgi içermiştir. I. J. Gelb, belgede 723 “*(LUKUR) SAL.ME*”, 1741 “*sà-dùg/* çocuk veya bebek”, 604+ “*lú/erkek*” ve 180 (+10?) “*igi-nu-dus/* kör adam”ın kaydedildiğinden bahsetmektedir. Gelb, burada listelenen erkeklerin hane halkının yardımcı iş gücünü temsil ettiğini kabul ederken; çocuk sayısının kadın sayısından iki kat fazla olduğunu ve düzenli olarak çok daha küçük çocuk oranlarını listeleyen yüzlerce “*gemé-dumu/kadın-çocuk*” metniyle uyuşmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla belgede geçen kadınları, çocukların gerçek annesi olarak görmek mümkün değilken; daha sonraki dönemlere ait belgelerden “*naditum*”un kısır veya çocuksuz olduğunun ya da en azından kendi çocuklarının olmaması gerektiğinin bilindiğini vurgulamaktadır. Bu açıdan “*LUKUR/ naditum*”un belgede belirtilen çocukların gerçek anneleri olmadığı anlaşılmaktadır. Öyleyse bu kadınlar diğer annelerin çocuklarına “manastırda” hizmetle ilgili görevlerinin bir parçası olarak bakılmaktadırlar. Daha açık bir öneriyle bir “yetimhane” ile ilgilenmektedirler. Ayrıca çocuk sayısını dikkate aldığımızda böyle bir kuruluşun sadece çocuksuz kadınlar için bir toplama merkezi olarak hizmet etmediğini, aynı zamanda yetimler ve diğer istenmeyen, reddedilen çocuklar için bir tür “yuva” olarak hizmet ettiği de kabul edilebilir. Tapınak iş gücüyle ilgili en önemli bilgi kaynaklarından biri, metinlerde çoğunlukla kadın ve çocuklarla birlikte geçen tayın listelerinde bulunmaktadır. Onlara “*gemé-dumu/kadın-çocuk metinleri*” veya “*gemé-dumu/kadın-çocuk çalışan*” adı verilirken; Mezopotamya’da bu tür metinlere en erken Fara’dan III. Ur Hanedanı Dönemi’ne kadar rastlanılmaktadır. Sosyal tabaka açısından “*gemé-dumu/kadın-çocuk çalışan*”ın durumu özgür olmaktan yarı hür köle olmaya

⁹⁷ (CAD, Š/II) s. 317-318.; (CDA, Š) s. 368.

⁹⁸ (CAD, G), s. 9.

⁹⁹ (CAD, U/W), s. 158.; (CDA, U), s. 423.

¹⁰⁰ (CAD, D), s. 183.; (CDA, D), s. 62.

¹⁰¹ (CAD, P), s. 412.; (CDA, P), s. 275.

kadar değişkenlik göstermektedir. Sumerce bir terim olan “*gemé-dumu*” bazen tablet kolofonunda veya tabletin başka bir yerinde, “*še-ba gemé-dumu*/kadın ve çocukların arpa tayınları” ya da “*sà-gal gemé-dumu*/kadınları ve çocukları beslemek” şeklinde yer almaktadır. Kolofonlar genellikle metinlerde “*gemé*” olarak listelenen kadın ve çocuk çalışanı ifade ederken; “*gemé*” sadece “*še-ba síg-ba gemé-uş-bar*” “kadın dokumacılarının arpa ve yün tayınları”nda kadın çalışanı nitelemektedir. Biçimsel olarak “*gemé-dumu*” metinleri birçok farklı türdedir. Bazı metinler kadınları, çocukları cinsiyet ve isme göre listelerken; diğerleri ise kadınları isimlerine çocukları cinsiyetine göre sıralamakta ya da çocuklar numarasına göre yazılırken cinsiyet ve isim hakkında hiçbir bilgi içermemektedir. Yine diğer metinler kadın ve çocuk sayısını verirken başka bilgi vermemektedir. Bu listelerde ayrıca, çocukları olmayan kadınlar ve anneleri olmayan çocuklar da yer almaktadır. Çocuklar emzirilen bebeklerden ergenliğe yakın çocuklara kadar yaş açısından biyolojik gelişim çeşitliliğini göstermektedir. Ayrıca “*gemé-dumu*” listelerinde dullar (Sumerce *nu-ma-su*, *nu-mu-su*/ Akadca *almattum*), yetimler (Sumerce *nu-síg* veya *ama-nu-tuku*/Akadca *ekûm* veya *ekûtum*) ve yaşlılar, özellikle dişileri (Sumerce *šu-gi₄*, *guruş-šu-gi₄*, *gemé-šu-gi₄*/ Akadca *šîbum*, *šîbtum*) yer almaktadır. Söz konusu listeler zaman zaman birkaç dağınık bireyden birkaç yüze kadar değişen erkekleri içerse de onların kadınların kocaları olmalarından ziyade kadınların ve çocukların temel ekonomik faaliyetlerini desteklemek için yardımcı bir kapasitede görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Aslında Eski Mezopotamya’da “*gemé-dumu*/kadın-çocuk çalışan”ların yeri ve rolleriyle ilgili sorulara her durumda cevap verilemediği açıktır. Böyle bir belirsizlik göz önüne alındığında; bazı “*gemé-dumu*/kadın-çocuk” metinlerinin, bir hane reisinin çatısı altından ayrı olarak çalışan ve tayınlarını alan, çocukları olan veya olmayan evli kadınları ifade ettiği kabul edilebilir. Bu durumun gerçekliğine de tapınaktaki hane halkından daha çok kraliyet kurumları içindeki hane halkıyla ilgi olmalıdır. Çünkü Gasur (Nuzi) ve Susa’daki kraliyet kurumlarına ait metinlerde erkeklerle birlikte kadınları ve çocukları da listelenmektedir. Dolayısıyla tapınak işgücünün kitleleri; aileleri olmayan, ihtiyaçlarını karşılayacak erkekleri olmayan veya görünür bir ekonomik destek aracı olan erkek bireylerden oluşmaktadır. Bunlar: dullar, yetimler, yaşlı insanlar, özellikle yaşlı kadınlar, kısır ve çocuksuz kadınlar, sakatlar, dilenciler, fahişeler, evlilik dışı çocuklar, sokak çocukları, adak

sunma personelidir. Kısaca tapınak; fakir, istenmeyen ve reddedilmiş bu insanlar için sosyal ve ekonomik açıdan bir toplama merkezi gibi hizmette bulunmuştur¹⁰².

“*Gemé-dumu*” listelerinde tayın alan çalışanların Sumerce yaş ve cinsiyet terimleri şöyledir: cinsiyet ayrımı olmadan yaşlı kişi; “*šu-gi*”, yaşlı erkek; “*guruš-šu-gi*”, yaşlı kadın; “*gemé-šu-gi*”, yetişkin erkek; “*guruš*”, yetişkin kadın; “*gemé*”, cinsiyet ayrımı olmadan çocuk; “*dumu/sà-dùg*”, oğul/erkek çocuk; “*dumu-nita/sà-dùg-nita*”, kız çocuk; “*dumu-SAL/sà-dùg-SAL*”, cinsiyet ayrımı olmadan süt bebeği; “*DUMU.GA/GABA/AMAR.GABA*”, erkek süt bebeği; “*dumu-nita-gaba*”, kız süt bebeği; “*dumu-SAL-gaba*”. Çalışanlara ayda bir kez arpa “*Še-ba*”, dışında yılda bir kez yağ “*İ-ba*” ve yün “*Sig-ba*” tayın olarak verilmiştir. Metinlere göre arpa tayını; erkekler 60, kadınlar 30, çocuklar muhtemelen gelişim yaşlarına göre 25, 20, 15, 10 “silà” litre, yağ tayını; erkekler 4, kadınlar 4, çocuklar 2, 1 ½ , 1 “silà” litre, yün tayını; erkekler 4, kadınlar 3, çocuklar 2, 1 ½ , 1 “*mana*” şeklinde almışlardır¹⁰³.

1- Çekirdek Aile: Bir erkek, karısı (veya kadınları) ve evlenmemiş çocuklarından oluşmuştur. Bazen evlenmemiş erkek ve kız kardeşler hatta eşlerin hayatta kalan anne babaları da aileyle birlikte yaşamışlardır¹⁰⁴. Mezopotamya aile yapısı ataerkildir. Baba ailenin reisi olarak eşi (eşleri) ve çocukları üzerinde otoriter bir yetkiye sahiptir. Baba öldüğünde aile reisliği en büyük oğula geçmiştir. Eğer oğullar küçükse babalık otoritesi anneye verilmiştir. Çocuklar babalarının isimleriyle (X, Y’nin oğludur, Z’nin torunudur= X DUMU Y, X DUMU.DUMU¹⁰⁵ Z) anılmıştır. Ayrıca çocuklara günümüzde olduğu gibi büyükbabanın adı da verilmiştir¹⁰⁶.

Çekirdek aile tipi hakkında Akad kralı Sargon öncesi Dönem’den kalma Lagaş/Girsu’daki Bau Tapınağı’na ait *Dok. I, 19* adlı belgeden şu sonuçlar çıkmaktadır: **1-** Belgeye 12 aile ve toplam 55 kişi kaydedilmiştir ve evlilikler tek eşlidir. **2-** 28 çocuk içinden 26’sının akrabalık (kan) bağı vardır, ikisi ise evde doğmuş köle çocuklardır. **3-** 12 aile içinde 26 tane kan bağı bulunan çocuk vardır. Buna göre aile başına ortalama 2.2 oranında çocuk düşmektedir. **4-** 10 numaralı aileye büyük anne ile en büyük çocuk dâhildir. 11 numaralı ailede dul bir kadın, çocukları ve annesi bulunmaktadır. **5-** Aileler

¹⁰² I. J. Gelb, “The Arua Institution”, *Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale*, Vol. 66, No. 1, 1972, s. 4-5, 1-2, 10-11.

¹⁰³ I. J. Gelb, “The Ancient Mesopotamian Ration System”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 24, 1965, s. 230-43.

¹⁰⁴ I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 56.

¹⁰⁵ Sumerce’de zürriyet, soy, torun demektir. Bkz. I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 38.

¹⁰⁶ Karen Rhea Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Hendrickson Publishers, Peabody/Massachusetts 2002, s. 127, 130.

içinde erkek ve kız olarak yetişkin- çocuk köleler mevcuttur. 2 numaralı ailede evde doğan köle çocuklar evin çocukları olarak geçmektedir. 6- 5, 6, 10 ve 11 numaralı ailelerde kan bağı olan ve olmayan kişiler de bulunmaktadır¹⁰⁷.

Kral Sargon Dönemi'ne ilişkilendirilen iki metinde ise 45 erkek içinden 28'i evli ve çocukludur. Bunlardan 10'u tek eşli iken içlerinden birinin iki eşi vardır. Metinde belirtilen toplam çocuk sayısı 7'dir. Bir ailenin iki kız çocuğu, diğerlerinden birinin tek oğlu vardır. Bu toplam 7 çocuk içinde 3'ü bebek olarak kayıt edilmiştir. Ancak metinde aileler arasında çocuk sahibi olmayan ve çocuk sayısı net olmayanlar da mevcuttur. Ayrıca belgede 45 erkekten yaklaşık yarısı baba adıyla, bazıları aile üyelikleriyle, bazıları da meslekleriyle tanımlanmıştır. Bu erkekler arasında mesleği "AŞGAB/ derici", "TÚG.DU8/ halatçı" olanlar yanında onlardan daha yüksek statüye sahip "NU.BANDA/ denetçi, "GA.RAŞ/tüccar" bulunmaktadır¹⁰⁸.

Sumer III. Ur Hanedanı Dönemi'ne ait *TCL V* adlı yazılı kaynakta listelenen 39 erkekten 16'sı evli ve tek eşli, 23'ü evli değildir. Evli olanların sadece birinin tek kızı vardır, diğer 15 evli erkek çocuksuzdur. Aralarında 7 erkek dul olarak ve en fazla iki kız çocuğuyla kayda geçirilmiştir. İlginçtir ki listede sıralanan çocukların (köle olanlar) dâhil hepsi kızdır. Toplamda 22 olan bu kızların sayısına göre 9'u ailelerin öz çocuğu 13'ü de kölesi olarak bulunmaktadır¹⁰⁹.

a- Kök Aile: Çekirdek aile yapısının bir başka şeklidir. Bu aile tipinde artık yaşlanmış olan babanın reisliğini evlenen bir erkek çocuk, bekâr kardeşleriyle aynı evde yaşayarak üstlenmiştir. Buradaki asıl amaç yaşlanan anne-babanın hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan tahıl, yağ ve giyeceklerin sağlanması olmuştur¹¹⁰.

b- Birleşik Aile: Çekirdek aile yapısının diğer bir biçimi olan bu tip aile iki veya daha fazla erkek kardeş, onların eşleri ve evlenmemiş çocuklarından oluşmuştur¹¹¹. Aile üyelerinin birbirine olan bağı son derece önemli olan bu aile tipinde kardeşler aynı ev içinde miraslarını parçalamadan eşit haklara sahip olarak yaşamışlardır¹¹². Bununla birlikte Mezopotamya'da gerek hukuki gerekse ailevi boyutta en büyük oğulun aile içindeki statüsü göz ardı edilmemelidir.

¹⁰⁷ I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 61-62.

¹⁰⁸ I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 63.

¹⁰⁹ I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 64.

¹¹⁰ I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 76.

¹¹¹ I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 76.

¹¹² G. Kozbe, *a.g.m.*, 2001, s. 28.

2- Geniş Aile: Aile üyelerini babanın eşi veya eşleri, evlenmemiş ve evlenmiş çocukları, kendisinin ve karısının evlenmemiş kardeşleri, evlenmiş olan kardeşlerin eşleri ve çocukları ile bazı akrabaların oluşturduğu, kalabalık çok kuşaklı aile tipi diyebileceğimiz bu yapıda da aile reisi babadır. Babanın yaşlanması durumunda aile reisliği en büyük oğula geçmiştir. Bu aileler büyük bir evde ya da düzenli bir grup oluşturan birtakım küçük konutlarda yaşamışlardır. Aile üyelerinin ortak mülkiyet üzerindeki hakları ise değişkenlik göstermiştir¹¹³. Geniş aile yapısı hakkında bilgiler bulunan Maniştusu Obelisk'ine göre 98 satıcı içinde toplam 64 aile bulunmaktadır. Bunlardan obeliskin A yüzünün altındaki grup A₁ de 17 satıcı içinde 12 aile vardır. Her aile DUMU.DUMU X (kişi adı): X'in zürriyeti şeklinde hepsi ise DUMU.DUMU Me-zi-zi: Me-zi-zi'nin zürriyeti olarak kaydedilmiştir¹¹⁴.

Yaşam kadar ölüm de aile ilişkilerinin bir parçası olmuştur. Sumer kentlerinin dışında ölüleri gömmek için mezarlık alanları yapılmıştır. Aynı zamanda aile ölülerinin evlerin altına gömüldüğü de bilinmektedir¹¹⁵. Örneğin Sumer III. Ur Hanedanı Dönemi'ne geldiğinde varlıklı ailelerin evlerinde aile mezarlıkları ile birlikte ibadet yerlerine rastlanmaya başlanmıştır. İbadet yerleri tipik olarak ana odanın arkasında paralel olarak uzanmıştır. Aile gömütleri zeminin hemen altında bulunduğu gibi bazıları yer altı mezarları şeklindedir. Çocuklar ise kilden yapılmış çömleklerin içinde sunakların önüne defnedilmişlerdir¹¹⁶.

1.3.3. Sumer Aile İlişkilerinde Çocuğun Yeri

Sumerlilerin birbirlerine duydukları sevgi nitelik ve yoğunluk açısından değişiklik göstermiştir. Karı-koca, ana-baba ile çocuklar, dostlar, tanrılar, krallar ve halk arasında sevgi bağı kaçınılmazdır. Aile temelini atıldığı evlilik ise tüm Yakınoğu toplumlarının genel bir özelliği olan, daha çok *şeqel*'in (modern anlayışta paranın) biçimlendirdiği pratik bir düzenlemeye dayanmıştır. Ancak bu bizi Sumerli evli çiftlerin aşktan yoksun oldukları sonucuna götürmemelidir. Bir Sumer atasözünün¹¹⁷ dediği gibi "*Kendi tercihine göre bir kadınla evlenen yüreğine göre çocuk sahibi olur*". Kısaca bütün evlilikler sadece pratik yararlar sağlamak için yapılmamıştır. Kalbin yönlendirdiği aşk ve arzuya sahip evlilikler de olmuştur. Zaten pek çok Sumer

¹¹³ G. Kozbe, *a.g.m.*, 2001, s. 28.

¹¹⁴ I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 80.; C. K. Maisels, *a.g.e.*, 1998, s. 141.

¹¹⁵ S. Noah Kramer, *Sümerler*, (çev: Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002a, s.124.

¹¹⁶ Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, (çev: Nihal Uzan), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2015, s.117.

¹¹⁷ E. I. Gordon, *a.g.e.*, 1968, s. 114.

belgesinde “sevgili koca” ve “sevgili karı” ifadelerine sıkça yer verilmiştir. Örneğin “*Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı*” şiirinde, Gılgamış kendisine ait *pukku* ve *mikku*’sunu almak için ölüler diyarına inmek üzere olan hizmetkârı Enkidu’ya bazı öğütler tembihlemiştir¹¹⁸:

“*Ayağına sandalet giyme.
Ölüler diyarında haykırma;
Sevgili karını öpme,
Sevgili oğlunu öpme,
İğrendiğin karına vurma,
İğrendiğin oğluna vurma,
Yoksa ölüler diyarının “haykırışı” seni yakalar...”*¹¹⁹.

Başka bir örnekte, Kral Ur-Nammu’nun ölüler diyarındaki huzursuzluğu anlatılmıştır. Kral, oradayken karısına sarılıp sevemediği ve çocuklarını dizlerine oturtup oynatamadığı için bir ağıt yakmıştır. Yine ölüler diyarının cinleri olan *galla*’lar merhametsiz ve acımasız olarak betimlenmiştir: “*Alır götürürler karıyı kocanın kucağından, Alır götürürler çocuğu dadının göğsünden..., öpmezler hiç gürbüz çocuklarını, Alır götürürler adamın çocuğunu dizlerinden, Alıp giderler gelini kayınpederinin evinden...*”. Aile düşüncesiyle bütünleşen Ur kentindeki kederli bir durum için de şu ifadeler geçmiştir: “*Ana oğluna aldırmayacak, baba ey karım diye seslenmeyecek, Cariye kucakta neşelenmeyecek, Çocuklar dizlerine oturup oynamayacak.*”. Diğer taraftan Sumerli her bir koca adak yazıtlarına karısını ve çocuğunu dahil ederek aile bütünlüğünü tanrılar karşısında gözetmiştir. Ayrıca atasözlerinde aile üyeleri arasındaki bağlar da vurgulanmıştır: “*Çöl matarası insanın yaşamıdır; pabuç insanın gözüdür; karısı insanın geleceğidir; oğul insanın sığınağıdır; kız evlat insanın kurtuluşudur; gelin insanın baş belasıdır*”¹²⁰.

Sevgi ve saygı bağlarıyla oluşan aile toplumun en küçük birimi olarak sosyal düzenin temelini teşkil etmiştir. Dolayısıyla aile hayatının korunması toplumların sürekliliği için esas kılınmıştır. Bu yüzden sosyal düzenin koruyucusu Tanrıça Nanşe aile ilişkilerini gözetmiş, anne- babaya saygısızlık yapan çocuklar ile çocuklarına haksızlık yapan ebeveynleri sevmez hatta onları cezalandırmıştır. Çıkardıkları kanunlarla sosyal düzeni sağlamayı hedefleyen krallar da yazıtlarında “*benim*

¹¹⁸ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 330, 336-337.

¹¹⁹ S. Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, (çev: Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 74.

¹²⁰ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 338-339.

zamanında çocuk annesine karşı gelmedi, anne çocuğunu azarlamadı, dullar ve yetimler korundu” şeklinde övünmüşlerdir¹²¹.

1.3.3.1. Anne- Çocuk İlişkisi

Sumer toplumunda hakları kanun maddelerinde çeşitli şekillerde korunmuş olan kadınlar çocuk doğurarak aile ve toplum içindeki itibarlarını yükseltmişlerdir. İlk olarak anne karnında başlayan anne çocuk ilişkisi çocuğun doğumundan ölümüne kadar devam etmiştir. Bu süreç içinde ortaya çıkan ilişki Sumer yazınsal kaynaklarında annenin söylediği ninniler, ağıtlar, öğütler şeklinde sıkça dile getirilmiştir. Ayrıca Sumerli bir çocuğun annesini betimlediği şiiri ve aile içinde annenin önemini vurgulayan çeşitli atasözleri de bulunmuştur.

Anne ve çocuk arasında en duygusal bağlardan biri annenin yavrusunu rahat bir uykuya dalmasını sağlamak için söylediği ninnilerdir. “*U-a a-u-a*” adlı Sumer ninnisi Yakın Doğu’da türünün bilinen tek örneğidir. Bu ninniye Kral Şulgi’nin karısı Abisimti oğullarından birinin hastalığı nedeniyle duyduğu üzüntü ve endişe karşısında dile getirmiştir¹²².

Ninninin ilk dizesinde anne oğlunun sağlıklı büyüüp gelişmesini arzulamaktadır.

*“U-a a-u-a
Ururu şarkımda - büyüsün
Ururu şarkımda - kocaman olsun,
İrina ağacı gibi sağlam kök salsın,
Şakir bitkisi gibi boy atsın.*

İkinci ve üçüncü dizelerde anne Abisimti uykuyu adeta kişileştirerek oğlunu uyutması için çağırmaktadır.

*Efendi (belki Uyku?)....,
İrmak kenarında sıralanmış, tomurcuklanan elma ağaçları arasında,
O (Uyku?) ..’nun üzerine elini uzatacak,
Yatanın üzerinde elini tutacak,
Oğlum, uyku seni aldı alacak, Uyku seni bastırdı bastıracak.*

¹²¹ M. İlmiye Çığ, “Sümer’de Kadın”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 55.

¹²² S. Noah Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, (çev: Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002b, s. 396.

*Gel, Uyku, gel Uyku,
 Oğlumun olduğu yere gel,
 Çabuk (?) oğlumun olduğu yere gel Uyku,
 Uykusuz gözlerine uyku ver,
 Sürmeli gözlerine elini koy,
 Dışarıdaki diline gelince,
 Durmayan dilinin uykusunu engellemesine izin verme.*

Tarih boyunca anne ve çocuk ilişkisinde çocuğun beslenme düzeninin sağlanması önemini korumuştur. Bebek daha anne karnında iken başlayan beslenme ilişkisi doğumdan sonra bebeğin anne sütüne olan ihtiyacı ile devam etmiştir. Hemen hemen her toplumda yer alan ve günümüze kadar gelen süt hakkı konumu kadına annelik maneviyatında sınırsız bir hak sağlamıştır. Bununla birlikte her annenin çocuğun yaşı kaç olursa olsun onu iyi ve lezzetli yiyeceklerle beslemek amacı taşıdığı aşikârdır. Aşağıdaki dize ise kraliçe Abisimti'nin oğlunun beslenmesine gösterdiği özeni anlatması bakımından Sumer anneliğine dair güzel bir örnektir.

*O (Uyku) kucağını kırmızı buğdayla dolduracak,
 Ben - ben senin için küçük peynir tatlısı yapacağım,
 İnsana şifa veren küçük peynirlerden,
 İnsana şifa verirler, Ah, efendinin oğlu,
 Ah efendi Şulgi'nin oğlu!
 Bahçem bol sulu maruldur,
 Gakkul marulları iyi yetişmiştir (?),
 O marulları yesin efendi.*

Eski Mezopotamya'da ailenin kurulmasını sağlayan evliliğin gerçekleşmesinde babanın ve annenin etkin rol oynadığı bilinmektedir. Bu açıdan anne Abisimti oğlunun evleneceği kişiyi kendisinin seçeceğini aşağıda açıkça ifade etmektedir. Yine seçilen gelinden beklenen ataerkil düzenin olmazsa olmazı olarak bir erkek çocuk doğurması ve bu sayede mutluluklarının çoğalmasındır.

*Ururu şarkımda — ona bir eş vereceğim,
 Bir eş vereceğim ona, bir oğul vereceğim,
 Yüreğe neşe saçan dadı onunla konuşacak,*

Yüreğe neşe saçan dadı¹²³ onu emzirecek.

Ben - ben oğluma bir eş alacağım,

Çok tatlı bir oğul doğuracak ona,

Yanan kucağında yatacak karısı,

Açılmış kollarında yatacak oğlu,

Karısı onunla mutlu olacak,

Oğlu onunla mutlu olacak,

Onun kucağında sevinecek genç karısı,

Onun tatlı dizinde büyüyecek oğlu.

Kraliçe Abisimti oğlunun yakalandığı hastalık karşısında çektiği acıları görmekte ve derin bir üzüntü duymaktadır. Ayrıca yavrusunun ölmesinden büyük endişe duyan anne aşağıda adeta bir cenaze töreni tasvir etmektedir.

Sen acılar içindesin,

Ben endişeler içinde,

Elim kolum bağlı, yıldızlara bakarım,

Yeni ayın şavkı yüzüme vurur;

Kemiklerin duvara dizilecek,

“Duvarın adamı” senin için göz yaşı dökcek,

Ağıtçılar senin için lirlerine vuracaklar,

Gekolar senin için yanaklarını paralayacaklar,

Sinekler senin için sakallarını yolacaklar,

Kertenkeleler senin için dillerini ısıracaklar (?),

¹²³ Sözlüklerde Dadı: Sumerce “*UM.ME.DA*”, Akadça “*tārītu*” şeklinde geçmektedir. Bkz. (CAD, T) s. 232., (CDA, T) s. 400.; Sütanne ise Sumerce “*UM.ME.GA.LA*”, Akadça “*mušēniqtu*” olarak geçmektedir. Bkz. (CAD, M/II) s. 265., (CDA, M) s. 222.; Dadılık, sütannelik ve ebelik Mezopotamya’da kadınların faaliyet gösterdiği gözde mesleklerden olmalıdır. Zira Sütannelik ve ebelik yapan kadınların diğer kadınlara göre daha fazla tayın aldıkları, genellikle kral ailesi hizmetinde bulunarak onlarla yakın bir ilişki kurdukları bilinmektedir. Akad ve III. Ur dönemlerinde bu kadınlardan bazılarının hizmet ücreti pahalıdır. Ayrıca onlar mühür baskılarında da yer almışlardır. Bkz. Julia M. Asher-Greve, “Women and Agency: A Survey From Late Uruk to The End of Ur III”, *The Sumerian World*, (ed.) Harriet Crawford, Routledge, London and New York 2013, s. 367.; Bu mühür baskıları hakkında detaylı bilgi için bkz. Claudia E. Suter, “Who are the Women in Mesopotamian Art from ca. 2334–1763 BCE?”, *Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico- (KASKAL)*, Vol. 5, 2008, s. 1-55.; Davide Nadali, “Family Portraits: Some Considerations on the Iconographical Motif of the ‘Woman with Child’ in the art of the Third Millennium B.C.E.”, *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images: Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale at Paris 6–9 July 2009*, (ed.) Lionel Marti, Eisenbrauns, Winona Lake 2014, s. 227-239.; III. Ur dönemi kaynaklarında kral dadısı olarak tanımlanan Kinat- Nunu ve Kubatum adlı iki kadından bahsedilmektedir. Rabbatum adındaki kadın ise prenses Me-Sataran’ın önce sütanesi bir yıl sonra da dadısı olarak hizmet vermiştir. Bkz. Marten Stol, *Birth in Babylonia and the Bible: Its Mediterranean Setting*, Styx Publications, Groningen 2000, s. 189.

Acı çekenler, hep senin için çekecekler,

Acı saçanlar, hep senin saçacaklar.

Ninninin son dizesinde ise bir anne olarak kraliçe Abisimti oğlunun ailesiyle birlikte mutlu ve iyi yaşaması için duada bulunmaktadır.

Karın desteğin olsun,

Oğlun kısmetin olsun,

Ayıklanan arpa gelinin olsun,

Kuşu tanrıçası Aşnan yanında olsun,

Güzel sözlü koruyucu bir meleğin olsun

Mutlu günlerin saltanatına erişesin,

Şölenler yüzünü ağartsın”¹²⁴.

Diğer taraftan savaşlar, felaketler, hastalıklar toplumun yıkıcı unsurları olarak insanlar üzerinde derin izler bırakmıştır. Sumerli şairlerin mersiye ve ağıtları bu yönden çok zengindir. “Ağlayan tanrıça” motifi ise en sık rastlanılanıdır. Dumuzi’nin Ölüler Diyarı’ndan çıkmasını sağlayan kız kardeşi Geştinanna Ninhursag, Ninisinna ve Lisin gibi isimler altında ağlayarak kayıp oğlunu arayan ana tanrıça olarak tanımlanmıştır. Nitekim British Museum’daki bir tablet Ninhursag tarafından yakılan ağıtı içermiştir¹²⁵.

Burada anne, buzağısını kaybeden bir inek tasvirinde karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli yakarışlarla kaybolan yavrusunu arayan annenin oğlunu bulabilmek amacıyla gösterdiği çaba aynı zamanda çektiği acı ağıtın dizelerinde açıkça görülmektedir:

“İnek buzağısını! İnek buzağıyı!

İnek buzağıyı her yerde aradı sordu!

İnek - buzağısı kayboldu.

Doğuran anaya gelince - sevimlisi kayboldu,

Şirin birini sular kapıp götürdü.

Doğuran anaya gelince, araya, sora kur’un eteklerine geldi,

Kuzusundan ayrılan bir koyun gibi, kimseler onu tutamazdı,

Oğlağından ayrılan bir keçi gibi, kimseler onu tutamazdı...

Buzağımın nerelerde olduğunu öğrenemedim.

Her yere bakındım,

Aklıma gelen her yerde aradım...

¹²⁴ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 396-399.

¹²⁵ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 392-393.

*“Doğuran ana, buzağı için böğürme - yüzünü çevir!
İnek buzağıya (böğürme), yanıt vermeyen (buzağıya)- yüzünü çevir!
Ensi onu sana vermeyecek,
Efendi, öldüren onu sana vermeyecek....”¹²⁶.*

Başka bir ağıtta ise anne ölmüş çocuğunun geride bıraktığı hatıraları anmakta, yaşadığı acı kayıp karşısında hissettiği büyük üzüntüyü anlatmaktadır:

*“Ey hain kırlar!
Onun bir zamanlar, koşup gezdiği,
'annem beni arayacak' dediği, yerde
O şimdi elini ayağını oynatamıyor.
Evladım, sana bakıyorum,
Yüz senin yüzün ama ruhun kaçmış.
Kalbim kamış flütün yas şarkısını çalıyor.
Evde keder ve acı var”¹²⁷.*

Örnekleri verilen Sumerli annelerin oğullarına olan yoğun ilgi ve sevgilerine karşılık Sumerli çocuklar da annelerine büyük bir hayranlık duymuşlardır. Bunun en güzel kanıtı Ludingirra adlı kişinin kraliyet ulağı ile Nippur'daki annesine gönderdiği mektubu konu alan edebi yapıttır. Metinde Ludingirra annesini tanıyabilmesi ve mektubu ona teslim edebilmesi için ulağa annesinin beş özelliğini oldukça süslü tanımlamalar kullanarak anlatmıştır. Aslında ideal annenin betimlendiği bu metin Ludingirra'nın annesine sunduğu selamla sonlandırılmıştır.¹²⁸.

Mektubun giriş kısmında anne oğul ilişkisinin ne kadar yakın olduğu hemen göze çarpmaktadır. Zira anne, oğlunun seyahati sebebiyle endişe ve merak içerisindedir. Aynı şekilde oğlu da annesinin kaygılanmasından bir huzursuzluk duyduğu için bu mektubu yazmıştır.

*“Her zaman yolda olan, kraliyet ulağı,
Bu mesajı götürmen için seni Nippur'a göndereceğim.
Uzun bir yolculuk yaptım,
Anam kaygılanır (?), uyuyamaz.
Asla kızgın bir söz söylenmeyen odasında,*

¹²⁶ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 394-395.

¹²⁷ M. İlmiye Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası I*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 211.

¹²⁸ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 401.

Bütün yolculara benim sağlık haberlerimi sorar.

Benim selam mektubumu eline koy,

Senin için süslenecek olan, sevinen annemin (ellerinin arasına).

Mektuba göre annenin ilk özelliği eş ve gelin olmasıdır. Bu sebeple söz konusu dizeler ideal annenin yanında ideal eş ve gelin tasvirini de ortaya koymaktadır.

Eğer anamı tanıımıyorsan, sana onun (kişilik) özelliklerini vereyim:

Adı Şat-İştâr dır(?)...

Işıltılı bir kişi....,

Güzel bir tanrıça, hoş (?) bir gelin,

Gençliğinden beri kutsanmıştır,

Enerjisiyle, kayınpederinin evini çeker çevirir.

Kocasının tanrısına hizmet eden,

“(Tanrıça) İnanna’nın yeri”yle ilgilenmeyi bilen,

Kralın sözlerini yabana atmayan biridir o.

Uyanık, servetini çoğaltır,

Sevilen, göz bebeği, yaşam doludur,

Kuzu, leziz kaymak, bal, “yürekten akan” yağdır o.

Annenin ikinci özelliği ise muhteşem güzelliğidir. Ludingirra burada annesinin güzelliğini ışık gibi parlaması ve kıymetli taşlar gibi değerli olmasıyla nitelemektedir.

Sana anamın ikinci özelliğini vereyim:

Anam ufkun parlak ışığı, bir dağ maralıdır.

Işıl ışıl parıldayan sabah yıldızı....,

Değerli akik, Marhaşi sarı safiri,

Cazibe dolu bir prenses mücevheri,

Neşe yaratan akik mücevherleri,

Kalaydan yüzük, demirden bilezik,

Altından ve parlak gümüşten yapılmış bir asa,

Çekicilik dolu, kusursuz bir fildişi heykelcik,

Lapis taşı kaide üzerinde kaymaktaşından bir melektir.

Annenin üçüncü özelliği bereket taşıması iken dördüncü özelliği bütün kutlama törenlerinin esin kaynağını kendinde barındırmasıdır. Aslında bu hiç şaşırtıcı değildir. Nitekim bir tarım toplumu olan Sumer’de bereketli bir hasat mevsimi, yeni yılın ilk

ürünlerini alma heyecanı ve bu çerçevede gerçekleştirilen kutlama törenleri Mezopotamya kültür unsurlarının temel taşlarındandır.

Sana anamın üçüncü özelliğini vereyim:
Anam mevsiminde yağmurdur, ilk tohum için sudur,
Zengin bir hasat, çok iyi (?) arpadır,
Keyif dolu bir bolluk bahçesidir,
Kozalaklarla süslü, iyi büyümüş bir köknardır,
Yeni yılın meyvesi, ilk ayın ürünüdür,
Bereket getiren suları sulama hendeklerine taşıyan bir kanaldır,
Çok tatlı Dilmun hurması, en çok aranan leziz hurmadır.

Sana anamın dördüncü özelliğini vereyim:
Anam bir bayramdır, sevinç dolu bir sunu,
Bakması huşu veren bir Yeni yıl sunusu,
Büyük bir eğlence için hazırlanmış bir halay yeri,
Prenslerin dölü, bir bolluk şarkısı,
Bir sevgili, sevinci söndürülemez seven bir yürek,
Anasına dönen bir esir için iyi haberdır.

Ludingirra sonuncu özellikte ise annesini çok güzel koktuğunu dile getirmiş ve mektubunu annesine selam göndererek bitirmiştir.

Sana anamın beşinci özelliğini vereyim:
Anam çam ağacından yapılmış bir araba, şimşir ağacından bir tahtırevandır,
Yağla kokulandırılmış güzel bir giysi (?),
Devekuşu yumurtasından yapılmış, içi kusursuz yağla dolu bir şişecik,
Çok bereketli hazırlanmış, göz okşayan bir çelenktir.
Ludingirra, sevgili oğlun sana selamlarını yolluyor”¹²⁹.

Mersiye ve ağıtlar dışında Sumer bilgelik metinleri içerisine yerleştirebileceğimiz atasözleri Sumer insanının öğütlere olan ilgisini açıkça ortaya koymaktadır. Sumer toplumsal ahlak kalıplarıyla kimi zaman ise ders verici ve iğneleyici anlamlarla yüklü olan atasözlerinde annenin aile içindeki konumu çeşitli vurgularla dile getirilmiştir.

Çoğu kadın için doğum sancılı ve acılı bir süreçtir, bir canlının hayata gelmesine vesile olan kadın annelik vasfıyla her toplumda kutsanmıştır: “*Annenin sözüne tanrının*

¹²⁹ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 401-403.

sözü gibi kulak ver”. “Huysuz bir oğlu annesi doğurmamalı, tanrısı onu yaratmamalı”. Sayıca fazla doğum yapmak eskiçağ toplumlarında kadına itibar sağlasa bile hem fiziki hem de ruhsal açıdan zor olmalıdır: “Çocuk doğuran bir kadın, hasta bir kimseden daha çok hastadır”. Sumer insanları tanrıyı mutlu etme yolunun önce anneyi mutlu etmekten geçtiğini düşünmüşlerdir: “Payını kabul et, anneni mutlu et! Dakik ol, tanrını mutlu et”. Sumer ebeveynleri için de çocuklarının başarıları övünç kaynağı, ölümleri ıstırap vericidir: “Kahramanın annesinin lokması yağa batmıştır”. “Kahramanın annesinin çorbası yağlı ballı olsa da (ölen oğlu için) ağlamadan duramaz”¹³⁰.

1.3.3.2. Baba- Çocuk İlişkisi

Eski Mezopotamya toplumları ataerkil bir sosyal düzen üzerine şekillenmiştir. Bu yüzden her erkeğin evlilikten beklentisi soyunu devam ettirecek, ölümünden sonra ailenin bakımını üstlenecek hatta baba öldükten sonra babanın tanrılara karşı olan dini vazifelerini yerine getirmeyi sürdürecektir oğul ya da oğullara sahip olmaktır. Sumer kralları açısından konuya bakıldığında kendilerinin ölümünden sonra devleti idare edecek bir oğulun varlığı oldukça önemlidir. İşte bu noktada “Etana ile Kartal Mitosu” bir oğula sahip olmanın kral için ne kadar büyük bir önem taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır.

Erken dönem Sumer Kral listelerinden anlaşıldığına göre Tufan’dan sonra ilk hükümdarlık Kiş krallığına verilmiştir. Kiş kenti hanedanının on üçüncü kralı da “göğe çıkan çoban” olarak nitelenen Etana’dır. Ayrıca Etana’yı temsilen yapılmış bir mühürde kral, kartalın sırtında yerden yükselen bir figür biçiminde tasvir edilirken yerde koyunlar otlamakta, iki köpek de havalanan kişiye bakmaktadır¹³¹. Etana gerek Sumer Kral Listesi’nde gerekse miti temel alan MÖ 2. binyılın başlarında Akadca yazılmış bir şiire göre Sumer tarihinin dikkat çeken isimleri arasında bulunmaktadır. Sumerce ilk örneğinin bulunmadığı efsaneye göre Etana oldukça dindar, tanrısal kültleri sadakatle yerine getiren bir Sumer kralıdır. Ne var ki çocuksuz olmakla lanetlenen Etana’nın en büyük isteği “doğum otunu” elde ederek bir oğula sahip olmaktır¹³². Hakikaten Etana her gün Tanrı Şamaş’a kurbanlar sunarak tanrıya kendisine bir varis bağışlaması için sürekli yalvarmaktadır: “Ey Tanrı, ağzından olurun çıksın, bana doğum otunu bağışla, bana doğum otunu göster; üzerimdeki yükü kaldır ve benim için bir ad (ün) yap”. Tanrı

¹³⁰ M. İ. Çığ, *a.g.m.*, 1999, s. 55.; M. İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sümerler- 1*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014a, s. 249- 254.

¹³¹ S. Henry Hoek, *Ortadoğu Mitolojisi*, (çev: Alaeddin Şenel), İmge Kitapevi, Ankara 1993, s. 61.

¹³² S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 65.

Şamaş onun bu dualarına karşılık vererek krala, dağı aşmasını, orada bir çukur göreceğini ve çukurun içinde tutuklu bir kartal bulacağını söyler. Etana, kartalı serbest bırakacak ve kartal kendisini doğum otuna götürecektir. Tam bu noktada bir “kartal ve yılan” olarak adlandırılan bir halk öyküsüyle bağ kurulmuştur. Söz konusu öyküye göre kartal ile yılan arasında süregelen dostluk kartalın iyi niyetini kaybederek yılanın yavrusunu yutmasıyla sonlanmıştır. Bunun üzerine yılan Tanrı Şamaş’tan kartalı nasıl cezalandıracağını öğrenir ve onun kanatlarını kırarak bir çukura hapseder. Bu kez de kartal Şamaş’tan yardım istemeye başlar. Zor durumda kalan kartalın imdadına ise yine Şamaş’ın gönderdiği Etana yetişir ve kartalı çukurdan çıkarır. Kartal yapılan bu yardıma minnet duyarak Etana’yı kendisinden doğum otu alabileceği İştâr’ın yanına götürmek üzere göğe taşımaya söz verir¹³³. Doğum bitkisini elde etmeyi başaran Etana sayesinde kısır¹³⁴ olan karısı artık gebe kalır ve doğum yapar¹³⁵. Sumer Kral Listesi’nde geçen “*Etana’nın oğlu Balih 400 yıl hüküm sürdü*” ifadesi de bu durumu doğrulamaktadır¹³⁶.

Anlaşıldığı üzere babalar için oğullarının olması önemli bir meseledir. Bu bağlamda Ölüler Diyarı’na inen Gılgamış ile hizmetkârı Enkidu arasındaki diyalog ilgi çekicidir. Diyalogda ailenin sahip olduğu erkek çocuk sayısı toplum ve tanrılar nezdinde statü derecelendirilmesi ile ifade edilmiştir.

“ *Sadece tek oğlu olanı gördün mü?*

- *Gördüm: Hıçkıra hıçkıra ağlıyor, Duvarına çakılmış bir çivi önünde!*

İki oğlu olanı, gördün mü?

- *Gördüm: Çömelmiş, iki tuğlanın üzerine! Yemek yiyor.*

Üç oğlu olanı, gördün mü?

-*Gördüm: Su içiyor, Çölde taşınan bir tulumbadan!*

Dört oğlu olanı, gördün mü?

- *Gördüm: Dört eşek koşulmuş bir arabanın sahibi (kadar) mutlu!*

Beş oğlu olanı gördün mü?

- *Gördüm: İyi bir kâtip [gibi], eserden yana sıkıntısı yok*

Ve Saray’a kabul ediliyor [istediği zaman!]

Altı oğlu olanı, gördün mü?

¹³³ S. H. Hoek, *a.g.e.*, 1993, s. 61-62.

¹³⁴ Abraham Winitzer, “Etana In Eden: New Light On The Mesopotamian And Biblical Tales In Their Semitic Context”, *Journal Of The American Oriental Society*, Vol. 133, No.3, 2013, s. 444.

¹³⁵ J. Kinnier Wilson, *Studia Etanaica New Texts and Discussions, Alter Orient und Altes Testament*, Band 338, Ugarit-Verlag, Münster 2007b, s. 43-46.

¹³⁶ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 426.

- *Gördüm: Bir köylü gibi mutlu!*

Yedi oğlu olanı, gördün mü?

- *Gördüm: Tanrıların yanına oturmuş*¹³⁷.

Ancak bir erkek için ataerkil yapının kalın çizgisinin sağladığı güç ve baskınlık sanıldığı kadar kolay değildir. Neticede evlilikle temeli atılan ailenin bakımı babanın en zor sorumluluklarından biridir. Bunun farkında olan Sumerli bir erkek için evlilik fikri güzel: “*Kimin karısı ve çocuğu yoksa neşesi yoktur*”¹³⁸, aynı zamanda büyük sorumlulukların başlangıcıdır: “*Bir kadını ve çocuğunu geçindirmeyen adamın burnunda halkası yoktur*”¹³⁹. Ailenin reisi olan baba maddi sıkıntıya düştüğünde ise çocuklarını köle olarak satabilir ya da borcunu ödemek için tüm ailesini alacaklılara rehin bırakabilirdi. Ancak bu süre üç yıldan fazla olamazdı¹⁴⁰. Köle satışlarını gösteren bir metinde karı- koca, kız ve oğlan iki çocuklu aile için 30 GİN (yani şeşel), diğer bir metinde aynı durumda bir aile için 43 şeşel, başka bir metinde kadın ve oğlu için 12 şeşel gümüş fiyat biçildiği görülmektedir¹⁴¹.

Bütün bunların dışında Sumerli bir aile reisini çocuklarını disiplin etmeye çalışan, öğütleriyle onları hayata hazırlayan, tüm haylazlıklarına rağmen çocuklarının üzerinden dualarını esirgemeyen bir babalık üslubunda görmekteyiz.

Günümüz bilim insanları tarafından “Kâtip İle Yoldan Çıkan Oğlu” adı verilen metne göre mesleği kâtiplik olan bir baba, kendi mesleğini devam ettirmesi için okula gönderdiği, bunun dışında hiçbir iş yaptırmadığı ancak zamanın şartları gereği oldukça pahalı olan eğitim için oğlunun kayıtsız davranışları yüzünden oldukça kızgındır: “*...Halka açık meydanda başıboş dolaşan sen mi başarılı olacaksın? Öyleyse önceki kuşaklara bak. Okula git, yararını, görürsün. Oğlum, önceki kuşaklara bak, araştır onları.*”... “*Bağırıp çağırmanın yüzünden, evet, bağırmanın yüzünden sana dargındım — evet, sana dargındım. Sen insanlıktan çıktığından, yüreğimi şeytani bir rüzgâr ele geçirmişti. Homurdanmaların beni yedi bitirdi, ölüm döşegine düşürdü.*”... “*Ömrümde sana sazlıktan kamış getirtmedim. Yeni yetmelerin ve küçüklerin taşıdığı sazları sen hayatında taşımadın. Sana asla, ‘Kervanıyla git’ demedim. Seni asla çalışmaya, tarlamda saban sürmeye göndermedim. Seni asla tarlamı bellemeye göndermedim. Seni asla işçi olarak çalışmaya göndermedim. Ömrümde ‘Git, çalış, beni*

¹³⁷ Jean Bottero, *Gilgamiş Destanı*, (çev: Orhan Suda), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013b, s. 218- 219.

¹³⁸ M. İ. Çığ, *a.g.m.*, 1999, s. 55.

¹³⁹ E. I. Gordon, *a.g.e.*, 1968, s.120.; M. İ. Çığ, *a.g.m.*, 1999, s. 55.

¹⁴⁰ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 110.

¹⁴¹ M. İlmiye Çığ, *Uygurluğun Kökeni Sümerler- 2*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014b, s. 116.

geçindir' demedim. Senin gibiler çalışıp anne babalarının geçimini sağlıyor...". Metnin sonunda ise bütün hatalarına rağmen babanın oğlundan hayır duasını esirgemediği görülmektedir:

*“Seninle kavga edenden, tanrın Nanna seni korusun,
Sana saldırandan tanrın Nanna seni korusun,
Tanrının gözüne giresin,
İnsanlığın seni yüceltsin, boyunu, gönlünü,
Kentindeki bilgelerin başı olasin,
Kentin adını en gözde yerlerde ansın,
Tanrın sana seçkin bir adla seslensin,
Tanrın Nanna'nın gözüne giresin,
Tanrıça Ningal'in lütfü yanında olsun”¹⁴².*

Yazılı kaynaklara göre Sumerli bir babanın çocuğuna karşı olan üslubu davranış kuralları ve öğütlerden oluşan derlemeleri de içermektedir. Bu kaynaklardan biri bilgili ve ahlaklı yaşamak için pratik uyarılardan oluşan “*Şuruppak'ın Oğlu Ziusudra'ya Öğüdü*” diğeri ise “*Çiftçi Yıllığı*” idi. Sumer Nuh'u Ziusudra'nın babası Şuruppak ile olan diyalogu şöyledir:

*“Şuruppak öğütler verdi oğluna,
Ubartutu oğlu Şuruppak,
Öğütler verdi oğlu Ziusudra'ya:
“Oğlum, sana öğüt vereceğim, tut öğütlerimi,
Ziusudra, sana bir söz edeceğim, kulak ver ona;
İhmal etme öğüdümü,
Söylediğim sözü çiğneme,
Babanın değerli öğüdünü, yerine getir gayretle”¹⁴³.*

Bunlara ek olarak halkın büyük çoğunluğunun temel geçim kaynağının tarım olduğu Sumer'de babalar çocuklarını bu iş için hazırlamaktaydı. Hatta Sumer okulundaki *ummi*a'dan biri tarafından pedagojik amaçla hazırlandığı açık olan ve günümüz bilim insanlarının “*Çiftçi Yıllığı*” adını verdikleri metinde bir babanın oğluna anlattığı tarımsal faaliyetlerin talimatları yer almaktadır. Adeta bir kılavuz niteliğinde olan bu kaynağa göre çiftçilik faaliyeti mayıs-haziran aylarında tarlanın sular altında

¹⁴² S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 312, 323-324.

¹⁴³ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 296- 297.; Bendt Alster, *Wisdom of ancient Sumer*, CDL Press, Bethesda- Maryland 2005, s. 32, 57-58.

kalmasından başlatılmış gelecek nisan-mayıs aylarında yeni mahsulün toplanması, tanelerinin ayıklanması ve taşınmasıyla sona erdirilmiştir. Söz konusu metinde önemli bir ayrıntı olarak şöyle denilmektedir: “*Bir orakçı, biçilmiş arpayı demetleyen bir adam ve bir de [demetleri dizen adam] - bu üç kişi (bir ekip olarak) hasadı senin için kaldıracaktır. Toplayıcılar herhangi bir zarar vermemeli; demetleri bozmamalı. Günlük hasat sırasında, ‘ihtiyaç günlerinde’ olduğu gibi, toprağın tıpkı (açık) bataklıklar(daki) gibi, çocukların ve toplayıcıların geçimini onların sayısına göre vermesini sağla. (yani muhtaç çocukların ve toplayıcıların yere düşen taneleri toplayabilmesi için onları yerde bırak)* ¹⁴⁴. Günümüzde aynı bölgede ürün ekim işlerinin ekim-kasım aylarında, hasat mevsiminin de haziran-temmuz aylarına denk geldiğini düşünürsek söz konusu tarihlerden günümüze büyük mevsimsel iklim değişikliklerinin olduğunu söyleyebiliriz.

Baba-oğul ilişkisine başka bir açıdan bakıldığında babanın ölümü çocukları üzerinde derin bir acı bırakmıştır. Ağıt ve mersiyeler yönünden zengin olan Sumer edebiyatında Ludingirra adlı şahısın babası Nanna'nın ölümü ardından yazdığı ağıt şöyledir:

“Ben Ludingirra, yanan kalbimle yazıyorum bunları:

Ey bir saldırıda ölen babam!

Ey şeytanca bir tuzakla öteki dünyaya göçen Nanna!

Karın şimdi dul kaldı.

O doğuran biri gibi çılgınlık atıyor.

Dinmek bilmeyen gözyaşları döküyor.

Bir kral oğlu gibi yiyip içen,

Ballı yağlı sofralarda oturan biz oğulların,

Acı gözyaşları döküyoruz senin için.

Sevgi dolu kalplerle yas tutuyoruz senin için.

Ey babam kalbin dinlensin!

Ey Nanna ruhun huzur bulsun!

Çocukların şanını yazsın! Kızların evlensin!

Karın iyi olsun, akrabaların çoğalsın!

Mezarında bira, şarap ve yiyecekler eksilmesin!

Ailenin duaları süresiz devam etsin! Tanrın yardımcın olsun!”¹⁴⁵.

¹⁴⁴ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 148, 441; S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 91.

¹⁴⁵ M. İ. Çığ, *a.g.e.*, 2014a, s. 236.

1.3.3.3. Kardeşler Arası İlişkiler

Sumerli ailesinde ebeveynlerle çocuklar arasında olduğu gibi erkek ve kız kardeşler arasında da yakın bir ilişki vardır. Özellikle erkek kardeş çoğu kez babanın ölümünden sonra aile reisliğini üstlenmiştir. Ablalar ise adeta bir anne görevi üstlenerek ev düzenini sağlamıştır: “*Ablanı annen gibi, ağabeyini baban gibi say*”¹⁴⁶. Bu durum tanrılar arasındaki ilişkileri betimleyen mitlerle de sembolize edilmiştir. Tanrıça İnanna ve ağabeyi Güneş Tanrısı Utu arasında güçlü bir bağ vardır. Nitekim Ereğ’teki kutsal ağacı yılan, İmdugud-kuşu ve zalim Lilith tarafından ele geçirilen İnanna’nın yardım istediği kişi ağabeyi Güneş Tanrısı Utu olmuştur. Yine İnanna’nın koca adaylarından çiftçi Enkimdu ile çoban Dumuzi arasındaki seçimde ağabey Utu’nun etkisi görülür. Nihayetinde ağabey Utu, İnanna’yı çoban Dumuzi’yle evlenmesi için ikna etmiştir. Dumuzi cinler tarafından yakalanınca ise ağabeyini çok seven kız kardeşi Geştinanna büyük üzüntü duymuştur¹⁴⁷. Ayrıca bu konuda Emeş (Yaz) ile Enten (Kış) kardeşler ve sığır-tanrısı Lahar ile tahıl-tanrıçası Aşnan kardeşler arasında özelliklerinin yarıştırılmasını anlatan edebi tartışma metinleri de bulunmaktadır¹⁴⁸.

1.3.4. Sumer ve Akad Okullarında Çocukların Eğitimi

1.3.4.1. Sumer ve Akad Okullarının Genel Özellikleri

Sumercede “*É.DUB.BA.A*” Akadcada “*bīt-tuppi*” olarak adlandırılan *tablet evi* yani okul çivi yazısının icadından sonra Sumer toplumunun en önemli kültürel miraslarından biridir¹⁴⁹. Mezopotamya’da MÖ 3200’lerde resim yazısı şeklinde icat edilen ilk Sumer işaretleri zamanla çivi yazısına¹⁵⁰ dönüşmüştür. Bu süreçteki gelişim

¹⁴⁶ M. İ. Çığ, *a.g.m.*, 1999, s. 55.

¹⁴⁷ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 340-341.

¹⁴⁸ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 142, 169.

¹⁴⁹ Åke W. Å. Sjöberg, “The Old Babylonian Eduba”, *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on His Seventieth Birthday June 7 1974*, Chicago 1976, s. 159–179.

¹⁵⁰ “*Genel itibari ile ucu üçgen haline getirilmiş kamış kalemlerin (Stylus) ıslak kil üzerine bastırılmasıyla ortaya çıkan işaretler çivi görünümünü vermiştir. Zira Latince “çivi” anlamına gelen cuneus kökünden türetilen “cuneiforme” çivi yazısı deyimi de buradan gelmektedir.*” Bkz. Georges Jean, *Yazı İnsanlığın Belleği*, (çev: Nami Başer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s. 15.; Sumer toplumunda tamamen ekonomik ihtiyaçlar doğrultusunda icadı sağlanan çivi yazısının ortaya çıkışı, gelişmesi ve modern zamanda nasıl çözümlendiği konusunda bilgi veren pek çok çalışma vardır. Bunlardan bazılarını burada belirtmek gerekirse: Füzuan Kınal, “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 1969, s. 1- 15.; Selen Hırçın, “Çivi Yazısının Ortaya Çıkışı ve Yayılması”, *Alkım Konferansları I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1989, s. 38-45.; Selen Hırçın, *Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003.; I. Jay Gelb, *A Study of Writing*, University of Chicago Press, Chicago&London 1963.; Johannes Friedrich, *Kayıp Yazılar ve Diller*, (çev: Recai Tekoğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.; Amalia E. Gnanadesikan, *The Writing Revolution: Cuneiform to the Internet*, Wiley-Blackwell Publication, United Kingdom 2009.; Mezopotamya’da Sumerlilerden çivi yazısını miras alan Akad,

ise ilerleyen zamanlarda bir eğitim sisteminin varlığını zorunlu kılmıştır. Zira bilinen en eski resim yazılı kaynakların ortaya çıkarıldığı Uruk'ta alıştırma ve okuma yapmak amacıyla sözcük listelerinden oluşturulan tabletler bulunmuştur. Dolayısıyla MÖ 3. binyıl ortalarından itibaren Sumer'de yazı yazmanın resmi olarak öğretildiği bazı okullar olduğunu düşünmek yanlış değildir. Çünkü Şuruppak kentinde yaklaşık olarak MÖ 2500 yıllarından kalma çok sayıda ders tableti ortaya çıkarılmıştır. Tanrı, hayvan, eşya, çeşitli sözcük ve deyim listelerinden oluşan bu ders tabletleri Sumer eğitim sisteminin MÖ 3. binyılın ikinci yarısında olgunlaşmaya başladığını göstermektedir. Yine tapınakta ve sarayda, çeşitli rütbelerde görev alan kâtiplerin yetiştirilmesi için okulların olması gerektiği göz ardı edilmemelidir. Ayrıca burada belirtilmesi gereken bir nokta da okulların en başta tapınağın bir uzantısı olarak varlığını sürdürdüğü ve zamanla din dışı bir kurum haline geldiğidir. Çünkü Nippur'da yapılan kazılardan anlaşıldığı üzere diğer türdeki yazılı tabletler gibi ilahi ve ağıtların yazılı olduğu tabletler de tapınaklarda değil kâtipler bölümünde bulunmuştur. Yani bunlar rahipler tarafından değil *É.DUB.BA.A* kurumun görevlileri tarafından yazılmış olmalıdır. Esasen hiçbir yerde rahiplerden *É.DUB.BA.A* çalışanlarının bir parçası olarak söz edilmemesi de dikkat çekicidir¹⁵¹.

Bununla birlikte kâtipler ve bilginler Sumer toplumunun üst tabaklarından gelmişlerdir. Kâtiplik okulu içindeki öğrencilerin büyük bir kısmını toplumun seçkin sınıfına ait varlıklı ailelerin erkek çocukları oluşturmuştur. Kadın kâtiplerin sınırlı sayıda olması da eğitim hayatında kız çocuklarının fazla yer almadığını göstermektedir¹⁵².

Babil, Asur toplumlarında yazının durumu hatta çivi yazısının Anadolu'da Hurri, Hitit ve Urartu toplumlarına geçişi hakkında ayrıntılı bilgi için ise bkz. Yusuf Kılıç, "Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, 2009, s. 122-151.

¹⁵¹ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 303-305, 224.

¹⁵² Bununla birlikte Sumer ve Akad krallarının çocuklarının belirli bir eğitim aldığı bilinmektedir. Prensesler açısından ele aldığımızda Akad kralı Sargon'un kızı Enheduanna Mezopotamya'da bilinen ilk kadın kâtip ve yazar olma özelliklerini taşımaktadır. İnanna'yı öven Sumerce şiirler yazan Enheduanna aynı zamanda babası tarafından Ay Tanrısı Nanna'nın baş rahibesi (entum) olarak Ur'a yerleştirilmiştir. Uruk kralı Sin-kaşid'in kızı Nin-şata-pada hem bir rahibe hem de bir yazardır. Ona ait literatürde Larsa kralı Rim-Sin'ne hakimiyet kurduğu Uruk'ta merhametli olmasını dilediği bir mektup yer almaktadır. Nin-şata-pada'nın seçkin duaları daha sonraki dönemde öğrenci aşamasında olan kâtipler için bir eğitim kaynağı haline gelmiştir. Prensesler dışında prenslerin de belirli bir eğitim aldıkları anlaşılmaktadır. III. Ur Hanedanı Kralı Şulgi kendisi hakkında bilgi veren kaynaklarda sıkça aldığı eğitimleri ifade etmektedir. Ayrıca Şulgi'nin karsının hasta oğlu için yazdığı ninninin varlığı gerek kraliyet ailesi üyeleri arasında gerekse üst tabaka aile mensupları arasında kız ya da erkek çocukları açısından eğitimin göz ardı edilmediğini göstermektedir. Bkz. Laurie E. Pearce, "The Scribes and Scholars of Ancient Mesopotamia", *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. 4, (ed.) Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, Peabody/Massachusetts 2000, s. 2265-2266, 2276. Mezopotamya'da başta kral kızları olmak üzere diğer

Yine MÖ 2. binyıla ait ekonomi ve yönetimle alakalı bazı belgelerde kâtiplerin isimlerinin yanında babalarının isimlerine ve mesleklerine de yer verilmiştir. Beş yüze yakın kişiden bahseden bu belgelerden kâtiplerin; vali, elçi, asker, din adamı, vergi memuru, işletme sahibi, kâtip gibi saygın mesleklere sahip kimselerin çocukları oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum Sumer ve Akad okullarında verilen eğitimin yalnızca zengin ailelerin çocuklarıyla sınırlı kaldığını, toplumun tüm fertlerini kapsayacak zorunlu eğitimin söz konusu olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla okul ve öğretmenler öğrencilerden alınan ücretler sayesinde varlıklarını sürdürmüş olmalıdırlar¹⁵³.

Eğitimi belirli ölçüde bir sistem haline dönüştüren Sumer okulunda disipline önem verilmiştir. Dayak kelimesi kamyş ve et işaretlerinin birleştirilmesiyle ifade edilirken disiplin kurallarına uymayan öğrencilere ceza olarak sopa atıldığı anlaşılmaktadır. *É.DUB.BA.A* literatürüne ait kaynaklardan yola çıkarak öğrencinin sabahın erken vaktinde¹⁵⁴ okula gelip akşam karanlığında evine döndüğünü söyleyebiliriz. Okulun tatil günleri hakkında ise bir öğrenci şöyle demektedir: “*İşte benim okulda kaldığım günler: Benim tatilim ayda üç gün, kutsal günlerimde üç gün. Böylece ayda 24 gün kalır. İşte okulda durmak zorunda olduğum zaman. Çok uzun günler onlar değil mi?*”. Çocukların okula başlama yaşı ile kaç yıl okula devam ettikleri meselesi de açık değildir¹⁵⁵. Yine de okul yaşı metinlerdeki yetersiz referanslara göre diğer kültürlerde olduğu gibi, en erken çocukluk döneminde, 5 ile 7 yaş arasında başlamış olmalıdır. Öyle ki okuldaki günlük yaşamı tanımlayan ve günümüz bilim insanlarının “Okul Günleri” adını verdikleri *É.DUB.BA.A* literatürüne ait denemede öğrencinin babası eve davet ettiği öğretmeni şu sözlerle övmektedir: “*Benim küçük oğlan (LÚ.TUR) elini açtı, sen de bilgeliğin oraya girmesini sağladın; kâtiplik sanatının bütün inceliklerini ona gösterdin; matematik ve aritmetik (problemlerinin) çözümlerini anlamasını sağladın, ona çivi yazısının derin (?)*

kadınların görev aldığı rahibelik mesleği için bkz. Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 13, S. 1, Ankara 2009, s. 159-178.

¹⁵³ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 23-24.

¹⁵⁴ *Okul Günleri* adlı metinden bir örnek: “...Beni sabah erken kaldır, öğretmen sopa atmasın diye okula geç kalmamam gerek. Sabah erken uyandığında, anneme dönüp dedim ki: “Bana öğlen yemeğimi ver, okula gitmek istiyorum. Annem bana iki dürüm verdi ve okula gittim...” bkz. S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 313-314.

¹⁵⁵ M. İ. Çığ, *a.g.e.*, 2014b, s. 64-65. Burada 24 gün gibi bir süreden bahsedilmesi Sumer’de yatılı okullar var mıdır? sorusunu akla getirir. Mevcut bilgiler bu konuda yetersiz kalmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere çocuklar sabah erken saatlerde okula gitmekte akşam geri dönmektedir.

olarak nasıl yazılacağını öğrettin”¹⁵⁶. Bu hususta Eski Babil *É.DUB.BA.A* literatürüne ait bir kaynaktaki diyalogda ise şu ifade geçmektedir: “*Gel, oğlum, ayağımın dibine otur. Seninle konuşalım ve beni bilgilendir. Çocukluğundan erişkin yaşına kadar tablet evindeydin. Öğrendiğin kâtiplik sanatını biliyor musun?...*”¹⁵⁷. Dolayısıyla çivi yazısını öğrenmedeki zorluklar düşünüldüğünde başlangıç dersleri birkaç yıl boyunca devam edecektir. İleri düzey dersler de muhtemelen seçilen istihdama yönelik olacaktır. Kural olarak eğitim, bazı durumlarda daha uzun sürse bile yetişkinliğe kadar devam etmelidir. III. Ur Hanedanı Dönemi’nde “*DUB.SAR.TUR*” küçük/kıdemsiz yazıcıların belirli zamanlar boyunca şehir valiliğinden ekmek tayınları aldıkları ve bu nedenle kamu tayın sistemine dahil edildikleri bilinmektedir. Onlar hakkında daha fazla detay bilinmese de ekonomik bir işletmede veya idari bir birimde pratik deneyim kazanarak yeteneklerini geliştiren ileri düzey öğrenciler oldukları düşünülebilir¹⁵⁸. Okuldaki eğitimlerin öğrenciler için uzun ve yorucu bir süreci içerdiği anlaşılmaktadır. Aslında çocuklara okullarda kazandırılan nitelikler en başından itibaren toplumun gözünde bu kurumun yüceltilmesini de sağlamıştır. Edebi benzetmeler yönünden oldukça zengin olan Sumer yazınsal kaynaklarının birindeki bilmece okulun ve eğitimin toplum nazarındaki itibarını açıkça ortaya koymaktadır:

*“Gökyüzü gibi bir temel üzerine kurulan ev,
Üzeri bir örtü ile kaplı mücevher sandığı gibi ev,
Kaz gibi bir kaide üzerinde duran ev,
(Oraya) kapalı gözle girilir, açık gözle çıkılır!
(Bu bulmacanın) yanıtı: okuldur”.*

Erkanal’ın yorumuna göre; okulun kurulduğu temel gökyüzüne benzetilerek Eski Mezopotamya’nın en önemli tanrılarının oturduğu gökyüzü arasında sıkı bir bağ kurulmaktadır. Yani okulun temeli tanrıların katıyla bir tutulmaktadır. Dıştan bakıldığında ise bir örtü görülmekte, fakat bu örtünün altı, yani okulun işlevi bir mücevher sandığına eş değer kabul edilmektedir. Okulun ayakta durduğu kaidenin kaza benzetilmesi de daha çok kazın ayaklarıyla bağlantılıdır. Çünkü kazlar ince ayaklarıyla çok iri ve ağır olan gövdelerini çok dengeli bir şekilde ayakta tutmakta ve hareket

¹⁵⁶ Hans J. Nissen, Peter Damerow, Robert K. Englund, *Archaic Bookkeeping: Early Writing and Techniques of Economic Administration in the Ancient Near East*, University of Chicago Press, Chicago 1994, s.108-109.; S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 315, S. Noah Kramer, “Schooldays: A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 69, No. 4, 1949, s. 206.

¹⁵⁷ Joan Oates, *Babil*, (çev: Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınları, Ankara 2004, s. 173.

¹⁵⁸ H. J. Nissen vd., *a.g.e.*, 1994, s. 109.

ettirmektedirler. Kazların bu olağan özellikleri de okula yansıtılmış olmalıdır. Tüm bunların yanında bilgisizlik ve eğitimsizlik, kısacası cehalet kapalı gözle, okul sonunda kazanılan meziyetler açık gözle bir tutulmaktadır¹⁵⁹. Söz edilen bilmece dışında arkeolojik açıdan da okulun fiziki yapısı hakkında birtakım kanıtlar mevcuttur. Zira Nippur, Sippar ve Ur'da yapılan kazılarda bazı binaların odalarında çok sayıda tablet ortaya çıkarılmasından dolayı okul olabileceği düşünülmüştür. Fakat bu binaların odalarının yapısal olarak sıradan bir evin odalarından farklı olmadığı da anlaşılmıştır¹⁶⁰.

1.3.4.2. Sumer ve Akad Okullarının Öğretim Programı

É.DUB.BA.A'nın başlangıçtaki amacı ülkenin ekonomik ve idari bünyesini temsil eden tapınak-saray ikilisinde görev alacak kâtiplere mesleki bir eğitim vermektir. Bu amaçtan hiç sapmayan Sumer okulu genişleyen müfredat programıyla zaman içinde bir kültür ve öğrenim merkezi haline gelmiştir. Öyle ki *É.DUB.BA.A*, kâtip "*Sumerce DUB.SAR, Akadca tupsarru*"¹⁶¹ yetiştirmenin ötesinde teoloji, bitkibilim, hayvanbilim, coğrafya, matematik, dilbilgisi, dilbilimle ilgili bilgileri inceleyen hatta var olan bilgilere zaman zaman eklemeler yapan bilim adamlarının yetişmesini sağlamıştır¹⁶².

Sumer okullarındaki öğretim programına baktığımızda bu konu hakkındaki bilgilerimizi doğrudan doğruya öğrencilerin hazırlamış oldukları belgelerden öğrenmekteyiz. Gerçekten *É.DUB.BA.A* literatürüne ait pek çok belge yazıya ilk başlayan acemi öğrencilerle bu konuda ileri bir seviyeye ulaşmış öğrencilerin özenle hazırladıkları alıştırma tabletlerine aittir. Bu belgeler aynı zamanda *É.DUB.BA.A*'daki eğitim programının ilk başta öğrencilere yazının öğretilmesi sonra edebi bir yaratıcılık kazandırılması şeklinde iki aşamadan oluştuğunu göstermektedir¹⁶³.

¹⁵⁹ Hayat Erkanal, "Eski Mezopotamya'da Çocuk ve Eğitimi", *Çocuk Kültürü -1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi 6-8 Kasım 1996*, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No:1, Ankara 1997, s. 59.

¹⁶⁰ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 27.

¹⁶¹ (CDA, T), s. 415.; "NAM.DUB.SAR/ tupsarrutu" ile de kâtiplik sanatı tanımlanmıştır. Kâtiplik Mezopotamya'da en gözde ve saygın mesleklerden biri kabul edilirken, kâtiplik sanatı çeşitli yazınsal metinlerde sıkça övülmüştür: "Kâtiplik sanatı konuşmanın annesi, öğrenmenin babasıdır.", "Kâtiplik sanatı keyiflidir seni hiç usandırmaz.", "Kâtiplik sanatında dikkatsiz olmayın, onu ihmal etmeyin." b kz. Åke W. Å. Sjöberg, "In Praise of the Scribal Art", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 24, No. 4, 1972, s. 127.; Victor A. Hurowitz, "Literary Observations on In Praise of the Scribal Art," *Journal of the Ancient Near East Society*, Vol. 27, 2000, s. 56.

¹⁶² S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 305.; *É.DUB.BA.A*'nın bir kültür merkezi olarak varlığını sürdüreceği III. Ur Hanedanı Kralı Şulgi'nin ilahilerinde şöyle geçmektedir: "*É.DUB.BA.A* sonsuza kadar asla değişmez, Öğrenme yeri (*é.dub.ba.a*) sonsuza kadar asla işlevini bitirmez." b kz. Andrew R. George, "In search of the *é.dub.ba.a*: the ancient Mesopotamian school in literature and reality", *An Experienced Scribe who Neglects Nothing. Ancient Near Eastern Studies in Honour of Jacob Klein*, (ed.) Yitzhak Sefati, Bethesda: CDL Press 2005, s. 131.

¹⁶³ M. İ. Çığ, *a.g.e.*, 2008, s. 86.

Yarı-bilimsel ve eğitici olarak niteleyebileceğimiz ilk aşamada Sumer öğretmenleri öncelikle dilbilimsel sınıflandırmadan oluşan bir öğrenim sistemi geliştirmişlerdir. Böylece Sumer dilini birbiriyle ilişkili sözcük ve deyim grupları halinde sınıflandırırken öğrenciye bunları kendi başına kolayca oluşturana kadar ezberletip kopyalatmışlardır. MÖ 3. binyılda bir bütün haline gelmeye başlayan bu çalışmalar *É.DUB.BA.A* literatüründe kalıplaşmış ve standartlaşmış ders kitaplarına dönüşmüştür¹⁶⁴. Yine dilbilim alanında Sümer dilbilgisi incelemelerinin iyi bir aşama kaydettiği görülmektedir. Hakikaten birçok okul tableti isim tamlamalarından ve fiil çekimlerinden oluşan uzun listeleri içermiştir. Ayrıca MÖ 3. binyılın son çeyreğinde Sami kökenli Akadlılar Sumerlileri hâkimiyet altına almışlardır. Dolayısıyla Akadlılar yalnızca Sumer yazısını kabul etmekle kalmamışlar, Sumer yazınsal kaynaklarını büyük ölçüde taklit etmişlerdir. Bu durum Sumerce sözcük ve deyimlerin Akad diline çevrildiği sözcükler için pedagojik bir gereksinimi doğurmuştur. Nihayetinde çift dilli sözlükler meydana getirilmek zorunda kalınmıştır¹⁶⁵.

Edebi yaratıcılık diyebileceğimiz ikinci aşamada MÖ 3. binyılın ikinci yarısında yaratılmış eserler büyük rol oynamıştır. Zaman içinde gelişim gösteren farklı türlerdeki yazınsal yapıtlar Sumer ve Akad eğitim sisteminde ders malzemeleri olarak çoktan yerini almıştır. Bu yapıtların biçimleri uzunluk olarak 1000 dizeye yakın olanlardan 50 dizeden az olanlara kadar değişiklik göstermiştir. Yazınsal yapıtların türlerini ise Sumerce şiirsel mitler, destanlar, atasözleri, hayvan hikâyeleri, çeşitli konulardaki denemeler, tanrılara ve krallara adanmış ilahiler, ağıtlar oluşturmuştur. Nihayetinde Sumer arkeolojik kalıntılarından ele geçen pek çok çivi yazılı tabletin eskiçağ öğrencilerinin deneyimsiz ellerinden çıkmış olması hiç şaşırtıcı değildir¹⁶⁶.

Ancak erken döneme ait bu tabletlerde Sumer okul sistemi ve işleyiş yöntemleri hakkında doğrudan bilgiler yoktur. Bu tür bilgiler MÖ 2. binyılın ilk yarısında oluşturulan eserlere aittir. Örneğin bir öğretmen tarafından hazırlanan deneme türündeki “Okul Günleri”nde okul hayatı oldukça güzel bir şekilde yansıtılmıştır. Eserde günümüzde olduğu gibi öğrencilerin ödev yapmakla sorumlu olduklarından bahsedilmiştir. Buna göre öğretmen tarafından bir gün önceden verilen ödevde öğrencinin tableti hem kopya etmesi hem de üstünde yazılanları ezberlemesi istenmiştir. Ödevlerin kontrolü de ertesi gün okulun müdürü veya yardımcısı tarafından yapılmıştır.

¹⁶⁴ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 25.

¹⁶⁵ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 307-308.

¹⁶⁶ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 25-26.

Buradan yola çıkarak öğretmenlerin öğrencilerin çalışması için çeşitli ders kaynaklarından faydalandıklarını, öğrencilerin çalışmalarına ve eksikliklerine dikkat ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta onların konuyu daha iyi öğrenebilmeleri bazı açıklamalara yer verdikleri de bilinmektedir¹⁶⁷. Böyle bir duruma “çobankuşunun” betimlendiği yazınsal metin açıklama getirmektedir:

“Çobankuşu ri-di-ik, ri-di-ik der,
Çobankuşu’ nun alacalı boynu (var), tıpkı dar-kuşu gibi,
Başının üstünde tepe tüyleri var”.

‘Mur-balığı’ ise şöyle betimlenmektedir:

“Başı bir çapa, dişleri bir tarak,
Kılçıkları uzun bir köknar ağacı,
Midesi, Dumuzi’nin su kırbası,
Narin kuyruğu, balıkçıların kamçısı,
Pulsuz derisi temizlenmek istemez İğnesiyle dikiş dikilir”¹⁶⁸.

Elimizdeki kaynaklardan öğrendiğimize göre erken yaşta okul hayatıyla tanışan çocuklar ilk derslerine “u-a-i” sesli dizeleriyle bağlantılı olarak “tu-ta-ti, nu-na-ni, bu-ba-bi, zu-za-zi” gibi hece alıştırmalarıyla başlamışlardır. Bu alıştırmaları basit ve fonetik telaffuzlarıyla birlikte yaklaşık 900 ögenin işaret listesini öğrenme izlemiştir. Sonra öğrenciler anlam ya da konuya göre gruplandırılmış binlerce kelime listelerini kopya ederek öğrenmeye çalışmışlardır. Öğrenilmesi büyük çaba gerektiren bu listeler hayvan isimleri; kuş, balık, böcek vb., bitkiler, ağaç isimleri ve tahtadan yapılmış nesne isimleri, taş ve mineral isimleri, coğrafya ve yer isimleri, şahıs adları, her türlü eşya isimleri, teknik konularla ilgili terimler, büyü formülleri, dinsel büyü sözleri, meslek grupları ve özellikleri, haritalar, matematiksel¹⁶⁹ hesaplamalar olmak üzere daha pek çok konuyu içermiştir. Daha sonra başlangıç seviyesini tamamlayan öğrencilerin alıştırma çalışmaları artık çeşitli konularda kısa cümleleri tablete kopyalama olmuştur. Bir öğrenci bu durumu şöyle kayda düşmüştür: “*İnanna’nın değişik isimlerinden*

¹⁶⁷ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 304, 312.; M. İ. Çığ, *a.g.e.*, 2008, s. 88.

¹⁶⁸ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 125.

¹⁶⁹ Eski Mezopotamya’da matematiğin gelişimi hakkında kronolojik kısa bir tablo içeren çalışma için bkz. Eleanor Robson, “Mesopotamian Mathematics: Some Historical Background”, *Using History to Teach Mathematics: An International Perspective*, (ed.) Victor J. Katz, The Mathematical Association of America, Washington 2000, s. 149-158.

bozkırda yaşayan hayvanların ve çeşitli zanaatçıların isimlerine kadar tabletimi yazdım”¹⁷⁰.

Eğitimde ileri bir aşamaya gelen öğrenciler ise edebi eserleri, hukuk metinleri, alım-satım borç senetleriyle ilgili detaylı ve zor kaynakları ders malzemeleri olarak kullanmışlardır¹⁷¹. Nitekim başta Sumer III. Ur Hanedanı'nın kurucusu Ur-Nammu'nun ortaya koyduğu kanun olmak üzere Ana İttişu ve Lipit-İştur Kanunları *É.DUB.BA.A*'da öğrenciler tarafından ders olarak çalışılmıştır. Özellikle Ana İttişu serisi Sumerce ve Akadca iki dilli biçimde yazılmış öğrenci kopyalarıdır. Bunlara ilaveten hukuk alanında iyi eğitim görmüş bir kâtibin mahkemelerde görev almak için iş arayışında olduğu belgelerden anlaşılmıştır¹⁷².

Sumer ve Akad¹⁷³ okullarında önemli derslerden biri şüphesiz başlangıçta toplama, çıkarma, bölme¹⁷⁴ ve çarpma işlemlerinin gösterildiği matematiktir. Altmışlık sayı sistemi¹⁷⁵'nin görüldüğü Sumer'de matematiksel okul metinleri Tablolar ve Problemler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Tablolarda: değiş tokuş çizelgeleri, çarpımlar, kare¹⁷⁶- küp ve kökleri, bunların toplamları, hesapları pratikleştirmek için kat sayı örnekleri yer almıştır. Problem metinlerinde: Pisagor sayıları, küp kökler, denklemler, kanal kazılması ve genişletilmesi, tuğlaların sayılması gibi pratik konular işlenmiştir.

¹⁷⁰ Christopher J. Lucas, “The Scribal Tablet-House in Ancient Mesopotamia”, *History of Education Quarterly*, Vol. 19, No. 3, 1979, s. 311, 315.

¹⁷¹ M. İ. Çığ, *a.g.e.*, 2014b, s. 63.

¹⁷² C. J. Lucas, *a.g.m.*, 1979, s. 317.

¹⁷³ Akad Dönemi'nde okullarda eğitim gören öğrencilerin hazırladığı, içeriğinde büyü sözleri, bakır nesnelerin listesi, ilahi ve dua sözleri, tanrı listesi, Sumerce kelimeler, Sumer kişi ve kutsal isimleri, metal listesi gibi konular bulunan alıştırma tabletleri için bkz. Aage Westenholz, “Old Akkadian School Texts: Some Goals of Sargonic Scribal Education”, *Archiv für Orientforschung*, Vol. 25, 1974/1977, s. 95-110.; Benjamin R. Foster, “Education of a Bureaucrat in Sargonic Sumer”, *Archiv Orientalní*, vol. 50, Jan 1982, s. 238-241.; Ayrıca Akad İmparatorluğu hakimiyetinin görüldüğü kuzeydoğu Suriye'de bir yere lokalize edilen Tell Leilan Akropolisi'nde Akad okul tabletleri ortaya çıkarılmıştır. Bkz. Francesca de Lillis Forrest, Lucio Milano, Lucia Mori, “The Akkadian Occupation in The Northwest Area of The Tell Leilan Acropolis”, *Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico -(KASKAL)*, Vol. 4, 2007, s. 43-64.

¹⁷⁴ MÖ 2500 yılına tarihlenen ve bölme işleminin yapıldığını gösteren iki Sumer okul tableti için bkz. Jens Hoyrup, “Investigations of An Early Sumerian Division Problem c. 2500 B.C.”, *Historia Mathematica*, Vol. 9, Issue 1, February 1982, s. 19-36.

¹⁷⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 159-322.; Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır: Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür*, Buke yayınları, İstanbul 2002, s. 272-299.

¹⁷⁶ Akad Dönemi'nde altmışlık sistemin kullanılmasına dair bir alanın karesinin hesaplandığı tabletlerle öğrenciler için hazırlanan problemlerin yer aldığı tablet için bkz. Robert M. Whiting, “More Evidence for Sexagesimal Calculations in the Third Millennium B.C.”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, Vol. 74, Issue 1, 1984, s. 59-66.

Ayrıca hacim, uzunluk ve ağırlık ölçülerini içeren ölçüm tablolarıyla ilgili hesaplamaların öğrencilere öğretilmesi ihmal edilmemiştir¹⁷⁷.

Yine “Çiftçi Yıllığı” adı verilen metin *É.DUB.BA.A*’da kullanılan önemli ders kaynaklarından birini oluşturmuştur. *É.DUB.BA.A*’daki hocalar tarafından yazılan *Çiftçi Yıllığı* pedagojik amaçla öğrencilere çiftçilik sanatını ve becerisini öğretmek için hazırlanmıştır. Ayrıca bu dersi öğrenmenin öğrencilere ileride iş bulma konusunda olumlu katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Nitekim *É.DUB.BA.A* mezunu bir kişinin oldukça geniş olan yurtluğu başarılı şekilde idare ettiği kaynaklarda bahsedilmiştir¹⁷⁸.

Bunlara ilaveten *É.DUB.BA.A*’nın işlevleri hakkında Sumer ve Akad kralların aldıkları eğitimlerden bahseden her türlü yazılı kaynak bizim için önemli örnekler sunmaktadır. Bunlardan biri III. Ur Kralı Şulgi’nin ilahileridir. Kral bu ilahilerde *É.DUB.BA.A*’da aldığı eğitimi şöyle aktarmaktadır:

*“Gençliğimde É.DUB.BA.A (okul) vardı,
Orada Sumer ve Akad tabletlerinden yazı sanatını öğrendim,
Hiçbir genç kilin üstüne benim kadar iyi yazamazdı,
Yazı sanatının öğretildiği yerlerde ders aldım,
Çıkarmayı, toplamayı, aritmetiği hesaplamayı sonuna kadar hatmettim,
Nidaba, güzel Nanibgal,
Bana bilgeliği ve anlayışı cömertçe verdi,
Kimsenin tutamayacağı usta bir yazmanım ben”*¹⁷⁹.

Kral Şulgi’nin *É.DUB.BA.A*’da öğrendiği bu derslerin arasında müzik de bulunmaktadır. Kral, ilahilerinde müzik alanındaki ustalığını söyle dile getirmektedir: *“Ben Şulgi, Ur Kralı. Kendimi müziğe adadım ve hiçbir şey beni bundan alıkoyamadı.”* Şulgi, ilahinin ilerleyen kısımlarında ise iyi bir beceriyle arp, lir, saz ve çifte obua çaldığını, telli çalgıları da hatasız akort ettiğini anlatmaktadır: *“ Ben, çifte obuayı asla bir çoban kavalı gibi çalmam”*¹⁸⁰. Konuyla bağlantılı olarak Eski Babil Dönemi’ne

¹⁷⁷ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 127-130, 310.; Sumer ve Akad dönemlerine ait alan hesaplama, ölçü birim hesaplama, yamuk ikiz kenar problemi gibi farklı matematik işlemlerinin kayıtlarının yer aldığı alıştırma tabletleri için bkz. Jöran Friberg, *A Remarkable Collection of Babylonian Mathematical Texts: Manuscripts in the Schøyen Collection Cuneiform Texts I*, Sources and Studies in the History of Mathematics and Physical Sciences, Springer-Verlag New York 2007, s. 137-153, 401-410.

¹⁷⁸ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 148.

¹⁷⁹ Jacob Klein, “The Royal Hymns of Shulgi King of Ur: Man’s Quest for Immortal Fame”, *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 71, No. 7, 1981, s. 15.; S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 334.

¹⁸⁰ Belkıs Dinçol, *Eski Önasya ve Mısır’da Müzik*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003a, s. 11.; Şulgi ilahisi B, 154-174 satırları arası bkz. Theo J.H. Krispijn “Music in School and Temple

tariflendirilen bir okul metni ise hem *É.DUB.BA.A*'daki müzik eğitiminin varlığını hem de Sumer edebi eserlerindeki hakaret üslubunu yansıması bakımından önemlidir. Söz konusu metnin ilk satırı “*ahmak ya da aptal Engardug*” şeklinde başlamakta ve Engardug’a atfedilen olumsuz karakteristik özelliklerle devam etmektedir. Bir müzisyen olduğu anlaşılan Engardug, kendi çağının müzisyenlerine göre oldukça vasattır. Şarkıcılar arasında adeta bir şarlatandır. Aynı zamanda kibirli ve arsızdır. Elindeki müzik aletiyle güzel bir beste çıkarabilmek bir yana, çıkarmayı başarabildiği sesler tıpkı köpeklerin havlamalarını andıran savaş narası gibidir. Dolayısıyla yeterli kanıt olmasa da Engardug’un müzik konusundaki beceriksizliğini eleştiren kişinin, müzik alanında yetkin bir kimse olma ihtimalinin bulunduğu açıktır. Yine bu okul metninde Engardug’a yöneltilen hakaret ifadeleri; fiziksel özelliklerle, davranış biçimleriyle ve sosyo-çevresel uyumsuzluklarla yakından ilgilidir¹⁸¹.

1.3.4.3. Sumer ve Akad Okullarında Öğrenci – Öğretmen İlişkileri

Öğrenci-öğretmen ilişkileri, anne-babanın çocuğun eğitimindeki payı, mezun öğrenciler arasındaki çekişmeler hakkındaki bilgiler öğretmenler tarafından hazırlanan deneme türündeki eserlerden öğrenilmektedir. Günümüz bilim insanları tarafından bu dört denemeye “*Okul Günleri*”, “*Okul Kabadayları (Enkimansi ile Girnişag Arasındaki Tartışma)*”, “*Kâtip ile Yoldan Çıkan Oğlu*”, “*Bir Ugula (gözetmen) ile Bir Kâtip Arasındaki Konuşma*” adları verilmiştir¹⁸².

Bu bilgiler doğrultusunda *É.DUB.BA.A*'nın eğitici kadrosunun başında “*okul babası/müdürü*” adı verilen, aynı zamanda “*bilgin, uzman, uzman kâtip, öğretmen, zanaatkar, usta*” anlamlarını da taşıyan Sumerce “*ummiā*”/Akadca “*ummānum*” gelmektedir. Öğrenci Sumerce “*DUMU- É.DUB.BA.A / okul oğlu*” ya da Sumerce “*gabzuzu*”/ Akadca “*talmīdum/kabzuzūm*”¹⁸³ olarak adlandırılmıştır. Derslerin öğretilmesinde önemli bir rol oynayan öğretmen yardımcısından ise “*šeš-gal=ağabey*” şeklinde bahsedilmektedir¹⁸⁴. Ayrıca “*Okul Günleri*” adlı denemede çocukların eğitiminde çeşitli konulardan sorumlu aynı zamanda onları disiplin etmeye çalışan

in the Ancient Near East”, *What Was Old Is New Again A Meeting of Art and Scholarship ZKM Center for Art and Technology Nov. 21 to 23, 2008*, s. 1-14.

¹⁸¹ Gökhan Kağnıcı, “Sumer Yazınında Hakaret: İki Sumer Metninde (ETCSL 5.4.11 VE 5.4.12) Geçen Hakaret İfadeleri Üzerine Bazı Etimolojik Düşünceler”, *Cedrus*, Vol. VII, 2019, s. 68-71.

¹⁸² S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 312.

¹⁸³ N. Aydın, *a.g.e.*, 2013, s. 221.

¹⁸⁴ David M. Carr, *Writing on the Tablet of the Heart: Origins of Scripture and Literature*, Oxford University Press, New York 2005, s. 20-21.; S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 306.; (CDA, U), s. 422.; N. Aydın, *a.g.e.*, 2013, s. 746.

öğretmenlerin varlığı dikkat çekmektedir: “Okulda, zamanında gelmeden sorumlu denetmen bana, “Neden geç kaldın?” dedi. Korkuyla ve çarpan yüreğimle öğretmenimin yanına gittim ve önünde eğilip saygıyla selamladım.

Okul müdürüm tabletimi okuyup şöyle dedi:

“Burada bir şey eksik,” sopa attı bana.

Titizlikten sorumlu gözetmen şöyle dedi:

“Sokakta sürttün, giysilerini düzeltmedin”, sopa attı bana.

Sessizlikten sorumlu gözetmen şöyle dedi:

“İzinsiz neden konuştun?” sopa attı bana.

Toplanmaktan sorumlu gözetmen şöyle dedi:

“İzinsiz neden rahata geçtin” sopa attı bana.

Kapıdan sorumlu gözetmen şöyle dedi:

“İzinsiz neden (kapıdan) dışarı çıktın?” sopa attı bana,

Kamçıdan sorumlu gözetmen şöyle dedi:

“İzinsiz neden... aldın?” sopa attı bana.

Sumerceden sorumlu gözetmen şöyle dedi:

“Neden Sumerce konuşmadın?” sopa attı bana

Öğretmenim (ummiya) şöyle dedi:

“Elin becerikli değil,” sopa attı bana.

(Ve böylece) ben de kâtiplik sanatından nefret etmeye (başladım), kâtiplik sanatını ihmal etmeye başladım. Öğretmenim benden hiç memnun olmadı: (Hatta) kâtiplik sanatındaki becerisini bana [öğretmeyi bıraktı]; “genç kâtip” (olma) sanatında (ya da) “ağabey” (olma) sanatında (temel) konularda beni hiç hazırlamadı”¹⁸⁵.

Görüldüğü üzere *É.DUB.BA.A*'da ciddi disiplin kuralları ve bunları uygulayan öğretiler vardır. Ancak bu eserin ilginç yanı okuldan soğuma aşamasına gelen bu öğrencinin öğretmenlerinden daha fazla ilgi görmek için bulduğu çözüm yoludur. Söz konusu öğrenci oldukça zengin olan babasını hocaya ek ücret ve çeşitli hediyeler verilmesi konusunda ikna etmiştir. Öğrencinin çabalarıyla eve misafir olarak davet edilen hoca hem kendisine gösterilen alakadan hem de verilen hediyelerden fazlasıyla memnun kalmıştır: “Genç çocuk benim sözlerimi ihmal etmediğin için kâtiplik mertebesine ulaşmalısın, onu mükemmel yapacaksın. Mecbur olmadığın şeyleri bana verdin. Bana bahşiş sundun, beni çok memnun ettin. Muhafız ilahların kraliçesi Nisaba

¹⁸⁵ S. N. Kramer, *a.g.m*, 1949, s. 205-206., S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 314-315.

senin koruyucu Tanrın olsun... Okul vazifelerini iyi yaptın, ilim adamı oldun. İlim yerinin kraliçesi Nisaba seni yükseltsin..."¹⁸⁶. Anlaşıldığı üzere para ve hediyelerin eğitim hayatında hatırı sayılır bir yeri bulunmaktadır. Dolayısıyla eğitim görmenin ilk basamağı seçkin ve varlıklı bir aileden gelmektedir.

Öğrencilerin birbirleriyle ilişkilerinin anlatıldığı kaynak ise "*Okul Kabadayıları (Enkimansi ile Girnişag Arasındaki Tartışma)*"dır. Bu kaynakta eğitimde ileri bir seviyeye gelmiş Enkimansi ve Girnişag (öğretmen yardımcısı aşamasında olabilir) adındaki iki okul arkadaşı sahip oldukları bilgileri kıyasıya yarıştırmaktadır. Kendi becerilerini sıkça öven bu kişiler aynı zamanda birbirlerini aşağılayıcı bir üslupla yermektedir. Enkimansi'ye kızan *ugula=gözetmen* de bu seviyesiz tartışmaya sert bir tavırla son noktayı koymaktadır¹⁸⁷.

Daha önce ifade edildiği üzere eğitim hayatında baba-oğul ilişkisini gösteren önemli bir kaynak da "*Kâtip ile Yoldan Çıkan Oğlu*"dur. Kâtip olan baba kendi mesleğini devam ettirmesini istediği oğluya bir kuşak çatışması yaşamaktadır. Baba, maddi-manevi çabalarına rağmen oğlunun okula karşı ilgisizliğinden sitem etmektedir. Ancak bütün hayal kırıklığına karşın oğlundan hayır duasını esirgememektedir¹⁸⁸.

"*Bir Ugula (gözetmen) ile Bir Kâtip Arasındaki Konuşma*" adı verilen diğer kaynakta ise iki mezunun çekişmesi yer almaktadır. Bilinen o ki *É.DUB.BA.A*'dan mezun olanlar sarayda, mabetlerde hatta zenginlerin yanında kâtip, muhasebeci veya kâhya olarak çalışmaktaydılar. İşte söz konusu bu kaynak zengin bir mal sahibinin kâhyası ile kâtibi arasında bilgi ve becerilerin yarıştırılmasını anlatmaktadır. Çekişmedeki üslubun ayarı çoğu kez kaçmasına rağmen eser kâtibin dostça ifadeleriyle son bulmaktadır¹⁸⁹.

1.3.5. Sumer ve Sami Hukukunda Çocuk Hakları

1.3.5.1. Sumer Hukukunda Çocuk Hakları

1.3.5.1.1. Urukagina Reformu ve Ur-Nammu Kanunu'nda Çocuk Hakları

Eski Önasya'da, adalet düzenini sağlamak için bir metin yazdıran ilk kişi Sumer şehir devletlerinden Lagaş'ın kralı Urukagina'dır. Urukagina'nın yazdırdığı (MÖ 2351-

¹⁸⁶ M. İ. Çığ, *a.g.e.*, 2008, s. 90.

¹⁸⁷ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 318-320.

¹⁸⁸ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002b, s. 32-36.

¹⁸⁹ M. İ. Çığ, *a.g.e.*, 2014b, s. 76-78.

2342) bu metinler kanun özelliğinden çok sosyal reform niteliğini taşımaktadır¹⁹⁰. Kralın prolog ve aynı özellikte bir epiloğu arasında yer alan idarî reformunun özü, “*kral eskiden mevcut olan hüküm ve âdetleri tekrar tesis ve ihya etti ve kendisinin kralı olan tanrı Ningirsu'nun sözünü (memlekette) hâkim kıldı ve hürriyeti tesis etti, öksüze ve dul kadına kuvvetli (kimse haksızlık) yapmadı*” ifadelerinden oluşmaktadır. Ayrıca Urukagina'nın gerçekleştirdiği reformlardan birisi polyandrie'yi (bir kadının birden fazla kocası olması hâli) ortadan kaldırarak aile düzenini sağlamasıdır¹⁹¹.

Sumerlilerin ilk hukuk metni ise III. Ur Hanedanı'nın kurucusu Ur-Nammu tarafından yazdırılmıştır. Üç tableten oluşan Ur-Nammu Kanunu'nda (MÖ 2111-2094) epilog yoktur¹⁹². Kanun maddelerinin çoğu kırık ve eksiktir. Okunabilen maddeler ise büyüçülük, kaçak köleler ve yaralama gibi konuları ele alır¹⁹³. Görüldüğü üzere Sumerlilerin ilk hukuk metinlerinde miras, evlat edinme, çocuk düşürtme cezaları gibi konulara bağlı gelişen çocuk haklarına dair bilgiler mevcut değildir.

Ancak Ur-Nammu Kanunu'nda evliliğin hemen başlangıcında verilen başlık parası, boşanma durumunda kadına verilen paradan söz edilmesi miras hukuku uygulamasının işareti olarak kabul edilebilir. Çünkü söz konusu erkek bütün bu ödemeleri kendi şahsî mallarından yapmaktadır. Dolayısıyla bu malların bir kısmının atalarından miras yoluyla intikal ettiğini kendisinden sonra da çocuklarına bırakılacağını düşünmek yanlış değildir¹⁹⁴.

1.3.5.1.2. Ana İttişu Kanunu'nda Çocuk Hakları

Asurlu kâtiplere Sumerce öğretmek amacıyla Sumerce-Akadca iki dilde yazılan, 11 çivi yazılı tableten oluşan bu kanun Ninive (Kuyuncuk)'deki Asurbanipal kitaplığında bulunmuştur. Kanuna tabletin ilk kelimesi “ana ittişu”dan dolayı (vadesi gelene kadar) adı verilmiştir. Ana İttişu Kanunu'nun düzenlenmesindeki asıl gayenin öğrencilere hukuki ifade formüllerinin öğretilmesi olduğu düşünülmektedir¹⁹⁵. Konumuzla alakalı olarak Ana İttişu serisinin 7. tabletinde III. ve IV. sütunlarda aile

¹⁹⁰ Belkıs Dinçol, *Eski Önasya Toplumlarında Suç ve Ceza Kavramı*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003b, s. 5.

¹⁹¹ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 21, S. 3-4, 1963, s. 107-108.

¹⁹² B. Dinçol, *a.g.e.*, 2003b, s. 5.

¹⁹³ Mebrure Tosun, “Sumer, Babil ve Asurlularda Hukuk, Kanun ve Adâlet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler”, *Belleten*, C. XXXVII, S. 148, Ankara 1973, s. 566.

¹⁹⁴ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 52-53.

¹⁹⁵ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 46.

hukukuna ait maddeler vardır¹⁹⁶. Bu maddeler çocuk düşürtme suçunda ve evlat edinilen çocuğun anne- babayı reddetmesi durumunda verilen cezaları içermektedir. Aynı zamanda kanunda evlatlığın aileden reddedilip mirastan yoksun bırakılması ile ilgili hükümlerde bulunmaktadır.

1.3.5.1.2.1. Ana İttişu Kanunu'nda Çocuk Düşürtme Cezaları

Ana İttişu Kanunu'nun ilk iki maddesi neslin devamını sağlamak için oldukça önemli olan çocuğa anne karnında zarar verilmesi durumunda uygulanan para cezalarını içermektedir. Bu hususta dikkat çeken nokta gebe kadına uygulanan şiddetin seviyesi olmuştur. Çünkü kanunda hamile kadını iteleyerek ya da döverek çocuğunun düşmesine sebep olunmasının ayırımı yapılmıştır. Buna göre:

§ 1- *“Eğer bir adam iteleyerek gebe bir kadının çocuğunun düşmesine sebep olursa 10 şeqel gümüş verecektir”.*

§ 2- *“Eğer bir adam döverek gebe bir kadının çocuğunun düşmesine sebep olursa 20 şeqel gümüş verecektir”*¹⁹⁷ denilmektedir.

1.3.5.1.2.2. Ana İttişu Kanunu'nda Evlat Edinme

Hukuksal düzenlemelerde evlat edinme, çocukları olmayan kimselere evlat sevgisi yaşatırken çoğu kez kimsesiz çocuklara da bir yuva içinde büyüme mutluluğunu sağlamaktadır. Bununla birlikte eskiçağ toplumlarında hâkim olan düşünceye göre ruhlar insanların ölümünden sonra da yaşamaya devam edecektir. Dolayısıyla kişinin ölümünün ardından dinî ritüelleri yerine getirecek bir çocuğa sahip olma gayesi kesindir. Özellikle ruhların canlılar gibi bazı yiyecek ve içecek maddelerine ihtiyaçları olduğuna inanılan bu toplumlarda, bir çocuk bırakmadan ölenler büyük bir korkuya kapılırlardı. Bu yüzden çocuğu olmayan kimseler için evlat edinme büyük önem taşımaktaydı. Ancak evlat edinme keyfiyeti tamamen ailenin çocuksuz olması şartına bağlı değildir. Çocukları olan aileler de evlatlık alabilirlerdi¹⁹⁸. Yine evlat edinilen kişi ile evlatlık alan ailenin sevgi-saygı dışında hukuki olarak karşılıklı birtakım kurallara uymak zorunluluğu vardı.

Konuyla bağlantılı olarak Ana İttişu Kanunu'nda anne- baba reddi ya da evlatlık alınan bir çocuğun aileden reddedilmesi gibi hususların çerçevesi belirlenmiştir.

¹⁹⁶ E. Memiş, *a.g.e.*, 2007a, s.151-152.

¹⁹⁷ Marta T. Roth, *Law Collection from Mezopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997, s. 43.

¹⁹⁸ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 49.

Evlatlığın, baba ve annesini reddi durumunda çocuğa verilen cezalar kanunda şu şekilde ifade edilmiştir: § 4- “Eğer evlatlık bir oğul, anne ve babasına siz benim anne babam değilsiniz derse; o, ev, tarla, meyve bahçesi, kölelere sahip olmayı ceza olarak kaybedecek ve onlar evlatlığı köle gibi gümüş karşılığı satacaktır”¹⁹⁹. Anne- babanın evladı reddi durumunda ise § 5-6 “Eğer bir evlatlığa baba ve anne sen benim evladım değilsin derse, evlatlık olan çocuk mirası kaybedecektir”²⁰⁰ denilmektedir.

1.3.5.2. Sami Hukukunda Çocuk Hakları

1.3.5.2.1. Lipit İhtar Kanunu’nda Çocuk Hakları

İsin²⁰¹ Sülalesi’nin 5. Kralı olan Lipit-İhtar Hammurabi’den yaklaşık 150 yıl önce yaşamıştır. Mezopotamya’da kanun koyucuları arasında gördüğümüz kral Lipit-İhtar ve sülalesi Sami olduğu halde oluşturulan kanun Sumerce yazılmıştır. Bunun nedeni ise III. Ur Hanedanı çökmesine rağmen Sumer toplumunun canlılığını devam ettiriyor olmasıdır. Prolog, kanun maddeleri ve epilogdan oluşan Lipit-İhtar Kanunu daha sonraki Hammurabi Kanunu’nun proto tipini teşkil etmektedir²⁰². Kanunun içeriğinde ise bahçe ve tarla ihlalleri, köleler, aile ve veraset hukuku, hayvan kiralama ile ilgili maddeler düzenlenmiştir²⁰³.

1.3.5.2.1.1. Lipit İhtar Kanunu’nda Miras İntikalinde Çocuk Hakları

Aile hukuku konusunda önemli bilgiler veren Lipit İhtar Kanunu’nda çocuğun mirasa hakkı doğrudan annesinin aile içindeki konumuna bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim kanunda resmi nikahlı eş (nikahlı eşin çocuk doğuramaması da göz önüne alınmıştır) ile cariye ya da bir sokak kadınından olan çocukların mirastaki hakları aynı statüye sahip değildir. Bu durumda olan çocukların miras hakları kanunda şöyle belirlenmiştir:

§ 24 “Eğer evlendiği sonraki eş ona çocuk doğurursa (kadının) babasının evinden getirdiği başlık çocuklarına, önceki eşin çocuğu ve sonraki eşin çocuğu (ise), (yalnız) babalarının malını eşit olarak aralarında bölüşeceklerdir”.

¹⁹⁹ M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 44., M. Tosun, K. Yalvaç ise burada geçen çocuğu evlatlık olarak almamaktadır. Bkz. Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi- Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s. 47.

²⁰⁰ M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 44.

²⁰¹ “İsin (Bahriyat), Bağdat’ın 200 km. kadar güneydoğusunda Fırat ve Dicle nehirlerinin arasındaki bölgede yer alır. İsin Sülalesi’nin kurucusu ve aynı adı taşıyan krallığın kurucusu, III. Ur Sülalesi döneminde Mari’de yüksek rütbeli bir görevde bulunmuş olan İşbi-Erra’dır (M.Ö. 2017-1985)”. Bkz. K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 98.

²⁰² R. Yıldırım, *a.g.e.*, 2004, s. 62.

²⁰³ B. Dinçol, *a.g.e.*, 2003b, s. 7.

§ 25 “Eğer bir adam bir kadın alırsa, (evlenirse) (kadın) ona çocuk doğurursa (ve) çocukları hayatta ise, ayrıca bir cariye, efendisine çocuk doğurursa, baba, cariye ve çocuklarına özgürlüklerini verirse, cariyenin çocukları efendisinin çocukları ile evi bölüşmeyeceklerdir”.

§ 26 “Eğer ilk karısı ölürse, karısından sonra cariyesini karılığa alırsa ilk karısının çocukları onun varisleridir. Cariyenin efendisine doğurduğu çocuklar, çocuk gibidirler, evde yetişeceklerdir”.

§ 27 “Eğer bir adamın karısı ona çocuk doğurmazsa bir sokak kadını (fahişe) ona çocuk doğurursa bu sokak kadını için arpa tayını, yağ tayını ve onun elbise tayını ona temin edecektir. Sokak kadınının ona doğurduğu çocuklar onun varisleridirler. Fakat karısı yaşadıkça sokak kadını, ilk karısı ile birlikte evde oturmayacaktır”²⁰⁴.

Ataerkil düzenin ön plana çıkardığı erkek çocuk yukarıdaki maddelerde görüldüğü üzere ailenin miras paylaşımında sıkça geçmektedir. Dolayısıyla baba mallarını erkek çocukları üzerinde eşit olarak paylaştırmakta kız çocukları ise evlenirken baba malından çeyiz aldıkları için istisnalar dışında miras paylaşımına dâhil edilmemektedirler. Bu istisnalardan biri kanunda, rahibe olan bir kızın baba hayattayken varis gibi babasının evinde oturacağını ifade eden, ancak kanunun bu maddesinin kırık olması sebebi ile tam anlaşılamayan bir hükümde geçmektedir; § 22- “Eğer baba hayatta ise ister yüksek sınıftan bir rahibe ister din sınıfından diğer bir rahibe olsun kızı varis gibi kendi evinde oturacaktır. Eğer, hayatta olan babasının evinde kız evlat...” (satır kırık)²⁰⁵.

1.3.5.2.2. Eşnunna Kanunu’nda Çocuk Hakları

Kral Daduşa zamanında yazdırıldığı düşünülen Eşnunna²⁰⁶ Kanunu elimizdeki ilk Akadca kanundur. Kanunun 60 paragraftık kısmı fiyat ve kira bedelleri, hırsızlık, alışveriş, borç verme, haksız yere haczetme, yaralama, köle hukuku, hayvan zararları, boşanma, miras, evlatlık alma gibi konuları kapsamaktadır²⁰⁷.

²⁰⁴ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 66-68.

²⁰⁵ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 66.

²⁰⁶ “Eşnunna (Tel Asmar), Bağdat’ın 81. Km kuzeydoğusunda, Dicle’nin kollarından biri olan Diyala Nehri’nin doğusunda yer almaktadır.” Bkz. K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 99-100.

²⁰⁷ B. Dinçol, *a.g.e.*, 2003b, s. 7.

1.3.5.2.2.1. Ešnunna Kanunu'nda Miras İntikalinde Çocuk Hakları

Ešnunna Kanunu'nun 16. maddesinde miras malını kullanabilmek için belirli bir yaşın beklendiği izlenimi ortaya çıkmaktadır: “*Mirastan (henüz hissesini) almamış bir adamın oğlu(na) veya bir köleye güvenilmeyecektir*”. Ayrıca aile içi mal varlığının korunmasına dikkat edildiğini § 38. maddede görmekteyiz: “*Eğer (kardeş olan) ortaklardan biri hissesini verirse (satarsa, satacak olursa) ve kardeşi satın almayı arzu ederse, dışardan bir kimsenin alacağı (fiyatın) ortasını (yani yarısını) ödeyecektir*”²⁰⁸.

1.3.5.2.2.2. Ešnunna Kanunu'nda Sütannelik ve Evlat Edinme

Kanunda emzirilmek üzere sütanneye verilen çocuklarla ilgili olarak § 32. maddede “*Eğer bir adam çocuğunu emzirtmek ve büyütmek için bakıcıya verir, fakat yiyecek, yağ, kıyafet tayını üç senelik ödemezse çocuğunun bakımı için (bakıcıya) 10 şeşel gümüş tartacak ve oğlunu geri götürecektir*”²⁰⁹ denilmektedir.

Sahibinin izni olmadan köle bir çocuğun evlatlık olarak verilmesi durumunda gerçek ortaya çıktığında sahibin, köle çocuğu geri alacağı açıklanmıştır: § 33-“*Eğer bir kadın köle yalan söyler, bir (başka) adamın kızına kölenin oğlunu verirse büyüdüğü zaman, efendisi onu görürse onu yakalayacak ve geri alacaktır*”. Bununla birlikte evlatlık verme konusunda sarayın köle çocuklar üzerindeki söz yetkisi gayet açıktır: § 34-“*Eğer sarayın bir kölesi oğlunu veya kızını büyütmek üzere bir muşkenum*²¹⁰*'a verirse verdiği oğul ve kızı saray (geri) alacaktır*”. § 35-“*Sarayın köle kadınının oğlunu alan kimse, karşılığını (köleye köle) saraya ödeyecektir*”²¹¹.

1.3.5.2.2.3. Ešnunna Kanunu'nda Haciz Etme ve Tecavüz Suçunda Çocuğun Durumu

Mezopotamya hukuk metinlerinde borçlu ailelerin borçları karşılığında alacaklı tarafından haczedildiklerini görmekteyiz: § 24- “*Eğer bir adam hiçbir alacağı yokken*

²⁰⁸M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 80,83.

²⁰⁹ M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 64.

²¹⁰ Muşkenum için “*saraya bağımlı köle, yoksul adam*” bkz. Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate, *A Concise Dictionary of Akkadian (CDA)*, Harrassowitz Verlag Wiesbaden 1999, s. 222.; “*halk tabakasından kimse*” bkz. *The Assyrian Dictionary of the University of Chicago (CAD, M/II)*, Chicago-Glückstadt 1956, s. 272. ; “*özgür bir adam kadar itibarlı olmayan, daha ağır para cezaları hak eden, fakat kendisine cereme ödendiği zaman daha az verilen, köle, hayvan hatta gemi sahibi ikinci derecede bir vatandaş sınıfıdır*” denilmektedir. Bkz. M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 273.

²¹¹ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 82.

muşkenum'un karısı ya da oğlunu kendi evinde (alıkoyarak) haczederse ve ölümüne sebep olursa, bu bir can davasıdır, haczi yapan kimse ölecektir"²¹².

Kanunun § 26. maddesinde ise nişanlı bir kız çocuğunun bekâretine zarar verilmesi durumunda ceza ölümle sonuçlanmıştır: *"Eğer bir adam bir adamın kızına başlık (parası) verirse ve bir başkası anasına babasına sormadan onu zorlayıp, bickrini giderirse, bir can davasıdır, ölecektir"*²¹³ denilmektedir.

1.3. BABİL TOPLUMUNDA ÇOCUK

1.4.1. Eski Babil Dönemi

Arap Yarımadası'ndan gelen kavimler MÖ 2. binyılın başlarında Akdeniz kıyılarına yeni bir göç dalgası başlatmışlardır. Batı Samiler (Amurru) olarak bilinen bu kavimler kısa zamanda Mezopotamya'ya sızarak Sumer- Akad hâkimiyetine girmiş onların kültürleriyle bütünleşerek varlıklarını sürdürmüşlerdir²¹⁴. Yeni Sumer Devleti'nin çöküşünde etkili oldukları düşünülen bu göçebe kavimler, bölgede oluşan siyasi boşluktan istifade ederek Sami asıllı şehir devletlerini kurmuşlardır. Ortaya çıkan Sami şehir devletlerinden biri de Güney Mezopotamya'da başkent Babil olmak üzere Sumu-abum önderliğinde MÖ 1894'de kurulan Eski Babil Devleti'dir²¹⁵. Eski Babil Devleti'nin başında ilki Sumu-abum olmak üzere 11 kral bulunmuştur. Söz konusu devlet siyasi ve kültürel ününe ise 6. kral Hammurabi²¹⁶ (MÖ 1792- 1750) ile ulaşmıştır. Kral iktidarının 30. yılında siyasi büyümeyi gerçekleştirerek önce Larsa kralı Rim-Sin'i yenilgiye uğratmış ve İsin, Uruk, Ur ve Nippur'u ele geçirmiştir. Sonra Eşnunna ve Mari kentlerini ele geçirerek Fırat boyunca batıya doğru iktidarını genişletmiştir²¹⁷. Sumer ülkesinde yoğun bir Samileştirme politikası uygulayan kral, Sumer sanat eserlerini Babil'e taşımıştır. Bu kentte kanallar, saraylar ve tapınaklar yaptırarak; kenti kültür ve uygarlık merkezi haline getirmiştir. Dahası en büyük icraatı "Hammurabi Kanunları" olarak bilinen ünlü kanun külliyatını da ortaya çıkarmıştır²¹⁸. Hammurabi'nin ölümüyle birlikte devlet parçalanma sürecine girmiştir. Böylece Eski

²¹² M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 62.; M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 81.

²¹³ M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 63.; M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 81.

²¹⁴ R. Yıldırım, *a.g.e.*, 2004, s. 54.

²¹⁵ Bill T. Arnold, *Who Were The Babylonians?*, Brill, Leiden- Boston 2004, s. 37.

²¹⁶ Jack M. Sasson, "King Hammurabi of Babylon", *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. 2, (ed.) Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, Peabody/ Massachusetts 2000, s. 901-915,

²¹⁷ E. Memiş, *a.g.e.*, 2007a, s. 109-110.; E. Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.e.*, 2015, s. 38.

²¹⁸ H. Bahar, *a.g.e.*, 2016, s. 53.

Babil Hanedanı MÖ 1595 yılında Hitit kralı I. Murşili tarafından yıkılmış, Babil’de hâkimiyet önce güneydeki Deniz Sülalesi’ne ardından Kassitler’e geçmiştir²¹⁹.

Eski Babil Devleti zamanının en önemli özelliklerinden birisi yazıcılık işlerine büyük önem verilmesidir. Nitekim hukuk, mitoloji, edebiyat, mülk kiralama veya alım-satımı ile ilgili Babilce ve çiviyazısıyla yazılmış çok sayıda kitabe veya tablet gün yüzüne çıkarılmıştır. Söz konusu yazıtlar ve belgelerden transkripsiyon ve tercümesi yapılanlar (ki bunların en başında hukuk metinleri gelmektedir) Babil toplumunun sosyal bünyesi, aile kurumu ve ailede çocuğun konumu hakkında önemli bilgiler vermektedir.

1.4.2. Eski Babil’de Aile

Mezopotamya evlilik geleneklerini sürdüren Eski Babil toplumunda izdivaç kızın anne ve babasının rızasının alınması, erkek tarafından kız tarafına belli bir miktar başlık parası verilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca iki taraf arasında yazılı bir sözleşmenin yapıldığı da bilinmektedir. Zira Hammurabi Kanunu’nun 128. maddesi evlilikte, yazılı sözleşmenin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Buna göre kanunda şu ifade kullanılmıştır: “*Eğer bir adam, bir kadını alır, fakat (evlilik) sözleşmesini yapmazsa, o kadın bir eş değildir*”²²⁰. Şüphesiz bir sözleşme ile yapılan evlilikler kadının boşanma, nafaka, miras vb. konularda hukuki haklarını netleştirmesi açısından önem arz etmektedir. Evlilik aşamasında önemli konulardan biri de kız tarafına verilen başlık parası karşılığında damat tarafına gönderilen çeyizdir. Konuyla ilgili bir metinde Avilsin isimli babanın rahibe kızı Livirsagil’e pek çok gümüş ve altın mücevheri, köleleri, hayvanları, yiyecekleri, kozmetik yağı, yünü, çeşitli mutfak ve mobilya eşyaları çeyiz olarak verdiği görülmektedir²²¹. Dolayısıyla evlilik kurumunun diğer Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi Eski Babil toplumu tarafından da önemsendiği hatta kanun çerçevesinde korunduğu açıktır.

Yine Eski Mezopotamya’da kalıplaşmış bir düzen olarak çekirdek aileden geniş aile tipine kadar tüm aile biçimlerini Babil toplumunda görmek mümkündür. Bu

²¹⁹ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 111, 118.

²²⁰ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 59-60.; Samuel Greengus, “The Old Babylonian Marriage Contract”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 89, No. 3, 1969, s. 505.; Laura D. Steele, “Women and gender in Babylonia”, *The Babylonian World*, (ed.) Gwendolyn Leick, Routledge- New York and London 2007, s. 301.

²²¹ M. İlmiye Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası 2*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s. 58.; Gelinin babasının bir nevi düğün harcamalarını gösteren liste için bkz. Samuel Greengus, “Old Babylonian Marriage Ceremonies and Rites”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 20, No. 2, 1966, s. 55-72.

bağlamda Eski Babil Dönemi'ne ait bir belge yaklaşık 22 kişinin hanesinden bahsetmektedir. Bu belgede söz konusu karı-koca, çocukların isimleri ve bu kişilerle kan bağı olan anne, erkek ve kız kardeşler, onların eşleri hatta köleler ve çocukları listelenmiştir. Anlaşıldığı üzere 22 hane içerisinde 10 ailenin toplamda 22 çocuğu bulunmakta ve aile başına 2.2 oranında çocuk düşmektedir²²². Bununla birlikte Sippar, Babil, Dilbat, Kiş gibi Eski Babil'in önemli yerleşim yerleri gerek özel gerekse hukuki belgelerin bulunduğu birçok aile arşivine sahiptir. Aile arşivlerindeki belgelerde aile soy ağaçları, evlilik ve evlatlık alma sözleşmeleri, aile üyelerinin birbirleriyle olan ilişkileri, her türlü alım- satım işleri ve miras paylaşimleri gibi konular yer almıştır²²³.

Eski Babil'de ailenin en önemli geçim kaynağı olan toprağın işletilmesi ise belirli bir sistem içinde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu sistem için yapılan açıklama da şu şekildedir: “*Bu dönemde saray, sahip olduğu arazisini mülkiyet hakkını elinde tutmak şartı ile bazı isimler altında birtakım sivil veya resmi kimselere ya bir hizmet ya da kira karşılığında devretmekte idi. Bu durum Eski Babil toprak rejiminin (ilkum: bir çeşit tımar veya zeamet) esasını teşkil etmektedir. Sözlüklerde ilkum için yüksek bir makam tarafından kendisine arazi verilen bir kimsenin makama sunacağı hizmet, vereceği mahsul veya para yükümlülüğü (kasap ilkim), yani hizmet yerine alınan vergi olarak tanımlanmıştır*”. Hammurabi Kanunu'nun tımarla ilgili maddelerine göre *ilkum* tahsis edilen tarla, bahçe, ev gibi taşınmaz malları hem de bu emlaklara karşılık yapılan hizmeti ifade etmektedir.²²⁴ Kralın emriyle toprakları işletme hakkına sahip olan kişiler çeşitli meslek gruplarından oluşmaktadır. Bunların hepsi kralın hizmetinde olup buna karşılık topraktan pay almaktadır. Ancak krallık kaleminden Şamaş- Hasir adlı görevliye gönderilen mektupta söz konusu şahıs kralın hizmetini gören bir adamdan tarlaları alıp hükümdarla hiçbir hizmet ilişkisi bulunmayan kişilere verdiği için azarlanmaktadır²²⁵. Aslında Hammurabi Kanunu'nda tımar sahipleri ve tımar sisteminin işleyişiyle ilgili hükümlerde (madde 26- 41²²⁶) yer alan kişiler asker, balıkçı, vergi yükümlüsü, *naditum* rahibesi, tüccar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte tımarla alakalı birçok mektupta saray arazisinin *ilkum* dışında *eqil kurummatim*

²²² I. J. Gelb, *a.g.e.*, 1979, s. 64-65.

²²³ Daha detaylı bilgiler için bkz. Anne Goddeeris, *Economy and Society in Northern Babylonia in The Early Old Babylonian Period (ca. 2000-1800 BC)*, Peeters Publishers, Leuven 2002.

²²⁴ Cahit Günbattı, “Eski Babil Devrinde Tımar ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler”, *Bellekten*, C. LV, S. 212, Ankara 1991, s. 1-3.

²²⁵ Horst Klengel, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (çev: Nesrin Oral), Telos Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 143.

²²⁶ Mebrure Tosun, “Hammurabi'nin Toprak Kanunları”, *AÜ D.T.C. F. Dergisi*, C. 21, S. 3-4, 1963, s. 130-139.

“yiyecek tarlası” ve *eqil biltim* “kiraya verilmiş tarla” gibi ifadeler altında hatta çoğu kere verilmiş biçimi belirtilmeden hemen hemen bütün meslek sahiplerine tahsis edildiği anlaşılmaktadır²²⁷. Yine belirtmek gerekir ki, kanununa göre tımar topraklarının babanın ölümü üzerine işletilmeye devam edilebilmesi için ailenin erkek çocuğunun olması şartı bulunmaktadır. Evin oğlu küçük yaşta ise toprağın işlenmesi çocuk büyüyene kadar naibe sıfatıyla annenin sorumluluğuna verilmiştir. Dolayısıyla tımar toprağının miras olarak bir oğula sahip olmayan anneye ve kız evladına intikal etmesi mümkün değildir²²⁸.

Diğer taraftan ataerkil toplum düzeni içinde babanın otoritesi Babil ailesinde de kesindir ve çocukların babalarına itaat etmesi esastır. Zira Hammurabi Kanunu'nun 195. maddesinde “*Eğer oğul babasını döverse bileği kesilir*” hükmü bulunmaktadır. Yine ekonomik açıdan sıkıntıya düşen Babilli bir aile reisi borcu karşılığında alacaklı kişiye eşini ve çocukları rehin vermekte hatta onları satmak durumunda bile kalabilmektedir. Bu konuyla alakalı olarak Hammurabi Kanunu hukuki bir düzenleme de sağlamıştır. Nitekim Madde 117’de “*Eğer birisi borçları nedeniyle eşini, oğlunu ya da kızını (borç karşılığı olarak) satarsa ya da borçlu olduğu kişiye verirse, bunlar kendilerini satın alınan ya da hizmetli olarak verildikleri kişinin evinde en fazla üç yıl çalışacaklardır. Üç yılın sonunda özgürlüklerine kavuşacaklardır.*” açıklaması kayıtlıdır²²⁹. Şüphesiz borç yüzünden birilerine satılmak ya da cinsiyet fark etmeksizin insan üzerinde oldukça olumsuz etkiler bırakmıştır. Özgürlüğe kavuşmanın ne büyük acılardan kurtulmak anlamına geldiği konusunda Babilli bir kızın mektubu örnek verebilir. Mektup borcu karşılığında bu kızı alacaklısına rehin vermek zorunda kalan Ubar-Emah adlı birine yazılmıştır: “*Beni terk edip gittiğin günden beri, 10 şeqel gümüşün karşılığı olarak alacaklının (?) ailesine hizmet ediyorum. Soğuk ve bitler beni yiyip bitiriyor. Bu bir borç için hapistir; çünkü alacaklım beni yanında hapsediyor. Senin yüzünden satıldım. Ancak senin evini çekip çeviren kişi, annen, o şimdi öldü. Gerçekten benim kardeşim ve efendimsen, alacaklıma verebilmem ve evinin dağılmaması, kardeşlerinin ayrılıp gitmemesi için bana iki şeqel gümüş gönder. Ben kardeşlerine bakacağım*”²³⁰.

Başka bir mektupta Ahu-kīnum'un borcu yüzünden ailesinin rehin alındığı kayıtlıdır. Mektupta şöyle denilmektedir: “*Ahu-kīnum'a söyle, Awīl- Amurrim şu mesajı*

²²⁷ C. Günbattı, *a.g.m.*, 1991, s. 7-8.

²²⁸ Hammurabi Kanunu ilgili maddeler: 28, 29, 38. Bkz M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 188- 189.

²²⁹ Nazmiye Mutluay, *Eski Yakın Doğu Toplumlarında Çocuk*, Alter Yayıncılık, Ankara 2010, s. 56-57.

²³⁰ B. Dinçol, *a.g.e.*, 2003b, s. 20.

*gönderdi: (sen) yolculuk için gittikten hemen sonra Imgur-Sin geldi ve iddia etti ki “ O, bir mina gümüşün üçte birini bana borçludur”. (Bu yüzden) karını ve kızını rehin aldı. Karın ve kızın (bu alıkoymada) sürekli arpa öğütmede çalışmaktan ölmeden geri dön. Lütfen, karını ve kızını bu işten al.”*²³¹. Yine aile ilişkilerini görebileceğimiz bazı mektuplarda çocukların ekonomik durumlarla alakalı olarak babalarına haber yolladıkları, zor durumda olanların da babalarından yardım istedikleri görülmektedir. Örneğin Ahu-waqar babasına yazdığı mektupta ilkbaharda dört kuzunun doğduğu haberini vermektedir. Şallurum adlı bir oğulun babasına gönderdiği mektuptan ise ekonomik olarak zor durumda olduğu anlaşılmaktadır. Zira söz konusu şahıs mektubunda 140 tane sığırından 49’nun öldüğünü, arpa ve samanı tükendiği için hayvanların açlık çektiğini yazmaktadır. Hatta sebebi tam anlaşılmasa da kölelerin ölmemesi için babasından birisini göndermesini istemektedir²³². Ahuni isimli diğer bir çocuğun mektubunda babasının kendisine göndermesini istediği 180 adet şimşir ağacının elinde olmadığı ama 60 tane şimşir ağacını yığıldığında kendisine hemen haber göndereceğini yazmaktadır. Ayrıca babasından şimşir ağaçlarını onun için topladığına dair bir yazı istemektedir²³³. İltani adlı şahıs ise annesine yazdığı mektupta annesinin sürekli sorup durduğu taşlarla ilgili olarak bir gelişme olmadığını, bu konuda bir şey gizlemediğini, istenilen taşları alamazsa bu taşlardan daha iyilerini bulup onun için alacağını belirtmektedir²³⁴. Belessunu adlı kız çocuğu da babasına gönderdiği mektupta ceza verilerek hapiste tutulan bir kölenin durumundan bahsetmekte aynı zamanda babasından kendisine bir köle hediye etmesini istemektedir²³⁵.

Eski Mezopotamya ailelerinde özellikle bir erkek çocuğun doğumu önemli bir olay olarak görülmüştür. Babil aileleri çocuk için sıklıkla dua ve armağanlarla tanrılara yakarmışlardır. Doğumdan sonra çocuğa babası tarafından bir isim verilmiştir. Çocuğa verilen isimler şüphesiz duyguları, dilekleri hatta belli bir tanrıyla veya soy ile olan ilişkiyi yansıtmıştır²³⁶. Aslında Mezopotamya’da çocuğa verilen isimler genellikle festivalle alakalı ay ve gün adlarını göstermektedir. Örneğin “*gün 20’in oğlu*” anlamına

²³¹ A. Leo Oppenheim, *Letters from Mesopotamia: Official Business, and Private Letters on Clay Tablets from Two Millennia*, The University of Chicago Press, U.S. 1967, s. 91.

²³² M. Stol, *Letters From Collections In Philadelphia, Chicago and Berkeley, Altbabylonische Briefe in Umschrift Und Übersetzung: Heft 11*, Brill Academic Publishers, Leiden 1986, s. 9, 17.

²³³ W. H. Van Soldt, *Letters in the British Museum: Part 2, Altbabylonische Briefe in Umschrift Und Übersetzung: Heft 13*, E. J. Brill, Leiden- The Netherlands 1994, s. 81.

²³⁴ M. Stol, *Letters from Yale, Altbabylonische Briefe in Umschrift Und Übersetzung: Heft 9*, E. J. Brill, Leiden- The Netherlands 1981, s. 43, 45.

²³⁵ A. Oppenheim, *a.g.e.*, 1967, s. 93.

²³⁶ H. Klengel, *a.g.e.*, 2001, s. 118.

gelen *Mar- ešre* tanrı Šamaš ile ilgili olmalıdır. Nisan ayında doğan bir çocuk için *Nisanûm*, hasat zamanında doğan bir çocuğa ise *Eburītum* adının verildiği anlaşılmaktadır²³⁷.

Aile ilişkilerinin tam merkezinde yer alan çocuk sadece sosyal yaşamın değil dini yaşamın da merkezi olmuştur. Çünkü dindar oğulun önemli görevlerinden biri ölümlerinden sonra atalarına özellikle de kendi babasına düzenli biçimde dini sunuları yerine getirmek ve dua etmektir. Bu dini görev için ailenin tüm çocukları sorumlu tutulmakla birlikte ataerkil yaşam düzeninde babanın ölümüyle aile reisliği sıfatını üstelenen en büyük oğul öne çıkmaktadır. Bu yeni sıfat aynı zamanda en büyük oğulun omuzlarına aileyi ve atalarının ruhlarını korumayı yüklemiştir. Kız çocukları ise bu görevi nadiren ailenin erkek çocuğu olmadığı durumlarda ya da rahibe statüsünü elde ettiği zamanlarda yerine getirebilmiştir²³⁸.

Söz konusu durumla bağlantısı açısından “*kispum ritüeli*”nden bahsetmemiz gerekmektedir. Ritüel özellikle MÖ 1. binyılda Eski Yakınoğu’da uygulanmakla birlikte kökeni MÖ 3. binyıla kadar uzanmaktadır. “*Kispum*” Eski Babil dönemi metinlerinde “*cenaze sunusu- adağı*” anlamında kullanılırken kelime aynı anlama gelmekle beraber Hurriler’e ait olup ancak Akadca yazılmış Nuzi metinlerinde “*kispātu*” ve “*kipsātu*”, Sumerce metinlerde “*KI.SÌ.GA*” olarak kayıtlıdır. *Kispum ritüeli* sosyal birliği pekiştirmek amacıyla düzenlenmiş bir anma seremonisidir ancak halkın genelinin katıldığı bir ritüel olmaktan ziyade, yalnızca bir ailenin üyelerinin kendi atalarına olan saygılarını göstermek için yaptığı özel bir sunumdur. Dolayısıyla *kispum ritüeli*, atalar kültürünün inşa edildiği bir ayın olarak karşımıza çıkmaktadır²³⁹. *Kispum ritüeli* aylık bazen ayda iki kere yeni ve dolunayda yapılan hatırlama törenidir. Ritüel ölenlerin arkasından onların “ölüler diyarında” rahat yaşamasını sağlamak için ailenin geride kalan üyeleri tarafından yapılmıştır. Yine “*kispum ritüeli*” *šumu*²⁴⁰ *zakāru*²⁴¹ (*ismini zikretme/ anma*) ve *mê nagû*²⁴² (*su dökme*) şeklinde iki aşamada yerine getirilmiştir. *Šuma Zakāru* kavramının temelinde hatırlanacak kişi ve nesnesi arasında

²³⁷ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 178, dipnot: 40.

²³⁸ Karel Van Der Toorn, *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel: Continuity and Change in the Forms of Religious Life*, E. J. Brill, Leiden- The Netherlands 1996, s. 48- 49.

²³⁹ Şeyma Ay, Kadriye Şahin, “Eski Yakınoğu’da Yemek Simgeselliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 12, 2014, s. 347- 348.

²⁴⁰ İsim demektir. Bkz. (CAD, Ş/III), s. 284.

²⁴¹ Miranda Bayliss, “The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia”, *Iraq*, Vol. 35, No. 2, 1973, s. 116-117.

²⁴² M. Bayliss, *a.g.m.*, 1973, s. 116-117.

bir bağ kurulmuştur. Böylece kişinin adının telaffuz edilmesi onun var olmasının garantisi demektir. *Mê nagû* yani *su dökme* işlemi ise suyun canlandırıcı, hayat verici etkisiyle ilişkili olmalıdır²⁴³. Bu açıdan bireyin dünyadaki varlığı ve devamlılığı zikirle su olgusunda sembolize edilmiştir.

Eski Babil Dönemi'nde bir *naditum* rahibesinin erkek kardeşine yazdığı mektup *kispum ritüeli*'nin ailedeki devamlılığını göstermesi açısından bize fikir vermektedir. “*Kardeşim, bildiğin gibi bu yıl ne sarımsak ne soğanları ne de sirbittum balığını bana gönderdin. Sana yazmadığımdan beni unuttun! Ben şimdi Muballit-Marduk’u sana gönderiyorum. Bana 1 sheqel gümüş değerinde sarımsak, 1 sheqel gümüş değerinde soğanları, 1 sheqel gümüş değerinde sirbittum balığını göndermek için hazırlıklarını yap. Aksi takdirde ayın kaybolması sırasında (yapılan) ailenin kispum sunusuna yıl boyunca ne katkıda bulunacağım.*” Söz konusu mektuptan aylık yapılan *kispum ritüeli*'ne katılmayan aile üyelerinin maddi katkı yaparak bu ritüele katılabildiği düşünülmektedir. Yıl boyunca ifadesi ise ritüelin yılın her ayında yapıldığını göstermektedir²⁴⁴.

Konuyla bağlantılı olarak Eski Babil Dönemi'ne ait bir belgede Sin-nasir'in ailesi *kispum ritüeli*'ni Ay tanrısı Sin'e yapılan dua eşliğinde yerine getirmektedir. Bu dua bize Sin-nasir'in babasına, dedesine ve büyük dedesine sunduklarını göstermektedir. Ritüelde yer alan yiyecekler ekmek ve sudur. Sin-nasir ataerkil geniş bir aileye sahiptir. Bu aile içinde amcalar ve büyük amcalar, evlenmemiş ve tanrı Şamaş'a rahibe olarak adanan halalar ya da teyzeler bulunmaktadır. Evlenerek aileden ayrılmış olan kızlardan ise bahsedilmemiştir. Dolayısıyla aile kültüründe erkek üstünlüğü göze çarpmaktadır. Zira kadınlardan atalardan birinin eşi ya da *naditum* rahibesi olan kızı şeklinde bahsedilmektedir²⁴⁵. Görüldüğü üzere atalar kültürünün izlerini taşıyan bu ritüel halk inançlarındaki ölümlerin ruhlarını anma törenlerine benzemektedir. Ritüelin önemini arttıran en merkezi nokta gerektiği biçimde hatırlanmayan ölenlerin ruhlarının dünyadaki yakınlarından öç alacağı korkusudur. *Kispum* atalar kültürüne ait klasik bir uygulama olarak Mezopotamya inançlarında çok önemli bir yer tutmuştur²⁴⁶.

²⁴³ Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak, Ayışığı* Kitapları, İstanbul 2013, s. 72.

²⁴⁴ K. Van Der Toorn, *a.g.e.*, 1996, s. 50.

²⁴⁵ K. Van Der Toorn, *a.g.e.*, 1996, s. 52.; Karel Van Der Toorn, “Family Religion in Second Millennium West Asia (Mesopotamia, Emar, Nuzi)”, *Household and Family Religion in Antiquity*, (ed.) John Bodel, Saul M. Olyan, Blackwell Publishing, UK 2008, s. 28.

²⁴⁶ K. Demirci, *a.g.e.*, 2013, s. 72.

1.4.3. Eski Babil’de Çocuk Doğuramayan (Kısır) Kadının Durumu

Temel olarak çocuk sahibi olmak için yapılan evlilikte kadına bir adamın eşi ve çocuklarının annesi sıfatıyla zor bir sorumluluk yüklenmiştir. Evlilikler çoğu kez tek eşlilik üzerine kurulsa da bu durum erkeğin bir ya da birden çok eş alıp hane halkına dâhil etmesine engel değildir. Özellikle ilk eş kısır çıkınca o, kocasını çocuk doğuracak ikinci bir kadın almaya teşvik etmekte ya da kocasının bu yöndeki kararına razı olmaktadır. Buna karşın hukuki belgelerden anlaşıldığına göre ilk eş hukuki olarak sonradan gelenlere karşı üstünlüğünü her zaman korumaktadır²⁴⁷. Hammurabi Kanunu’nun 137.-141. maddelerine göre koca kısır karısını boşayabilmektedir. Boşanma gerçekleştiğinde koca, başlık parası miktarı kadar gümüşü, başlık parası yoksa bir mana (=500gr) gümüşü ve karısının baba evinden getirdiği çeyizi kadına vermek zorundadır²⁴⁸.

Diğer taraftan Eski Mezopotamya’da çeşitli statüde rahibelik mesleğini yürüten kadınların toplumsal ve dini hayatta ayrı bir konumu olmuştur. Örneğin “*nadasa bırakılmış*” anlamına gelen *naditum* unvanlı rahibeler evlenebilmektedir²⁴⁹. Ancak çocuk doğurma zorunluluğu olmayan *naditumlar* kocalarına, çocuk doğurması için bir köle kadın temin etmek durumundaydılar. Nitekim *naditumun* hakkında bilgi veren kanun maddelerinde *naditumla* evli olan bir erkeğin köle bir kadından çocuk sahibi olabileceği sürekli vurgulanmış ya da çocuk doğurmasına müsaade edilen rahibe sınıfından bir *şugitum*²⁵⁰ ile evlenebileceği söylenmiştir. Hammurabi Kanunu madde 137’de ise *şugitumun* çocuk doğurabileceği (*waladu*) fakat *naditumun* çocuk temin edebileceği (*raşu*) ayrı ayrı fiillerle ifade edilerek açıklanmıştır²⁵¹. Bütün bunlara ilaveten çocuk doğurması yasak olan *naditumlar* yaşlılıklarında kendilerine bakmaları için evlatlık alabilmişlerdir²⁵². Ayrıca onlar yaşlılıklarında erkek kardeşleri veya erkek kardeşlerinin erkek çocuklarının evlerine de sığınmışlardır.

²⁴⁷ Jean Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, (çev: Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 83- 84.

²⁴⁸ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 76-77.

²⁴⁹ Gerda Lerner, “The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia”, *Signs*, Vol.11, No.2, 1986, s. 241- 242.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Kılıç, H. Duymuş, *a.g.m.*, 2009, s. 165-168.

²⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Kılıç, H. Duymuş, *a.g.m.*, 2009, s. 173-174.

²⁵¹ Y. Kılıç, H. Duymuş, *a.g.m.*, 2009, s. 167.; Victor H. Matthews, “Marriage and Family in the Ancient Near East”, *Marriage and Family in the Biblical World*, (ed.) Ken M. Campbell, InterVarsity Press, USA 2003, s. 15.; Bazı kaynaklarda bu rahibelerin çocuk doğurmasının yasak olduğu ifade edilmektedir. Bkz. G. Lerner, *a.g.m.*, 1986, s. 241-242.; Rivkah Harris, “The Naditu Woman”, *Studies Presented to A. Leo Oppenheim, Oriental Institute of The University of Chicago*, Chicago 1964, s. 108.

²⁵² G. Lerner, *a.g.m.*, 1986, s. 241.

Hammurabi Kanunu'nda *naditum* ve kocasının çocuk sahibi olabilme şartları şöyle belirlenmiştir: Madde § 144- “Eğer bir adam bir *naditum* ile evlenirse ve o *naditum* kocasına bir kadın köle verirse ve o kölenin doğurmasına sebep olursa fakat bu adam bir *şugitum* ile evlenmeye karar verirse o adama müsaade etmeyecektir, *şugitum*'u alamayacaktır”. Madde § 145- “Eğer bir adam bir *naditum* ile evlenirse ve o *naditum* kocasına çocuk temin etmezse ve o adam *şugitum* ile evlenmeyi kafasına koyarsa, o adam *şugitumu* alacaktır. Onu evine sokacaktır fakat *şugitum*, *naditum* ile yarışmayacaktır”. Madde § 146 “Eğer bir adam *naditum* ile evlenirse ve bu *naditum* kocasına bir kadın köle verirse, köle çocuk doğurursa sonra o köle çocuk doğurdu diye hanımı ile eşitlik iddia ederse, hanımı (sahibesi) onu para karşılığı vermeyecektir. Fakat ona kölelik nişanı koyacaktır. Onu kölelerden sayacaktır”. Madde § 147- “Eğer çocuk doğurmazsa sahibesi onu gümüş karşılığı satacaktır”²⁵³.

Söz konusu kanun maddelerinden yola çıkarak diyebiliriz ki, köle bir kadının efendisine çocuk vermesi onun statüsünü değiştirmese de hane içinde itibar ve ilgi görmesini sağlamış olmalıdır. Nitekim böyle bir durumu gösteren bir mektuba göre; köle kız yedi aylık bir hamilelik süreci geçirmiş ve muhtemelen düşük yaptığı için bebeği ölmüştür. Bu sebeple kendisine hane içinde gösterilen ilgi ve önem kaybolmuştur. Anlaşılan o ki köle kız bir şekilde tekrar efendisinin ilgisine mazhar olmak istemektedir. Mektup şöyledir: “Efendime söyle: Köleniz *Dabitum* şu mesajı gönderdi: ...7 ay boyunca (doğmamış) çocuğum bedenimdeydi. Ama...şimdi çocuk öldü ve hiç kimse bana bakmak istemiyor. Efendim, ölmemem için lütfen bir şey yapın. Beni ziyarete gelin ve efendimim yüzünü göreyim... Neden hediyeleriniz bana ulaşmıyor? Ve eğer öleceksem bile efendimin yüzünüzü bir kere daha gördükten sonra öleyim”²⁵⁴. Dolayısıyla çocuk sahibi olamayan evli çiftler sosyal statüsü ya da mesleği ne olursa olsun (*şugitum* rahibesi/köle/cariye) başka bir kadından çocuk temin ederek aile soyunun devamlılığını sürdürmeye çalışmışlardır. Tarihin ileri dönemlerinde de muhtemelen yer alan bu durum günümüz modern tıbbında “taşıyıcı annelik” adı altında ve maddi çıkar karşılığında başka bir biçimde görülmektedir.

1.4.4. Eski Babil’de Sütannelik

Doğumdan sonra anne ve çocuk arasındaki en özel bağlardan biri emzirme eylemidir. Bebeğin fiziksel ve duygusal gelişiminin en temel noktasında yer alan anne

²⁵³ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 199- 200.

²⁵⁴ A. Oppenheim, *a.g.e.*, 1967, s. 85.

sütünün içeriği²⁵⁵ hakkında modern tıpta sayısız araştırma yapılmıştır. Bu çerçevede bebek ilk altı ay boyunca anne sütü ile beslenmelidir. Altıncı aydan sonra ise bebeğe ek besinlerle birlikte anne sütü verilmeye devam edilmelidir. Emzirmenin iki yaşın sonuna kadar sürdürülmesi ise bebeğe sayısız yararlar sağlamaktadır. Aslında anne sütü ile beslenmenin yararlarının sadece emzirme süreci ile sınırlı olmadığı, kişinin ileri yaşam sağlığı üzerine de olumlu etkileri olduğu vurgulanmaktadır²⁵⁶.

Konuyu Eski Mezopotamya toplumları açısından ele aldığımızda çocuğunu emziren anne figürü hem arkeolojik hem de yazılı bir malzeme olarak karşımıza çıkmaktadır. Arkeolojik açıdan bakıldığında Ur kentinde, MÖ 4. binyılın ortalarına tarihlenen El-Obeyd Dönemi'ne ait kucağında çocuk taşıyan kadın figürü, Tello-Girsu'da bulunan MÖ 2. binyıllarına ait kil tablette bebeğini emziren anne figürü ve yine MÖ 2. binyıla tarihlendirilen çocuğunu emziren kadın figürü örnek gösterilebilir²⁵⁷. **(Res. 26.)** Diğer taraftan anne sütünün çeşitli sebeplerden az veya hiç olmaması ya da annenin doğumda ölmüş olması sütannelik hizmetini ortaya çıkarmıştır.

Sütanne terimi ise çivi yazılı kaynaklarda Sumerce *UM.ME.GA.LÁ*, Akadca “*mušēniqtum*” şeklinde geçmektedir. Bu konuda kaynakların önemli bölümünü Eski Babil Dönemi'ne tarihlenen hukuki metinler oluşturmaktadır. Ayrıca hukuki metinlerin dışında Hammurabi Kanunu'nun ilgili maddeleri Mezopotamya'da sütannelik hizmeti hakkında bilgi vermektedir. Bir rahibe sınıfından olan *qadištum*²⁵⁸ kadınlarının isimleri ise sütanne olarak metinlerde karşımıza çıkmaktadır²⁵⁹.

Mezopotamya'da çocuklar emzirilmesi için sütanneye iki ya da üç yıllığına verilmiştir. Bunun karşılığında sütanne emzirme ücreti olarak para, yiyecek, giyecek, yağ vb. gibi yaşam gereksinimlerini karşılayacak şeyler almıştır. Bazen emzirme ücreti ödenemediğinde çocuk sütannenin yanında kalmıştır: “*Anumkinum'un karısı Zuhuntum çocuğunu emzirmesi için qadištum olan İltani'ye vermiştir. Sonradan üç yıllık emzirme*

²⁵⁵ “Anne sütü sindirimi kolay, her zaman taze, temiz ve bebeğe verilmeye hazır bir besindir. Ayrıca Anne sütü ile beslenme ucuz ve basit bir yöntemdir. İçeriğinde ise su, protein, yağ, karbonhidrat, çeşitli vitamin ve mineraller bulunmaktadır”. Bkz. Dr. Hatice Giray, “Anne Sütü İle Beslenme”, *Sted (Süreklili Tıp Eğitimi Dergisi)*, C. 13, S.1, 2004, s. 12-15.; Elçin Balcı, “Anne Sütünün Çocuk Büyüme ve Gelişmesine Etkisi”, *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, C. 15, S. 3, 2011, s. 135-138.

²⁵⁶ Emel Gür, “Anne sütü ile beslenme”, *Türk Pediatri Arşivi*: 42, Özel Sayı 11-5, 2007, s. 11.

²⁵⁷ J. Bottero, *a.g.e.*, 2012, s. 45, 75, 84.

²⁵⁸ “*qadištum Babil'de dinî ve kudsî bir fonksiyona sahipken kadın olarak görülürken Asur'da 'âdi kadın, fahişe'olarak tanımlanmıştır*”. Bkz. Emin Bilgiç, “Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orjinal Tarafları”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 9, S. 3, 1951, s. 230- 231.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Kılıç, H. Duymuş, *a.g.m.*, 2009, s. 171- 173.

²⁵⁹ Esma Öz, “Çiviyazılı Belgelere Göre Mezopotamya'da Sütannelik Hizmeti, Sütanne Olarak Qadištum Kadınları ve Kutsal Kitaplarda Sütannelik Uygulaması”, *Turkish Studies*, Vol. 10/13, 2015, s. 239.

*ücreti olan yiyecek, yağ ve giysileri İltani'ye verememiştir. Bu yüzden Zuhuntum İltani'ye: 'Al çocuğu, senin çocuğun olsun!', demiştir. Bunun üzerine İltani, kendisine böyle dediği için Zuhuntum'a, almadığı üç yıllık emzirme ücreti dışında çocuğa karşılık 3 sheqel gümüş üste vermiştir. Bundan böyle hiçbir zaman birbirlerine karşı çıkmayacaklardır. Tanrı Uraş ve kral Hammurabi üzerine ant içtiler"*²⁶⁰.

Diğer bir metinde ise yine sütanneye yapılacak ödemelerde sorun çıktığı bu yüzden sütannenin mahkemeye başvurarak ücretini aldığı görülmektedir. Metin şöyledir: “*Marduk-naşir ve Sāt-Marduk, oğlunu emzirmesi için Wakartum'a verdiler. 2 yıl için emzirme ücretini Wakartum ve Habilkinum aldı. Onlar memnun oldu. Ancak 3. Yıl Wakartum emzirme ücreti için mahkemeye başvurdu. Hâkimler qadiştumu mahkemeye çağırdılar ve Wakartum emzirme ücretini aldı*”²⁶¹. Anlaşıldığı üzere *qadiştum* dinlendikten sonra sütanne Wakartum ücretini almıştır. Dolayısıyla emzirme taraflar arasında bir anlaşmazlık çıktığında mahkemenin *qadiştumların* fikirlerine başvurdukları açıkça anlaşılmaktadır²⁶².

Bazı zamanlarda ise sütanne kendisine verilen çocuğu başkalarına kendi çocuğu gibi göstermektedir. Bu durum ise çocuğun ailesi ve sütanne arasında bir anlaşmazlığa sebep olmuş, aile gerçeğin ortaya çıkması için mahkemeye başvurmuştur. Hakikaten böyle bir olay Hammurabi'nin 41. yılındaki bir davada görülmektedir. Davacı baba kızını emzirmesi için köle bir kadına vermiştir. Ancak kadın köle belki de kendi çocuğu öldüğünden efendisine çocuğun kendisine ait olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine baba, tanrı Şamaş'ın tapınağında çocuğun kölenin değil kendi kızı olduğu konusunda yemin etmiştir. Davanın sonucunda ise baba haklı görülerek çocuğunu geri almıştır²⁶³.

Hammurabi Kanunu'na göre ise sütanneye teslim edilen çocuğun ölmesi, kadının aileye yalan söyleyerek başka bir çocuğu ailenin çocuğu gibi göstermesi ve bunun ispat edilmesi durumunda kadın ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Bu konu madde § 194'de“ *Eğer bir adam, evladını sütanaya verir, o evlat sütananın elinde ölürse ve sütana babasının ve anasının haberi olmadan ikinci bir çocuğu (emzirmek için) alırsa, (birincinin yerine korsası), bunu ispat ederlerse, babasının ve anasının*

²⁶⁰ H. Klengel, *a.g.e.*, 2001, s. 247.; D. D. Luckenbill, “The Temple Women of the Code of Hammurabi”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 34, No.1, 1917, s. 7.

²⁶¹ Mayer I. Gruber, “Breast-feeding Practices in Biblical Israel and in Old Babylonian Mesopotamia”, *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, Vol. 19, 1989, s. 77.

²⁶² E. Öz, *a.g.m.*, 2015, s. 244.

²⁶³ H. Klengel, *a.g.e.*, 2001, s. 247- 248.

haberi olmadan ikinci bir çocuğu bağına bastığı (emzirdiği) için memelerini keseceklerdir”²⁶⁴ hükmü ile düzenlenmiştir.

1.4.5. Eski Babil Kehanetlerinde Çocuk

Eski Mezopotamya’da kehanet, tanrılar ile iletişim kurmaya ve tanrılardan gelen mesajları insanoğluna iletmeye yarayan gizemli bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezopotamya insanının düşüncesine göre tanrılar, insanoğluna iletişim kurmak istediklerinde bazı işaretlerle onlara şifreli mesajlar göndermişlerdir. Söz konusu şifrelerin de hastalıklar, rüyalar, doğal afetler, göksel işaretler (ay, güneş, gezegen ve yıldızların hareketleri) vb. vasıtasıyla insanoğluna iletilmek istendiğine inanılmıştır. Bu işaretlerin anlaşılması ve şifrelerinin çözülmesi de kâhinlerin görevi olmuştur²⁶⁵.

Kuşkusuz kehanetin Mezopotamya’daki pratikleri yüzyıllar içinde gelişme ve farklılaşma göstermiştir. Elimizdeki yazılı kayıtlardan yola çıkarak kehanetin bilimsel ya da edebi Eski Babil kökenli olduğunu ve bir tarihleme yapmak gerekirse yaklaşık MÖ 1800’lerde başladığını söyleyebiliriz. Fakat bu kehanet metnininin Eski Babil örnekleri olan Şumma izbu (anormal doğum), Alamdimmû (yüz okuma/yorumlama), gökyüzü ile ilgili kehanetler, Bārûtu (kurban edilen hayvanın iç organlarının yorumlanması) Akadca içeriklerden üretilmiştir. Söz konusu kehanet metnininin Sumerce öncülleri ve eş değerleri yoktur. Bununla birlikte Erken Hanedanlar Dönemi’nde *azu*, *ugula.azu*, *maş-şu-gidgid*, *ugula maş-şu-gidgid*, Lagaş kralı Urnaşe’nin danışmanı olan baş kahinci *ugula.azu* gibi kâhinler için bir dizi mesleki başlıklar bulunmaktadır. Daha sonraki Sumer dönemlerinde yani geç MÖ 3. binyıl Sumer literatüründe yer alan kehanet ise rüya ile bir kült birleşimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda Lagaş kralı Gudea’nın silindir kitabesinde kralın inşa ettireceği tapınakla ilgili rüya alametleriyle birlikte hayvan iç organları ile yapılan kehanete hatta göksel alametleri işaret eden kehanetlere de rastlanmaktadır. Eski Babil Dönemi öncesi kayıtlarda özellikle Akad ve III. Ur Sülalesi Dönemleri’nde ay tutulmasıyla alakalı kehanetleri de görmek mümkündür. Diğer taraftan MÖ 7. yüzyıl Ninive’de bulunan bilimsel Asurbanipal Kütüphanesi’nden ve MÖ 1. binyıl yazı merkezlerinin yer aldığı başka yerlerden Eski Babil orijinli birçok kehanet başlıklarına ulaşılabilir. Bu başlıkları oluşturan kehanet türleri ise şunlardır: *Bārûtu* (kurban edilen hayvanın iç organlarının

²⁶⁴ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 205.

²⁶⁵ H. Hande Duymuş Florioti, “Eski Mezopotamya’da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XV, İzmir 2013, s. 23.

yorumlanması), *Šumma izbu* (anormal doğum), *Alamdimmû* (yüz okuma/yorumlama), *Enūma Anu Enlil* (gökyüzü ile ilgili olanlar), *Šumma ālu* (yeryüzü ile ilgili olanlar), *Ziqīqu* (rüyalar). Kehanetlerin eğitimle ilgili koleksiyonları ise Eski Babil'in geç dönemlerine aittir. *Enūma Anu Enlil*, *Šumma izbu*, *Šumma ālu*, *Ziqīqu* ve *Alamdimmû* kategorisindeki kehanetlerin öncülleri sınırlıdır. Günümüze kadar toplu bir halde ulaşan kehanet örnekleri Asurbanipal sarayı ve kütüphanesinden gelmektedir. Kehanetlerin bilginler ve kâtipler tarafından kopyalanma geleneği Pers (MÖ 539- 331) ve Seleukos (MÖ 305–126) dönemlerinde de varlığını sürdürmüştür²⁶⁶.

Yine Eski Mezopotamya'da örneklerle ve işlem sıralarına dayanarak geçmişteki bilinenleri geleceğe uyarlayıp tahminlerde bulunan kâhinler oldukça erken bir dönemde bunu bir sistem olarak ortaya koymuşlardır.²⁶⁷ İşte bu sistem içerisinde her bir kâhin uzmanlaştığı alanı belirten bir isimle anılmaktadır. Hayvanların iç organlarını yorumlayan kâhine Sümerce “*maş-šu-gidgid*²⁶⁸” Akadca “*bārû*²⁶⁹” denilmektedir. Astroloji konusunda kehanetleri yorumlayan kâhin ise “*Tupšarrūtu*²⁷⁰” olarak adlandırılmaktadır. Rüya yorumlama işini yapan erkeklerin adı “*šā'ilu*” kadınların ise “*šā'iltu*”dur²⁷¹. Hastalıklarla alakalı terimlerde “*asu*” hekim, “*ašipu*” kâhin, büyücü, müneccim olarak geçmektedir. Hekim (*asu*), hastalığı ilaçla tedavi ederken (*ašipu*), hastalığı kehanetlerle tespit ederek bazı ritüellerle kişinin iyileşmesine yardımcı olmaktadır²⁷².

Genel hatlarıyla ifade ettiğimiz bu kehanet türleri içinde çocukla ilişkilendirilen çeşitli alametleri bulmak mümkündür. İçerisinde çocukla ilgili bilgiler yer alan Eski Babil kehanetlerini *Šumma İzbu*, *Alamdimmû* ve *Bārûtu* şeklinde sıralayabiliriz.

²⁶⁶ Francesca Rochber, *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 63- 65.

²⁶⁷ J. Jacques Glassner, “Eski Mezopotamya'da İlerleme, Bilim ve Bilginin Kullanımı”, (çev: Gökhan Kağnıcı), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV, S. 2, Aralık, İzmir 2009, s. 161.

²⁶⁸ Jeremy Black, Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrular İfritler Semboller*, Aram Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 180.

²⁶⁹ Harry A. Hoffner, “Ancient Views Of Prophecy And Fulfillment: Mesopotamia And Asia Minor”, *JETS*, Vol. 30/3, Louisville 1987a, s. 258.

²⁷⁰ Niek Veldhuis, “The Theory of Knowledge and the Practice of Celestial Divination”, *Divination And Interpretation of Signs In The Ancient World*, (ed.) Amar Annus, The Oriental Institute, Chicago 2010, s. 78.

²⁷¹ David Brown, “Astral Divination in the Context of Mesopotamian Divination, Medicine, Religion, Magic, Society, and Scholarship”, *East Asian Science, Technology, and Medicine (EASTM)*, No. 25, 2006, s. 102.

²⁷² H. Duymuş Florioti, *a.g.m.*, 2013, s. 26.

1.4.5.1. Šumma İzbu Kehaneti

İki binden fazla kehanet içeren ve 24 tablettten oluşan bu seri Asurbanipal Kütüphanesi'nde bulunmuştur²⁷³. Eski Babil versiyonu olduğu da bilinen Šumma İzbu serisinin 1.-4. tabletlerinde insan doğumu, 6.-17. tabletleri de anormal/kusurlu doğumlar ele alınmıştır. “İzbu” terimi, sakat ya da eksik yeni doğmuş varlığa atıfta bulunan genel bir terimdir. Kehanet raporlarında bir kez buzağıya, bir kez de domuz yavrusuna atıfta bulunulmuştur. Ritüellerde ise herhangi bir hayvana veya bir insana atıf yapılmıştır. Akadca olan “İzbu” teriminin tercümesi için E. Leichty tarafından “anomali”²⁷⁴ kelimesi kullanılmıştır²⁷⁵. Serinin diğer tabletlerinde ise bazı hayvanların doğumuna yer verilmiştir: (tablet 5: koyun, tablet 18: keçi, tablet 19: sığır ve eşek, tablet: 20-21; at, tablet 22: domuz, tablet 23: köpek, tablet 24: yabancı hayvanlar)²⁷⁶.

İnsan doğumu ile alakalı 1-4. tabletlerden birkaç örnek vermek gerekirse: “Eğer bir kadın gebeyse ve fetüsü ağlıyorsa ülkede talihsizlik yaşanacak” (I,1). “Eğer bir kadın iki erkek çocuk doğurursa ülkede zor zamanlar ile mutsuzluk olacak, onların babasının evinde kötü günler olacak” (I,83). “Eğer bir kadın iki kız çocuk doğurursa hane üyeleri ölecek” (I,100a). “Eğer bir kadın ikiz doğurursa ülkenin evleri terk edilecek ve harap olacak” (I,98). “Eğer bir kadın birbirine tıpatıp benzeyen üç kız çocuk doğurursa prensin ülkesi genişleyecek” (I,101). “Eğer bir kadın ikisi kız biri erkek üç çocuk doğurursa, tanrılar [...]; (olacak) düşman topraklarında anlaşmazlık çıkacak, kralın ülkesi mutlu olacak” (I,109). “Eğer bir kadın dört ya da beş kız çocuk doğurursa adamın toprakları (ve) evi genişleyecek” (I,124). “Eğer bir kadın aslan başlı bir çocuk doğurursa ülkede acımasız bir kral olacak” (II, 1). “Eğer bir kadın gözleri, ağız ve elleri olmayan bir çocuk doğurursa ülkenin danışmanları onu terk edecek ve kral sarayında öldürülecek” (II,60). “Eğer bir kadın burnu olmayan bir çocuk doğurursa evin hanımı ölecek” (III, 28). “Eğer bir kadın kırmızı benekleri olan bir çocuk doğurursa adam zenginleşecek” (IV,8). “Eğer bir bebeğin burnu zift gibi siyahsa ordu kuşatılacak” (IV, 64). Anormal ve kusurlu doğumların ele alındığı 6.-17. tabletlerden bazı örnekler de şunlardır: “Eğer bir anomalide (yani anormal doğumda) gözler yoksa prensin günleri sona erecek; prens sarayında hapsedilecek, kıtlık ve zor

²⁷³ Erle Leichty, *The Omen Series Šumma İzbu*, J. J. Augustin Publisher, Locust Valley- New York 1970, s. 2, 3, dipnot: 4.

²⁷⁴ “Anormallik, bozukluk”.

²⁷⁵ F. Rochber, *a.g.e.*, 2004, s. 8-89.; D. Brown, *a.g.m.*, 2006, s. 92.

²⁷⁶ Nicola De Zorzi, “The Omen Series Šumma İzbu: Internal Structure And Hermeneutic Strategies”, *Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico- (KASKAL)*, Vol. 8, 2011, s. 44- 45.

zamanlar ülkeyi ele geçirecek; karışıklık olacak; krallar aynı fikirde olmayacaklar; felaket ülkeyi ele geçirecek; gökteki yağmurlar... geç kalacak; kral yaşlanmayacak (X, 29). “Eğer bir anomalide sağ kulak yoksa kralın egemenliği sona erecek, sarayı dağılacak; şehrin yaşlıları devrilecek, kralın hiçbir danışmanı olmayacak; ülkenin sürüleri azalacak, kral düşmana itaat edecek” (XI,1). “Eğer bir anomalide sol kulak yoksa tanrı kralın duasını duydu; kral düşmanın ülkesini alacak, düşmanın sarayı dağılacak, hiçbir danışmanı olmayacak; düşman ülkenin sürüsü azaltılacak ve (düşman) size itaat edecek” (XI, 2). “Eğer bir anomalide sağ burun deliği yoksa ülkede kıtlık ve zor zamanlar yaşanacak” (XII, 19)²⁷⁷.

Šumma İzbu'nun Eski Babil Dönemi'ne ait versiyonları ise iki tablettir. Bunun birincisi olan (YOS 10 56) 53 kehanet içerir ve bu kehanetler Asurbanipal Kütüphanesi'ndeki 5.-17. tabletler ile paralellik göstermektedir. İkinci tablet (YOS 10 12) ise insan doğumu ile ilgili iki kehanet içermekte olup Asurbanipal Kütüphanesi'ndeki 4. tablet ile paraleldir. Tablet YOS 10 12'de: 1-“Eğer bir bebeğin burnu zift gibi siyahsa ordu kuşatılacak”. 2-“Eğer kalça? sağa ayrılmış ise prensler güç birliği yapamayacak”²⁷⁸ denilmektedir.

1.4.5.2. Alamdimmû Kehaneti

Eski Mezopotamya'da çivi yazılı işaretler fizyonomi yani yüz okuma ile alakalı bir entelektüel disiplinin varlığını göstermektedir. Bu disiplin insan vücudunun fiziksel niteliklerini özellikle de yüz bölgesinden geleceğin anlaşılmasında nasıl çıkarım yapılacağını açıklamaktadır. Kökeni Eski Babil zamanına kadar giden Alamdimmû MÖ 11. yüzyılda ünlü bilgin Esagil-kîn-apli tarafından Mezopotamya geleneklerine göre standart bir seri halinde derlenmiştir²⁷⁹. Diğer taraftan bu kehanet koleksiyonunun alt serileri de bulunmaktadır. Bu seriler de Alamdimmû “biçim ya da şekil”, Šumma alamdimmû “eğer biçim”, Šumma nigdimdimmû “eğer görünüm”, Šumma kataduggû “eğer konuşma”, Šumma sinništu qaqqada rabât “eğer bir kadının kafası büyükse”, Šumma liptu “eğer bir benek/leke var ise” şeklindedir²⁸⁰.

Fizyonomi kehanetleri Eski Babil'e ait bir örnekte vücut üzerindeki benlere/lekelere bakılarak tanımlanmıştır. Biz burada konumuz gereği çocukla

²⁷⁷ E. Leichty, *a.g.e.*, 1970, s. 32, 39, 41, 42, 44, 46, 51, 56, 66, 72, 129, 131, 144.

²⁷⁸ E. Leichty, *a.g.e.*, 1970, s. 201, 207.

²⁷⁹ Eckart Frahm, “Reading the Tablet, the Exta, and the Body: The Hermeneutics of Cuneiform Signs in Babylonian and Assyrian Text Commentaries and Divinatory Texts”, *Divination And Interpretation of Signs In The Ancient World*, (ed.) Amar Annus, The Oriental Institute, Chicago 2010, s. 114,126.

²⁸⁰ F. Rochber, *a.g.e.*, 2004, s. 87.

ilişkilendirilenleri ele almaya gayret edeceğiz. Söz konusu kehanetlerde çocuk “*Eğer bir adamın sağ göz kapağı üzerinde beni varsa oğlu/varisi malın mülkün ...*”. “*Eğer bir adamın sol göz kapağı üzerinde beni varsa oğlu/varisi iyi olacak*”. “*Eğer bir adamın sağ gözünün altında beni varsa oğullarının şansı iyi olmayacak*”. “*Eğer bir adamın sol gözünün altında beni varsa oğullarının şansı iyi olacak*”²⁸¹ şeklinde ifade edilmektedir.

1.4.5.3. Bārûtu Kehaneti

Kurban edilen hayvanın iç organlarının yorumlanması ile oluşturulan bu kehanet disiplini Sumerlilerden itibaren Mezopotamya’da bilinmektedir²⁸². Kehanette kurban olarak kullanılan hayvan genellikle koyundur, çeşitli alametler aranan iç organ ise özellikle karaciğerdir. Bununla birlikte safra kesesi ve akciğer de kehanette kullanılmıştır. Ayrıca bu kurban kehanet pratikleri Mezopotamya dışına kadar yayılmıştır. Zira Anadolu, Suriye ve İran’da MÖ 2. binyılın erken dönemlerine tarihlendirilen birçoğu Hititçe, Hurrice, Ugaritçe gibi farklı dillerde tercüme edilmiş kehanet koleksiyonları bulunmuştur²⁸³. Nitekim Eski Mezopotamya ve özellikle Sumer, Babil fal tekniklerinin diğer Önasya toplumları tarafından da dillerine tercüme edilerek benimsenip kullanıldığının göstergesi olan bu belgeler aynı zamanda Mezopotamya kehanet ve fal uygulama geleneklerinin uzun zaman süreci içerisinde doğu- batı toplumları yönünde yayılım gösterirken hangi toplum ve memleketler vasıtasıyla nerelere ya da kimlere kadar tesir ettiğini de ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada Etrüsk falının Hititler’den etkilenerek şekillendiği iddiasının doğruluğu da kuvvetle muhtemeldir²⁸⁴.

Konumuzla bağlantılı olarak Bārûtu’nun Eski Babil versiyonları içinde gebelikle alakalı alametlerin yorumlandığını görmekteyiz. Bu yorumlarda “*Eğer safra kesesi bir çatal yerine sahipse kralın eşi bir erkek çocuk doğuracak*”, “*Eğer sağ böbrek olağan dışı uzun ve sağ kenara yaklaşıyorsa doğum yapamayan kadın doğuracak. Eğer o (böbrek) sağ kenara yaklaşıyorken koyu? değilse kadın doğum yapacak ve ölecek*”,

²⁸¹ F. Rochber, *a.g.e.*, 2004, s. 88.

²⁸² Seth F. C. Richardson, “On Seeing and Believing: Liver Divination and the Era of Warring States (II)”, *Divination And Interpretation of Signs In The Ancient World*, (ed.) Amar Annus, The Oriental Institute, Chicago 2010, s. 255.

²⁸³ Stefan M. Maul, “Divination Culture and the Handling of the Future”, *Originalveröffentlichung in: G.Leick (Hrsg), The Babylonian World*, New York-London 2007, s. 368- 370.

²⁸⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Orhun, “Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı”, *Akademik Bakış*, C.3, S. 5, Kış 2009, s. 231- 246.

“Eğer bir delik tamamen doluyorsa gemi batacak ya da gebe kadın doğum yaparken ölecek” ifadeleri geçmektedir²⁸⁵.

1.4.6. Eski Babil’de Çocukların Eğitimi

MÖ 2. binyılın başlarında Arabistan Yarımadası’ndan Mezopotamya’ya gelen ve Batı Sami koluna mensup Babil halkı bölgenin güneyine yerleşmiştir. Geldikleri günden itibaren Mezopotamya kültür ve geleneklerini benimseyen Babilliler çiviyazısını kullanmaya başlamışlardır. Bu sebeple Sumer dilinin etkisi altında kalmışlardır²⁸⁶. Zaten Eski Mezopotamya eğitim müfredatının önemli bir parçasını Sumer dilini öğrenmek oluşturmaktadır. Dolayısıyla Sumerliler Mezopotamya siyasi tarihinden silinseler bile Sumerce yazı ve kâtiplik eğitiminin kilit noktasında yer almaktadır. Bir atasözünde söylendiği gibi “*Sumerce bilmeyen kâtip nasıl bir kâtiptir?*”²⁸⁷. Bu bağlamda Eski Babil’de *É.DUB.BA.A* hem bilginin toplanmasında hem de literatürün yayılmasında etkin bir rol üstlenmiştir. Zaten Mezopotamya eğitim sistemi en iyi biçimde Eski Babil Dönemi’nde belgelenmiştir²⁸⁸. Diğer taraftan Eski Mezopotamya’da okulun mevcut biçimi hala tartışmalı bir konudur. Özellikle Eski Babil Dönemi arkeolojik veriler bu konuda farklı bir resim çizmektedir. Nitekim Nippur ve Ur’da kazı yapan arkeologlar birçok öğrenci çalışma tabletlerini ortaya çıkarmışlardır. Söz konusu tabletlerin neredeyse tamamı kişisel evlerde bulunmuştur. Ancak bu evlerden hiçbirinin *É.DUB.BA.A* literatüründe tanımlanan bileşik ve büyük ölçekli akademik kurumu bünyesinde barındıracak biçimde olmadığı düşünülmektedir²⁸⁹. Bununla birlikte Eski Babil Dönemi’nde ders tabletlerinin bulunduğu aynı zamanda *É.DUB.BA.A*’nın varlığını gösteren yerler başta Nippur olmak üzere Ur, Kiş, Sippar ve Mari’dir. Uruk, Şaduppûm (Tell Abu Harmal) ve Larsa ise çeşitli okul tabletlerinin bulunduğu kentlerdir²⁹⁰. *É.DUB.BA.A*’nın varlığına dair en

²⁸⁵ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 102- 103.

²⁸⁶ Y. Kılıç, *a.g.m.*, 2009, s. 134- 135.

²⁸⁷ Niek Veldhuis, “The Cuneiform Tablet as an Educational Tool”, *Dutch Studies on Near Eastern Languages and Literature*, Vol. 2, Nr.1, Leiden 1996, s. 12.

²⁸⁸ Herman L. J. Vanstiphout, “On The Old Babylonian Eduba Curriculum”, *Centres of Learning: Learning and Location in Pre-Modern Europe and the Near East*, (ed.) Jan Willem Drijvers, Alasdair A. MacDonald, E. J. Brill, Leiden 1995, s. 16.; D. Carr, *a.g.e.*, 2005, s. 20.; Kraliyet ailesi açısından belirtmek gerekirse “*Eski Babil kralı Hammurabi ve halefleri, onun Marili çağdaşı Zimri-Lim de kâtiplerinin yazılarını kontrol edebilecek yetenekte idiler. Maride bulunan bir vesikada, kendilerine saraydan yağ verilenler arasında 7 kâtip kadının bulunması Mari çağında okuryazar kadınların varlığını göstermesi açısından önemlidir.*” b.kz. F. Kınal, *a.g.m.*, 1969, s. 8.

²⁸⁹ A. George, *a.g.m.*, 2005, s. 129.

²⁹⁰ Å. Sjöberg, *a.g.m.*, 1976, s.176-177.

detaylı örnekler ise Nippur TA alanındaki “F Evi”²⁹¹ ve Ur’daki iki ev²⁹² gösterilmektedir. Yine Mari kentinde yapılan kazılarda bir okul sınıfının karakteristik özelliklerini sergileyebilecek iki oda ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bu odalarda pişmiş tuğladan yapılmış, bir- iki ya da dört kişinin oturabileceği sıralar da bulunmuştur²⁹³. Saray içinde yer alan bu okuldaki dersliklerden biri büyük, diğeri ise oldukça küçüktür. Daha iyi korunan büyük derslik içinde kerpiçten yapılmış 28 adet uzun sıra açığa çıkarılmıştır. Aynı zamanda bu sıralar arasında öğrencilere ait alıştırma metinleri ele geçirilmiştir. Hatta sıraların çevresinde kil teknelerinin bulunduğu da görülmüştür. Söz konusu teknelerdeki kil, öğrenciler tarafından önce tablet haline getirilmiş, daha sonra ise bunların üzerine çivi yazısıyla alıştırmalar yapılmıştır. Günümüz bilim insanlarına göre bu tür okullar, yani tablet evleri saraylar dışında, mabetlerde veya ayrı yapılar içinde de yer almışlardır²⁹⁴.

É.DUB.BA.A içindeki bir belgede ise “Nippur’daki *é.dub.ba.a benzersizdir*” ifadesi geçmektedir²⁹⁵. Görüldüğü üzere Eski Mezopotamya okul hayatında Nippur’da verilen eğitimin önemli bir yeri vardır ya da yöneticiler öyle ifade etmişlerdir. Bu noktada Nippur’da ders malzemesi olarak birçok öğrenci alıştırma tableti bulunmuştur. Söz konusu tabletler genel itibariyle biçim olarak dört çeşittir. Birinci türdekiler prizma ve büyük tabletlerden oluşan ders malzemeleridir. Prizma şeklindeki bir kil tablet çoğunlukla 4 - 6 kenarlıdır ve her bir kenar 2-4 sütuna bölünmüştür. Bir prizma birkaç yüz satır içirebilir, daha küçük boyutta örneğin 6 kenarlı ve tek sütunlu olanında ve bu sütun içinde 208 satır bulunmaktadır. Büyük tabletlerin ön ve arka yüzlerinde 4-6 sütun vardır. Bazıları ise tek bir sütuna sahiptir ve öğrenme aşamasındaki acemi kâtipler tarafından yazılmıştır. İkinci türdekiler öğretmen- öğrenci alıştırma tabletleridir ve tabletin sol kenarı üzerinde öğrenci için öğretmen tarafından yazılan açıklama diyebileceğimiz kısa bir özet de bulunmaktadır. Bu özet 6- 30 satıra sahiptir. Tabletın sağ kısmında ise öğrenci, öğretmenin hazırladığı özeti kopyalayarak çalışmıştır. Bir alıştırma tabletinde öğrencinin 60-150 satırı kopya ettiği anlaşılmaktadır. Tabletın sağ tarafı birkaç kopyaya olanak sağlayacak biçimde iki ya da daha fazla sütuna bölünmüştür. Ayrıca öğrenci bazı durumlarda çalışmasını silerek ve tekrarlayarak

²⁹¹ Eleanor Robson, “The Tablet House: A Scribal School in Old Babylonian Nippur”, *Revue d’assyriologie et d’archéologie orientale*, Vol. 95, 2001, s. 39-66.

²⁹² A. George, *a.g.m.*, 2005, s. 129- 131.

²⁹³ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2002a, s. 311.

²⁹⁴ H. Erkanal, *a.g.m.*, 1997, s. 70.

²⁹⁵ Å. Sjöberg, *a.g.m.*, 1976, s. 176.

oluşturmuştur. Çünkü tabletin yalnızca öğrenciye ait sağ tarafı silinmekten incelmış ve dayanıklılığı azalmıştır. Bu yüzden alıştırma tabletlerinden bazıları kırık bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Üçüncü türdekiler ise ön ve arka yüzde devam eden tek bir sütunu içeren tabletlerdir. İkinci türdeki tabletlerle aynı özellikleri taşıyan bu tabletlerde öğretmen- öğrenci ders alıştırma malzemelerini içermektedir. Dördüncü türdekiler yuvarlak-mercimek biçimindeki okul tabletleridir. Bu tabletlerde öğretmenlerin hazırladığı iki-üç satırlık bir örnek öğrenciler tarafından kopyalanmıştır. Yine bu tabletlerde silme izlerine rastlanmamış ve çoğu iyi kopyalanmıştır. Muhtemelen bu yazı örnekleri öğrenci tarafından okuldaki gelişimini anne ve babasına göstermek için eve götürülmüştür²⁹⁶.

Nippur'da ortaya çıkarılan okul tabletlerinden anlaşıldığına göre eğitim müfredatı iki aşamadan oluşmuştur. Birinci aşamada öğrencilere verilen Sumerce - Akadca eğitim basamakları ve onlara kazandırılmak istenen beceriler şu şekilde düzenlenmiştir:

- 1- *Hece Alfabeti B²⁹⁷*: işaretlerin doğru düzenlenmesi.
- 2- *TU-TA-Tİ*: işaretlerin hece değerleri.
- 3- *İsim listeleri*: öğrenilen anlamlı öğelerin kullanılması.
- 4- *Ur₅-ra²⁹⁸*: Sumerce kelime bilgisi içerir.
- 5- *Proto-Ea*: çokdeğerliliğe sahip işaretleri ve okunuşlarını içerir. (Sumer yazı sistemindeki çoğu işaret, birden fazla kelime veya heceyi temsil edebilir)
- 6- *Proto-Lú*: Sumerce kelime bilgisi içerir.
- 7- *Acrographic listeler*: Sumerce ve Akadca arasındaki anlamsal uyumsuzluk.
- 8- *Proto-Diri*: Bileşik (iki veya daha fazla) işaretleri içerir.
- 9- *Matematiksel²⁹⁹ tabletler*: hesaplamaları içerir.

²⁹⁶ N. Veldhuis, *a.g.m.*, 1996, s. 15- 16.; Niek Veldhuis, *Elementary Education at Nippur. The Lists of Trees and Wooden Objects*, Doctoral dissertation, University of Groningen, 1997, s. 28-40.; Steve Tinney, "Texts, Tablets, and Teaching: Scribal Education in Nippur and Ur", *Expedition*, Vol. 40, No. 2, 1998, s. 40-50.

²⁹⁷ Detaylı bilgiler için bkz. M. Çığ, H. Kızılyay, *Eski Babil Zamanına Ait Nippur Menşeli İki Okul Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.

²⁹⁸ Bir sözlük olan *Ur₅-ra = Hubullu*'da Sumerce kelimeler konu başlıklarına göre düzenlenmiştir: ağaçlar ve ahşap nesnelere, kamış ve kamıştan yapılan nesnelere, kil, deri ve metal nesnelere, evcil ve yabani hayvanlara, taşlar ve bitkiler, balıklar ve kuşlar, giyisiler, coğrafi isimler ve terimler, yıldızlar, gıda maddeleri. Bkz. N. Veldhuis, *a.g.m.*, 1996, s. 18-19.

²⁹⁹ Aritmetik el tabletleri, aritmetik tablolar, hacim, ağırlık, uzunluk ve alan ölçüleri ile ilgili tabletler, geometri alıştırmaları ve problemler için bkz. J. Friberg, *a.g.e.*, 2007, s. 13-126, 155-229, 245-294. Eski Babil'de matematikle ilgili diğer çalışmalar için bkz. Karen R. Nemet-Nejat, "Systems for Learning Mathematics in Mesopotamian Scribal Schools", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 54, No. 4, 1995, s. 241-260.; Jens Hoyrup, *Lengths, Widths, Surfaces: A Portrait of Old Babylonian Algebra and Its Kin*,

10- Örnek sözleşmeler ve atasözleri: cümleler ve dilbilgisi içerir³⁰⁰.

Öğrencilerin ilk alıştırmaları olan Hece Alfabeti B, önemli ve sık geçen işaretlerin doğru bir biçimde uygulanması için yapılmıştır. Yazılan şeylerin çoğunun bir anlamı yoktur. Alıştırmaların her detayının öğrenciler tarafından anlaşılması için bunlar genellikle büyük bir biçimde yazılmıştır. Öğrenciler eğitimlerinin ilk aşamasının diğer ucunda model sözleşmeleri ve atasözlerini kopyalamıştır. Böylece onlar ilk kez soyut işaretler veya kelimeler yerine Sumerce cümleleri öğrenmeye başlamışlardır. Sumerce atasözleri de öğrencilerin edebiyat eğitimi için uygun bir geçiş sağlamıştır. Hece Alfabeti B, model sözleşmeleri ve atasözleri arasında çeşitli sözcük metinleri kopyalanmıştır. Bu alıştırmaların her biri belirli bir eğitimin sonuna karşılık gelen kendine has özellikleri içermiştir. Örneğin TU-TA-Tİ’de hece değerleri ele alınmıştır. İsim listelerinde ise anlamlı öğeler tanıtılmıştır. UR₅-ra Sumerce kelimeleri konularına göre ayıran listelerden oluşmuştur. Çok sayıda kelime içeren bu listeler sayesinde öğrencilerin geniş bir Sumerce kelime bilgisine sahip olmaları amaçlanmıştır. Proto-Ea’da çoklu işaret değerleri ele alınmış ve her bir çivi yazılı işaretin Sumerce okunuşu listelenmiştir³⁰¹. Acrographic listelerde Sumerce kelimeler ilk işaret ile düzenlenmiştir (yani modern sözlükteki alfabetik düzenleme gibi)³⁰². Liste kendi içinde *İzi=išātu*, *Ká-gal=abullu*, *Nig-ga=makkūru* ve *Sag=awilu* gibi serilerden oluşmuştur³⁰³. Proto-Diri’de iki veya daha fazla basit işaretten oluşan karmaşık işaretler yer almıştır. Ayrıca bu işaretlerin Sumerce okunuşları ve bir ya da birden çok Akadca çevirileri listeye yazılmıştır³⁰⁴. Son olarak öğrenciler matematikle ilgili tablolarda sayılar, çarpma ve bölme işlemlerini öğrenmişlerdir³⁰⁵.

Springer, New York 2002a.; Jens Hoyrup, “A Note on Old Babylonian Computational Techniques”. *Historia Mathematica*, Vol. 29, 2002b, s. 193–198.; Eleanor Robson, “Mathematics education in an Old Babylonian Scribal School”, *The Oxford Handbook of The History of Mathematics*, (ed.) Eleanor Robson, Jacqueline Stedall, Oxford University Press, United States 2009, s. 199-227.; Christine Proust, “Does a Master Always Write for His Students? Some Evidence from Old Babylonian Scribal Schools”, *Scientific Sources and Teaching Contexts Throughout History: Problems and Perspectives*, (ed.) Alain Bernard, Christine Proust, Springer, New York 2014, s. 69-94.

³⁰⁰ Niek Veldhuis, Religion, Literature and Scholarship: The Sumerian Composition of Nanše and The Birds, *Cuneiform Monographs: 42*, Brill, Leiden-Boston 2004, s. 83- 84.; N. Veldhuis, *a.g.e.*, 1997, s. 41-64.

³⁰¹ Niek Veldhuis, “ A Late Old Babylonian Proto-Kagal / Nigga Text and the Nature of the Acrographic Lexical Series”, *Acta Sumerologica*, N.20, 1998, s. 206.

³⁰² Niek Veldhuis, *History of the Cuneiform Lexical Tradition*, Ugarit Verlag, Münster 2014, s. 166.

³⁰³ Miguel Civil, “Ancient Mesopotamian Lexicography”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. 4, (ed.) Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, Peabody/ Massachusetts 2000, s. 2310.

³⁰⁴ N. Veldhuis, *a.g.e.*, 1997, s. 56.

³⁰⁵ N. Veldhuis, *a.g.m.*, 1998, s. 206.

Eski Babil’de muhtemelen bu öğrenim sürecinde olan bir öğrenci tarafından şu ders tableti hazırlanmıştır: “*Bazı tabletleri yazacağım: (ölçü tabletinde); 1 gur’dan 600 gur’a kadar arpa. (Ağırlık tabletinde); 1 šeşel’den 10 mina’ya kadar gümüş. Bir adamın evlilik sözleşmesi... Evlerin, tarlaların, erkek ve kadın kölelerin satışı, gümüş kefaletler, tarla kiralama sözleşmeleri, hurma ağaçları dikmek için sözleşmeler... Evlat edinme sözleşmeleri. Hepsi nasıl yazılır biliyorum*”³⁰⁶.

Eğitim müfredatının ikinci aşamasında öğrenciler Sumer edebiyatı kaynaklarını üç basamakta öğrenmişlerdir. İlk basamak dördü (tetrad) grup içinde verilen krallara, tanrı ve tanrıçalara ait ilahilerden oluşmaktadır. Bunlar “*Lipit-İstar B, Iddin-Dagan B, Enlil-bani A ve Nisaba A*” ilahileridir. İkinci basamak onlu (decad) grup içinde verilen önemli edebiyat derlemelerinden oluşmaktadır³⁰⁷. Tetrad sadece ilahileri içerirken Decad daha çeşitli edebi türleri içermektedir:

- 1- *Şulgi A (krala ait ilahi)*
- 2- *Lipit-İstar A (krala ait ilahi)*
- 3- *Çapa Şarkısı (bilinen diğer adı Kazmanın yaratılış mitidir)*
- 4- *İnanna B (Tanrıça İnanna ilahisi = Ninmeşara)*
- 5- *Enlil A (Tanrı Enlil ilahisi = Enlilsuraşe)*
- 6- *Kiş Tapınak ilahisi*
- 7- *Enki’nin Nippur’a yolculuğu (Tanrı Enki ile alakalı hikâye derlemesi)*
- 8- *İnanna ve Ebih (Tanrıça İnanna ve Ebih Dağı hikâye derlemesi)*
- 9- *Nungal A (Tanrıça Nungal ilahisi)*
- 10- *Gilgamiş ve Huwawa (Gilgamiş ve canavar Huwawa hikâye derlemesi)*³⁰⁸.

Eğitim müfredatının ikinci aşamasındaki üçüncü basamak ise Decad’ı izleyen ve *Nippur F Evi*’nde bulunan 14 edebiyat derlemesini içermektedir³⁰⁹. Bunlar *Édubba Kompozisyonu B, Édubba Kompozisyonu C, Gilgamiş, Enkidu ve Ölüler Diyarı, Ninurta’nın İşleri ve Kahramanlıkları, Agade’nin Laneti, Şulgi İlahisi B, Ur Ağıtı, Şuruppak’ın Talimatları, Okul Günleri (Edubba A), Koyun ile Tahıl Arasındaki Tartışma (bilinen diğer adıyla Sığır ile Tahıl Arasındaki Tartışma), Dumuzi’in Rüyası,*

³⁰⁶ 1 gur= 300/240 litre, 1 šeşel= 8 gr, 1 mina= 500 gr. Ölçü tablosu için bkz. Postgate, *a.g.e.*,1994, not kısmı xix, metin için bkz. s. 69.; K. Nemet-Nejat, *a.g.m.*, 1995, s. 253.

³⁰⁷ Wilfred van Soldt, “The Role of Babylon in Western Peripheral Education”, *Babylon: Wissenskultur in Orient und Okzident*, (ed.) Eva Cancik, Kirschbaum, Margarete van Ess, Joachim Marzahn, De Gruyter, Berlin 2011, s. 201-202.

³⁰⁸ N. Veldhuis, *a.g.e.*, 2004, s. 63.; E. Robson, *a.g.m.*, 2001, s. 53.

³⁰⁹ W. Van Soldt, *a.g.m.*, 2011, s. 202.

Çiftçinin Talimatları (bilinen diğer adıyla Çiftçi Yıllığı), Édubba Diyalogu 1, Kazma ve Saban Arasındaki Tartışma isimli edebi yapıtladır³¹⁰.

Anlaşıldığı üzere *É.DUB.BA.A*'da öğrencilere oldukça ayrıntılı bir eğitim verilmekte kimi zaman da öğrencilere sınav yapılmaktadır. Böyle bir okul belgesinde öncelikle “*Gel oğlum, ayağımın dibine otur. Seninle konuşalım ve beni bilgilendir! Çocukluğundan erişkin yaşına kadar tablet evindeydin. Öğrendiğin kâtiplik sanatını biliyor musun?*” şeklinde yapılan girişten sonra öğrenciye Sumer sözcüklerinin gizli anlamları, onların Akadca karşılıkları, şarkı çeşitleri, gümüş işçiliği ve mücevherciliğine ilişkin teknik terimler, matematik, alan bölünmesi, pay dağıtımı ve çeşitli müzik aletlerinin kullanımı gibi konularda sorular sorulmaktadır. Bunlara yanıt veremeyen öğrenci *É.DUB.BA.A*'daki öğretmenin ve ağabeyin kendisine bunları öğretmediğini söyleyerek öğretmenini suçlamaktadır. Bunun üzerine konuşma sınavı yapan öğretmenin azarıyla devam ederek sonlanmaktadır: “*Sen ne yaptın, burada oturman neye yaradı? Artık olgun bir adamsın; neredeyse yaşlanmaya başlayacaksın. İhtiyar eşekler gibi bir şey öğrenemiyorsun. Buruşmuş buğday gibi mevsimin geçti. Daha ne kadar oyalanacaksın? Ama hala çok geç değil! Eğer gece gündüz çalışır, her zaman kibirden uzak, alçak gönülle çalışırsan, arkadaşlarına ve öğretmenlerine kulak verirsen, hala kâtip olabilirsin! İşte o zaman, senin için iyi bir talih ve seni yönlendiren iyi bir melek olan, sana parlak bir göz bahşedecek olan kâtiplik mesleğine ulaşabilirsin. Sarayın gereksinimi de budur*”³¹¹. Belgenin muhtevası *É.DUB.BA.A*'da eğitim gören çocukların devletin gereksinimleri doğrultusunda yetiştirildiklerine de işaret etmektedir. Belki de en çok ihtiyaç duyulan meslek kâtipliktir.

1.4.7. Eski Babil Hukukunda Çocuk Hakları

1.4.7.1. Hammurabi Kanunu'nda Çocuk Hakları

Eski Babil Hanedanı'nın 6. kralı olan Hammurabi siyasi ve sosyal alanda yapmış olduğu önemli işler yanında, ülkesinde geçer olan kanunları derleyip ve hatta kısmen de bunların üzerinde reformlar yaparak, çağın şartlarına göre geniş bir kanunname meydana getirmiştir³¹². Talion (kısasa kısas) prensibi üzerine kurulmuş olan Hammurabi Kanunu prolog, onu izleyen 282 kanun maddesi ve epilog bölümünden

³¹⁰ E. Robson, *a.g.m.*, 2001, s. 54.

³¹¹ J. Oates, *a.g.e.*, 2004, s. 173-174.; M. İ. Çığ, *a.g.e.*, 2014b, s. 65-68.; Benno Landsberger, “Scribal Concepts of Education”, *City Invincible*, (ed.) Carl H. Kraeling, Robert M. Adams, University of Chicago Press, Chicago 1960, s. 99- 101.

³¹² Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 57.

oluşmuştur³¹³. Kanununun ele aldığı konular ise genellikle mahkemeye karşı işlenen suçlar, hırsızlık ve yataklık suçları, çeşitli arazi ve ev işleri, ticaret ve alışveriş, evlilik-aile-mülkiyet, evlatlık edinme, taarruz ve kısas, meslek adamlarına ait suçlar, ziraat konuları, çeşitli kira ücretleri ve kölelik durumudur³¹⁴. Oldukça geniş bir içeriğe sahip Hammurabi Kanunu'nda çocukları ilgilendiren başlıca kanun maddeleri de çocuk düşürtme cezaları, çocuğun velayet durumu, miras, evlat edinme, çocuk kaçıırma ve haciz edilme yani rehin bırakılma ile alakalıdır.

1.4.7.1.1. Hammurabi Kanunu'nda Çocuk Düşürtme Cezaları

Eski Babil toplumunda herhangi bir şiddet veya taarruz esnasında anne karnındaki çocuğun zarar görmesi durumunda faile verilen ceza kadının ait olduğu sosyal sınıfa göre düzenlenmiştir. Buna açıklık getiren madde § 209'da “*Eğer bir bey, bey sınıfından bir kimsenin kızını döver ve içindekini arttırırsa (çocuğunu düşürtürse) çocuk için 10 sheqel gümüş ödeyecektir*”, Madde § 210'da ise “*Eğer o kadın ölürse, (vuranın) kızını öldüreceklerdir*” hükümleri yer almaktadır³¹⁵.

Bunu takip eden 21.- 214. maddeler Eski Babil toplumunda sosyal tabakalaşmanın sınırlarının belirlenmesi ve çocuk düşürtme suçlarının işlenmesi durumunda faile verilen cezanın kadının ait olduğu sınıfın statüsüne göre ne kadar azaldığının tespit edilmesi açısından önemlidir. Nitekim muşkenum (yarı hür) ve köle sınıfından bir anne adayına zarar verilmesi halinde uygulanan ceza her sınıf için yarıya düşmekte, hatta kadınların ölmesi durumunda bile verilen ceza can davasıyla değil para ödenmesi karşılığında gerçekleşmektedir. İlgili hükümler madde § 211'de “*Eğer, muşkenum sınıfından bir kadının vurma yüzünden çocuğu düşürülürse, 5 sheqel gümüş ödeyecektir*”, Madde § 212'de “*Eğer o kadın ölürse 30 sheqel gümüş ödeyecektir*”, Madde § 213'de “*Eğer bir beyin kadın kölesini dövüp, içindekini atturtursa (çocuğunun düşmesine sebep olursa) 2 sheqel gümüş ödeyecektir*”, Madde § 214'de “*Eğer o kadın köle ölürse 20 sheqel gümüş ödeyecektir*” şeklinde düzenlenmiştir³¹⁶.

1.4.7.1.2. Hammurabi Kanunu'nda Çocuğun Velayet Durumu

Eski Babil'de çocuğun velayeti ile ilgili kanun maddeleri iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri kocasının başka bir yere zorla götürülmesi ile kadının

³¹³ E. Memiş, *a.g.e.*, 2007a, s. 156-158.

³¹⁴ E. Bilgiç, *a.g.m.*, 1963, s. 113- 114.

³¹⁵ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 206.; M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s.122.

³¹⁶ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 206.; M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s.122- 123.

yeniden evlenmesi, evlendiği adamdan çocuğu olması ve ilk kocanın geri dönmesiyle kadın ve çocuğun durumunu düzenleyen kanun maddesidir. Bu hususta madde 135’de şöyle denilmiştir: “Eğer bir adam, zorla alınıp götürülürse ve evinde yiyecek yoksa ondan evvel (koca dönmeden evvel), karısı başka bir eve gider ve çocuk dünyaya getirirse, sonra kocası döner, şehrine vasil olursa o kadın (ilk) kocasına döner. Çocuklar da kendi babalarına giderler”³¹⁷. Diğeri ise çiftlerin boşanması durumunda çocuğun velayetinin kimde kalacağı ile ilgilidir. Kanununun 137. maddesinde bu durumla ilgili verilen hükümde şunlar kaydedilmiştir: “Eğer bir adam kendisine çocuk doğuran bir şugitum’u veya ona çocuk temin eden bir naditum’u boşamaya karar verirse, o kadına çeyizi geri verilecek ve tarlanın, bahçenin, malın ve mülkün yarısı ona verilecek (o da) evlatlarını büyütecektir. Çocuklarını büyüttükten sonra, çocuklarına verilen maldan varışmış gibi, bir hisse kendisine verilip, gönlünün istediği bir kocaya varacaktır”³¹⁸.

Kanun maddeleri dışında boşanmayla ilgili bazı hukuki belgelerde de çocuğun velayet durumu belirlenmiştir. Kiş şehrinde ortaya çıkarılan bir belgede şu ifadeler yer almıştır: “Baritum İltani’nin kızıdır. Nabi-Ninkarrak’ın eşi olan İltani onu evlat edindi ve büyüttü. İltani kızını kocaya verecek. Kızını veren İltani onu muhtaç bırakmayacak. Nabi-Ninkarrak, İltani’nin kızı Baritum’u bir kocaya vermeyecek. İltani kızını istediği kişiye verecek olandır.... Dahası eğer Nabi-Ninkarrak eşi İltani’ye ‘sen benim eşim değilsin’ derse, İltani kızını yanına alacak ve ayrılacak. Eğer İltani, Nabi-Ninkarrak’a ‘sen benim kocam değilsin’ derse o kızını İltani’ye vermeyecek”³¹⁹. Tüm toplumlarda olduğu gibi Eski Babil ailesinde de ister öz ister evlatlık olsun çocukların eşler arasında bir bağ kurduğu açıkça görülmektedir. Belgede eşler arasında kimin boşanmak isteyeceği ise çocuğun velayeti hususunda belirleyici olmuştur.

1.4.7.1.3. Hammurabi Kanunu’nda Miras İntikalinde Çocuk Hakları

Hammurabi Kanunu’nda çeşitli toplumsal sınıflara mensup kadınların doğurduğu çocukların miras hakkı, rahibelerin miras hakkı, kardeşlerin miras hakkı ve tımar sistemindeki miras hakkı ayrı ayrı ele alınmıştır. Kanununun 26.-41. maddelerinde toprak dağıtımı, toprağın hangi şartlarla ve kimler tarafından işletileceği detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Buna göre tımar topraklarının babanın ölümü üzerine işletilmeye

³¹⁷ M. Tosun, K. Yalvaç, a.g.e., 2002, s. 198.

³¹⁸ Y. Kılıç, a.g.e., 2014, s. 77.

³¹⁹ Koray Toptaş, “Eski Mezopotamya’da Çocuk”, *Archivum Anatolicum*, C. 10, S. 1, Ankara 2016, s. 72-73.

davam edilebilmesi için ailenin erkek çocuğunun olması şartı bulunmaktadır. Nitekim bir oğula sahip olmayan anneye ve kız evladına tımar toprağı miras olarak verilmemektedir³²⁰. Nitekim tarım faaliyetlerinin insan gücüne dayalı olması bu durumun temel gerekçesi olarak savunulabilir.

Bununla birlikte Hammurabi Kanunu'nda, kız çocukları daima baba evini terk etmeye namzet biri olarak düşünülmüş hatta baba evinden aldığı çeyiz baba mirasından alacağı mirasa karşılık görülmüştür³²¹. Bu noktada Eski Babil Dönemi çeyiz listeleri özel kıyafet, takılar (mücevherler), gelinin makyaj malzemeleri, bir miktar yağ, çok sayıda ev eşyası, özellikle mutfak eşyaları (tencereler, değirmen taşı gibi), önemsiz miktarda mobilya ve birden fazla yataktan oluşmaktadır. Bazı çeyizler köleler, çiftlik hayvanları ve arazi gibi unsurları da içermektedir. Çeyizin yanı sıra evlilikte kendisine belge düzenlenip hediye edilen mal-mülk de kadının mirasını teşkil etmektedir. Tüm bu hususlar kanunun 150. ve 171b maddelerinde genişçe işlenmiştir³²². Kanunun 162. maddesinin hükmüne göre ise kadın öldüğünde çeyiz çocuklarına intikal etmekte ve koca bu konuda hiçbir hak iddia edememektedir. Şayet kadının çocukları yoksa çeyiz koca tarafından kayınpederin evine geri gönderilmektedir. Karşılığında ise koca evlenirken verdiği başlık parasını geri almaktadır. Bu durum kanunun 163.-164. maddelerinin muhtevassından açıkça anlaşılmaktadır. Buna ilaveten kanunun 167. maddesi de kadının ölmesi, kocanın ikinci kez evlenip çocuk sahibi olması ve sonra ölmesi durumuna açıklık getirmektedir. Bu duruma göre çocuklar kendi annelerine ait çeyizi almakta, baba malı ise önceki ve sonraki eşten olan çocuklar arasında eşit olarak paylaşılmaktadır³²³. Kanunun 173.-174. maddelerinde ise kadının ikinci kez evlenip çocuk sahibi olması ve sonra ölmesi durumu ele alınmıştır. Bu hususa göre çeyiz ilk ve sonraki eşten olan çocuklar arasında paylaşılmaktadır. Ancak kadının ikici evliliğinden çocukları yoksa çeyiz ilk eşten olan çocuklarına miras kalmaktadır³²⁴.

Hammurabi Kanunu'nda dikkat çekici bir nokta da dul bir kadının yargıçların izni olmadan gerçekleştirmek istediği evliliği yapamamasıdır. Ayrıca eski kocadan kalan mirasın kullanımı kadının ya da yeni kocanın önceliğinde olsa bile bu malların satışı yasak olup, ölen adamın çocuklarının miras hakkı gözetilmiştir. Buna göre madde

³²⁰ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 187- 189.

³²¹ Kadriye Yalvaç, "Eski Babil'de Kız Evladın Miras Meselesi", *AÜ DTCF Dergisi*, C. 23, S. 1, 1965, s. 33.

³²² Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 84-85.

³²³ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 201-202.

³²⁴ M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 115.

§ 177’de “Eğer, çocukları küçük olan dul bir kadın, ikinci bir eve girmeye karar verdiyse, yargıçların izni olmadan girmeyecektir. İkinci bir eve girdiğinde yargıçlar, önceki kocasının evinin durumunu inceleyecekler, önceki kocasının evini sonraki kocasına ve o kadına emanet edeceklerdir. Eve bakmak, çocukları büyütmek, malı para karşılığı vermemek hakkında (kadın) bir tablet düzenletecektir. Dul kadının çocuklarının malını satın alan kimse gümüşünü (parasını) kaybedecek, mal sahibine dönecektir” şeklinde bir hukuki düzenleme yapılmıştır³²⁵.

Sosyal sınıfların açıkça dile getirildiği kanunun 170. maddesinde köle kadından doğan çocukların mirastan pay alabilmeleri için babanın onları hukuki olarak kabul ettiğini açıkça beyan etmesi şartı getirilmiştir. Buna göre ilk eşin ve kadın kölenin çocukları mirası eşit olarak bölüşebileceklerdir. Ancak ilk eşin ilk oğlu mirastaki hissesini seçme hakkına sahip olacaktır. Tüm bunlara karşın 171. maddenin hükmüne göre babanın köle kadının çocuklarını hukuki olarak tanımaması durumunda, baba öldüğünde mirası resmi olarak evli olduğu eşinden doğan çocuklara intikal etmektedir. Babanın ölümünden sonra köle kadın ve çocuklarına ise özgürlükleri verilmektedir³²⁶. Yine Eski Babil toplumunda çeşitli sosyal sınıflara mensup kişiler arasında evliliklerin yapılabildiğini, bu evliliklerden olan çocukların miras hakkının kanunda nasıl düzenlendiğini görebilmekteyiz. Buna göre madde § 175’de “Eğer saraya ait bir köle veya bir muşkenum’un kölesi ile bir bey kızı evlenirse ve çocuklar dünyaya getirirse, kölenin sahibi, beyin kızının çocukları üzerinde kölelik için hak iddia edemez”. Madde § 176a’da “Eğer, saraya ait bir köle veya bir muşkenum’a ait bir köle bir bey kızı ile evlenirse onunla evlendiği zaman, baba evinin çeyizi ile birlikte, saray kölesinin veya muşkenum’un kölesinin evine girdikten ve birleştikten sonra ev yaptılar, mal edindilerse ve sonra sarayın veya muşkenum’un kölesi öldüyse beyin kızı çeyizini alacaktır. Fakat kocasının ve onun, birleştikten sonra edindiklerini ikiye bölecekler, kölenin sahibi yarısını alacak, beyin kızı da yarısını çocukları için alacaktır”. Madde § 176b’de “Eğer beyin kızının çeyizi yoksa kocası ile birleştikten sonra edindiklerini ikiye böleceklerdir. Yarısını kölenin sahibi alacak, diğer yarısını da çocukları için beyin kızı alacaktır”³²⁷ hükümlerine yer verilmiştir. Madde 176a ile 176b’nin muhtevalarında görüldüğü üzere özgür bir kadınla evlenen köle bir erkeğin ölümünden sonra çocuklar annelerine

³²⁵ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 203.

³²⁶ M. E. J. Richardson, *Hammurabi’s Laws: Text, Translation and Glossary*, T & T Clark International, New York 2004, s. 95.

³²⁷ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 203.

verilmektedir. Evlilikten sonra edindikleri mülkün yarısı çocuklarını büyütmek için özgür kadın alırken, diğer yarısını ise kölenin sahibi almaktadır. Dolayısıyla hukuki bir düzenlemede bile sosyal sınıflar arasındaki eşitsizlik açıktır.

Hammurabi Kanunu'nda yasal düzenlemeye koyulan hususlardan biri de rahibe sınıfındaki kadınların (*entum, naditum, SAL.ZIKRUM, qadištum, kulmašitum, ūgitum*) baba mirasındaki payıdır. Kanunun 178.- 181. maddelerinin hükmüne göre, bu kadınların bazıları evlenirken aldıkları çeyize karşılık, ölen babalarının mülkünden hisse alamazken, bazıları ise bir vâris gibi hisse alabilmektedir. Ancak söz konusu rahibeler çocuk doğurmak zorunda olmadıkları için ölümlerinden sonra baba mirasındaki payları kardeşlerine geçmektedir. Yine baba rahibe kızını evlendirmeden ve çeyiz vermeden ölürse kıza karşı olan bu evlendirme sorumluluğu kardeşlere verilmiştir³²⁸. Aslında bu husus sadece kız çocukları ile alakalı değildir. Çünkü kanunun 166. maddesine göre bir baba küçük oğlunu evlendirmeden ölürse kardeşleri ona hem mirastaki payını hem de bu paya ilaveten evlilik aşamasında kullanacağı başlık parasını vermek zorundadır³²⁹.

Aile hukuku konusunda oldukça ayrıntılı düzenlemeler sağlayan Hammurabi Kanunu'nda babanın çocuklarını mirastan reddetmesi yargıçların kararına bırakılmıştır. Bu noktada madde § 168'de "*Eğer bir adam oğlunu mirastan mahrum etmeğe karar verirse, yargıçlara "oğlumu mirastan mahrum edeceğim derse yargıçlar kayıtları araştırarak; eğer oğul, mirastan mahrum edilecek ağır bir suç işlememişse baba oğlunu mirastan mahrum etmeyecektir"*, Madde § 169'da "*Eğer mirastan mahrum edilecek kadar babasına karşı ağır suç işlemişse, birincisinde affedilecek, eğer ağır suç ikinci defa işlerse, baba oğlunu mirastan mahrum edecektir"*³³⁰ hükümleri kayıtlıdır. Günümüzde Türk Medeni Kanunu'nun 510. maddesinde 1- "*Mirasçı miras bırakana veya miras bırakanın yakınlarından birine karşı ağır bir suç işlemişse, 2- Mirasçı, miras bırakana veya miras bırakanın aile üyelerine karşı aile hukukundan doğan yükümlülüklerini önemli ölçüde yerine getirmemişse*" mirastan çıkarılır denilmektedir³³¹.

1.4.7.1.4. Hammurabi Kanunu'nda Evlat Edinme

Evlat edinme, miras hukuku ve ailelerin kalıcılığını güvence altına alma çabasında önemli bir noktada yer almaktadır. Evlat edinilen kişi, özellikle çocuksuzluk

³²⁸ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 86- 87.; M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 203- 204.

³²⁹ M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 112-113.

³³⁰ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 202.

³³¹ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 89-90.

ya da erkek mirasçılarının olmaması durumunda ailenin kalıcılığını sağlayacak, ölümlerinden sonra onlara dua edecek ve çeşitli sunularda bulunacak hatta aile ekonomisine bir işgücü kazandıracaktır. Birçok Eski Babil belgesinde özgür kişilerin ve kölelerin evlat edinilmesi konusu yer almaktadır. Kölelerin evlat edinilmesi ise onlara özgürlüklerinin geri verilmesi anlamını taşımaktadır. Özgür kalan kişi efendisine karşı ya öz oğulun babasına davrandığı gibi bir ilişki içinde yer almakta ya da özgürlüğü karşısında efendisine bir bedel ödemektedir. Özgür kişilerin evlat edinilmesi onları aynı zamanda ailenin yasal mirasçısı durumuna getirmiştir³³². Başta öksüz ve kimsesiz çocuklar olmak üzere bazı ailelerin çocukları hatta bir akrabanın gözetiminde bulunan çocuklar evlatlık olarak alınmaktadır. Yine bir erkek çocuğun evlat edinilmesi Eski Babil’de de en yaygın olanıdır. Dolayısıyla evlatlık alınan bir oğul ailenin hem mirasçısı hem de yaşlandıklarında anne-babanın geçimini sağlayarak bakımını üstlenecek kişiydi. Kız çocuklarının evlatlık olarak alınmasının yaşlandıklarında anne-babaya destek olmak, öksüz bir kıza yardım etmek, gelecekteki ev hanımlığı için ona gerekli beceri ve eğitimi vermek gibi çeşitli sebepleri vardı. Kız çocuklarının evlatlık olarak alındığını gösteren belgelerde onların ileride yapacağı evlilik göz önünde tutulmaktadır. Nitekim belgelerde yaygın bir biçimde evlatlık alınan kızın evlat edinen tarafından -kendi kızı gibi- dilediği kişiyle evlendirebileceği kaydedilmektedir. Bazı sözleşmelerde kızın evliliği için bir kısıtlama yer almazken bazılarında köle evliliğini yasaklayan bir hüküm yer almaktadır³³³. Bununla birlikte belgelerden anlaşıldığı üzere evlat edinmek için evli ve çocuksuz olmak şart değildi. Zira evli ve çocuğu olanlar, evli olmayan erkek ve kadınlar da evlatlık alabilmektedirler.

Eski Babil’in önemli yerleşim yerlerinden olan Nippur ve Sippar³³⁴’da birçok evlat edinme sözleşmesi bulunmuştur. Nippur’da bulunan evlat edinme sözleşmelerinin özellikleri dört farklı gruba ayrılmıştır. Birinci gruptakilerde bir erkek tek başına bir ya da birden fazla oğlu evlatlık almaktadır. Böylece evlat edinilen oğul babanın hem yasal mirasçısıdır hem de babanın yaşlılığında ona bakmakla yükümlüdür³³⁵. Bu duruma örnek bir evlat edinme sözleşmesinde şunlar kayıtlıdır: “*İlabrat-tayyar oğlu gibi Patiya’yı evlat edindi. Ev, tarla, bahçe tüm bunların hepsini İlabrat-tayyar Patiya’ya*

³³² H. Klengel, *a.g.e.*, 2001, s. 241-242.

³³³ Robert Paulissian, “Adoption in Ancient Assyria and Babylonia”, *Journal of Assyrian Academic Studies*, 13, 1999, s. 11, 18-19.

³³⁴ Guido Suurmeijer, “ ‘He took him as his son’. Adoption in Old Babylonian Sippar”, *Revue d’assyriologie et d’archéologie orientale*, Vol. 104, 2010. s. 9-40.

³³⁵ Hugh Lindsay, *Adoption in The Roman World*, Cambridge University Press, UK 2009, s. 8.

verdi. Eğer Patiya İlabrat-tayyar'a 'sen benim babam değilsin' derse (Patiya) 1/3 mina gümüşü ödeyecektir, eğer İlabrat-tayyar Patiya'ya 'sen benim oğlum değilsin' derse (İlabrat-tayyar) 1/3+(?) gümüşü ödeyecektir ve evi, bütün mal-mülkü ceza olarak kaybedecektir. Patiya bir yıl içinde her ay arpa, yün ve yağ payını İlabrat-tayyar'a temin edecektir"³³⁶. Diğer taraftan Hammurabi Kanunu'nda evlatlık alınan kişi ile evlat edinen kişinin sahip olduğu haklar çeşitli hükümlerle koruma altına alınmıştır. Buna göre madde § 191'de "Eğer bir adam, evlatlığa aldığı bir çocuğu büyüttükten sonra evini yaparsa (ev sahibi olursa) ve evlat sahibi olursa, büyüttüğü çocuğu evlatlıktan atmağa karar verirse o çocuk eli boş gitmeyecektir. Onu büyüten baba, malından 1/3 hisse ona verecektir. (Çocuk) öyle ayrılacaktır. Tarladan, bahçeden, evden ona (hiçbir şey) vermeyecektir"³³⁷ denilmektedir.

İkinci gruptaki evlat edinme sözleşmelerinde evli bir çiftin evlatlık alması söz konusudur³³⁸. Bazı sözleşmelerde ailenin kendi çocuğunun bulunduğu ve ailenin çocuğuyla evlat edinilen çocuğun aynı haklara sahip olduğu dikkat çekicidir. Nitekim bu konuda bir belgede "Mar-İştar isimli biri İltani ve Nidnat-Sin'in oğludur. İltani ve Nidnat-Sin onu evlat edinmişlerdir. Ahu-Vakar onun erkek kardeşidir. Mar-İştar annesi İltani'ye ve babası Nidnat-Sin'e 'Siz benim babam, benim annem değilsiniz' dediği gün onlar da onu para karşılığı satabilirler. İltani ve Nitnat-Sin'in oğulları Mar-İştar'a 'Sen bizim çocuğumuz değilsin' dedikleri gün o da İltani ve Nidnat-Sin'in kendi çocukları gibi miras hissesi olarak bir pay alacak ve götürecektir"³³⁹ ifadeleri kayıtlıdır. Ayrıca Hammurabi Kanunu'nun 190. maddesinde bu konuya değinilmiştir: "Eğer bir adam evlat edindiği çocuğu kendi çocuğuyla eşit saymazsa evlatlık çocuk babasının evine geri dönecektir"³⁴⁰. Küçük bir süt çocuğunun annesinden ve üvey babasından satın alınarak evlat edinildiğini gösteren başka bir belgede de şunlar kayıtlıdır: "İasirum ve Ama-dSin, İli-awilim adlı erkek süt çocuğunu Annesi Aiartum ve onun kocası Eriştum'dan oğulları olarak almıştır. İasirum ve Ama-dSin 10 şeqel gümüşü ve 2 mana yünü doğum hediyesi (yetiştirme parası) olarak Aiartum ve Eriştum'a verecektir. İasirum ve Ama-dSin, Aiartum ve Eriştum'dan İli-awilim'i alarak ayrılacaktır"³⁴¹. Bazı

³³⁶ Elizabeth C. Stone, David I. Owen, Adoption in Old Babylonian Nippur and the Archive of Mannum-mesu-lissur, *Mesopotamian Civilizations*, Vol. 3, Eisenbrauns, Winona Lake- Indiana 1991, s. 42.

³³⁷ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 205.

³³⁸ H. Lindsay, *a.g.e.*, 2009, s. 8.

³³⁹ H. Klengel, *a.g.e.*, 2001, s. 242.

³⁴⁰ M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 119.

³⁴¹ Edward Chiera, Old Babylonian Contracts, *University of Pennsylvania. The University Museum Publications of the Babylonian Section*, Vol.VIII, No. 2, Philadelphia 1922, s. 129-130.

durumlarda evlatlık olarak verilen çocuklar tekrar aileleri tarafından geri alınmak istenmiş olmalıdır. Bu hususta evlat edinen aileyi korumak için Hammurabi Kanunu'nun 185. maddesinde yasal bir düzenleme sağlanarak “Eğer bir adam, küçük bir çocuğu kendi adına evlat edinirse ve onu büyütürse, o evlatlık üzerinde hak iddia edilmeyecektir” hükmü verilmiştir. Bununla birlikte evlat edinilen çocuk kendi ailesini araştırırsa baba evine geri dönmektedir. Konuyla alakalı Hammurabi Kanunu'nun 186. maddesi de “Eğer bir adam, küçük bir çocuğu evlat edinirse ve (çocuk) alındığında babasını ve anasını araştırırsa, evlatlık öz babasının evine dönecektir”³⁴² şeklinde düzenlenmiştir.

Diğer bir metinde ise iki erkek kardeş birden evlat edinilerek ailenin mirasçıları yapılmaktadır: “Ağabey İli-İddinam'ı ve erkek kardeşi İli-Ummati'yi İpku-İştarin oğlu Ea- İddinam ve karısı Kuritum evlat edinmişler ve mirasçı oğullar olmalarını kararlaştırmışlardır. Evi, tarlayı, eldeki tüm varlığı -ağabey ayrıcalık payını aldıktan sonra- eşit olarak paylaşacaklardır. Eğer gelecekte ağabey İli-İddinam ya da erkek kardeşi İli-Ummati babası Ea-İddinam'a ya da annesi Kuritum'a ‘Sen benim babam değilsin, sen benim annem değilsin’ derse; evi, tarlayı, eldeki tüm varlığı yitirirler, hem de parayla satılırlar. Buna karşılık eğer Ea-İddinam ya da karısı Kuritum İli-İddinam'a ya da erkek kardeşi İli-Ummati'ye ‘Sen bizim çocuğumuz değilsin’ derlerse bu durumda onlar evi, tarlaları, eldeki tüm varlıklarını yitirirler. Ayrıca bir mina gümüş öderler”³⁴³.

Bu bağlamda evlatlık alınan çocukların evlat edinen aileye karşı görev ve sorumluluklarının olduğu gayet tabidir. Hammurabi Kanunu'nda özellikle saray çalışanlarının evlatlıkları için çok ağır tedbirler konulmuştur. Madde § 192- “Eğer saraya ait bir hizmetlinin veya bir SAL.ZİKRUM'un oğlu, kendisini büyüten babasına ve anasına ‘sen babam değilsin, sen anam değilsin’ derse dilini keseceklerdir”, Madde § 193- “Eğer, saraya ait bir hizmetlinin veya SAL.ZİKRUM'un oğlu, öz babasının evini öğrenirse, onu büyüten baba ve anadan nefret edip (kendi) babasının evine giderse gözünü oyacaklardır”³⁴⁴.

Üçüncü gruptaki evlat edinme sözleşmeleri daha ziyade birer evlilik sözleşmesi özelliğindedir. Nitekim önceki evlilikten olan çocuklar yapılan ikinci evlilikte eşler tarafından yeni kurulan ailenin birer üyesi olarak kabul edilmiş olurdu³⁴⁵. Dördüncü

³⁴² M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 204.

³⁴³ H. Klengel, *a.g.e.*, 2001, s. 243- 244.

³⁴⁴ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 205.

³⁴⁵ H. Lindsay, *a.g.e.*, 2009, s. 8-9. Örnek belgeler için bkz. E. Stone, D. Owen, *a.g.e.*, 1991, s. 49- 53.

gruptaki evlat edinme sözleşmeleri ise bir kadın tarafından alınan evlatlıkla ilgilidir³⁴⁶. Örneğin evlenebilen ancak çocuk doğurması yasak olan *naditum* rahibelerinin bir evlatlık alması Eski Babil’de sık karşılaşılan bir durumdur. Bazen bu rahibeler kardeşlerinin çocuklarından kız yeğenlerini evlatlık olarak almışlardır³⁴⁷. Hammurabi Kanunu’nun 188.- 189. maddelerinden anlaşıldığı üzere çocuklar meslek eğitimi için bir ustaya evlatlık olarak verilebilmektedir. Söz konusu usta çocuğu mesleki olarak yetiştirirse evlatlık üzerinde herhangi bir hak iddia edilmesi mümkün değildir. Yine usta, çocuğu yanına alır fakat onu mesleki olarak eğitmezse evlatlığın baba evine geri dönmesine karar verilmiştir³⁴⁸.

1.4.7.1.5.Hammurabi Kanunu’nda Kaçırılma ve Haczetme Suçunda Çocuğun Durumu

Eski Babil toplumunda çocuk hırsızlığının olduğunu ve çocukların ailenin borçları yüzünden haczedildiklerini görmekteyiz. Nitekim Hammurabi Kanunu’nun 14. maddesine göre bir adamın küçük oğlunun çalmasını cezası ölümdür³⁴⁹. Ayrıca borçtan dolayı haczedilen bir bey oğlunun ölümünde tüccar için kanunun verdiği karar tüccarın oğlunun da ölümüdür, yani kısasa kısastır: § 116-“*Eğer haczedilen kimse, haczedildiği evde dayaktan veya kötü muameleden dolayı öldüyse, haczedilenin sahibi, tüccarı itham edecektir. Eğer ölen beyin oğluyorsa, (tüccarın) oğlunu öldürecektir. Eğer ölen beyin kölesi ise 1/3 MANA gümüş ödeyecek ve verdiği her şeyden hakkını kaybedecektir*”³⁵⁰.

1.4.7.2.Eski Babil Kralı Ammi-Şaduqa Fermanı’nda Çocuk Hakları

Fermanlar, Mezopotamya’da çoğunlukla ağır vergiler ve borç yükü altında ezilen, aile bireylerini borç karşılığında alıcıya rehin olarak vermek zorunda kalan, memurun ve vergi toplayıcının zulmünden bezen halka, adalet getirmek amacıyla krallar tarafından yazdırılan belgelerdir. Bunlardan biri de Babil krallarından Ammi-şaduqa’ya ait fermanıdır. Fermanın ağırlıklı konusu ise borç affi üzerinedir³⁵¹. Fermanın 18. maddesinde babanın borcu yüzünden karısının ve çocuklarının düştüğü durumdan bahsedilmektedir. Buna göre “*Eğer bir Numhia’lı, bir Emut-balum’lu, bir İda-maraz’lı, bir Uruk’lu, bir İsin’li, bir Kisura’lı veya bir Malgum’lu hür adam, bir borçla yükümlü*

³⁴⁶ H. Lindsay, *a.g.e.*, 2009, s. 9. Örnek belgeler için bkz. E. Stone, D. Owen, *a.g.e.*, 1991, s. 53-55.

³⁴⁷ R. Harris, *a.g.m.*, 1964, s. 125.

³⁴⁸ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 204.

³⁴⁹ M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 84.

³⁵⁰ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s.196.

³⁵¹ B. Dinçol, *a.g.e.*, 2003b, s. 19.

ise ve (bundan dolayı) kendisini, karısını veya [çocuklarını] gümüş (para) için, hizmete ve hizmetkârlığa vermiş ise, kral memlekette adaleti tesis ettiği için, serbesttir, özgürlüğü (tekrar) verilir”³⁵² denilmektedir.

1.4.8.Orta Babil (Kassitler) Dönemi

Eski Babil Hanedanı'nın Hitit kralı I. Muşili tarafından MÖ 1595 yılında yıkılması Mezopotamya'da siyasi bir boşluğu ortaya çıkarmıştır. Babil'de hakimiyet önce güneydeki Deniz Sülalesi'ne ardından Kassitler'e geçmiştir. Kral listelerinden anlaşıldığına göre Babil ve çevresinde Kassit Sülalesi'nden Gandaş, Agum, Kaştilaş ve Karaindaş gibi adlar taşıyan 36 kral hüküm sürmüştür³⁵³. Orta Babil Dönemi (MÖ 1595- 1155) olarak da adlandırılan bu zaman diliminde Babil topraklarında yaşayan insanların kimliğinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Nitekim Kassit idaresi boyunca Babil toplumu Kassitler, Elamlılar, Hurriler, Aramiler ve Kaldeliler'in öncülleri gibi farklı etnik-dinsel grupların karışımı haline gelmiştir³⁵⁴. Anayurtlarının Zagros Dağları bölgesi olduğu düşünülen³⁵⁵ Kassit Sülalesi Dönemi'nde Güney Mezopotamya'nın tamamı tek bir siyasi idare altında toplanmıştır. Anlaşılan o ki, uzun bir süre boyunca birbirinden bağımsız olarak varlıklarını sürdüren kent devletleri siyasi açıdan Kassit Krallığı'na tabi olduktan sonra dahi kendi benliklerini koruyabilmişlerdir. Ayrıca Mısır'da ele geçen el-Amarna mektupları 15. yüzyıl sonlarında hüküm süren Kassit kralı Karaindaş ve ardılları sonrasında Babil ile Mısır arasında gelişen diplomatik ve ticari ilişkiler hakkında önemli bilgiler içermiştir³⁵⁶. Hakikaten Amarna Çağı³⁵⁷,nın (MÖ 1400-1350) en büyük gücü olan Mısır ile bölgenin diğer devletlerinin kralları diplomatik olarak sürekli bir bağ kurmaya çalışmışlardır. Bu sebeple Mitanni, Asur,

³⁵² M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 270.

³⁵³ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 118.; Kassit Kral listesi için bkz. J. Oates, *a.g.e.*, 2004, s. 211.; Ayrıca Eski Babil'in düşüşü, Deniz Sülalesi ve Orta Babil (Kassit) kronoloji değerlendirmesi için bkz. Frans van Koppen, “The Old to Middle Babylonian Transition: History and Chronology of the Mesopotamian Dark Age”, *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant*, Vol. 20, 2010, s. 453- 463.

³⁵⁴ B. Arnold, *a.g.e.*, 2004, s. 9, 61-68.

³⁵⁵ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, C. 1, (çev: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 437.

³⁵⁶ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 119.

³⁵⁷ “Amarna Çağı'nı aydınlatan ve Amarna arşivinde ortaya çıkarılan dört yüz civarındaki mektuplara göre bu devrin diplomasi dili Akadcadır. Amarna Çağı'nın en güçlü firavunu ise III. Amenofis'tir. Onun M.Ö. 1370 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu IV. Amenofis (MÖ 1370-1350) geçmiştir. Adı geçen firavun Mısır dininde bir reform yapmak istemiştir. “Atonisme” adı verilen bu yeni din, bütün eski Mısır tanrılarının reddi ve Mısır'ın güneş tanrıları olan Ra ile Aton'un birleştirilerek, tek bir tanrı halinde yüceltilmesi esasına dayanmaktadır. Hatta bu nedenle IV. Amenofis, eski idare merkezi Thebes'i (Teb) terk etmek zorunda kalmış ve bugün Amarna mektuplarının bulunduğu yerde Akhetathon (Aton'un Ufku) adıyla yeni bir kent kurmuş, kendisi de “Aton'a yararlı, onun hoşuna giden” anlamına gelen Akhenaton adını almıştır” bkz. E. Memiş, *a.g.e.*, 2006, s. 85.; Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (çev: Suat Kemal Anı), Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 52-55.

Hitit ve Babil'in de aralarında bulunduğu bölgenin başlıca devletlerinin kralları mektuplarında, Mısır kralına “kardeşim” diyerek hitap etmişler ve sık sık kendi ailesiyle onunki arasında evliliklerin olması teklifinde bulunmuşlardır³⁵⁸. Mısır kralı III. Amenofis, Kassit kralı Kadaşman-Enlil'in hem kız kardeşiyle hem de kızıyla evlenmiştir. Kral IV. Amenofis ise Kassit kralı II. Burnaburias'ın kızıyla evlenmek istemiştir³⁵⁹. III. Amenofis ve Kadaşman-Enlil'in yazışmalarını içeren Amarna Mektupları'nda (EA 1, EA 3, EA 4, EA 5) Mısır kralıyla Babil kralının kızının evlendirilmesi başka konularla birlikte sıkça tekrarlanmıştır. III. Amenofis'den Kadaşman-Enlil'e yazılan mektupta (EA 5) ise Babil Kralı'nın yaptırdığı yeni saray için hangi hediyelerin gönderileceğinden ve kendisine getirilecek olan Babilli prenesten bahsedilmiştir: “...Yeni evler yaptırdığın haberini aldım. Bak sana gönderdiğim şeylerin hepsi evin için malzemedir ve hepsini ancak kızını alıp getirecek elçiye teslim edeceğim. Evet, elçin dönünce onları sana getirecek. Şimdi sana sadece dostane bir selam yolluyorum...” Mektubun devamında ise hediye olarak gönderilecek Abonoz ağacından yapılan fildişi ve altın kaplamalı çeşitli mobilyalar sıralanmıştır³⁶⁰. II. Burnaburias'ın IV. Amenofis'e yazdığı mektupta (EA 11) kral, kızını almaya gelen elçilerin sadece beş arabayla gelmesinden dolayı firavuna sitem etmiş ve büyük bir kralın kızının böyle gösterişsiz bir konvoyla yola çıkması durumunda saray mensuplarının neler söyleyeceklerinden kaygılandığını dile getirmiştir³⁶¹. Mısır Devleti ile olan siyasi ilişkiler dışında Kuzey Mezopotamya'da Mitanni Devleti'nin zayıflaması Kassitler'in bu yönde yayılmalarını sağlamışsa da aynı bölgeyi kontrol eden Orta Asur Krallığı yüzünden bu durum geçici olmuştur. Zira Asur kralı I. Asur-uballit kuzeyde kontrolü ele geçirmiştir. Daha sonraki dönemde Asur krallarından I. Tukulti-Ninurta ise Babil'i almış ancak bu hakimiyet uzun sürmemiştir. Çünkü güneydoğudan gelen

³⁵⁸ C. Freeman, *a.g.e.*, 2003, s. 55. Kassit Dönemi dışında Eski Mezopotamya krallarının kızlarını komşu devletlerin kralları ile evlendirerek siyasi akrabalık kurmaları Sumer, Akad ve Eski Babil gibi çok daha eski dönemlere kadar dayanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Hande Duymuş, *Eski Ön Asya'da Siyasi Evlilikler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2006.

³⁵⁹ Füzuan Kınal, “Amarna Çağında Mısır'ın Ön Asya Münasebetleri”, *AÜ D.T.C.F. Dergisi*, C. 2, S. 1, 1943, s. 102.

³⁶⁰ Füzuan Kınal, “Amarna Arşivindeki Babil Mektupları”, *AÜ D.T.C.F. Dergisi*, C. 23, S. 3.4, 1965, s. 180-186.; William L. Moran, *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, London 1992, s. 10-11.; Cemal Yılmaz, *Amarna Çağında Ön Asya Toplumları Arasında Diplomatik İlişkiler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2015, s. 187.

³⁶¹ J. Oates, *a.g.e.*, 2004, s. 95-96.; F. Kınal, *a.g.m.*, 1965, s. 192-193.

Elamlar MÖ 1155 yılında Babil'i ele geçirerek Kassitler'i Mezopotamya siyasi tarihinden silmişlerdir³⁶².

Siyasi faaliyetler dışında Kassitler Dönemi'nin en göze çarpan özelliklerinden biri "sınır taşları" yani *kudurru*³⁶³'lardır³⁶⁴. Bunlar dinsel simgelerle süslü kabaca uçları yuvarlatılmış, üstlerinde genellikle arazi tahsisi ve paylaşımı hakkında bilgiler bulunan taşlardır. Ayrıca kralın hizmetinde çalışan bazı memurlara verilen harç ve vergi muafiyeti gibi ayrıcalıklardan da söz edilmiştir³⁶⁵. Aslında Kassit hakimiyeti kültürel alanda olmasa dahi toplumsal açıdan değişim yaşanan dönemdir. Çünkü Babil'de Hammurabi Sülalesi'nden sonra "kanun koyucu" krallar ortadan kalkarken Kassitler'in *kudurru*'su feodalizme³⁶⁶ benzeyen bir yönetim tarzını çağrıştırmaktadır. Ancak bu terimi katı anlamıyla düşünmek yanıltıcı olabilir. Diğer taraftan toprak devriyle ilgili düzenlemeler Eski Babil Dönemi uygulamalarından önemli ölçüde farklılık göstermiştir. Bu konunun dayanak noktası ise ülkede toprak imtiyazı olan ailelerin bulunması ve bazı bölgelerin kabile malı olduğu görüşüdür. Nitekim söz konusu uygulama daha sonra MÖ 1. binyılda Babil ülkesinde yaygın olarak karşımıza çıkacaktır³⁶⁷. Fakat Kassit krallarının toprak dağıtımında verdikleri kararların her an değişmeye hazır lütuflarıyla kendi ellerinde tuttıkları da göz ardı edilmemelidir³⁶⁸.

Sonuç olarak Babil tarihinde dört yüzyıl gibi uzun bir süre bölgeye hâkim olan Kassitler, bölgeye gelen diğer pek çok yabancı unsur gibi Mezopotamya kültür ve geleneğinin çekim gücüne girmiştir. Zira onlar sadece yerel adetleri ve hatta dini kabul etmekle kalmamışlar Babilceyi de benimsemişlerdir. İlginçtir ki siyasi ve sosyal açıdan geniş bir nüfuza sahip olan Kassitler Dönemi, Mezopotamya bilginlerinin çalışmalarında ihmal edilen bir alan olmuştur³⁶⁹. Dolayısıyla Kassit Dönemi'ne ait kaynaklarda çocukların toplumsal hayattaki izlerine ulaşmak diğer dönemlere göre daha kısıtlı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

³⁶² E. Memiş, *a.g.e.*, 2007a, s. 135-136.

³⁶³ Susanne Paulus, "Kudurru", *The Encyclopedia Of Ancient History*, (ed.) R. Bagnall, K. Bowersen, C. Champion, A. Erskine, S. Huebner, Wiley-Blackwell, Malden 2012, s. 3830-3831.

³⁶⁴ J. Oates, *a.g.e.*, 2004, s. 106.

³⁶⁵ A. Kuhrt, *a.g.e.*, 2013, s. 442.

³⁶⁶ Orta Babil (Kassit) de feodalizmin varlığı tartışmaları için bkz. Kemal Balkan, "Babilde feodalizm Araştırmaları, Kas'lar Devrinde Babil", *AÜ DTCF Dergisi*, C. 2, S.1, 1943, s. 45-55.; A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, University Of Chicago Press, Chicago- London 1977, s. 159.; Walter Sommerfeld, "The Kassites of Ancient Mesopotamia: Origins, Politics and Culture", *Civilizations of the Ancient Near East*, (ed.) Jack M. Sasson, Vol. 2, Hendrickson Publishers, Peabody/ Massachusetts 2000, s. 920- 925.

³⁶⁷ J. Oates, *a.g.e.*, 2004, s. 108-109.

³⁶⁸ W. Sommerfeld, *a.g.m.*, 2000, s. 925.; B. Arnold, *a.g.e.*, 2004, s. 72.

³⁶⁹ J. Oates, *a.g.e.*, 2004, s. 90-91

1.4.9.Orta Babil (Kassitler)'de Aile

Orta Babil'e ait kısıtlı malzemelerde Babil yaşantısının özellikle toplumsal alandaki izlerini görmek mümkündür. Bir metinde babanın oğluna gelecekte gelin olmak üzere küçük (belki bebek) bir kızı satın alması aktarılmaktadır: “*Yarım kübit³⁷⁰ boyunda, U4.9.KAM-belet adında Babil yerlisi genç bir kız İli-Şamaş'ın oğlu, tüccar Rabâ-sa-Ninimma ikinci oğlu Ninimma -zera-subşi ye gelin (eş) olsun diye onu babasından, Hurad-Hamatir kasabasındaki bir Kassit olan Kiautu'nun oğlu Kidin-Şumaliya'dan (ve) Sin-epi-ranni'nin kızı Agargarutu'dan satın aldı. Satın alma fiyatı olarak Rabâ-şa- Ninimma 2 ince muhtillû urbayı/giyisiyi, 2 şeqel altını Kidin-Şumaliya ile karısı Agargarutu'ya verdi; Rabâ-şa-Ninimma satın alma fiyatının geri kalanı için Kidin-Şumaliya ile karısı Agargarutu'ya yiyecek verecek...*”³⁷¹.

Başka bir belgede İlabrûa isimli 1 kübit (50 cm) uzunluğunda Babil yerlisi erkek bebek, annesi İnbûsha'nın aralarında bulunduğu diğer kişilerle birlikte 11 şeqel altın karşılığında Şamaş-ētir'e satılmıştır. Gula-şemat isimli 2 kübit (100 cm) uzunluğunda Babil yerlisi küçük kız çocuğu ise babası, annesi, dayısı ve amcası tarafından 8 şeqel altın karşılığında Şamash-ētir'e satılmıştır. Epirtu adlı kadının Indalik-Be1 isimli yarım kübit (25cm) uzunluğundaki erkek bebeği SUKKAL-şāpik-zēri tarafından 5 giysi ya da tekstil ürünü karşılığında Kirimmuša'na verilmiştir. Şalašētu adlı kız çocuğu da annesi Punzurtu'nun aralarında bulunduğu diğer kişilerle birlikte 10 şeqel altın karşılığında Banâ-şa-SUKKAL'a satılmıştır. Tüm bu satış belgelerinin içeriğinde çocuğun ailesi ya da akrabalarının gelecekte çocuk üzerinde hiçbir hak talep etmeyeceklerine dair hükümlere de yer verilmiştir³⁷².

Ailenin temel geçim kaynağı olan toprakla ilgili düzenlemeler Kassitler Dönemi'nde önemini korumuştur. Toprak dağıtımında yaklaşık 250 hektarlık (625 akre) arazi en yaygın ve standart bir ölçü olarak görünse de özel kişilere bağışlanan toprakların büyüklüğünün 80 ile 1.000 hektar (200-2,500 akre) aralıklarında olduğu anlaşılmaktadır. Mezopotamya bilginleri ise 6-10 hektar (15-25 akre) ölçüğündeki bir arazinin beş kişilik bir ailenin hayatını devam ettirebilmesi için yeterli olduğu sonucuna varmışlardır. Böylece 250 hektarlık bir arazi en az 200 kişinin geçimini sağlayabilir

³⁷⁰ Eski Mezopotamya'da Sumerce “Kuş”, Akadca “ammatum” olarak geçen bir uzunluk ölçüsüdür. 1 kübit= 0.5 m bkz. J. Postgate, *a.g.e.*, 1994, not kısmı xix. (0.5 m ise 50 cm'dir)

³⁷¹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, 2013, s. 441-442.; J. A. Brinkman, *Materials and Studies for Kassite History*, Vol.1, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 1976, s. 384.

³⁷² Oliver R. Gurney, *The Middle Babylonian Legal and Economic Texts from Ur*, British Institute for the Study of Iraq, London 1983, s. 77-79, 84-85, 86-88, 89-91.

hatta oldukça büyük geniş bir ailenin hizmet personeli, köleler vb. dâhil ekonomik bağımsızlığını ve refahını garanti altına alabilmektedir³⁷³. Nitekim arazilerin bu kadar büyük ölçekte geniş olması da Orta Babil toplumunda zorunlu köle işçiliğini ortaya çıkarmıştır. Zaten Mezopotamya'nın diğer dönemlerinde olduğu gibi Kassit'ler zamanında da kölelik yaygındır ve bazen meslekler içinde köle statüsüne sahip kişilerden bahsedilmektedir³⁷⁴.

Orta Babil'de köle işçiler hakkında bilgi veren personel görev listeleri olduğu bilinmektedir. Bu listelerin bazılarında 250'den fazla çalışan görülmektedir. İstihdam edilen bu köle işçilerin faaliyet alanları ise çiftçilik, bahçıvanlık, sulayıcılık, çobanlık, balıkçılık, dokumacılık, deri işçiliği, marangozluk, biracılık, kamış işçiliği, çömlekçiliklerdir. Ev hizmetlerinde çalışanlar da kapı bekçiliği, çöpçülük, sakilik, akrobatlık, müzisyenlik, şehir gözcülüğü, kâtiplik gibi görevleri yerine getirmektedirler. Bu yüzden köle işçiler önemli yetenek ya da eğitim gerektiren çeşitli mesleklerde istihdam edilmiştir. Listelere göre onlara istihdam koşulu olarak tahıl yün ve yağ sağlanmıştır. Alınan miktarlar da bireyin cinsiyeti-yaşı³⁷⁵ ve mesleğine göre değişiklik göstermiştir. Yine listelerin birçoğunda erkekler köle işçi ailelerine (qunni) akrabalık ve evlilik ilişkileri göz önüne alınarak belirli bir biçimde dağıtılmıştır³⁷⁶.

MÖ 1295, Nazi-Maruttaş yıl 13, şeklinde tarihlendirilen *BE 14 58* adlı tayın listesinde 12 ay içinde 46 köleye dağıtılan arpa kaydedilmiştir. Tayını teslim alan kölelerin yaş ve cinsiyetleri, isimleri, aile ilişkileri, meslekleri de belirtilmiştir. Bu belgede geçen ailelerden biri mesleği yük taşıyıcılık olan Dayyānī-Šamaš'ın altı kişilik ailesidir. Aile şu bireylerden oluşmuştur: Dayyānī-Šamaš (ailenin reisi ve babası), Tambi-Dadu (Dayyānī-Šamaš'ın karısı), Dalīlūša (ailenin en büyük çocuğu- genç bir kız, yaptığı iş: kumaş taramak), Arad-Nuska (ailenin en büyük genç erkek çocuğu, seyahatte, Tašritu ayından bu yana arpa tayın listesinde adı çizili değil), Nuska-kīna-

³⁷³ W. Sommerfeld, *a.g.m.*, 2000, s. 922.

³⁷⁴ J. A. Brinkman, "Review: Administration and Society in Kassite Babylonia", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.124, No. 2, 2004, s. 283-284.

³⁷⁵ Büyük çoğunluğu Nippur civarında bulunan personel görevlendirme listelerinde belirtilen cinsiyet ve yaş terimleri şöyledir: "Yaşlı erkek=ŠU.GI, yaşlı kadın= SAL. ŠU.GI, yetişkin erkek=GURUŠ, yetişkin kadın= SAL4, genç erkek= GURUŠ.TUR, genç kız=SAL.TUR, erkek çocuk= GURUŠ.TUR.TUR, kız çocuk= SAL.TUR.TUR, süttten kesilmiş erkek çocuk= pir-su, süttten kesilmiş kız çocuk= pir-sa-tu(m), erkek süt bebeği= DUMU.GABA, kız süt bebeği= DUMU.SAL.GABA" bkz. J. A. Brinkman, "Sex, Age, and Physical Condition Designations for Servile Laborers in the Middle Babylonian Period," *Zikir Šumim: Assyriological Studies Presented to F. R. Kraus*, (ed.) G. van Driel, Th. J. H. Krispin, M. Stol, K. R. Veenhof, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden, 1982, s. 1-4.

³⁷⁶ J. A. Brinkman, "Forced Laborers in the Middle Babylonian Period", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 32, No. 1, 1980, s. 17, 19-20.

usur (ailenin diğerk küçük erkek çocuğı), Gab-Martaş (ailenin erkek süt çocuğı). Dayyānī-şamaş daha sonra meslek değiştirmiş ve biracı olmuřtur³⁷⁷.

1.4.10. Orta Babil (Kassitler)'de Çocukların Eğitimi

Eski Babil Dönemi M 1595'de Hitit baskınıyla sona ermiştir. Ancak Hititler bölgede kalıcı bir hakimiyet kuramamışlar onların yerine, Kassit kralları Babil'de hüküm sürmeye başlamışlardır. Kassit Dönemi, Mezopotamya'nın bilgi birikiminin birkaç yüzyıl boyunca devam edecek bir standardizasyon sürecine girmesini sağlamıştır. M 14. yüzyıl civarında Akadca Antik Yakındoğu'nun her yerinde uluslararası bir dil olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla Mezopotamya'nın sözlüksel ve edebi geleneği, yerel kātiplerin eğitiminde kullanılmak üzere batı bölgelerine (Ugarit, Emar, Hattuşa) ihraç edilmiřtir³⁷⁸.

Diğer taraftan bu dönemde Eski Babil Dönemi'nin edebi ve sözlüksel geleneğinin büyük kısmı devam ettirilmif ve daha da geliştirilmiştir. Eğitimin ilk basamağında gördüğümüz çeşitli listeler bu dönemde varlığını srdrmştir. Kassit sözlüksel tabletlerinin birçoğu da konularına göre ayrılmış kelime listeleri (Ura), işaret listeleri (Diri), acrographic listeler (Izi, Kagal), tanrı listeleri, Erimhuş=anantu ve Nabntu³⁷⁹ listelerini kapsamıřtır³⁸⁰. Bu sözlüksel kaynaklar da Nippur, Babil, Kiş, Ur, Qal'at el-Bahrain (Dilmun) ve Sippar'da bulunmuřtur³⁸¹. Söz konusu yerlerde öğrencilere ait alıştırma tabletleri ortaya çıkarılmıştır. Karakteristik bir Orta Babil alıştırma tabletinin n ve arka yüzü farklı biçimde yazılmıştır. Tabletn n yüzünde edebi bir alıntı vardır. Arka yüzünde ise sözlüksel metinden birkaç satır bulunmaktadır. Birçok durumda tabletn sadece n ya da arka tarafı yazılmıştır. Bazen de tabletn yazılı kısmında bir önceki çalışmanın silinenin izlerine rastlanılmıştır. Mercimek biçimindeki okul tabletleri ise Eski Babil Dönemi okul tabletlerine göre daha kktr³⁸². Bu alıştırma tabletlerinde öğrenciler tanrı listelerini içeren sözlüksel metinler, Hammurabi Kanunu'ndan örnekler içeren metinler, geleneksel Sumer edebiyatı, atasözleri, Akadca

³⁷⁷ Jonathan S. Tenney, *Life at the Bottom of Babylonian Society Servile Laborers at Nippur in the 14th and 13th Centuries B.C.*, Brill, Leiden- Boston 2011, s. 65-68.

³⁷⁸ N. Veldhuis, *a.g.e.*, 1997, s. 67.

³⁷⁹ Erimhuş=anantu savaş anlamına gelir ve savaşla ilgili kelimeleri içerir. Nabntu'da ise baştan ayaklara kadar vücudunun bölümleri yazılmıştır. bkz. M. Civil, *a.g.m.*, 2000, s. 2312-2313.

³⁸⁰ N. Veldhuis, *a.g.e.*, 2014, s. 239-259.

³⁸¹ W. Van Soldt, *a.g.m.*, 2011, s. 202.

³⁸² W. Van Soldt, *a.g.m.*, 2011, s. 203-206.; Niek Veldhuis, "Kassite Exercises: Literary and Lexical Extracts", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 52, 2000, s. 67-68.

büyü sözlerini çalışmışlardır³⁸³. Yine Orta Babil Dönemi'nde eğitimin önemli bir parçasını oluşturan matematiksel işlemlerin yer aldığı okul alıştırma tabletleri de bulunmuştur³⁸⁴. Ayrıca bu dönemden kalma bazı ünlü kâtiplerin ve kâtip ailelerin adları bilinmektedir³⁸⁵. Hatta Geç Babil Dönemi ve Hellenistik Dönem'de pek çok kâtip kendisini bu ailelerin soyundan gelen biri olarak tanıtmıştır³⁸⁶.

1.5. ASUR TOPLUMUNDA ÇOCUK

1.5.1. Eski Asur Dönemi

Asur (Kalat Şergat) kenti, Büyük ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştikleri kesimde, Dicle Nehri'nin batı kıyısında yer almıştır. Kent, Eski Asur Krallığı döneminde önemli bir ticaret ve kült merkezi olmuştur³⁸⁷. Etnik açıdan ifade etmek gerekirse, çivi yazılı belgelere göre; Batı Sami halklarından biri olan Asurlular, Akadlıların, Subarların, Kutların (Gutilerin) ve Sumerlilerin (III. Ur Sülalesi) politik ve kültür egemenliği altında uzun süre kaldıktan sonra, adı geçen bölgede bu eski halklar ile kaynaşır birleşerek nihayetinde yüzyıllarca süren Asur Devleti'ni kurmuşlardır³⁸⁸.

Asur kronolojisi genellikle Eski Asur Çağı (MÖ±2000-1600), Orta Asur Çağı (MÖ±1500-1000) ve Yeni Asur Çağı (MÖ±1000-612) şeklinde üç bölüme ayrılmaktadır³⁸⁹. Korsabad Kral Listesi'ne göre Eski Asur kralları beş grupta ele alınmaktadır. Bunlar sırasıyla Çadırda oturan krallar, Terqa Sülalesi, Hurrili Sülale, Puzur-Aşşur Sülalesi ve Şamşi- Adad Sülalesi şeklindedir. Eski Asur kronolojisinde ilk üç gruptaki krallar ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler bulunmazken, Puzur-Aşşur Sülalesi'nden itibaren bu durum değişmiştir³⁹⁰. Bu sülale krallarından İluşuma Asur'u bağımsız bir devlet hâline getirmiştir. Kral aynı zamanda Eski Babil Hanedanı'nın kurucusu Sumu-abum ile çağdaştır³⁹¹. İluşuma'dan sonra Asur idaresi oğlu I. İrişum'a geçmiştir. MÖ 1974-1935³⁹² yılları arasında hüküm süren kral I. İrişum dönemi çok inşaat faaliyetleri ile dikkat çekmektedir. Ancak onun dönemiyle ilgili söylenebilecek

³⁸³ N. Veldhuis, *a.g.m.*, 2000, s. 81.

³⁸⁴ J. Friberg, *a.g.e.*, 2007, s. 127-128, 295, 308, 325, 342-343.

³⁸⁵ J. Oates, *a.g.e.*, 2004, s. 109.

³⁸⁶ A. Kuhrt, *a.g.e.*, 2013, s. 454.

³⁸⁷ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 101.; Erol Sever, *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 19936, s. 52-54.

³⁸⁸ Y. Kılıç (2014), *a.g.e.*, s. 90.

³⁸⁹ Hüseyin Sever (1987), "Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri", *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 31, S.1-2, s. 421.

³⁹⁰ L. G. Gökçek, *a.g.e.*, 2015, s. 37- 38.

³⁹¹ H. Sever, *a.g.m.*, 1987, s. 421.

³⁹² Klaas R. Veenhof, *The Old Assyrian List Of Year Eponyms From Karum Kanish and Its Chronological Implications*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003a, s. 57.

en önemli şey, Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın onun zamanında başlamış olduğudur. MÖ 1974-1723 yıllarını kapsayan bu dönemde Mezopotamya ve Anadolu arasında örgütlü bir ticaret ağı oluşturulmuştur. Böylelikle Anadolu'ya gelen tüccarlar sayesinde Mezopotamya'daki çivi yazısı bölgeye taşınmış, böylece Anadolu'da yazılı tarihe giriş gerçekleşmiştir. Nitekim büyük çoğunluğu Kayseri'nin 20 km kuzeydoğusunda yer alan Kültepe/Kaniş'te Eski Asur lehçesi ile yazılmış çivi yazılı tabletler ortaya çıkarılmıştır³⁹³. Kültepe tabletlerinin içeriğini çoğunlukla ticari, iktisadi, hukuki faaliyetler oluştursa da tüccarların özel hayatını ilgilendiren çeşitli mektuplar, evlenme- boşanma, aile ilişkileri, evlatlık alma, miras bırakma gibi konular da yer almaktadır. Yine Kültepe tabletleri Anadolu halkı ile Asurlu tüccarlar arasındaki ticaret ilişkilerini, yerli halkın kendi içerisindeki ticari, sosyal ve hukuki ilişkilerine de açıklık getirmektedir³⁹⁴.

I. İrişum'dan sonra Eski Asur tahtında sırasıyla İkunim (MÖ 1934-1921), Sargon (MÖ 1920-1881), II. Puzur-Aşşur (MÖ 1880-1873), Naram-Sin (MÖ 1872-1829/19) ve II. İrişum (MÖ 1828/18-1809) adlı krallar geçmiştir. Kral Naram-Sin'in hüküm sürdüğü yıllara kadar Anadolu ile olan ticari ilişkiler yoğun bir şekilde devam etmiştir. Ancak Naram-Sin'in saltanatının 35. yılında Kaniş-Kārūm'un II. tabakası kapanmıştır. Bu yüzden Anadolu'daki Koloni Çağı 30-35 yıl sürecek bir duraklama dönemine girmiştir (MÖ 1837). Naram-Sin'den sonra kral olan II. İrişum hakkında herhangi bir bilgi bulunmamıştır. II. İrişum zamanında Asur şehri I. Şamsi-Adad tarafından ele geçirilmiştir. Dolayısıyla aslen Terqalı Amoritleri'nden olan I. Şamsi-Adad'ın (MÖ 1808-1776) Asur şehrini ele geçirmesiyle Puzur-Aşşur Sülalesi sona ermiştir. I. Şamsi-Adad döneminde Anadolu ile olan ticari bağlar yeniden kurulmaya çalışılmışsa da eski canlılığını kazanamamıştır³⁹⁵.

Diğer taraftan iyi bir idareci olduğu görülen I. Şamsi-Adad Dönemi'nde Asur'un siyasi nüfuzu sürekli artmıştır. Zira kral, batıya doğru yaptığı seferler ile Yukarı Habur bölgesini denetim altına almış, Mari Krallığı'nı ele geçirmiştir. Böylece batıda Fırat kolu Balih Irmağı, doğuda Zagroslar, güneyde Babil ile çevrelenen alan Asur hâkimiyetine girerken, İran üzerinden batıya, Akdeniz kıyılarına ve Anadolu'ya kadar gelen ticaret ağı da Asur tekeline geçmiştir. Yine I. Şamsi-Adad, Asur'un kuzeybatısında kalan Yukarı Habur Bölgesi'nde Şubat Enlil (Tel Leilan) adında yeni bir

³⁹³ L. G. Gökçek, *a.g.e.*, 2015, s. 39,48, 51-52.

³⁹⁴ Tahsin Özgüç, *Kültepe Kaniş/Neša*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 12-13.

³⁹⁵ L. G. Gökçek, *a.g.e.*, 2015, s. 41-42.

kent kurmuş, ardından buraya yerleşmiştir. Asur yakınlarında yer alan Ekallatum şehrine oğlu İşme-Dagan'ı, Mari'ye de küçük oğlu Yasmah-Adad'ı yönetici olarak atamıştır³⁹⁶.

Mari'de ortaya çıkarılan belgelerde I. Şamşı-Adad'ın oğlu Yasmah-Adad'a karşı sert bir üslup kullandığı görülmektedir. Anlaşılan o ki, iyi bir asker ve idareci olan kral, oğlunun Mari'deki beceriksiz tutumlarından rahatsızlık duymaktadır. Baba-oğul arasındaki bir mektupta: *“Sen erkek değil de çocuk musun, sakalın yok mu? Ergenliğe eriştiğin halde hâlâ bir yuva kuramadın... Evine bakacak kim var? Yönetici iki üç gün bile görevlerini aksatırsa yönetimin çökeceğini bilmez misin? Neden bu göreve birisini atamadın?”* ifadeleri geçmektedir. Aynı mektupta kral çocukları arasında bir kıyaslama da yapmaktadır: *“Kardeşin burada büyük bir zafer kazanırken, sen orada (Mari'de) kadınların arasında yan gelip yatıyorsun”*. Diğer bir mektupta ise Yasmah-Adad'da herhangi bir düzelme olmadığı ve babası tarafından tekrar tekrar eleştirildiği görülmektedir: *“Sana gelince... daha ne kadar zaman sana yol gösterip duracağız? Daha ne kadar zaman kendi evini yönetmekten aciz olacaksın? Kardeşinin uzak diyarlarda ordular yönettiğini görmüyor musun?”*. Babasının gözünde kardeşine göre daha ön planda yer alan ağabey İşme-Dagan da kardeşini şu sözlerle azarlamaktadır: *“Bunun için neden feryat ediyorsun? Yaptığın hiç de doğru değil”*³⁹⁷. Bütün bunlara istinaden kendisinin sürekli olarak azarlanmasını içine sindiremeyen Yasmah-Adad ise babasına şöyle sitem etmektedir: *“Daha ne zamana kadar sakalın yok, evini ve kölelerini idare edemiyorsun, ağabeyin ise sarayı idare ediyor laflarını duyacağım. Şimdi köleler beni babamın kalbinden çıkarmaya çalışıyorlar”*³⁹⁸.

Siyasi ve kültürel nüfuzuna rağmen I. Şamşı Adad'ın ölümünden sonra devlet, Hammurabi tarafından Babil'e bağlanmıştır. Eski Asur MÖ 14. yüzyıla kadar Babil ve Mitanni devletlerinin egemenliğinde kalmıştır. Mitanni Devleti Hitit saldırılarıyla zayıflatılınca Asur tekrar bağımsız bir kent haline gelmiştir³⁹⁹.

Diğer taraftan kraliyet kayıtlarını bir tarafa bırakırsak bu dönemin en dikkat çekici özelliği Eski Asur sosyal yaşamını şekillendiren uzak mesafe ticaretidir. Anadolu ile gerçekleştirilen bu ticaret ağının başarıya ulaşmasında iki önemli unsur bulunmaktadır: **1-** Eski Asur ekonomisinin temelinde ev (hane halkı)= *bîtum* yani aile

³⁹⁶ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 102.

³⁹⁷ J. Oates, *a.g.e.*, 2004, s. 67- 68.

³⁹⁸ L. G. Gökçek, *a.g.e.*, 2015, s. 45.

³⁹⁹ E. Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.e.*, 2015, s. 37.

şirketi yer almaktadır. 2- Tüccarların diğer yatırımcılar ile ortak bir sermaye fonu (torba)= *naruqqu* oluşturmasıdır⁴⁰⁰. Aslında *naruqqu* sadece diğer yatırımcılar arasında değil aile üyeleri arasında oluşturulmaktadır. Konuyla ilgili n/k 1192 numaralı mektupta aile içi bir *naruqqum* hesaplaşması yer almaktadır. Laqep, mektubunda kardeşi Aşşur-talaku'ya bekarlığında sermaye verdiğini ve 30 yıl sonunda artık bir eş ve çocuklara aynı zamanda büyük bir firmaya sahip tüccar olduğunu yazmaktadır. Kardeşinden verdiği sermayeyi geri alarak kendi firmasını kurmak istemektedir. Ayrıca Laqep kuracağı yeni firmada çocuğunu iş hayatı hususunda çekirdekten yetiştireceğini özellikle belirtmektedir: “*Firmayı kurayım, çocuğu yetiştireyim ve o, şehrin geçmişine tahammül etsin!*”. Ancak Aşşur-talaku Laqep'e geri ödeme yapmamak için hile yapmış, malı ve sermayeyi karısıyla oğlunun üzerine geçirtmiştir. Laqep de hakkı olanı almak için bu durumu şahitler vasıtasıyla ispatlamaya çalışmıştır⁴⁰¹.

Görüldüğü üzere ticaretin merkezinde aile şirketlerinin yer alması Kültepe tabletlerinin içeriğini sadece iktisadi konuları kapsamanın dışına taşımıştır. Zira tabletler tüccarların Asur ve Anadolu'daki özel hayatlarına dair bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bu noktada tüccarların aile ilişkilerini gösteren mektuplar, evlenme, boşanma, miras bırakma gibi hususlar Eski Asur toplumunda çocuğun konumunun belirlenmesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

1.5.2. Eski Asur'da Aile

Kültepe metinlerinden Eski Asur Çağı'nda Anadolu ve Asur'da evlilik gerçekleşmeden önce kız çocuklarının küçük yaşlarda nişanlandıkları anlaşılmaktadır. Bazı metinlerde erkeklerin, küçük yaşta kızlarla nişanlandıkları ve kızlar evlenme çağına geldiklerinde ise nişanı bozarak onlarla evlenmekten vazgeçtikleri görülmektedir. Bir mahkeme zaptına göre Ahu-waqar, Zuba'ya çağrı yaparak kız kardeşinin artık büyüdüğünü, Kaniş'e gelip onu eşi olarak almasını istemektedir. Ancak Zuba evliliğe yanaşmadığı gibi, koloni mahkemesinde sözlü bir beyanda bulunarak nişanı bozmuştur⁴⁰². Başka bir mahkeme zaptı Kt. 88/k 625 no'lu tablete göre Amur-İştar nişan hediyesi olarak bel kemerinin kendisine verilmediğini belirterek Pilaḫ-İştar'ın kız kardeşi ile olan nişanı bozmuştur. Tablette konuyla ilgili şunlar kayıtlıdır:

⁴⁰⁰ T. Özgüç, *a.g.e.*, 2005, s. 22.

⁴⁰¹ Hüseyin Sever, Salih Çeçen, “‘Naraqqu’ Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge”, *Archivum Anatolicum*, C. 4, Ankara 2000, s. 167-176.

⁴⁰² Kemal Balkan, “Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması”, *Belleten*, C. LI, S. 200, Ankara 1987, s. 421-422.

“Pilaḥ-İštar Amur-İštar’a karşı bizi (şahit olarak) tuttu ve, Pilaḥ-İštar, (Amur-İštar’a) şöyle söylüyor: Sen benim babama (kızınla evleneceğim diye) söz verdin. Buraya gel (ve) karını al. Amur-İštar(da) (Pilaḥ-İštar’a) şöyle söylüyor: Her ne kadar senin babana, (kız kardeşinle evleneceğim diye) söz verdim ise de; Kayın pederin yerine (kayın pederi temsilen) nişan hediyesi olan belimin kemerini bana vermediğin gibi, (üstelik) benim kardeşime de (Ağabeyime de) (bu konuda hiçbir şey) söylemedin. Günler geçiyor (O zamandan beri çok zaman geçti) ve ben de ihtiyarlıyorum (yaşım epeyce ilerledi), ve ikinci defa olarak bir Asurlu kız ile evleniyorum. Senin kız kardeşinle evlenmeyeceğim. Bu sözler (ve) (ifadeler) üzerine Kaniş karumu bizim ile ilgili, bu konudaki hükmünü verdi. Ve tanrı Aššur’un kılıcının huzurunda şahitliğimizi yaptık⁴⁰³. Görünürdeki sebep söz konusu nişan hediyesi (išrum) bel kemerinin damada verilmemesidir. Aslında baba Ašur-rē’i’nin ölümü sonrası aile şirketinde ortaya çıkan maddi sorunlar, işlerin başına geçen ağabey Pilaḥ-İštar’ın diğer erkek kardeşleriyle hem miras hem de parasal konulardaki sürtüşmelerinin nişan süresini uzatmasının Amur-İštar’ın nişanı bozmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Amur-İštar’ın kızdan yaşça büyük olması yapılacak evlilikte her iki tarafın maddi menfaatlerinin belirleyici olduğuna işaret etmektedir⁴⁰⁴. Aile içindeki miras ve mali sorunlara rağmen başta ağabey Pilaḥ-İštar’ın çabaları olmak üzere diğer erkek kardeşlerin de kararıyla bu kız için bir evlilik hazırlığının yapıldığı görülmektedir. Zira Kt. 88/k 71 no’lu belgenin Pilaḥ-İštar arşivine ait olduğu ve bu belgenin kız kardeş için yapılan düğünün masraflarını gösteren bir liste olduğu belirtilmektedir⁴⁰⁵.

Görüldüğü üzere kız çocuklarının evlilik sürecinde babanın ve erkek kardeşlerin rolü etkindir. Evlilik gerçekleşmeden önce başlık parası alındığı, baba evinden de kıza çeyiz verildiği bilinen bir Mezopotamya geleneğidir. Yine evlilikler şahitler huzurunda yapılan yazılı bir sözleşme ile resmileştirilmiş, sözleşmede kocanın ikinci kez evlenemeyeceği, evlenirse ya da boşanmak isterse belirli bir miktar maddi ceza ödeyeceği hükümleri yer almıştır⁴⁰⁶. Ancak çeşitli sebeplerden dolayı çocuk doğurmayan kadın kocasına soyun devamını sağlamak amacıyla köle bir kadın temin

⁴⁰³ Hüseyin Sever, “Anadolu’da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kaniş Karum’u Kararı” *Belleten*, C.LVI., S. 217, Ankara 1992, s. 671-672.

⁴⁰⁴ L. Gürkan Gökçek, “Pilaḥ-İštar Arşivinden Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar”, *Archivum Anatolicum*, C.7, S. 2, Ankara 2004, s. 67-69.; Sebahattin Bayram, Remzi Kuzuoğlu, *Kültepe Tabletleri VII-a*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 16-17.

⁴⁰⁵ L. G. Gökçek, *a.g.m.*, 2004, s. 70-73.; İrfan Albayrak, “Kültepe’den Değişik Bir Masraf Listesi”, *Archivum Anatolicum*, C. 5, Ankara 2002, s. 1-10.

⁴⁰⁶ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 99-102.

etmek zorundadır. Hatta evlilik sözleşmelerine kadına çocuk doğurması için tanınan süre genellikle üç yıldır. İki Asurlunun evlenmelerini konu alan PRAG I 490⁴⁰⁷ da şunlar kayıtlıdır: “Puzur-İštar Aššur-nada'nın kızı Ištar-lamassi'yi eş olarak aldı (evlendi). Onun yolu Puruštattuma veya Hattum'a (düşerse) onu da beraberinde götürecektir ve (tekrar) onunla Kaniš'e dönecektir. Eğer o (Puzur-İštar) onu (İštar-lamassi'yi) boşarsa 5 mana gümüşü (İštar-lamassi'ye) ödeyecektir. Eğer İštar-lamassi onu (Puzur-İštar'ı) boşarsa 5 mina gümüşü ona (Puzur-İštar'a) ödeyecektir. O Asur şehrinde kendi eşinden başka biriyle evlenemeyecektir. Eğer İštar-lamassi'nin üç yıl içinde çocuğu olmazsa, o (Puzur-İštar) bir kadın köle satın alacak ve evlenecektir. Aššur-nemēdi, Anina ve annesi onu (İštar-lamassi'yi) verdiler”⁴⁰⁸.

Diğer taraftan Eski Asur toplumunda evlilik sözleşmelerinde kocanın ikinci bir eş almayacağı sürekli vurgulansa da çok önemli bir ayrıntıya dikkat edilmelidir. Zira Asurlu tüccarlar ticaret gereği çoğu zaman evlerinden uzakta kalmışlardır. Bu sebeple Anadolu'daki bir ticaret merkezinde yaşayan Asurlu tüccarların ikinci bir eşle evlenme durumu ortaya çıkmıştır. Evlilik sözleşmelerine bakıldığında ilk eş *aššatum*⁴⁰⁹ “asıl eş”, *amtum*⁴¹⁰ da “ikinci eş” olarak tanımlanmıştır. Kadınlar açısından evliliğin en kötü yanı ticaretle birlikte aile üyeleri arasına giren uzun mesafelerdir. Asurlu eş kocası Anadolu'ya gittiğinde küçük çocuklarıyla birlikte Asur'da yalnız kalmıştır. Aynı şekilde koca Asur'a döndüğünde bu kez Anadolulu eş yalnız kalmıştır⁴¹¹.

Aile soyunun sürekliliğinin tek garantisi olan çocuk Eski Asur toplumunda *šerrum* ve *šuhrum* terimleriyle adlandırılmıştır⁴¹². Sözlüklerde *šerrum*⁴¹³ “bebek, küçük çocuk”, *šuhrum*⁴¹⁴ “çocuk”, *šuhārtum*⁴¹⁵ “kız çocuk”, *šuhārum*⁴¹⁶ “erkek çocuk”

⁴⁰⁷ Karl Hecker, Guido Kryszat, Lubor Matouš, *Kappadokische Keilschrifttafeln aus den Sammlungen der Karlsuniversität Prag: (ICK IV)*, Prag 1998.

⁴⁰⁸ Hasan Ali Şahin, “MÖ II. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu'nun En Önemli Ticaret Merkezi Olan Kaniš Kārumu Levantinizmin İlk Örneği midir?”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38. ICANAS)*, C. 6, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 14/1, Ankara 2012a, s. 2901.

⁴⁰⁹ “Eş, zevce” bkz. (CAD, A/II), s. 462.

⁴¹⁰ “Köle, hizmetçi kız” bkz. (CAD, A/II), s. 80.

⁴¹¹ Cécile Michel, “Asur ve Kaniš'in Kadınları”, *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniš-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 78, İstanbul 2011a, s. 126-125.; Klaas R. Veenhof, “Some Social Effects of Old Assyrian Trade”, *Iraq*, Vol. 39, No.1, 1977, s. 113.

⁴¹² Klaas R. Veenhof, Jesper Eidem, *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008, s. 106.

⁴¹³ (CAD, Š/II), s. 317.

⁴¹⁴ (CAD, Š), s. 236.

⁴¹⁵ (CAD, Š), s. 229.

⁴¹⁶ (CAD, Š), s. 231.

şeklinde tanımlanmaktadır. Kullanılan genel tabirler bir yana Asurlular, atalarının isimlerini kullanmak dışında, dinin etkisinde kalarak çocuklarına çoğu kez tanrıların isimlerini vermişlerdir. Erkek çocuk isimlerinden bazıları şöyledir: *İşme-ilum* “Tanrı dualarımı işitendir”, *Ennam-Aşşur* “Aşşur’un kölesidir”, *Puzur-Adad* “Tanrı koruyucudur”, *İlt-malik* “Tanrı benim danışmanımdır”. Kız çocuk isimlerinden bazıları ise *İstar-lamassi* “İstar koruyucu meleğimdir”, *İstar-nimri* “İstar ışıktır, aydınlatandır”, *Şāt-Aşşur*, *Şāt- İstar* “Tanrının seçtiği”, *İstar-ummī*, “İstar annemdir” şeklindedir⁴¹⁷.

Eski Asur toplumunda aile içi yazışmalar konumuz açısından oldukça önemlidir. Asur’daki eş Ababaia’nın Kaniş’deki kocası Kulia’ya yazdığı mektubun girişinde şöyle denilmektedir: “*Bizler, senin küçükler ve ev halkı (nīsū) iyiyiz*”. Ev halkı, evde çalışıp yaşayan hizmetkârlar ve köleler olmalıdır. “*küçükler*”den kastedilen ise yukarıda değindiğimiz gibi ergenlik çağına girmemiş çocuklar yani “*şuhrum*”dur. Bu kalıp ifadeler kadınların kocalarına yazdıkları mektuplarda ev ve aile üyeleri hakkında verilen haberlerde sıkça kullanılmıştır. Mektupta geçen *şuhrum* ise bir erkek ve bir kız çocuğunu kapsamaktadır. Mektubun ilerleyen satırlarında Ababaia kocasının yokluğunda yaşadıkları sorunlara değinmektedir. Anlaşılan o ki, Ababaia’nın maddi sorunları vardır. Bu yüzden Kulia’nın istediği kumaşları gönderemeyeceğini, çocukların beslemesi ve ihtiyaçların karşılanması gerektiğini bildirmektedir. Mektubun son satırlarında Ababaya, ailenin sahip olduğu bazı değerli şeyleri satmak zorunda kaldığını, öküzün kesildiğini ve çocukları ölümden (burada kastedilen açlık olmalıdır) kurtarmak için en az dört talent bakır (yaklaşık 1 ½ mina gümüş eşdeğeri) harcadığını yazmaktadır⁴¹⁸.

Asur’da kocalarının yokluğunda kadınların bazı sorunlarla karşılaştığı özellikle ailenin yiyeceklerinin tedarik edilmesinde hassas oldukları göze çarpmaktadır. Ayrıca Asur’da ortaya çıkan kıtlık sorunları da aile üyelerinin sıkıntılı günler geçirmelerine yol açmış olmalıdır. Taram-Kubi kocası İnaia’ya bu konuda şöyle yazmıştır: “*Bana şöyle yazdın: ‘(Oradaki) bilezikleri ve yüzükleri tut. Geçimini sağlamak için kullan.’ İli-bani’yle bana 1/2 mina altın gönderdiğin doğru ama hangi bileziklerden bahsediyorsun? Yola çıktığında bana tek bir şeşel gümüş bile bırakmadın! Evi boşalttın ve (her şeyi) götürdün! Sen gittikten sonra şehirde (Asur’da) büyük bir kıtlık oldu (ve) sen bana tek litre (ölçek) bile arpa bırakmadın! (...) Bana bahsettiğin bu şikâyetler*

⁴¹⁷ Hasan Ali Şahin, “Eski Asur Toplumunda Çocuklara Ad Verme Geleneği”, *Turkish Studies*, Vol. 4/3, 2009, s. 2007-2019.

⁴¹⁸ Klaas R. Veenhof, *Kültepe Tabletleri V*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 45, 96-97.

*nedir? Geçinebilmemiz için hiçbir şey yok ve (tabii ki) şikâyet ediyoruz! Elimdeki her şeyi topladım ve sana gönderdim. Bugün boş bir evde yaşıyorum. Artık mevsimi geldi, kumaşlarımın karşılığında bana elindeki gümüşten göndermeye özen göster ki ben de yaklaşık 10 şimdu= (yaklaşık 300 litre) kadar arpa alabileyim*⁴¹⁹. Elbette aile üyelerinin beslenmesi için gerekli olan yiyeceklerin sağlanması sadece annenin üstelendiği bir sorumluluk değildi, Asurlu babalar da bu konuda oldukça hassastı. Ticarî işleri sebebiyle sürekli seyahate çıkan tüccarlar buldukları yerden ailelerine yazdıkları mektuplarda çocukların aç kalmamalarını sıkça tembihlemişlerdir. Söz konusu mektupların birinde İli-wedāku Puzur-Aššur'a şöyle yazmıştır: “Çocuk ekmeğe aç kalmasın! Senin yanında otursun”⁴²⁰. Ennum-Aššur'un karısı Kunania'ya yazdığı mektupta ise “Yolum yakın 5 güne kadar orada olacağım. Borçlu olduğum 5 şeqel gümüş için endişe etme.... Evi ve tabletleri koru! Korkma! Çocuğu aç bırakma!...” ifadeleri kayıtlıdır⁴²¹. Yine çocukların beslenmesi ile ilgili olarak bir başka metinde şunlar yazılmıştır: “Çocukların beslenmesi için 2 sığır ve tahılın bedeli olarak 1 mina gümüş harcadım”⁴²². Mektuplardan anlaşıldığı üzere babalar ve büyük ağabeyler iş gereği çoğu kez şehir dışında olduğundan çocuklar kadın ağırlıklı bir ortamda büyümek zorunda kalmışlardır. Asur'daki eşler küçük çocuklarını yetiştirmiş, onların her türlü ihtiyaçları ve sorumluluklarını üstlenmişlerdir. Bir anne olarak onlara yemekler hazırlayıp elbiseler dokumuşlardır. Bununla birlikte kişisel arşivlerde annelikle ilgili detaylı bilgiler bulmak oldukça zordur. Ancak bazı aile soy ağaçlarında yapılan incelemelere göre bir kadının sahip olduğu çocuk sayısının üç ile altı arasında değiştiği belirtilmiştir⁴²³.

Eski Asur kadını evin düzeninin sağlanması dışında özellikle dokuma işinde aktif bir rol alarak hem ticaretin içinde yer almış hem de aile ekonomisine katkı sağlamıştır. Çeşitli kumaşlar, bunların dokunması ve Anadolu'ya pazarlanması kadınlar, kız çocukları ve köle kızlar için önemli bir iş kolu olmuştur. Ayrıca aile üyelerinin giyecek ihtiyaçları da evin kadınları tarafından hazırlanmıştır. Hatta kadınlar bu durumu zaman zaman ticari faaliyetlerden daha önde tutmuşlardır. Kaniš'in önemli tüccarlarından biri olan Pūšu-kīn'in karısı ya da akrabası olduğu düşünülen Lamašši'ye

⁴¹⁹ C. Michel, *a.g.m.*, 2011a, s. 129.

⁴²⁰ İrfan Albayrak, “Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri- 10-11 Nisan 2003*, Kayseri 2003, s. 60.

⁴²¹ İrfan Albayrak, *Kültepe Tabletleri IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 125-126.

⁴²² İ. Albayrak, *a.g.m.*, 2003, s. 60.

⁴²³ C. Michel, *a.g.m.*, 2011a, s. 128.

ait CCTIII, 20,15-25’de geçen ifadeler dikkat çekicidir. Burada “*Lamaššī, Pūšu-kīn’e istediği kumaşları gönderemediği için kalbinin kırılmamasını, çünkü kendine arabada giymek için bir-iki elbise yaptığını; ev halkı ve çocuklar için de yaptığını; elindeki kumaşları bir sonraki kervanla göndereceğini bildirmektedir*”⁴²⁴. Bazı metinlerde de *lubūšum* isimli kumaştan çocuklar için giyecek elbise yapıldığı kayıtlıdır: “(1 TÚG ana lubūšum šuhrim)=çocukların giyeceği elbise için bir kumaş”. “(lubūšam ša šuhrim)=çocuk için bir elbise”⁴²⁵. İnbi-İstar’ın, Laqibum ve Sila-İlum’a yazdığı mektupta ise çocuk elbiseleri için kullanılmak üzere gönderdiği *lubūšum* kumaşının fiyatından bahsedilmektedir. Belki de kalitesiz bir tür olduğundan bu kumaşlar 0.5 šeqel, 2/3 šeqel ya da 1 šeqel değerinden satılmıştır⁴²⁶. Eski Asur ailelerinde çocuklar sadece evin hanımı tarafından yetiştirilmemiştir. Babanın işleri için Asur dışında olması, annenin ölmüş olması ya da eşlerin boşanması durumunda çocukların yetiştirilme sorumluluğunu ailenin büyükleri üstlenmiş olmalıdır. Zira bazı mektuplarda çocukların büyükbaba ve büyükanne tarafından büyütüldüğünden bahsedilmektedir⁴²⁷.

Bunlardan biri Asur’da ikamet eden büyükbaba Aššur-idi’dir. Aššur-idi ailenin kervan ticareti işlerini Kaniš’te yöneten en büyük oğlu Aššur-nādā aracılığıyla ticaretin içinde yer almış, gümüş karşılığında kalay ve tekstil ürünlerinin Anadolu’ya sevkiyatını sağlamıştır. Aššur-nādā’nın Asur’daki eşinden İddin-İstar isimli erkek çocuğu ile isimleri bilinmeyen en az iki kız çocuğu vardır. Ayrıca tüccar Anadolu’da Kaniš’te Šišahšušar adlı yerli bir kadınla evlidir ve bu evliliğinden de İstar-lamassi adında bir kızı ile Aššur-nēmedī adında bir oğlu vardır. Asur’daki karısının ölümünden sonra çocuklar büyükbaba Aššur-idi ile birlikte yaşamışlardır. Aššur-nādā’ya ait arşivden çıkan mektuplarda babası ile aile ve iş ilişkileri konusunda ciddi sorunları olduğu anlaşılmakta, babası tarafından kendisine sürekli sitem edilmektedir⁴²⁸. Hatta özellikle dini konularda oğluna uyarılar yapılmaktadır: “*Evim Fırtına Tanrısı Adad’ın hışmına uğramış gibi harap halde! Fakat sen çekip gittin. Acele et! Acele et! Tanrıların sözlerine kulak ver. Tanrının senin için tasarladıklarını reddetme. Reddedersen yok*

⁴²⁴ Cahit Günbattı, “Kültepe Tabletlerine Göre Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler”, *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 5-9 Eylül 1990)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 192-195.

⁴²⁵ S. Sabâ Cebesoy, “Kapadokya Tabletlerinde Geçen Dokuma Ürünleri”, *Anadolu Medeniyetler Müzesi 1994 Yıllığı*, Ankara 1995, s. 175.; Klass R. Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, Brill-Leiden 1972, s. 163-164.

⁴²⁶ L. Gürkan Gökçek, *Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelere Fiyatları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998, s.77.

⁴²⁷ K. R. Veenhof, J. Eidem, *a.g.e.*, 2008, s. 106.

⁴²⁸ Mogens Trolle Larsen, *The Aššur-Nādā Archive (Old Assyrian Archives volume 1)*, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, Leiden 2002, s. xxi, xxv-xxvi, xxxiii.

olacaksın!". Bir diğerk mektup ise şöyledir: “*Buraya geldikten sonra verdiğin sözleri beş altı kez tutmadın. Kutsal Aşşur ve Aşuritum’un silahları seni vurmuş olsa da sözlerinden dönmeye devam ettin. ‘Bırakın onlar tanrıların sözleri insanlarınmış gibi davranan adamla ilgileysinler!’ dedin. Şimdiye kadar bu fikrinden vazgeçmedin. Çocukların fakirlikle boğuşuyorlar ve sen çocuklarının durumu yüzünden acı çeken beni kendi endişelerin için rahatsız ediyorsun. Kutsal Aşşur ve Aşuritum seninle ilgili acil talimatlar veriyorlar: ‘Onun kalbinde kötülük var. Bizimle ilgili düşmanca şeyler düşünüyor. Eli diğerk yana dönmüş.’ Sakın tanrıların sana ailemizle ilgili söylediklerini unutma! Tanrılar: ‘O emirlerimize uymayı reddetti.’ dediler. Acele et! Tanrıların emirlerine uy! Uymazsan kaybolacaksın. Senin de bildiğinki gibi başlangıçta öfkem büyüktü ama kendime ‘Şimdiye kadar hep erteledi ama artık tanrıların sözlerini duymuş olmalıdır. Sizi kızdırmış olamaz.’ dedim*”⁴²⁹.

Bu iki mektup ister eski ister modern zamanda dünyaya gelen çocukların ailenin dini kimliğinden bağımsız bir hayat sürdürmelerinin, kendi irade ve istekleriyle bir tanrıya inanma ya da inanmama gibi bir seçeneğiki kullanmalarının oldukça güç olduğunu, sonuç olarak aile ilişkilerinde çatışmalara yol açabileceğini göstermektedir. Aslında burada dikkat çekici nokta baba Aşşur-idi’in korkusunun temelinde bulunan sebebin oğlunun kişisel olarak inanç konusundaki zayıf tutumlarından ziyade, ölümünden sonraki hayatını düşünmesi olmalıdır. Çünkü dini sorumluluklarının bilincinde olan her oğul babanın ölümü sonrasında ruhunun tanrılar huzurunda rahat ettirilmesinin tek garantisidir. Bu yüzden Aşşur-idi ölümünden sonraki hayatı hakkında taşıdığı endişe için oğluna sürekli dini telkinlerde bulunmaktadır.

Büyükbaba Aşşur-idi’nin sadece oğluyla değil birlikte yaşadığı torunlarıyla da bazı sorunlar yaşadığı görülmektedir. CCT 3, 6b nolu mektubun sonunda Aşşur-idi oğluna; torunlarının büyüdüklerini, kendisine ‘*sen bizim babamız değilsin*’ şeklinde ifadeler kullandıklarını, sonuç olarak onun yanından ayrılarak babalarının yanına gitmek istediklerini yazmakta, oğlunun bu konudaki düşüncesini sormaktadır⁴³⁰. Büyükbaba Aşşur-idi ile torunları arasındaki bağıın neden son bulduğı ve torunların evden ayrılma gibi radikal bir kararı hangi sebepten dolayı aldıkları açık değildir. Ancak çocukların evden ayrılmalarından sonra sıkıntı yaşadıkları, bu sebeple Aşşur-bēl-awātim’den borç

⁴²⁹ Mogens Trolle Larsen, “Kültepe/Kaniş Arşivleri”, *Anadolu’nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul’da*, (ed.) Fikri Kulakoğluki, Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 79.

⁴³⁰ M. T. Larsen, *a.g.e.*, 2002, s. 36, 147.

para aldıkları görülmektedir. Tüm bunları baba Aššur-nādā'ya haber veren ise Asur'daki arkadaşı Kukkulānum'dur. Kukkulānum mektubunda çocukların borçlarının kapatılması için gerekli sorumlulukları yerine getirmesini Aššur-nādā'ya belirtmektedir. Anlaşılan o ki büyükbaba Aššur-idi ile torun İddin-İštar'ın ilişkisi düşmanlığa varan derecede kötüdür. Zira büyükbaba oğluna yazdığı bir mektupta İddin-İštar'ın aile firmasına ait 3 mina gümüşü ondan habersiz alarak ortadan kaybolduğunu yani hırsızlık yaptığını ve ona çok kızgın olduğundan bahsetmektedir. Aššur-nādā'nın Asur'daki kız çocuklarının akıbeti bilinmese de oğlu İddin-İštar'ın Kaniš'e geldiği ve babasının ölümünden sonra işlerin başına geçtiği anlaşılmaktadır⁴³¹.

Yine baba- oğul ve kardeşler arasındaki ilişkiyi yakından tanımamızı sağlayan bazı mektuplar Uşur-ša-İštar'ın aile arşivinde yer almaktadır. Uşur-ša-İštar ve ailesinin Anadolu'da en az 36 yıl ticari faaliyet sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Baba Aššur-imitti aile firmasının Asur'daki patronu konumundadır. En büyük oğlu olan Uşur-ša-İštar ise Anadolu'da aile firmasının başındaki etkin kişidir. Aššur-imitti'nin Uşur-ša-İštar dışında İddi-Aššur, Hunia, İküppīa ve Kulūmā adlarında erkek çocukları ve Akadia, Šimat-Sū'en ve Lamassatum adlarında kız çocukları vardır⁴³².

Baba Aššur-imitti ile oğulları Uşur-ša-İštar ve İddi-Aššur arasında yıllarca süren bir kırgınlık olduğu babanın oğullarına yazdığı sitem dolu mektuptan anlaşılmaktadır: *"10 yıldan beri sen gideli, inadın ve senin yüzünden, ben kendi meselemi ikinci plana attım. Ne zamana kadar sen bekleyeceksin? Benim ölmemi mi bekliyorsun? Eğer gerçekten benim oğlum isen, beni görmeyi dene ve buraya gel! Sen ve kardeşin, mektubumu okur-okumaz buraya gelin! Böylece sizin yüzünüzü göreyim. Ben, senin inadın yüzünden ölmeyeyim. Benim ağzımdan, size karşı bir lanet edici söz çıkmadı. İddi-Aššur'a şöyle diyorum: Sen de (baba evinden) çıktığından beri, bana haberin gelmedi. Rica ediyorum, mektubu okuduğunuz gün, kalkıp buraya gelin ve buraya vasıl olun! İküppīa'yı da kendiniz ile beraber getirin!"*. Diğer bir mektupta baba Aššur-imitti'nin hasta olmasının bile ilişkileri düzeltmediğine şahit olmaktadır: *"Niçin 5 yıldır senin haberin bana gelmiyor? Senin haberin gelmediği gibi, mektubunu da göndermiyorsun. Hiçbir kişiyi bana sevk etmiyorsun. Hasta yatağımdan sana*

⁴³¹ M. T. Larsen, *a.g.e.*, 2002, s. xxxii –xxiii.

⁴³² L. Gürkan Gökçek, *Koloni Devri Anadolu'sunda Faaliyet Gösteren Asurlu Tüccar Aileler (Şu-Laban'ın oğlu İmdilum, Aššur-imitti'nin oğlu Uşur-ša-İštar ve Aššur-rē'i'nin oğlu Pilah-İštar)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 59-66.

yazıyorum. Eğer sen benim oğlumsan, benim hesabımdan veya saraydaki “ma’atum”umdan aldığın 1 sheqel dahi olsa x mina gümüş hazır olsun”⁴³³.

Uşur-şa-İştâr’ın aile ilişkilerinin iyi olmadığı tek kişi babası değildir. Kız kardeşleriyle de arasında sorunlar olan Uşur-şa-İştâr onlardan da sürekli tepki görmekte, sorumluluklarını ihmal etmekle suçlanmaktadır⁴³⁴. Abla Şimat-Sü’en’in Uşur-şa-İştâr’a yazdığı mektupta babalarının firmalarının işlerinin kötüye gittiği ve Anadolu’da ticari faaliyet yapan kardeşlerin bu konuya çözüm bulmaları istenmektedir: “Niçin buraya gelmiyorsun ve babanın firmasını düzene sokmuyorsun? Hangi güne kadar babanın firmasını tecrit edeceksin? Ayrıca kız çocuklarını köpeklere yem olarak mı bırakacaksın?... Kız kardeşin ölmüştür. Ki (bu konuda) sana birkaç mektup gönderdim. Ama senin hiçbir haberin buraya gelmedi. Gerçekten, mektubu okur okumaz buraya gel!”⁴³⁵. Mektupların içeriğinden anlaşıldığı üzere Uşur-şa-İştâr aile bağlarına pek önem vermeyen biridir. Sonuç olarak eski dünyanın ön planda tuttuğu erkek çocuktan beklenen sorumlulukların yerine getirilmemesi aile üyeleri arasındaki sorunları daha da derinleştirmiş olmalıdır.

1.5.3. Eski Asur’da Çocukların Eğitimi

MÖ 2. binyılın başlarında Arabistan Yarımadası’ndan Mezopotamya’ya gelen Batı Sami koluna mensup Asur halkı bölgenin kuzeyine yerleşmiştir. Kısa zaman sonra Sumer çivi yazısı Akadlılar ve Babilliler dışında Asurlular tarafından benimsenip kullanılmaya başlanmıştır⁴³⁶. Ancak Sumer, Akad ve Eski Babil eğitim hayatını anlamamızı sağlayan ve büyük ölçüde Eski Babil döneminde klasikleşen okul ders tabletlerini Eski Asur Dönemi açısından sistemli olarak değerlendirmek oldukça güçtür. Bunun önemli sebeplerinden biri ortaya çıkarılan okul tabletlerinin sayıca az olmasıdır. Diğerleri ise Anadolu’da Kaniş/Kültepe’de tüccarların arşivlerinde ortaya çıkarılan ders malzemeleriyle Eski Asur’da bulunan ders malzemelerinin birlikte ele alınması zorunluluğudur. Dolayısıyla çivi yazısını öğrenen hatta onu Mezopotamya dışına taşıyıp Anadolu insanını yazıyla tanıştıran Asurlular’dan neden bu kadar az ders malzemesinin günümüze ulaştığı anlaşılması güç bir durumdur. Ama Mezopotamya eğitim

⁴³³ Salih Çeçen, “Uşur-şa-İştâr Eski Asur Kralı Sargon’un Oğlu mu?”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 60-61.

⁴³⁴ Cahit Günbattı, “Kültepe Tabletleri Arasında Aile Haberleşmelerinden Örnekler”, *I. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum, 19-21 Temmuz 1990)*, Çorum 1990, s. 128.

⁴³⁵ S. Çeçen, *a.g.m.*, 1999, s. 62-63.; Salih Çeçen, L. Gürkan Gökçek, “Uşur-şa-İştâr Ailesinden Şimat-Sü’en’e Ait Dört Mektup”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 9, 2017, s. 466-467.

⁴³⁶ Y. Kılıç, *a.g.m.*, 2009, s. 134- 135.

müfredatının önemli bir parçasının çivi yazısını öğrenebilme ve çeşitli hesaplamaları öğreten matematiksel işlemlerin olduğunu hatırlatmak gerekir. Esasen Asurlular da hem çivi yazısını öğrenmişler hatta öğretmişler hem de ticaretin ana unsurunu teşkil eden hesaplama işlerini yine çivi yazısıyla başarıyla yerine getirmişlerdir.

Daha önce bahsettiğimiz gibi Eski Asur'a ait ders tabletlerinin sayısı oldukça azdır. Bulunan ders tabletleri ise yaklaşık 20 adet olup hem Asur'da hem de Kaniş'te ortaya çıkarılmıştır. Tabletlerin 13'ü küçük ve yuvarlak biçiminde olup hesap alıştırmalarını içermiştir. Diğer dördü daha büyük tabletlere birkaç kolon şeklinde yazılmış sözlüksel ve ölçümsel/tartımsal listelerden oluşmuştur⁴³⁷. Mezopotamya eğitim müfredatında çeşitli konuların sınıflandırıldığı bu sözlüksel listeler çivi yazısını öğrenmeye çalışan öğrenciler için önemli bir basamağı teşkil etmiştir. Kaniş- Kārum Ib katına tarihlenen Kt. t/k 76+79 numaralı tablet bu tür bir listeyi içermiştir. Ayrıca iki parçadan oluşan tabletin her iki kenarında dört kolon yer almıştır⁴³⁸. Bu listenin ön yüzünde küçükten büyüğe doğru *GÍN/şeqel*, *MANA/mina*, *GÚ/talent* ağırlık ölçüleri arka yüzünde bitki, maden ve taş isimleri kaydedilmiştir⁴³⁹. Yine bir listeyi teşkil eden ve muhtemelen bir öğrenci tarafından kaydedilmiş olan *k/-129* numaralı tablette hayvan, taş ve bitki isimleri ile çarpma formülleri yer almıştır⁴⁴⁰. Kaniş'te Ib katına tarihlendirilen Kt. 00/k 12 numaralı tablete ise özel isimleri listeleyen bilgiler kaydedilmiştir. Buna benzer bir tablet de Asur'da ortaya çıkarılmıştır⁴⁴¹.

Başka bir tür listeyi içeren ve büyükçe olan Kt. v/k. 7+u/k 31 numaralı tablet Karum Ib katında bulunmuştur. Tablet en az altı kolon olarak hazırlanmış ve mektuplarda kullanılan deyimler listesinden oluşmuştur. Mektup modellerini içeren böyle ders metinlerine Mezopotamya'da az rastlanılmıştır. Ancak mektupların Kaniş'te

⁴³⁷ Cécile Michel, "Asur ve Kaniş'te Yazı Yazma, Hesap Yapma ve Katiplik Eğitimi", *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2011b, s. 83.; Cécile Michel, *Old Assyrian Bibliography*, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 2003, s. 139-140.

⁴³⁸ C. Michel, *a.g.m.*, 2011b, s. 83.

⁴³⁹ Karl Hecker, "Schultexte von Kültepe", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, (ed.) M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 286-290.

⁴⁴⁰ Cécile Michel, "Ecrire et compter chez les marchands assyriens du début du IIe millénaire av. J.-C.", *Muhibbe Darga Armağanı*, (ed.) T. Tarhan, A. Tibet, E. Konyar, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul 2008, 350.; C. Michel, *a.g.m.*, 2011b, s. 84.

⁴⁴¹ Veyssel Donbaz, "Some Old Assyrian Texts with Rare Terminology", *Assyria and Beyond: Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, (ed.) J. G. Dercksen, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 2004, s. 185.

ortaya çıkarılan belgelerin ana bir türü olduğu düşünüldüğünde bu durum hiç şaşırtıcı değildir⁴⁴².

Ele aldığımız bu okul tabletlerinin içeriğine dayanarak Mezopotamya’da klasikleşen eğitimin ilk aşamalarını Asur ve Kaniş’te ortaya çıkarılan ders tabletlerinde görmek mümkündür. Ayrıca çeşitli hesaplamaları içeren matematiksel ders tabletleri de eğitim hayatının önemli bir basamağıdır. Bu bağlamda tüccarlık mesleğini yakından ilgilendiren hesaplama işlemlerini içeren yuvarlak biçimindeki ders tabletlerinin çoğunluğu (11 tane⁴⁴³) Asur’da ortaya çıkarılmıştır. Kaniş’te ise bu sayı ikidir⁴⁴⁴. Sayısal hesaplamaları içeren tabletlere göre tüccarlar nesnelere saymak için onluk sistemi kullanmışlar, sayıları küçük birimlere bölmekten çok kesirleri tercih etmişlerdir. Ağırlık ölçüm sistemi de ticaretini yaptıkları bütün ürünler yani madenler, kumaşlar ve diğer metaller için geçerli olmuştur. Anadolu’ya ihraç edilen kalay da Mezopotamya’nın *talent*, *mina* ve *şeqel*’den oluşan klasik altmışlı ağırlık sistemiyle ölçülmüştür⁴⁴⁵.

Eski Asur ders tabletlerinde altın, gümüş ve bakır madenlerinin birbirine karşılık gelen değerlerinin hesaplanması gibi matematik problemleri yer almıştır. Bir hesaplama problemini içeren alıştırma tabletinde “10 mina saflaştırılmış altının 5 ½ şeqeli 55 mina gümüştür” çözümü kayıtlıdır⁴⁴⁶. Başka bir tablette öğrenci probleme yanlış cevap vermiştir: “2 talent 14 minalık bakır elitum-paketi ½ mina 5 şeqelden. Gümüş olarak fiyatı: 2 mina 6 ½ şeqel 15 tahıl tanesi.” Elitum-paketinin ağırlığı 30 mina olduğu için doğru cevap 2 ½ mina 6 1/3 şeqel olmalıdır⁴⁴⁷.

Eğitimin bu basamaklarını tamamlayan öğrenciler belirli bir düzeye ulaşmakta ve hacim olarak daha ağır edebi ve bilimsel diyebileceğimiz çalışmaları yazabilecek duruma gelmişlerdir. Nitekim kâtiplik eğitimi için kullanılan bu ders tabletlerinin dışındaki bilimsel metinler iyi eğitilmiş kâtipler tarafından yazılmışlardır. Kültepe/Kaniş’te bulunan bu tabletlere örnek olarak Asur kralı I. Erişum’a ait yazıtların iki kopyası, eponim listeleri, “Eski Asurca Sargon efsanesi” gösterilebilir⁴⁴⁸.

⁴⁴² C. Michel, *a.g.m.*, 2011b, s. 85.

⁴⁴³ C. Michel, *a.g.m.*, 2003, s. 139.

⁴⁴⁴ Cécile Michel, “Calculer chez les marchands Assyriens du début du IIe millénaire av. J.-C.”, *CultureMATH*, Juin 2006, s. 11.

⁴⁴⁵ C. Michel, *a.g.m.*, 2011b, s. 89.

⁴⁴⁶ Eleanor Robson, *Mathematics in Ancient Iraq: A Social History*, Princeton University Press, United Kingdom 2008a, s. 134.

⁴⁴⁷ C. Michel, *a.g.m.*, 2011b, s. 90.

⁴⁴⁸ C. Michel, *a.g.m.*, 2011b, s. 85-86.

Aslında okuma-yazma öğrenmek için çıraklık kurumu Asur'da başlatılmış olmalıdır. Her ne kadar küçük erkek çocukları babalarıyla çalışmak için Asur'dan Anadolu'ya gitmeden önce kâtiplik eğitimine tabi tutulmuşlarsa da bu tür eğitimlere ait kanıtlar enderdir. Bu kanıtlardan biri tüccar Puşuken'in ailesine aittir. Puşuken'in en büyük oğlu annesiyle birlikte Asur'da yaşarken erkek kardeşlerinden biriyle birlikte yazmayı ve saymayı öğrenmiştir. Babasına yazdığı bir mektupta şunlar kayıtlıdır: “*Bildiğin gibi, kâtiplik sanatını öğreniyoruz. Öğretmenim için bana bir giysi yolla*”. Eski Asur nüfusunun önemli bir bölümünün yazı yazabildiğinden yola çıkarak çocukların eğitimine önem verildiğini söyleyebiliriz. Zaten çok fazla seyahat ettikleri ve bu esnada yanlarında her an bir kâtip bulunamayacağı için tüccarlar kişisel mektuplarını çoğunlukla kendileri yazmış olmalıdırlar. Aynı şekilde tüccarın Asur'da yaşayan eşinin ve çocuklarının da mektup yazabildiği hatta bazı tüccarların eşlerinin kocalarının işlerini takip ettikleri açık bir şekilde bilinmektedir. Bu sebeple ailenin çocukları iyi eğitim almış birer kâtip olmaktan ziyade daha çok okuma-yazma ve ticaretle gelişen hesaplama işlerinin yürütüldüğü bir yaşam alanı içinde eğitilmiş olmalıdırlar. Yine çivi yazısı işaretlerinin daha önceki dönemlere göre zaman içerisinde sadeleşmeye başlaması, Eski Asurca hece listesinin oldukça basit ve sınırlı olması (*130 hece işareti ve yaklaşık 30 kadar logogram*), “*Ünlü-ünsüz-ünlü*” sırasını içeren çok az sayıda ağır hece işaretinin olması da Asur toplumunda okuma-yazma işini bir hayli kolaylaştırmıştır⁴⁴⁹.

1.5.4. Eski Asur Hukuk Belgelerinde Çocuk Hakları

1.5.4.1. Eski Asur'da Hukukun İşleyişi

Eski Mezopotamya'da oluşturulan Sumer ve Akad kanunları, bu coğrafyada yaşayan halkların hukuksal düzenlemelerini ortaya çıkarmıştır. Kralların ülkelerinde adaleti sağlamak için oluşturdukları kanunlar ise tabletlere ya da stel adı verilen dikili taş levhaya yazdırılmıştır⁴⁵⁰. Ancak diğer dönemlerde olduğu gibi Eski Asur Devleti'ne ait herhangi bir kanun steli bulunamamıştır. Bununla birlikte tüccarların çeşitli meselelerinden bahseden Kültepe metinlerinde *kīma awāt naruā'im* “*dikili taşın (stelin) hükmü gereğince*” tabirinin yer alması kanunların yazılı olduğu bir stelin Eski Asur'daki varlığına delil olarak gösterilmektedir⁴⁵¹. Ayrıca Kültepe metinlerinde çeşitli

⁴⁴⁹ C. Michel, *a.g.m.*, 2008, s. 354.; C. Michel, *a.g.m.*, 2011b, s. 87.

⁴⁵⁰ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 94.

⁴⁵¹ Hüseyin Sever, “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen “*Kīma awāt naruā'im*” Tabiri ve Değerlendirilmesi”, *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, C. XXXIV, S. 1-2, 1990'dan ayrı basım, Ankara 1990, s. 256-

meselerden özellikle borç ve miras yüzünden Asur'daki ve Anadolu'daki koloni mahkemelerine başvuran birçok insanın varlığı da bilinmektedir⁴⁵². Yine Asurlu tüccarların aralarında meydana gelen anlaşmazlıkların çözümünde en yetkili makamın Asur'da bulunduğu da anlaşılmaktadır. Zira tüccarların aralarında meydana gelen anlaşmazlıklar Anadolu'da Kaniş kârumu tarafından karara bağlanamazsa konu daha üst ve yetkili merci olan Asur'a sunulmuştur. Burada alınan karar Anadolu'ya Kaniş Karumu'na gönderilerek meselenin çözümü sağlanmıştır⁴⁵³.

Eski Mezopotamya hukuk geleneğinde krallar ülkelerindeki adaleti sağlamak için çıkardıkları kanunları tanrının emirleri ile yaptıklarını ifade ederek hukuki düzenlemelerde dini bir yaklaşım sergilemişlerdir. Bu durumun izlerini Eski Asur hukuk metinlerinde de görmek mümkündür. Hakikaten dini bir bakış açısıyla tanrı Asur, Asur kralını toplumda adaleti sağlamakla görevlendirmiştir. Kral, kanunlar çerçevesinde Asur halkının Anadolu'da ve Asur'daki haklarının koruyucusu kabul edilmiştir⁴⁵⁴. Bunlarla birlikte kanunlardaki din olgusu yemin etme ve şahit gösterme ile doğrudan bağlantılıdır. Eski Mezopotamya'da hukukun işleyişinde yemin etmek de önemli bir yer tutmaktadır. Başta Tanrı Aşşur'un sembolü veya kılıcı önünde olmak üzere Asur şehri ve Asur kralı üzerine yemin edilmiştir⁴⁵⁵.

Sonuç itibariyle Asurlu tüccarlar boşanma, nafaka, kan parası, miras paylaşımı, köle satışı, borç tahsilatı, ticarethanenin devri, kâr paylaşımı gibi çeşitli konularda ortaya çıkan sorunları mahkemeye başvurarak çözüme kavuşturmuşlardır⁴⁵⁶.

1.5.4.2. Eski Asur Boşanma Belgelerinde Çocuğun Durumu

Kültepe tabletlerinde yer alan boşanma belgeleri çoğunlukla Asurlu tüccarlarla evlenen Anadolu kadınlara aittir. Ayrıca evlenen yerli erkek ve kadınlara ait boşanma

263.; Klaas R. Veenhof, "In Accordance with the Words of the Stele: Evidence for Old Assyrian Legislation", *Chicago-Kent Law Review*, Vol.70, 1995, s. 1717-1744.

⁴⁵² Hasan Ali Şahin, "Anadolu'daki Eski Asur Koloni Mahkemeleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2006, s.122.

⁴⁵³ Salih Çeçen, "Kültepe Metinlerinde Bulunan Yeni Waklum Mektupları", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, C. 34, S. 1-2, 1990'dan ayrı basım, Ankara 1990, s. 35-36.; Esmâ Öz, "Kültepe Kazılarında Ele Geçen Waklum Mektupları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 16, 2011, s. 346-354.

⁴⁵⁴ Thomas Hertel, "Eski Asur'da Hukuk ve Adalet", *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 136.

⁴⁵⁵ Hasan Ali Şahin, "Kültepe Metinlerine Göre Eski Anadolu ve Asur'da Yemen'in Anlamı", *History Studies/ Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012a, s. 413-422.

⁴⁵⁶ H. A. Şahin, *a.g.m.*, 2006, s. 138.

belgeleri de bulunmaktadır⁴⁵⁷. Eşlerin boşanma işlemleri evlilikte olduğu gibi mahkeme ve şahitler huzurunda gerçekleştirilmiştir. Bazı boşanma belgelerinde kadına bir miktar nafaka verildiği, çocukların bakımının ve velayetinin kimde olacağı belirlendiği anlaşılmaktadır.

İki Asurlu arasında gerçekleşen boşanma işlemi Kaniş kârumunun verdiği karar ile yapılmıştır. Aşşur-amāru ve karısı Zibezibe'ye ait bu boşanma belgesinde şunlar kaydedilmiştir: “*Kaniş kârumu hükmünü verdi: Ennum-Aşşur'un oğlu Aşşur-amāru, Aşur-bēli'nin kızı Zibezibe'yi boşadı ve onun boşanma parası olarak 1 mina gümüşü Aşşur-amāru karısı Zibezibe'ye verdi. Onun 3 çocuğu Aşşur-amāru'ya dönecek. Zibezibe, Aşşur-amāru ya da 3 çocuğu için itirazda bulunmayacak. Sin ayı, Awilia'nın limumluğunda*”⁴⁵⁸. Belgeye göre anneye 1 mina ayrılma ücreti ödendiği için çocukların velayeti babaya verilmiştir. Söz konusu belgedeki uygulama Asur toplumunda ataerkil yapının tipik bir örneğidir. Zira buradaki boşanma tek taraflıdır ve erkek kadını boşamıştır. Bilindiği üzere Anadolu'da ticaret yapan Asurlu tüccarlar arasındaki ailevi sorunların çözümü Asur hukukuna göre ve Kaniş kârumu tarafından verilen kararlarla sağlanmıştır⁴⁵⁹. Bu durumu belgedeki bir ayrıntıdan da doğrulamak mümkündür. Nitekim Asurlu bir tüccarın kızı olarak kaydedilen Zibezibe'nin yerli bir ad taşıması annesinin yerli bir kadın olduğunu göstermektedir. Ancak kadın Asurlu bir erkeğin kızı olduğu için meselede Kaniş Kârumu karar vermiştir⁴⁶⁰.

1.5.4.3. Eski Asur Borç Belgelerinde Çocuğun Durumu

Kültepe metinlerinde yapılan tarihleme sistemi Asur usulünde uygulanmıştır. Bu sistem içerisinde “hamuştum” beş günlük süreyi yani haftayı “limum” da bir yılı kapsamıştır. Aylar ise, bilinen on iki ay ismi ile ifade edilmiştir⁴⁶¹. Bilindiği üzere Asurlu tüccarlar gerek kendi aralarında gerekse Anadolu halkı ile olan ticari ilişkilerinde borç alıp vermişler, bunu da belirli kurallar çerçevesinde yapmışlardır. Ticaretin ana unsurlarından biri olan faiz işlemleri de çeşitli uygulamalarla düzenlenmiştir. Kaniş Kârum'u tarafından belirlenen faiz oranlar aylık ödemeli yıllık (%30)'dur ve bu oran yalnızca kârum dairesine bağlı olan Asurlu tüccarlar arasındaki

⁴⁵⁷ A. Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın- On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 90.

⁴⁵⁸ H. A. Şahin, *a.g.m.*, 2012b, s. 2902.

⁴⁵⁹ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 109-110.

⁴⁶⁰ E. Bilgiç, *a.g.m.*, 1951, s. 236.

⁴⁶¹ Salih Çeçen, L. Gürkan Gökçek, “Kültepe Tabletlerinde Yerli Tarihleme Usûlleri”, *Hayat Erkanal'a Armağan- Kültürlerin Yansıması*, (ed.) A. Erkanal Öktü vd., Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 218.

alışverişlerde geçerlidir⁴⁶². Yerli halkın borç belgelerindeki faiz oranı ise aylık ödemeli yıllık (% 60)'dır. Borçluların yerli olduğunu gösteren belgelerde daha yüksek oranlarda (% 80,% 90, %100 ve % 135) faiz alındığı hatta çok istisna da olsa aylık (% 50) faiz uygulandığı da görülmektedir⁴⁶³. Bu şartlar altında ticari ilişkilerde bulunan Asurlu tüccarlar ve Anadolu halkı borçlarına karşılık eşlerini ve çocuklarını alacaklılara rehin bırakmak hatta onları köle olarak satmak zorunda kalmışlardır⁴⁶⁴. Borçları yüzünden tedirgin olan ailelerin durumu bazı metinlerde açıkça görülmektedir: “*Mannum-kī-Aššur ve Uşur-ši-İštar'a (özellikle) Mannum-kī-Aššur'a Puzur-Adad şöyle söylüyor: Bendeki 1 ½ talent bakır için adresime yazma! Evime devamlı yazıyorsun ve ailemi korkutup duruyorsun!*”⁴⁶⁵.

Yine belgelerin birçoğunda alınan borcun geri ödenmesinde borçlu kişinin tüm aile üyeleri sorumlu tutulmuştur. Muhtemelen borçlu kişinin ölümü durumunda alacaklılar herhangi bir mağduriyet yaşamamak için bu yolu uygulamışlardır. Belgelerde bu durumu belirletmek için ise “*i-qaqqad šalmišunū ù kīnišunū rakis/ gümüş sağ ve daim olanların başına bağlanmıştır*” ifadesi kullanılmıştır⁴⁶⁶.

1.5.4.4. Eski Asur Miras Belgelerinde Çocuğun Durumu

Asurlu tüccarların miras paylaşımı hakkında bilgi veren çok sayıda mektup ve mahkeme tutanağı olmasına rağmen tam bir vasiyetname özelliğine sahip belge çok azdır. Söz konusu belgelerin tamamı da Kaniş'te yaşayan Asurlu tüccarlara aittir⁴⁶⁷. Elimizdeki bilgilerden anlaşıldığına göre Asurlu bir tüccara ait vasiyetnamenin açılması için gerektiğinde 3 yıl beklenmektedir. Bu durum tüccarların yürüttüğü ticarî faaliyetlerle yakından alakalıdır. Zira özellikle vadesi dolmamış borçların ödenmesi, alacakların tahsili, ticarî ortaklıkların feshi ve varislerin hepsinin bir araya toplanması

⁴⁶² Hasan Ali Şahin, “Asurlu Tüccarların M.Ö. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Faiz Uygulaması”, *Belleten*, C. LXIX, S. 255, Ankara 2005, s. 426.

⁴⁶³ Sebahattin Bayram, “Kültepe'den Bir Borç Senedi, Bunun İptaline Ait İkinci ve Mahkemeye İntikal Ettiğine İlişkin Üçüncü Bir Belge”, *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri*, Ayrı Basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, s. 133-134.

⁴⁶⁴ K. R. Veenhof, J. Eidem, *a.g.e.*, 2008, s. 110.; Klaas R. Veenhof, “Old Assyrian Period”, *A History of Ancient Near Eastern Law*, Vol. 1, (ed.) Raymond Westbrook, Brill, Leiden-Boston 2003b, s. 455, 468-469.

⁴⁶⁵ Emin Bilgiç, Sebahattin Bayram, *Ankara Kültepe Tabletleri II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 65.

⁴⁶⁶ Emin Bilgiç, Hüseyin Sever, Cahit Günbattı, Sebahattin Bayram, *Ankara Kültepe Tabletleri I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 18,67-68.; Klaas Veenhof, “Old Assyrian Period”, *Security for Debt in Ancient Near Eastern Law*, (ed.) Raymond Westbrook and Richard Jasnow, Brill, Leiden-Boston- Köln 2001, s. 148-152.

⁴⁶⁷ İrfan Albayrak, “Eski Asurlu Tüccarların Miras Bırakma Anlayışları”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 35, 2013, s. 109.

gibi birçok meselenin halledilmesi gerekmiştir. Tüm bu meseleler çözülüp mirasın paylaşımı için gerekli şartlar oluştuğunda ise vasiyetin gereğini yerine getirmekle görevli kişinin (*bēl šīmtim*) varisler tarafından yemin etmeye zorlanamayacağı, zorlayanın ise mirastan çıkarılacağı ifade edilmiştir⁴⁶⁸. Asurlu tüccarlardan kalan vasiyetnamelerin ilk satırları da “*ŞA (Şahıs Adı) šīmti bētī-šu (ša ālim^(ki) / Kaniš) išimma* “*ŞA (Asur’daki / Kanişteki) evinin kaderini (vasiyetini) belirledi (yaptı)*” şeklinde kalıp bir cümle ile yazılmıştır⁴⁶⁹.

Bazı metinlerde mirasın mevcut bir vasiyete göre paylaşılması hakkında açıkça bilgi bulunmaktadır: “*Onlar şehrin yeminini ettiler ve biz babalarının vasiyetine göre yaptık (hareket ettik)... Geriye kalan hem tahılı, hem (de diğer miras) hissesini babalarının vasiyetine göre paylaşacaklar*”. Ayrıca tüccarın ölümünden sonra aile üyelerinin ya da meslektaşlarının birbirine gönderdiği bazı mektuplarda geçen “*Elālī ölmüştür. O, vasiyetini etmedi*” gibi ifadeler de tüccarın ardından bir vasiyet bırakıp bırakmadığı hakkında bilgi vermektedir⁴⁷⁰.

Asurlu tüccarların vasiyetnameleri okunduktan sonra kimi zaman doğrudan mal paylaşımı yapılmıştır. Ancak kimi zaman mirasa konu olan malların öncelikle gümüş olarak değerinin belirlendiği ve paylaşımın ona göre yapıldığı da görülmektedir. Yine vasiyetnamelerden edindiğimiz bilgilere göre tüccarların mirasçıları arasında bulunan eşi ve rahibe olan kız çocukları diğer varislere oranla ön planda tutulmuştur. Eski Mezopotamya miras hukukunun bir geleneği olarak ailenin en büyük oğlu da diğer erkek kardeşlere göre mirastan daha fazla pay almıştır⁴⁷¹. Bu çerçevede Puşuken’in rahibe kızı Ahaha, Amur-İstar’ın rahibe kızı, İli-bāni’nin rahibe kızı Ahātum babalarına ait miras meselelerini içeren belgelerde erkek kardeşleriyle birlikte kendi paylarına düşen miras hakları kaydedilmiştir. Bunların dışında tüccarların rahibe unvanını taşımayan kızları da aile şirketinin birer üyesi ve varisi olarak babalarının mirasından hisselerini erkek kardeşleriyle birlikte almışlardır⁴⁷².

⁴⁶⁸ İrfan Albayrak, “Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu’da Miras Anlayışı”, *Anadolu’nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul’da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangel, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 78, İstanbul 2011, s. 142.

⁴⁶⁹ İrfan Albayrak, “Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu’da Miras Anlayışı”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38. ICANAS)*, C.6, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 14/1, Ankara 2012, s. 139.

⁴⁷⁰ İrfan Albayrak, “Kültepe’den Yeni Bir Vasiyetnâme”, *Archivum Anatolicum*, C. 4, Ankara 2000, s. 4.

⁴⁷¹ İ. Albayrak, *a.g.m.*, 2011, s. 143.

⁴⁷² Hasan Ali Şahin, “Eski Asur Hukuku’nda Kız Çocukların Baba Mirasından Payı”, *Kadın-Women 2000*, C.VI, S. 2, 2005, s. 37-50.

Tüccar İli-bāni'ye ait vasiyet belgesinde oğullarının ve rahibe kızının mirastaki paylarını şöyle düzenlemiştir: “İli-bāni evinin kaderini (vasiyetini) şöyle belirledi (yaptı): 1 talent 12 mina kalayla ilgili Menānum'un oğlu Šu-İstar'daki tablet, 1 ½ talent bakırla ilgili Salimānum'un oğlu İli-rēi'deki tablet, 1 ½ mina gümüşle ilgili İbni-ilī ve oğlu Ennum-Aššur'daki tablet (olmak üzere) bütün bu (alacağa dair) tabletler rahibe kızım Ahātum'undur. Geriye kalan ister Asur'daki İsterse Anadolu'daki tabletlerim olsun oğullarımın hepsinindir ve rahibe kızımın [payı] (onlara) geri kalmıştır. Kaniš'teki ev karım Lamašši'nindir. Oğullarımdan kimse Lamašši'ye karşı hukuken itiraz etmeyecek. Kaniš'teki tabletlerimden 1 ½ mina gümüşle İlgili kaçak” tabletimi... Lamašši'ye verecek. İya ve İküppiya yılda 6'şar mina bakırı kızım Ahātum'a verecekler. Oğullarımın hepsi borcuma karşı duracaklar. Bir kardeş diğeri olmaksızın ister Asur'da isterse kırsalda (Anadolu'da) tabletlerimi açamayacak. (Oğullarım) kurbanlarının göğüs etinden Ahātum'a verecekler. Mührümü İya alacak. Vasiyetimin uygulayıcısını yemine sevk eden, mirastan çıkarılacaktır. Ayrıca borcu kendisi ödemek zorunda olacaktır. İküppiya'nın tuttuğu 1 mina takdis gümüşümle, İya ve İküppiya ticaret yapacaklar. Kızım Ahātum'un takdis (gümüşü) de onlarındır. Onlar (İçin) bağıştır...”⁴⁷³. Bir mahkeme tutanağı olan Kt. 2001/k 325 (a/b)19 numaralı metinde ise rahibe kız Ziki'nin eniştesi ve kız kardeşi ile birlikte yaşayacağı, onun yiyecek ve süslenme giderlerinin karşılanacağı belirtilmiştir. Ziki'ye kötü davranılması durumunda babası Šalim-Aššur'dan kalan ve kendine ait ne kadar mal varsa alarak kardeşlerine gidebileceğine karar verilmiştir. Devamında erkek kardeşlerin dış bölgedeki küçük evi alacakları, Ziki'ye ilk üç yıl boyunca 1 şubatum kumaşını ve 1 šitrum kumaşı verecekleri, üç yıldan sonra kumaşların yerine yıllık 1/3 mina gümüş verecekleri de kaydedilmiştir. Ayrıca belgenin sonunda Ziki'nin ölümünden sonra malların erkek kardeşlerine intikal edeceği ifade edilmiştir⁴⁷⁴.

Hem Asur'da hem Kaniš'te evi olan tüccar Agua'ya ait vasiyet belgesinde mallar mirasçılar eşi, oğlu Šu-Bēlum, bayan Ab-šalim (ikinci eş ya da kızı) ve diğer oğulları arasında paylaştırılmıştır. Buna göre Šu-Bēlum muhtemelen en büyük oğul sıfatıyla mirastan en büyük payı almıştır. Agua'nın diğer oğullarından biri olan Abi-ilī kesin bir ibare olmasa da ailenin ortak bütçesinden 10 mina gümüş almıştır. Bu 10 mina

⁴⁷³ İ. Albayrak, *a.g.m.*, 2012, s. 140.

⁴⁷⁴ İrfan Albayrak, “...Onlarla Oturacak, Yiyecek ve Yağlanacak/...uşbat aklad u paššat iştişunu”, *Archivum Anatolicum*, C. 7, S. 1, Ankara 2004, s. 9-12.

gümüşü geri öderse kardeşleri ile mirası paylaşacaktır. Aksi takdirde mirastan çıkarılacağı belirtilmiştir⁴⁷⁵.

Asurlu tüccarların ölümlerinden sonra malların paylaşımı konusunda bazı anlaşmazlıkların ortaya çıktığı ve bu yüzden mahkemeye başvurulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bazı belgelerde babalarının ölümünden sonra kardeşlerin kendi paylarına düşen miras hakkının sıkı birer takipçisi oldukları görülmektedir. Baba mirasının paylaşımı hususunda iki kardeşin davranışını gösteren I 705 numaralı metinde şunlar kayıtlıdır: “*Babamızın vasiyetine (göre); Kaniş’teki ev, hizmetliler ve mobilya bana (aittir). Geriye kalan (hisse) için geleceğim (ve) Kaniş’teki evimi gözden geçireceğim, sonra (eğer bir şeyler eksikse) seni arayacağım*”⁴⁷⁶.

1.5.4.5. Eski Asur Belgelerinde Evlat Edinme

Anadolu’da Kaniş’te ortaya çıkarılan birkaç evlat edinme belgesi yerli halka aittir. Bu nedenle Kaniş’teki tüccar arşivlerinde Asurlulara ait bir evlat edinme sözleşmesi bulunmamıştır⁴⁷⁷. Asur’da ise evlat edinme sözleşmesinin bir örneği olan belgede muhtemelen çocuksuz olan Asurlu çift köle bir erkek çocuğunu azat ederek onu evlat edinmişlerdir. Evlat edinilen oğul anne ve babaya saygı gösterdiği sürece mal ve mülkün mirasçısı olacak, baba onu tekrar köle yapmak istediğinde ağır para cezası ödeyecektir. Buna karşılık evlatlık alınan oğul ebeveynlerini rahatsız edecek davranışlarda bulunursa ve onları reddederse evden kovularak köle olarak satılacaktır⁴⁷⁸.

Söz konusu evlat edinme sözleşmesinin tamamı şöyledir: “*Puhā’nun oğlu Etel-pī-Ammurum, kölesi olan Šamaš-rabi’yi azat etti. Šamaš-rabi, babası Etel-pī-Ammurum ve annesi Ahātu yaşadığı sürece onlara destek olacak ve onlara itaat etmek için özenli olacak. Babası Etel-pī-Ammurum ve annesi Ahātu’nun ölümünden sonra 18 iku’luk tarım arazisini ve bir öküzü alacak. Eğer Etel-pī-Ammurum onu köle olarak geri alırsa, 2 mina gümüş ödeyecek. Eğer Šamaš-rabi, Etel-pī-Ammurum ve Ahātu’yu reddederse ve (onların) yanından ayrılırsa o (köle gibi) gümüş karşılığında satılacak. Onların hiçbiri başka iddiada bulunmayacaklarına dair Tanrı Aššur, Tanrı Adad ve kral Šamši-Adad’a yemin ettiler*”⁴⁷⁹. Yine Eski Asur’un son dönemlerine tarihlendirilen ve henüz

⁴⁷⁵ İ. Albayrak, *a.g.m.*, 2011, s. 144.

⁴⁷⁶ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 115.

⁴⁷⁷ Klaas R. Veenhof, “Old Assyrian and Ancient Anatolian Evidence for the Care of the Elderly”, *The Care of The Elderly in The Ancient Near East*, (ed.) Marten Stol, Sven P. Vleeming, Brill, Leiden-Boston- Köln 1998, s. 123.

⁴⁷⁸ K. R. Veenhof, *a.g.m.*, 2003b s. 455-456.; K. R. Veenhof, *a.g.m.*, 1998, s. 123.

⁴⁷⁹ R. Paulissian, *a.g.m.*, 1999, s. 24-25.

yayınlanmamış belgede evlat edinilen oğul ailenin mirasçısı yapılmakta, kendisine en büyük oğul gibi mirastan iki katı pay alma sözü verilmektedir⁴⁸⁰.

1.5.5. Orta Asur Dönemi

Eski Asur Devleti MÖ 1500'lerden itibaren Hurri-Mitanni Devleti'nin hakimiyetine girmiş ve bu süreç MÖ 14. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. Eski Önasya tarihinde, Amarna Çağı'ndaki (MÖ 1400-1350) başlıca büyük devletler başta Mısır olmak üzere; Babil, Hurri-Mitanni ve Hitit devletleridir. Devrin sonlarına doğru ise kral Asur-uballit ile birlikte Asur Devleti büyük devletler arasındaki yerini alacaktır⁴⁸¹. Öyle ki Asur-uballit Mısır kralı IV. Amenofis'e gönderdiği mektupta 'biraderim' şeklinde hitap ederek onunla kendisini eşit gördüğünü göstermektedir. Kral aynı mektupta Mısır kralı dışında Hurri-Mitanni kralıyla aynı seviyede olduğunu vurgulamıştır. Asur-uballit'in bu tutumlarına rağmen güneyde Babil hala önemli bir güç olarak varlığını korumuştur. Bunun farkında olan Asur-uballit kızını Babil kralı Burnaburiaş ile evlendirerek devletin güney sınırını kontrol altına almıştır. Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın Hurri-Mitanni Devleti'ni kendisine bağlaması ise Asur'un işini kolaylaştırmıştır. Zira hem Mitanni topraklarındaki bu siyasi boşluk hem de Asur-uballit'den sonra tahtta çıkan kudretli krallar Asur'un yükselişine katkı sağlamışlardır⁴⁸². Orta Asur Krallığı, I. Adad-nirari'den (1307-1275) itibaren Kuzey Suriye ve Güney Mezopotamya içlerine kadar genişleyerek bölgenin en güçlü devleti olmuştur. Asur yazıtlarında I. Adad-nirari'nin Babil ve Hititlerin vasalı olan Hanigalbat (Hurri-Mitanni) üzerine seferler düzenleyerek siyasi nüfuzunun genişlediğinden bahsedilmektedir. I. Adad-nirari'den sonra yerine geçen I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) Hurri-Mitanni Devleti'ni yıkararak bu bölgeyi Asur ülkesinin bir parçası haline getirmiştir. Ayrıca buradaki geniş kitleleri başka topraklara göç etmeye zorlayarak bölge güvenliğini sağlamıştır. Salmanassar bunların dışında Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde yaşayan Uruatri ve Nairi kabileleriyle (Urartu Devleti'nin temeli olan kabileler) savaşmıştır⁴⁸³. Asur kralı I. Tukulti-Ninurta Dönemi'nde (MÖ 1244-1208) ise kuzey ve doğudaki dağlara doğru sorun çıkararak yaylacı göçerlere karşı güvenliği sağlamak, bakır gibi (kuzeydeki) hammaddelere ulaşmak ve doğu vadilerindeki küçük devletleri vergiye bağlamak için kapsamlı seferler yapılmıştır. I. Tukulti-Ninurta

⁴⁸⁰ K. R. Veenhof, *a.g.m.*, 2003b, s. 456.

⁴⁸¹ E. Memiş, *a.g.e.*, 2007a, s.186-187.

⁴⁸² L. G. Gökçek, *a.g.e.*, 2015, s. 81-84.

⁴⁸³ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 132-133.

tarafından Babil kralı V. Kaştiliaş yenilgiye uğratarak Babil ülkesi Asur'a bağlanmıştır⁴⁸⁴. I. Tukulti-Ninurta'nın iktidarının sonlarına doğru Önasya dünyasında MÖ 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başları arasında olmak üzere iki aşamada gerçekleşen Ege Göçleri yaşanmıştır. Kıtık ve toprak yetmezliği gibi nedenlerle başlayan Ege Göçleri sonunda Anadolu'da Hitit İmparatorluğu, Güney Mezopotamya'daki Kaslar Sülalesi ve iyice zayıflamış olan Hurri-Mitanni Devleti tarih sahnesinden silinmişlerdir. Aynı dönemde, Babil'in kuzeyinde bulunan Asur Devleti ise, bulunduğu coğrafi mevkiinin uzaklığı dolayısıyla Ege Göçleri'nin yıkıcı etkisinden kurtulmuştur⁴⁸⁵. Ancak dönemin şartları gereği küçülmekten kurtulamayan Asur, kral I. Assur-reş-işi (MÖ 1132-1115) ile birlikte yeniden toparlanmaya başlamışsa da bu kez batıdan gelerek bütün Mezopotamya'yı etkileyen Arami göçlerinin baskısı altına girmiştir. Asur kralı yazıtlarında birçok kez Ahlamu Aramileri'ne karşı seferler yaptığını ve onları yendiğini söylemekle birlikte Arami baskısı gittikçe artmıştır⁴⁸⁶. Orta Asur Devleti I. Tiglat-pileser'in (MÖ 1114-1076) saltanatıyla yeniden bir yükselme dönemine girmiştir. I. Tiglat-pileser yazıtlarında Fırat nehrinin karşı tarafına yani Aramiler üzerine 28 sefer yaparak onları yendiğini, Muşki kavmini bozguna uğrattığını, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Nairi halkı üzerine seferler yaparak büyük ganimetler kazanmakla övünmüştür. Özellikle Anadolu ve Kuzey Suriye yaptığı seferler neticesinde Asur'u hem askeri hem de ekonomik alanda bölgenin en güçlü devleti haline getirmiştir. I. Tiglat-pileser yazıtlarında Aramiler'e karşı zaferler kazandığını belirtse de Asur için Arami sorunu sürekli devam etmiştir. Kralın ölümünden sonra devlet bir çöküş sürecine girmiştir. Kendisinden sonra tahtta çıkan krallar döneminde de Arami sorunu çözülememiş, Asur Devleti Yukarı Mezopotamya'daki topraklarının tümünü kaybetmiş, Asur, Ninive, Erbil ve Kilis çevresiyle sınırlı bir ülke halini almıştır⁴⁸⁷.

Orta Assur Dönemi'nde başlatılan yıllık (annal) yazma geleneği ise Asur krallarının gerçekleştirdiği tüm bu siyasi faaliyetlerin kronolojik bir biçimde anlaşılmasını sağlamıştır. Yine Orta Asur Kralları elde ettikleri ganimetler ve nüfus nakillerinden sağladıkları işgücü olanaklarıyla, başkent çevresinde ve eyaletlerde büyük inşa projelerini de yaşama geçirmişlerdir⁴⁸⁸. Orta Asur Dönemi'nde, Asur toplumunu

⁴⁸⁴ A. Kuhrt, *a.g.e.*, 2013, s. 465- 467.

⁴⁸⁵ E. Memiş, *a.g.e.*, 2007a, s. 191.

⁴⁸⁶ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s.136.

⁴⁸⁷ L. G. Gökçek, *a.g.e.*, 2015, s. 111- 119.

⁴⁸⁸ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 137-138.

Eski Asur Dönemi'ndeki Asur ticari kent devletiyle sınırlı olmaktan çıkaran birçok köklü gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan en önemlisi de kral Assur-uballit'in Kuzey Irak'ın tamamında kalıcı denetim kurarak bölgenin belli başlı pek çok şehrini ve önde gelen tarım arazilerini kuzey ve doğudaki topraklarına katmış olmasıdır⁴⁸⁹. Aslında Asur toplumu devletin militarizminden çok etkilenmiştir. Asur hâkimiyetindeki pek çok tarımsal alan bir hizmet karşılığında işletilmek üzere devlet tarafından erkeklere ve ailelerine verilirken, fethedilen yerlerden Asur'a sürgün edilen birçok insan (Kuzey Suriye halkı) kamusal projelerde ve tarımsal alanda çalıştırılmıştır⁴⁹⁰. Asur toplumunun kültürel katmanları ise Sumer Erken Hanedanlar Dönemi'nden başlamak üzere Hurri-Mitanni Dönemi'ne ve şüphesiz Babil Dönemi'nden fazlasıyla etkilenmiş ve kendi kimliğini ortaya çıkarmıştır. Asur'un yerel kültürel mirasına Hurri-Mitanni Dönemi ağırlıklı olarak teknolojik ve sosyal katkılar sağlarken Babil Dönemi de kâtiplik okulu, edebiyat ve din alanında önemli katkılar yapmıştır. Orduda savaş arabaların etkin biçimde kullanılması, saraya ait cam eşyalar, çanak-çömlek, zarif Asur mühürleri, törensel silahlar, kuyumculuk, siyasi ideoloji, din ve büyük anıtsal mimariler de Asur kültürünün başlıca unsurları olmuştur⁴⁹¹.

1.5.5.1. Orta Asur'da Aile

Orta Asur toplumunda evlilik gerçekleşmeden önce diğer Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi nişan uygulamasının varlığıyla karşılaşmaktayız. Nişanın hangi şartlarda ve hediyelerle yapıldığı ise Orta Asur Kanunları'nda bazı düzenlemelerle netleştirilmiştir. Kanunun 30. maddesinde nişan hediyeleri kız evine götürülmüş bir erkeğin aile içindeki durumundan bahsedilmektedir. Buna göre erkeğin kardeşi ölmüşse onun karısı ile evlenmesi gerekmektedir. Nişanlı olduğu kızın babası da isterse bu durumu kabul ederek kızını onlara gelin verecek, istemezse yiyecekler dışında aldığı kalay, gümüş, altın hediyeleri erkek tarafına geri verecektir. Kanunun 31. maddesinde ise nişanlı bir kızın ölmesinden bahsedilmektedir. Kızın babası başka kızları varsa ölmüş kızının yerine onlardan birini damat adayına verecek, bunu yapmak istemezse hediye olarak verdiği gümüşü erkek tarafından geri alacak, diğer hediyeler tahıl, koyunlar ve yenilebilir şeyleri istemeyecektir. Yine nişanla alakalı 32. madde ise kızı, baba evinde oturması ya da kayınpederinin evine yerleşmiş olmasına bakılmaksızın

⁴⁸⁹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, 2013, s. 475.

⁴⁹⁰ Marc Van De Mieroop, *A History of the Ancient Near East*, Blackwell Publishing, Oxford 2007, s. 182-183.

⁴⁹¹ Mario Liverani, *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Routledge, London-New York 2014, s. 355-357.

kocasının borç, suç ve günahından sorumlu tutmaktadır⁴⁹². Kanunun 33. ve 43. maddelerinin muhtevassından Orta Asur toplumunda diğer Eski Yakındoğu toplumlarında olduğu gibi levirat uygulamasının olduğu anlaşılmaktadır: “Eğer bir kadın babasının evinde oturuyorsa, kocası ölmüş ve eğer çocuğu yoksa kayınpeder, gönlünün istediği oğluna onu verecektir. ... Eğer isterse kayınpederine karılık için gidecektir (kayınpeder onu kendine eş olarak alacaktır). Eğer kocası ve kayınpederi ölmüş ise ve çocuğu yoksa o bir duldur. İsteddiği yere gider” . Anlaşıldığı üzere kocası ölmüş çocuklu kadın kayınpederin ailesinden biriyle evlenmek zorunda bırakılmış aynı durumdaki çocuksuz kadına ise istediği kişiyle evlenebilme hakkı verilmiştir⁴⁹³. Kanunun 43. maddesi de hem erkek çocukların evlilik yaş sınırını ortaya koymakta hem de levirat uygulamasına işaret etmektedir: “Eğer bir adam, ister (kızın) başına yağ dökmüş olsun, ister nişan hediyeleri getirmiş olsun, koca olarak vereceği oğlu ölmüş veya kaçmış olursa geri kalan oğulları arasından en büyüğünden, on yaşında olan en küçük oğluna kadar kızı istediğine verecektir. Eğer baba ölmüşse, kızı vereceği oğul da ölürse, ölü oğlunun on yaşında bir oğlu varsa (bu kızı bu çocuk) alacaktır. Fakat torunlar on yaşından küçükse, kızın babası isterse kızını (küçüklerden) birine verebilir, isterse aralarındaki karşılıklı hediyeleri geri verirler. Eğer oğlu yoksa ne aldıysa, kıymetli taşlar ve yiyecek olmayanlar hariç, hepsini geri verecektir...”⁴⁹⁴. Bütün bu uygulamalar diğer Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi Orta Asur toplumu tarafından da nişan hediyelerinin ve çeyiz önemsendiğini hatta kanun çerçevesinde evlilik şartlarının korunduğunu göstermektedir.

Aslında Orta Asur Dönemi’nde aile yaşamı sadece kanun maddelerindeki düzenlemelerde yer almaz. Asur’da kamusal alanlarda ve kişisel evlerde ortaya çıkarılan arşivlerde de aile yaşamı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Örneğin büyük aile arşivlerinden biri üç nesile (Riș-Nabû, İddin-Kube ve Kidin-Adad) aittir. Arşivdeki belgelerin büyük bir çoğunluğu borç belgelerinden olmuştur ve teminat şartı da genellikle tarladır. Belgelerin iyi tespit edilmiş ikinci grubu da tarla satın alma ile ilgilidir. Sonuç olarak aile farklı yollarla taşınmaz mallar edinmiştir⁴⁹⁵. Asur’daki idari arşivlerinden biri ise Assur-aha-iddina’nın ailesine (Assur-aha-iddina, oğlu ve torunu) aittir. Arşivde büyükbaba Assur-aha-iddina hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak

⁴⁹² M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 250- 251.; M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 164-165.

⁴⁹³ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 106.

⁴⁹⁴ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 253.

⁴⁹⁵ Olof Pedersen, “Private Archives in Assur”, *State Archives of Assyria Bulletin/ (SAAB)*, Vol. I/1, Roma 1987, s. 50.

oğlu Melisah, Salmaneser Dönemi'nde Mezopotamya'nın kuzeyindeki Nahur kentinin valisidir. Melisah'ın oğlu Urad-Šerua da babasının resmi görevini üstlenmiş, ya da muhtemelen benzer bir görevde yer almıştır. Sonuç olarak arşivdeki bazı metinler kuzey eyaletlerinde yüksek görevliler olarak onların resmi faaliyetleriyle ilgilidir. Bu dönemlerde taşra yönetim sistemine çok önem verildiği, fethedilen eyaletlere Asurlu bir ailenin tayin edildiği ve yöneticiliğin babadan oğula geçebileceği de anlaşılmaktadır. Ayrıca birkaç özel belgede büyükbaba Assur-aha-iddina'nın beş talent kalay ödeyerek bir ev satın aldığı görülmektedir. Bu durum aile yaşamının Asur merkezinde de var olduğuna işaret edebilir. Zaten ailenin kamusal ve kişisel belgeleri kesin bir biçimde ayrı ayrı arşivlenmemiş ve ailenin kuzeyde kamu görevine ilişkin belgeler de Asur'daki evlerinde bulunmuştur⁴⁹⁶. Tell al Rimah'da ortaya çıkarılan belgelerde özellikle kırsal kesimde yaşayan ailelerin iş durumu hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Burada bulunan aile arşivi dört nesile kadar uzanabilir. Sonraki iki neslin üyeleri olan Ilu-naşir ve çocukları da belgelerin çoğunda alacaklı olarak görünmektedir. Tahıl, kalay ve sarımsak gibi küçük ölçekte borç/kredi veren bu aile üyeleri ticaretle uğraşmaktadır. Arşivdeki belgelerde Kidin-ilāni ve onun kardeşlerine, Erīb-ilu'nun kızı Takla-şemati'nin oğullarına Ilu-naşir tarafından verilen bir borçtan bahsedilmektedir. Belgede geçen Erīb-ilu ise geniş bir ailenin üyesidir. Kendilerine ait aile arşivinde altı nesil boyunca varlıkları tespit edilebilmiştir: Athi-nada'nın oğlu Erīb-ilu, Erīb-ilu'nun oğlu Haburraru, Haburraru'nun oğlu Šādanu-ašarēd, Šādanu-ašarēd'in oğlu Mušēzib-Adad, Mušēzib-Adad'ın oğlu Nahiš-šalme. Yine arşivdeki belgelerden ailenin bütün üyelerinin kentsel ve kırsal kesimdeki müşterilere borç tahıl vermek suretiyle iş yaptıkları anlaşılmaktadır⁴⁹⁷.

Asur (Qalat Šerqat)'da ortaya çıkarılan arşivlerde ise personel listeleri ve bu personellere verilen tayın/maaş miktarlarını gösteren belgeler bulunmuştur. Bu belgeler hem bireylere hem de ailelere verilen tayınları gösteren listelerden oluşmuştur. Aileyle ilgili olanlarda hane reisinin adı ve mesleği tam olarak yazılırken, diğer aile üyeleri şu sırayla yazılmıştır: eş/ anne/kız kardeşler ve çocuklar. Bütün bu insanların çalışma kapasitesi ve yaş sınıflandırması ise şöyle yapılmıştır: işçi/çalışma yaşı (*ša šipri (ulak)/*

⁴⁹⁶ J. Nicholas Postgate, "Administrative Archives From The City Of Assur In The Middle Assyrian Feriod", *Cuneiform Archives and Libraries*, (ed.) Klaas R. Veenhof, Papers Read at the 30e Rencontre Assyriologique Internationale Leiden, 4-8 July 1983, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul, 1986, s. 177-178

⁴⁹⁷ J. Nicholas Postgate, "Business and Government at Middle Assyrian Rimah", *The Land of Assur and the Yoke of Assur: Studies on Assyria 1971-2005*, Oxbow Books, Oxford 2007, s. 319-320.

ša kukulli (eğitmen?), *çırak* (erkek/talmidu, kız/talmittu), genç çocuk (erkek/tariu, kız/tarittu), küçük çocuk (erkek-kız/pirsu), süt çocuğu (erkek-kız/ša zīzi). Bu sınıflandırmaya göre *MVA 10: 8–10* adlı belgede aile üyeleri “*Abī-ilī’nin oğlu Adad-mudammīq; meslek/okçu, karısı, genç oğlu (tariu), küçük oğlu (pirsu), oğlu (ša kukulli), kızı (ħarimtu/fahiše), süt erkek çocuğu (ša zīzi), genç kızı (tarittu), küçük kızı (pirsu); 2 emār 3 sūt 5...*” şeklinde kaydedilmiştir. Aile üyelerinin isimlerinden sonra aldıkları tahıl miktarları⁴⁹⁸ listeye yazılmıştır: *MVA 52: 7'-13'* “(isim kırık) *X’in kızı Aħātī-tābat, karısı Mīna-ēpiš-ilu, oğlu Mannu-uba’a[. . .]; 1 emār 8 sūt 5 qa arpa*”⁴⁹⁹.

Orta Asur Dönemi’nde de ailenin en önemli geçim kaynağı olan toprağın işletilmesi (ilku⁵⁰⁰/tumar) belirli bir sistem içinde gerçekleştirilmiştir. Askeri fetihler nedeniyle sürekli savaşta bulunmak zorunda olan erkeklerin aileleri çoğu kez zor durumda kalmıştır. Toprağın işletilmesinden öncelikli olarak sorumlu olan erkeklerin savaşta esir alınması karısı ve çocuklarının yaşam şartlarını olumsuz etkilemiştir. Hatta bu durum fetihler sebebiyle sık tekrarlanmış olmalı ki Orta Asur Kanunları’nda konuyla ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

Kanunun 45. maddesinde tumarın nasıl kullanılabileceği şu şekilde açıklanmıştır: “Eğer bir kadın evlenmişse, kocasını düşman alırsa, (kadının) kayınpederi ve oğlu yoksa, iki yıl kocasına sadık kalacaktır. Bu iki yıl içinde eğer yiyeceği yoksa gidip söyleyecek; O kadın sarayın himâyesi altındadır....onu besleyecektir. (O kadın) onun işini yapacaktır. Eğer bir işçi karısı ise onu besleyecek, işini yapacaktır. Eğer kocası, kendi şehrinde tarla veya bir bîtu’yu (ev) tumar, zeamet olarak işlediği için, kadın, hâkimlere gelip yiyeceğim yok derse, hâkimler, tarlayı tumar olarak kullandığı şehrin büyüğüne soracaklar. Tarlayı ve evi kadının geçimi için iki yıllığına alacaklar ve kadına vereceklerdir. (Kadın) orada oturacak ve sözleşmesini yazacaklar, iki yıl dolduğunda dilediği kocayla oturmağa gidecek... Eğer sonraki günlerde kaybolmuş olan kocası

⁴⁹⁸ Belgelerde “emār, sūt, qa” hacim ölçüleri geçmektedir. “1 emār/emāru/ANŞE (eşek yükü)= 10 sūtu=80/ 100 litre, 1 sūtu/ (GİŞ.)BÁN= 10 qû=8/10 litre, 1 qa/q(a)û/ SĪLA=0.8/ 1 litre” bkz. J. Nicholas Postgate, *Bronze Age Bureaucracy: Writing and the Practice of Government in Assyria*, Cambridge University Press, 2013, s. 55-56.

⁴⁹⁹ Jaume Llop, “The Families in the Middle Assyrian Administrative Texts from the “Big Silos” of Assur (Assur M 8)”, *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes et images, Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale, (Paris, July 6-9, 2009)*, (ed.) Lionel Marti, Winona Lake- Indiana 2014, s. 443-447.

⁵⁰⁰ J. Nicholas Postgate, “Land Tenure in the Middle Assyrian Period: A Reconstruction”, *The Land of Assur and the Yoke of Assur: Studies on Assyria 1971-2005*, Oxbow Books, Oxford 2007, s. 2-26.; J. Nicholas Postgate, “Ilku and land tenure in the Middle Assyrian Kingdom: a second attempt”, *The Land of Assur and the Yoke of Assur: Studies on Assyria 1971-2005*, Oxbow Books, Oxford 2007, s. 112-121.

yurda dönerse dışardan biriyle evli olan karısını alacaktır. Sonraki kocasına doğurduğu evlatlara dokunmayacaktır. Sonraki kocası onları (evlatları) alacaktır. Kadının bütün geçimini karşılamak üzere bir yabancıya verilen (kiralanan) tarlaya ve bitü'ya gelince: Eğer kralın hizmetine (yeniden) girmediyse, verildiği fiyattan aynen ödeyecek ve alacaktır. Eğer (kiralayan adam) dönmediyse ve başka bir memlekette öldüyse, kral onun evini/ve tarlasını nereye (kime) isterse verecektir”⁵⁰¹. Anlaşıldığı üzere geçim kaynağı olan toprak aileler için çok önemlidir. Hammurabi Kanunu’ndan bildiğimiz gibi bir erkek çocuğu olan kadının tımar üzerindeki hakları devam etmiştir. Ancak burada bahsedilen kadın çocuksuzdur ve belirli bir süre bekleme şartından sonra evlenebilmesine izin verilmiştir. Ancak ataerkil yapının bir uzantısı olarak önceki kocasına geri dönüp-dönmeme konusunda kendisine bir seçenek sunulmamıştır. Bununla birlikte diğer Mezopotamya toplumlarında olduğu Orta Asur toplumunda da annenin konumu önemini korumuştur. Zira kanununun 46. maddesinde babanın ölümünden sonra öz ve üvey ayırımı yapılmaksızın annenin bakımından bütün çocuklar sorumlu tutulmuştur: “Kocasını ölen bir kadın, kocasının ölümünde evinden çıkmazsa, (ayrıca) eğer kocası ona hiçbir şeyi yazıyla yazmamışsa, çocuklarının evinde istediği yerde oturacaktır. Kocasının çocukları onu besleyeceklerdir. Onun yiyeceğini ve içeceğini, sevdiği bir geline yapıldığı gibi, koruyacaklar. Eğer (adamın) sonraki karısı ise ve (kendi) evlatları yoksa (kocasının) çocuklarından biriyle beraber oturacak, müştereken onun geçimini temin edeceklerdir. Eğer kendi oğulları varsa ve önceki eşinin oğulları onu beslemeye razı değillerse, kendi çocuklarından istediği birisinin yanında oturacaktır. Onu besleyecek olanlar kendi evlatları olacak ve onların işlerini yapacaktır. Eğer kocasının oğulları arasından onunla evlenen biri varsa, ona bakacak olan onunla evlenen olacaktır. (Kendi) çocukları onu beslemeyecektir.” Maddenin son kısmında yer alan ifade de ise Orta Asur toplumundaki levirat uygulaması dikkat çekmektedir⁵⁰².

1.5.5.2. Orta Asur’da Çocukların Eğitimi

Orta Asur kralları askeri ve politik açıdan büyüklüklerini göstermek ve uluslararası çağın (Armarna Çağı) diğer krallarıyla eşitlik iddiasını desteklemek için edebi bir geleneğe ihtiyaç duymuşlardır⁵⁰³. Esasen Orta Asur kralları ile bağlantılı olan ve MÖ 12. yüzyılın başlarında tarihlenen çivi yazılı metinlerin içeriği de bunların Babil

⁵⁰¹ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 253-254.; M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 170-171.

⁵⁰² Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 120.

⁵⁰³ N.Veldhuis, *a.g.e.*, 2014, s. 351-352

kökenli olduklarını göstermiştir. Bu noktada Asurlu kâtipler Babil'in edebi ve bilimsel geleneğini benimseyerek onu kendi kültürel kimliklerine uyarlamışlardır. Öyle ki, kral kâtibi Ninurta-uballissu bu stratejiyi başarabilmek için kendine bir yol belirlemiş, Tanrı Enlil ve oğlu Ninurta'ya ev sahipliği yapan Babil şehri Nippur'a ait yazılı geleneği Asur coğrafyasına demirlemeye çalışmıştır. Ninurta-uballissu Nippur geleneklerini Asurlular'a uygun hale getirmek için Asur ve Enlil tanrılarının kimliklerini bağdaştırmayı kullanmıştır. Babil mirasını benimseyerek onu titizlikle muhafaza eden Asur bilginleri, daha önce kullanılanlardan farklı bir yazı tarzı sunarak onun içeriğini standart hale getirmişlerdir. Böylece Babil mirasını koruyarak onu başka bir şekle dönüştürmüşlerdir.⁵⁰⁴ Bu dönüşümün sağlanmasında muhtemelen kâtiplerin ayrı bir yeri olmuştur. Nitekim Orta Asur kraliyet kâtipleri ve onların çocukları tarafından kopyalanan metinler bu dönemde bilgi aktarımının nasıl gerçekleştiğini, kâtiplerin hangi türde kaynakları kullanarak eğitildiklerini kısmen de olsa ortaya çıkarmıştır.

Orta Asur Dönemi'nde Eski Mezopotamya eğitim sisteminin önemli bir parçası olan sözlüksel tabletlerin büyük çoğunluğu Asur başkentinde bulunmuş ve bu tabletler MÖ 13. ve 12. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Sözlüksel tabletlerin içeriğini *işaret listeleri: (S^a, Diri, Ea ve Aa), konularına göre ayrılmış kelime listeleri: (Ur₅-ra, Lú, Ki-ulutin-bi-še₃ (ana ittišu), tanrı listeleri), acrographic listeler: (Kagal, Izi), Nabnitu ve Erimhuş, Emesal Kelimeleri: (ritüellerde kullanılan ağıt türlerini içeren Sumerce kült kayıtları) ve dilbilgisi listeleri* oluşturmuştur. Şibaniba (Tell Billa)'da bulunan sözlüksel tabletlerin özellikleri de bölgenin eski okul gelenekleri ile saray kâtiplerinin yeni eğilimleri arasında bir noktada yer almıştır⁵⁰⁵.

Diğer taraftan Orta Asur kraliyet kâtiplerinden günümüze ulaşan tabletler eğitim için kullanılan bu kaynakların bazılarını onaylar durumdadır. Orta Asur Dönemi'nde önemli görevlerinden biri de öğretmenlik olduğu anlaşılan bu kâtipler ile çocukları şunlardır: *Marduk-nādin-aḥḥē (kral kâtibi/Asur'da bir evin kurucusu), Rībātu (kral kâtibi), oğlu Aššur-šumī-ašbat (sarayda kâtip), Ninurta-uballissu (kral kâtibi), oğulları Bēl-aḥa-iddina, Marduk-balāssu-ēriš, Sîn-šuma-iddina (kıdemsiz/genç kâtip), Sutī'u (kral kâtibi), oğlu Kidin-Sîn (kıdemsiz/genç kâtip), Aššur-ittūšunu (kâtip), oğlu Marduk-*

⁵⁰⁴ Niek Veldhuis, "Domesticizing Babylonian Scribal Culture in Assyria: Transformation by Preservation", *Theory and Practice of Knowledge Transfer*, (ed.) W.S. van Egmond, W.H. van Soldt, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Lieden 2012, s. 11,17.

⁵⁰⁵ N. Veldhuis, *a.g.e.*, 2014, s. 317-351.

kabit-ahhēšu (kıdemsiz/genç kâtip)⁵⁰⁶. Söz konusu kâtiplerden Ninurta-uballissu'nun oğullarına (*tupšarru şehru*) ait tabletlerde dikkat çeken en önemli nokta iki kardeş Marduk-balāssu-ēriš ve Bēl-aḥa-iddina'nın birbirlerinin çalışmalarını kontrol etmesidir. Bu dönemde kâtiplerin eğitimi hakkındaki bilgi eksikliği göz önüne alındığında, bu kardeşlerin “*tupšarru şehru*” sıfatıyla kâtiplik mesleğinde hâlâ öğrenme sürecinde oldukları mı? ya da mesleki kariyerinin başında olan bir kâtibi mi temsil ettikleri açık değildir. Ancak elimizdeki metinler usta kâtiplerin çalışmalarıyla karşılaştırıldığında çivi yazısı yazmak için herhangi bir yetersizlik olduğuna işaret etmemektedir. Zira mevcut tabletleri de bir eğitim çalışması değil kütüphane kopyaları olarak görürsek bu kâtiplerin eğitimlerinin zirvesinde olduğu düşünülebilir⁵⁰⁷. Ninurta-uballissu'nun oğullarının kopyaladığı materyaller de *işaret listeleri*: (*Ea 1, Ea 2, Aa 3/1, Diri3, Diri3*), *kelime listeleri*: (*Ura 3, Ura 5, Kagal 2, Kagal A, Kagal B, Nabnitu 4, Ki-ulutinbiše 3, Ki-ulutinbiše 6, Ki-ulutinbiše 7*), *edebi ve dinsel*: (*Nininsina'ya şarkı, Lugal-e, Angim*) ve *astronomi* ile ilgili metinlerden oluşmuştur⁵⁰⁸.

Elimizdeki bilgilerden anlaşıldığı üzere kâtiplerin öğrencileri genellikle kendi çocukları olmuştur. Ancak Aššur-ittūšunu gibi kral kâtibi olmayanlar da öğrenci eğitmiştir. Yine de böyle bir durum için son karar kral tarafından verilmiş olmalıdır. Bütün Orta Asur kral kâtipleri aynı zamanda birer öğretmendir ve kâtip ailelerin hepsi genel olarak yeni nesil kâtipler yetiştirmeyi amaç edinmiştir. Kral kâtibi Marduk-nādin-ahhē'nin kendisi de bir öğretmen sıfatı taşımış, evi de bir okul gibi vazife görmüş olmalıdır. Eski Babil Dönemi'nden itibaren öğretmen başına düşen öğrenci sayısı muhtemelen iki ile dört kişi arasında sınırlı kalırken tam zamanlı bir eğitim yaklaşık (belki de en az) on yıl sürmüş olmalıdır. Dolayısıyla bir öğretmen toplam 20 öğrenci yetiştirebilmiştir. Ancak bu sayı hem şehrin hem de sarayın ihtiyacını karşılamak için yeterli olmamıştır. Bu yüzden şehirde daha fazla öğretmenin varlığı (kâtip Aššur-ittūšunu gibi) düşünülebilir. Ama herhangi bir kâtip ile kral kâtibi tarafından öğrencilere verilen eğitimin aynı seviyede olmadığı, kral kâtibi tarafından verilen eğitimin bir ayrıcalık taşıdığı da açıktır. Bununla birlikte Asur okul metinlerinden veya

⁵⁰⁶ Frans A. M. Wiggermann, “A Babylonian Scholar in Assur”, *Studies in Ancient Near Eastern World View and Society Presented to Marten Stol on the Occasion of his 65th Brithday*, (ed.) R.J. Van der Spek, Bethesda-Maryland 2008, s. 209-210.

⁵⁰⁷ Klaus Wagensooner, “A Scribal Family And Its Orthographic Peculiarities On The Scientific Work Of A Royal Scribe And His Sons”, *The Empirical Dimension of Ancient Near Eastern Studies/ Die empirische Dimension altorientalischer Forschungen*, (ed.) Gebhard J. Selz, Klaus Wagensooner, Wiener Offene Orientalistik, Wien 2011, s. 649.

⁵⁰⁸ N. Veldhuis, *a.g.m.*, 2012, s. 17-20.

Asur'da bulunan Orta Babil metin kopyalarından hiçbiri Marduk-nādin-aḥḥē'nin evi ile alakalı değildir. Yine sınırlı sayıdaki öğrenci göz önüne alındığında Marduk-nādin-aḥḥē'nin evi için ayrıcalıklı bir alana (okul binası gibi) gerek olmadığı anlaşılabilir. Bu yüzden de evin büyüklüğü kentteki diğer kamu görevlilerinin evine benzer biçimde yapılmış olmalıdır⁵⁰⁹.

1.5.5.3. Orta Asur Hukukunda Çocuk Hakları

1.5.5.3.1. Orta Asur Kanunları'nda Çocuk Hakları

Asur Kanunları Asur'da dokuz parça halinde ortaya çıkarılmıştır. Kanunlar kral I. Tiglat-pileser tarafından kopya ettirilmiş ve bazı ilâveler yapılarak tamamlanmıştır. Çağdaş hukukî vesikalarla karşılaştırıldığında bunların aslının MÖ 2450-2250 yılları arasında başka bir kral tarafından düzenlendiği tespit edilmiştir. Kanunla ilgili diğer altı parça yanında özellikle üç metin birbirinin tamamen aynısı değildir ve farklı kopyalardan oluşmuşlardır. Buna göre birinci A metni 59, B 20 ve C metni 11 madde içermektedir. Tarih kaydı ise A metni üzerinde bulunmaktadır⁵¹⁰. A metninin başlıca konusu kadın ile ilgili suçlar ve kadınların mülkiyet hakları hakkındadır. B metninde ise miras, tarım ve sulama ile ilgili durumlarından bahsedilmektedir. C metninde genel olarak teminat (depozito) ve yeminlerle ilgili düzenlemeler yer almaktadır. Daha küçük ve daha az korunabilmiş olan diğer 6 tablette, bunların okunabilen kısımlarından, hırsızlık, çobanlar, sorumluluk, deniz taşımacılığı kuralları, tanrıya küfür, iftira, miras ve sulama ile ilgili oldukları düşünülmektedir⁵¹¹. Orta Asur Kanunları'nda çocukla ilgili konulara gelince bunlar çocuk düşürtme cezaları, miras, evlat edinme ve rehin tutulma gibi durumlardan oluşmuştur.

1.5.5.3.1.1. Orta Asur Kanunları'nda Çocuk Düşürtme Cezaları

Orta Asur Kanunları'nda A tabletinde özellikle kadınları ilgilendiren detaylı hükümler yer almıştır. Diğer Mezopotamya kanunlarında olduğu gibi kadının annelik hakkı gözetilmiş ve gebe kadına verilecek zararlar çocuk düşürtme cezaları ile önlenmeye çalışılmıştır. Bu konuda uygulanan cezalar da maddi bir bedel ve can davası şeklinde olmuştur. Ayrıca kendi isteğiyle çocuğunu düşüren kadına son derece aşağılayıcı bir ceza verilmiştir.

⁵⁰⁹ F. A. Wiggermann, *a.g.m.*, 2008, s. 210-211.

⁵¹⁰ E. Bilgiç, *a.g.m.*, 1963, s. 114

⁵¹¹ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s.103-104.

Kanunun 21. maddesinde şiddet uygulayarak gebe bir kadının çocuk düşürmesine sebep olmanın cezası 2 *biltu* (*talent*) 30 mana kalay vermek, 50 defa sopayla vurulmak, bir bütün ay kralın işini yapmaktır. Kanunun 50. maddesinde ise çocuk düşürtme cezası şöyle uygulanmıştır: “Eğer bir adam, (diğer) bir adamın karısını döver ve çocuğunu düşürtürse, çocuğu düşürten adamın karısına çocuk düşürtecekler. Adamın karısına yaptığını ona da yapacaklar. Cenin için bir can ödenecek. Eğer ilk çocuğu düşen kadın ölürse (döven) adamı öldürecekler, Cenin için can ödeyecektir. Eğer o kadının kocasının oğlu yoksa ve onun karısını dövdülürse ve bundan dolayı çocuğunu attıysa (düşürdüyse), onu döveni öldürecekler ve eğer düşen kız çocuğu ise (yalnız) can ödeyeceklerdir”⁵¹². Burada yer alan cezalar Sami hukuk geleneğinin bir devamı olarak kısasa kısas hükümleriyle verilmiştir. Kadının ilk gebeliği olması ve ölmesi, ailenin erkek çocuğunun olmaması gibi durumlar da cezai yaptırımları etkilemiştir.

Yine kanunun 51. ve 52. maddeleri çocuk düşürtme cezaları ile ilgilidir. 51. maddeye göre ilk kez gebe olan bir kadının çocuğunu ona vurarak düşmesine sebep olmanın cezası 2 *biltu* (*talent*) kalay vermektir. 52. maddeye göre ise bir fahişeye vurarak çocuğun düşmesine sebep olanın cezası suçlu kişiye kadına vurduğu kadar vurulması ve suçunun karşılığında bir can ödemesidir⁵¹³. Kanunun 53. maddesinde ise kadının kendi isteğiyle çocuk düşürmesi ve bunun ispat edilmesi durumunda verilen ceza onu kazığa çakmak ve gömülmemesini sağlamaktır. Hatta kadının düşük yaptığı sırada ölmesi bile bu ceza şeklini değiştirmemekte, kadın kazığa çakılmakta ve gömülmemektedir⁵¹⁴.

1.5.5.3.1.2. Orta Asur Kanunları’nda Miras İntikalinde Çocuk Hakları

Orta Asur Kanunları A tabletinin 25. ve 26. maddeleri dul bir kadının miras hakkı ile ilgili hükümler içerirken, kocanın oğulları ve kardeşlerinin mirasla olan bağlantısını da ortaya çıkarmaktadır. 25. maddeye göre kocası ölmüş ve çocuğu olmayan kadın, kocasının sağlığında kendisine vermiş olduğu hediyeleri almaktadır. Ancak kocasının mirası, onun (ölen kocanın) erkek kardeşlerine geçmektedir. 26. maddede ise “Eğer bir kadın kendi babasının evinde oturuyorsa ve kocası ölmüşse, kocasının erkek çocukları varsa, kocasının ona taktığı değerli hediyeleri (erkek

⁵¹² M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 248, 255.

⁵¹³ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 255.

⁵¹⁴ M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 174.

çocuklar) alacaklar. Eğer kocasının oğlu yoksa o (kadın) bu değerli şeyleri kendisi alacaktır” denilmektedir. Dolayısıyla erkek çocukların baba mirasında birinci derecede hak sahibi oldukları, annenin de çocuklara göre ikinci planda kaldığı açıkça anlaşılmaktadır⁵¹⁵. Bununla birlikte annenin çeyizi Orta Asur toplumunda da önemini korumuş, çeyizin miras olarak kadının çocuklarına verileceği kanunun 29. maddesiyle kesin bir karara bağlanmıştır. Yine annenin sosyal sınıflar içindeki konumu çocukların babalarından kalan mirası alabilmeleri konusunda ayrı bir önem taşımıştır. Konuyla ilgili olarak 41. maddede şu hükümler yer almıştır: *“Eğer bir adam esirtu⁵¹⁶’unu örtmek isterse, beş ve altı arkadaşını oturtup onların önünde onu örtecek ‘o benim karımdır’ diyecek, o, onun karısı olacaktır. Adamların önünde örtülmeyen ve kocası(nun kendisine) ‘bu karımdır’ demediği esirtu, eş değildir, esirtu’dur. Eğer adam ölürse, örtülü karısının evlatları yoksa esirtu’ların evlatları (öz) evlattırlar ve hisselerini alacaklardır”*⁵¹⁷. Böylece mirasın çocuklara intikali hususunda kocanın, cariyenin konumunu herkese açık bir şekilde kesinleştirmesi ve adamın diğer karısının çocuk sahibi olamaması belirleyici olmuştur. Örtünmemiş, yani eşliğe kabul edilmemiş cariyelerden doğan çocukların durumunu ise maddenin içeriğinden anlamak mümkün değildir. Ancak bunların köle statüsüne sahip olmaları kuvvetle muhtemeldir⁵¹⁸.

Orta Asur Kanunları B tabletinde ise kardeşler arasında baba mirasının nasıl paylaşılacağı ilk dört maddede bazı hükümlerle düzenlenmiştir. Birinci maddede en büyük erkek çocuğa baba mirasından iki hisse seçme hakkı tanınmıştır: *“[Eğer kardeşler, babalarının evini bölüşürlerse] büyük oğlan mülkten [bahçelerden kuyulardan] iki hisseyi [kendi hissesi gibi] seçecek ve alacaktır. Kardeşleri birer birer sonradan seçecek ve alacaklardır. İşlenmiş (?) her bir tarlanın ve emeklerinin ürününü küçük oğlan seçip, bölecek, büyük oğlan bir hisse seçip alacaktır; fakat ikinci hisse için kardeşleri ile birlikte kura çekecektir”*⁵¹⁹. İkinci madde miras ve adam öldürmekle ilgilidir. Buna göre kardeşlerden biri adam öldürürse öldürülen kişinin yakınlarına suçluyu öldürme, affetme ya da onun mirasını alma hakları tanınmıştır.⁵²⁰ Üçüncü maddede ise, kardeşleri ile mirasını taksim etmemiş olan bir şahsın, büyük bir hainlik yapıp kaçması (memleketi terk etmesi) durumunda, onun miras hissesinin kralın

⁵¹⁵ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s.119-120.

⁵¹⁶ “cariye, nikâhsız eş”, bkz. (CAD, E), s. 336.

⁵¹⁷ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 250,253.

⁵¹⁸ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 121.

⁵¹⁹ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 256.

⁵²⁰ M. Roth, *a.g.e.*, 1997, s. 176.

tasarrufuna geçeceği belirtilmektedir⁵²¹. Dördüncü maddeyle de kardeşler arsında ortak mirasın birbirlerini mağdur etmeden nasıl kullanacakları karara bağlanmıştır: “Eğer kardeşler, bölüşülmemiş bir tarlanın müşterek sahibi iseler, aralarından bir kardeş tohum eker... tarlayı sürerse, başka bir kardeş gelip, kardeşinin tarlasının tohumundan ikinci defa alırsa, suçlanıp ispat ederse, tarlayı işleyen kardeş gelince hissesini alacaktır”⁵²².

1.5.5.3.1.3. Orta Asur Kanunları’nda Evlat Edinme

Orta Asur Dönemi’nde ortaya çıkarılan hukuki belgeler içerisinde evlat edinme sözleşmeleri de bulunmuştur. Bunlar diğer dönemlerde bulunan sözleşmeler ile aynı özelliklerde yazılmıştır. Evlat edinilen kişi anne ve babaya saygı gösterecek, onların bakımını üstelenecek, görevlerini yerine getirdiği sürece mal ve mülkün mirasçısı olacaktır. Anne- babanın evlatlığı reddetmesi veya evlat alınan çocuğun onları reddetmesi hususunda taraflar maddi bir bedel ödemekle yükümlü tutulmuştur. Yine ceza olarak evlatlık alınan çocuğun köle olarak satılması da söz konusudur⁵²³.

Orta Asur hukuki belgelerinde (KAJ), iki evlat edinme sözleşmesi bunlara benzer içerik ve amaçla düzenlenmiştir. KAJ 1 numaralı belgede kardeşler arasında evlatlık almadan bahsedilmiştir. Azukiia, kardeşi Annii’a’nın oğlu Gimillu’yu evlat edinecektir. Gimillu amcasına bir baba gibi saygı gösterecek bunun karşılığında bir oğulun sahip olduğu tüm hakları elde edecektir. Hem gerçek babanın hem de evlatlık edinen babanın kardeş olduğu açıktır. Çünkü sözleşmede her ikisi de Šamaš-ameri’nin oğulları olarak tanımlanmıştır. KAJ 6 numaralı belge ise buna paralel bir işlemin yapıldığını göstermekte, Nâqidu amcası tarafından evlat edinilmektedir⁵²⁴. KAJ 2 numaralı belgede ise bir kız zengin bir adam tarafından evlatlık alınmıştır. Belgeye göre evlat edinen adam kıza kötü davranmayacak ve onu tıpkı kendi kızınıymış gibi evlendirecektir⁵²⁵. Orta Asur Kanunları’nda evlat edinme ile ilgili olarak sadece bir madde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kanunun 28. maddesi dul bir kadının yeniden evlenerek kocasının evine beraberinde getirdiği çocuğunun bu evde evlatlık gibi büyümesi ve miras paylaşımının nasıl olacağını belirlemektedir: “Eğer dul bir kadın, bir

⁵²¹ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 122-123.

⁵²² M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 256.

⁵²³ Sophie Lafont, “Middle Assyrian Period”, *A History of Ancient Near Eastern Law*, Vol. 1, (ed.) Raymond Westbrook, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 539-540

⁵²⁴ Hillel A. Fine, “Two Middle-Assyrian Adoption Documents”, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 46, No. 4, 1952, s. 205.

⁵²⁵ S. Lafont, *a.g.m.*, 2003, s. 541.

adamın evine girerse, oğlunu bebek (olarak) beraberinde getirdiyse, (çocuk) onu karılığa alanın evinde büyüdüyse, fakat evlatlık vesikası yazılmamışsa, onu büyütenin evinden hisse almayacak, borç yüklenmeyecek, öz babasının evinden kendine düşen hisseyi alacaktır".⁵²⁶ Görüldüğü üzere evlatlık edinme sözleşmesinin yapılması her iki taraf açısından önemini korumuştur.

1.5.5.3.1.4. Orta Asur Kanunları'nda Rehin Tutulmada Çocuğun Durumu

Orta Asur toplumunda aile reisleri borçlarına karşılık eşlerini ve çocuklarını alacaklılara rehin bırakmak hatta onları köle olarak satmak zorunda kalmışlardır. KAJ 41'de borçlunun oğulları, KAJ 16, 46 ve 61'de borçlunun çocukları, TR 3021'de borçlunun kız kardeşi ve kızı rehin olarak alacaklıya bırakılmıştır⁵²⁷.

Orta Asur Kanunları'nın C+G tabletinin ikinci ve üçüncü maddeleri de borç karşılığında rehin tutulan çocuklarla ilgilidir. İkinci maddeye göre rehin tutulan çocukların başka bir adama satılması durumunda verilecek ceza şöyledir: *"Eğer bir adam ister bir adamın oğlu, ister bir adamın kızı olsun para karşılığı veya rehin olarak onu evinde oturtuyorsa, onu ikinci bir adama para karşılığında verirse (satarsa) veya evinde oturan herhangi ikinci bir adama verirse ve bu ispat edilirse parasından eli kalkacak (alacak hakkı kalmayacak), onun karşılığını, kıymetine göre mülk sahibine verecektir, sopa yiyecek, 20 gün süreyle kralın hizmetini yapacaktır"*. Üçüncü madde ise rehin tutulan çocukların başka bir memlekete satılmasında uygulanacak ceza ile ilgilidir: *"Eğer bir adam, para karşılığı veya rehin olarak evinde oturttuğu ister bir adamın oğlunu veya ister bir adamın kızını, başka bir memlekete para karşılığı verirse (satarsa) ve suçlanıp, ispat edilirse, parasından eli kalkacak (alacak hakkı kalmayacak), onun karşılığını kıymetine göre mal sahibine verecektir... sopa atacaklar, 40 gün süreyle kralın hizmetini yapacak, vermiş olduğu adam (kişiler), ikinci memlekette ölürse, can ödeyecektir..."*⁵²⁸

1.6. ESKİ MEZOPOTAMYA'DA ANNE-ÇOCUK SAĞLIĞI

1.6.1. Eski Mezopotamya'da Tıp Bilgisi

Medeniyet tarihinin hangi döneminde yaşadığına bakılmaksızın ölümsüzlük insanoğlunun en büyük arzularından birisi arayışı olmuştur. İnsanlar bu arzusuna

⁵²⁶ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 250.

⁵²⁷ Kathleen Abraham, "Middle Assyrian Period", *Security for Debt in Ancient Near Eastern Law*, (ed.) Raymond Westbrook, Richard Jasnow, Brill, Leiden- Boston- Köln 2001, s.175.

⁵²⁸ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 258-259.

ulaşmak için önce mitlerde ölümsüzlüğü aramış, gösterdiği çabanın yersiz olduğunu gördükten sonra da ölüme boyun eğmek zorunda kalmıştır. Ancak insan bu sefer de daha uzun yaşam sürmenin sırlarını araştırmaya koyulmuştur⁵²⁹. Bu noktada genç kalma veya uzun yaşama serüvenini ilk başlatanlar da Mezopotamyalılar olmuşlardır. Zira bu durum başta Gilgamiş Destanı'nda olmak üzere diğer Mezopotamya mitlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda Mezopotamya toplum ve bilim bünyesi bütünüyle irdelendiğinde mitsel düşüncelerin akışına paralel olmak üzere tıbbi çalışmaların da başladığı görülmektedir. Nitekim görünen o ki, tıp biliminin Mezopotamya'da erkenden ortaya çıkmasında en önemli etkilerinden biri ölümsüz olma ya da genç kalıp uzun yaşama isteğidir.

Eski Mezopotamya tıbbi “tabiplerin tıbbi” ve “müneccimlerin tıbbi” şeklinde iki alanda gelişim göstermiştir. Bedensel rahatsızlıkları belirli yöntemlerle yenmeyi ortaya çıkararak görgül tıp Mezopotamya'da MÖ 3. binyılın ilk yarısından itibaren hekimler tarafından uygulanmıştır⁵³⁰. Sumerce *A.ZU* “suyu bilen adam olarak”⁵³¹ adlandırılan hekime Akadcada *asû* denmiştir. Hekim (*Asû*), hastalıkları tedavi etmede özellikle bitkilerden elde ettiği ilaçları kullanmıştır. İlaçlar bitki adlarıyla (*şammû*) belirtilmiş, bitkiler taze, kurutulmuş, bütün ya da ezilmiş olarak hastaya verilmiş ve daha etkili olmaları için çoğu kez birbiriyle karıştırılmıştır. Tuz, taş gibi değişik mineraller ve kan, et, deri, kemik, gibi hayvansal ürünler için de aynı yöntem benimsenmiştir. Bu ilaçlarla ilgili oldukça büyük kataloglar hazırlanmış, ilaçların birbirinden ayırt edebilmesi için özel kullanım yerleri gibi yararlı bilgiler de belirtilmiştir. Hekimler saydığımız malzemeleri sıvılarda bekleterek, kaynatarak ya da losyon, merhem, lapa, hap (kaplanmış olsun ya da olmasın), fitil, lavman ve tampon gibi değişik biçimlerde hazırladıkları ilaçları hastalara vermişlerdir. Ayrıca tütsü, sargı, masaj, elle muayene ve diğer yöntemlerle doğrudan hasta bölgeleri hedef alan birçok hareket ve müdahale biçimi de geliştirmişlerdir⁵³².

Hekimler işlevleri yönünden rahiplerden ayrıldıkları gibi, ücret yönünden de rahip sınıfı ile bir tutulmamışlar, daha çok bir zanaatkâr sınıfı olarak kabul edilmişlerdir. Hekimlerin teknik bilgileri ve bunun dereceleri hakkında kesin

⁵²⁹ Ebru Mandacı Uncu, “Eski Mezopotamya’da Tıp”, *History Studies*, Vol. 5/5, 2013, s. 107.

⁵³⁰ Jean Bottero, *Eski Yakındoğu- Sümer'den Kutsal Kitap'a*, (çev: Adnan Kâhiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan), Dost Kitapevi, Ankara 2005, s. 168-169.

⁵³¹ Veysel Donbaz, “Mezopotamya ve Anadolu’da Eski Tıp”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, 20-23 Eylül 1993)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 324.

⁵³² J. Bottero, *a.g.e.*, 2005, s. 169.; Robert Paulissian, “Medicine in Ancient Assyria and Babylonia”, *Journal of Assyrian Academic Studies*, Vol. 5/1, 1991, s. 8-9.

bilgilerimiz bulunmasa da, ihtisas konuları olan yaraların sarılması ve tedavileri yanında kırıklarla bazı göz ameliyatları ile hacamat tarzında küçük kesip biçmeler neşterle yapılmıştır⁵³³. Ayrıca hekimlerin neşter kullandıkları Hammurabi Kanunu'nda yapılan düzenlemelerden açıkça anlaşılmaktadır. Bu hususta kanunun 218. maddesinde “*Eğer hekim, ağır yaralı adamın üzerinde bronz neşterle çalışıp adamın ölümüne sebep olursa veya adamın göz bölgesini bronz neşterle açıp, adamın gözünü kör ederse, (hekimin) bileklerini keseceklerdir*” denilmiştir. Buna karşın hastanın bir köle olması halinde hekime daha hafif bir ceza verilmiştir. Hammurabi Kanunu'nda hekimlerin hastaları iyileştirme ücretleri de hastanın hangi sınıfa ait olduğuna göre değişiklik göstermiştir. Hekimin *hür* sınıftan birini iyileştirilmesi 10 sheqel, *muškenum* sınıfından birini iyileştirmesi 5 sheqel, *köle* sınıfından birini iyileştirmesi ise 2 sheqel gümüş ile ücretlendirilmiştir⁵³⁴.

Eski Mezopotamya hekimleri görgül tıbbın bir getirisi olarak mantıksal bir çerçevede hastalıkları gözlemlemeye ve onlara uygun tedavi yöntemlerini geliştirmeye çalışmışlardır. Bu noktada hastanın rengini, genel görüntüsünü ve hareketlerini incelemişlerdir. Hastanın soluğunu ve bağırsak sesini dinlemişler, el ile dokunarak vücut ısısını ölçmüşler, hastanın nefesinin kokusuna bakmışlardır. Yine hastanın ağız, dil ve idrarının görüntüsü, gözlerinin nasıl görüldüğü gibi daha birçok durumu gözlemlemişlerdir⁵³⁵. Ancak bütün bu gözlemler hastalık nedenlerinin dinden bağımsız bir şekilde düşünülmesine etki edememiştir. Zira Mezopotamya insanına göre hastalıklar çoğunlukla günahların cezalandırılması için tanrıların veya tanrının temsilcisi olarak çalışan ifritlerin işleridir. Bu sebeple belirli ifritlerin özel hastalıklara neden olduğu düşünülmüştür⁵³⁶. Aslında tanrılar, insanlara hem hastalıkları veren hem de onlara şifa sağlayan kutsal güçlerdir. Örneğin Tanrı Ninutra ve eşi Tanrıça Gula/Ninisina tıbbın ve hekimlerin koruyucu tanrılarıdır. Yine Tanrı Ea, Tanrı Sin, Tanrı Marduk ve Tanrıça İştar da insanlara şifa verme hususunda önemli bir yer tutmuştur⁵³⁷. Mezopotamya'da hastalıklardan tanrılar aracılığıyla kurtulma düşüncesi de müneccimlerin tıbbını yani “*ašipu*”yu ortaya çıkarmıştır. Kötülük kovucu ya da büyücü olarak adlandırılan Ašipu'nun görevi bazı ritüelleri yerine getirerek kişinin

⁵³³ V. Donbaz, *a.g.m.*, 1999, s. 329.

⁵³⁴ Yusuf Kılıç, Fatih Erdem, “Eski Mezopotamya Hukûku'nda Meslekî Suçlara Verilen Cezalar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 7, 2015, s. 17-18.

⁵³⁵ E. Mandacı Uncu, *a.g.m.*, 2013, s. 110.

⁵³⁶ J. Black, A. Green, *a.g.e.*, 2003, s. 96-97.

⁵³⁷ A. Sayılı, *a.g.e.*, 1991, s. 416.

hastalanmasına sebep olan ifritleri uzaklaştırmaktır⁵³⁸. Aşıpu'nun uyguladığı tedavi ritüelleri ise büyü, dualar, libasyon (sıvı sunusu), hastanın üzerine elini koyma, ilaç tedavisinden (hastalıklara neden olan ifritleri kovmaya yönelik genellikle hoş gitmeyen kötü kokulu maddeler) oluşmuştur⁵³⁹. Hem Asû'nun hem Aşıpu'nun uyguladıkları yöntemin kökenleri bilinmese de Mezopotamya'nın uzun tarihi boyunca her iki yöntem bir arada yaşamıştır. Böylece bu uzun süreçte çoğu kez aynı hastaların başucunda kötülük kovucularla hekimler hastalıklara karşı birlikte mücadele vermişlerdir. Hatta zamanla tıpta kötülük kovmayla ilgili bazı akıldışı unsurlar, Aşıpu'ların yöntemlerinde ise tıbbi anlamda akla dayalı birçok unsur görülmüştür⁵⁴⁰.

Eski Mezopotamya tıbbının temelini oluşturan bu genel bilgiler bir yana bu coğrafyadaki tıbbi kayıtların tarihsel sıralamasını yapmak da mümkündür. Bilinen en erken tıbbi reçeteler Sumerlilerin III. Ur Hanedanı Dönemi'nde (yaklaşık MÖ 2000) Sumerce yazılmıştır⁵⁴¹. Bu reçeteler hastaların tedavisi için talimatlar içerirken metnin korunan bölümlerinde yazılı herhangi bir teşhis belirtilmemiştir. Bir tür tedavi kılavuzu da diyebileceğimiz söz konusu reçeteler muhtemelen hekimin (*A.ZU*) kullanımı için tasarlanmıştır. Tıpla ilgili başka bir erken kayıta da MÖ 3. binyıla tarihlendirilen Ebla kentine ait bir envanter listesidir. Hekimin kullandığı aletleri içeren bu listede bronzdan yapılmış düz ve eğimli bıçaklar, iğneler ve cımbızlardan bahsedilmiştir. Eski Babil Dönemi'nde ise Mezopotamya tedavi metinleri sadece ilaçları hazırlama ve uygulama talimatlarını içermemiş hastalık belirtileri ya da tanılarını gösteren açıklamalar da bu metinlerde belirtilmeye başlanmıştır. Orta Asur ve Orta Babil dönemlerinde tıbbi bilgilerin ayrıntılı bir şekilde açıklandığı ve hastalık tanılarının yapıldığı el kitapları hazırlanmıştır. Bütün bu gelişmeler de iki ayrı iyileşme uzmanı (Asû ve Aşıpu) arasında bir iş bölümünü ortaya çıkarmıştır. Asû'nun görevi Aşıpu'dan farklı olarak eczacılık, kırık-çıkıcılık ve küçük ölçekte cerrahi işlemleri yapmak olmuştur. Aşıpu'nun eğitimi ve sonraki kullanımları için de günümüz bilim insanlarının ifadesiyle teşhis ve tahmin el

⁵³⁸ J. Bottero, *a.g.e.*, 2005, s. 174-176.; Robert D. Biggs, "Medicine, Surgery, and Public Health in Ancient Mesopotamia", *Journal of Assyrian Academic Studies*, Vol. 19/1, 2005, s. 13.; Edith K. Ritter, "Magical Expert (= aşıpu) and Physician (= asû): Notes on Two Complementary Professions in Babylonian Medicine," *Assyriological Studies (Oriental Institute of the University of Chicago)*, No.16, Chicago 1965, s. 321.

⁵³⁹ R. Paulissian, *a.g.m.*, 1991, s. 7.

⁵⁴⁰ J. Bottero, *a.g.e.*, 2005, s. 177-178.

⁵⁴¹ R. D. Biggs, *a.g.m.*, 2005, s. 1.; Eleanor Robson, "Mesopotamian Medicine and Religion: Current Debates, New Perspectives", *Religion Compass*, Vol. 2/ 4, 2008b, s. 457.

kitabı tasarlanmıştır⁵⁴². Sumerce *SA.GIG* Akadca *sakikkû*: “belirtiler” adı verilen 40 tabletlik seri de Babil kralı Adad-apla-iddina (MÖ 1068-1047) himayesinde bulunan Borsippa’daki bilgin Esagil-kîn-apli tarafından düzenlenmiştir⁵⁴³. Burada önemle belirtmek gerekir ki, tabletlerde hastalıklarla ilgili yazılan bilgiler Mezopotamya tıp tarihi açısından önem taşımaya rağmen hastalıklara yapılan yorumlar çoğunlukla bir tanrı-tanrıça, ifrit ve kehanetle yakından ilişkilidir. Nitekim hastanın yaşamış olduğu sorunlar detaylı bir şekilde gözlenmiştir. Hastalığın belirtildiği bu ifadeler de tabletteki satırların koşul cümlesini oluşturmuştur. Fakat sonuç cümlesinde yer alan yorumların çoğu tıbbi açıdan “ölecek” ya “iyi olacak” prognozunu taşımıştır. Bu ikisi dışında kalan tespitler de varsayım olarak kalmıştır.

SA.GIG/sakikkû tabletlerinin ilk alt serisi (tablet 1-2) Aşıpu’nun hastanın evine giderken meydana gelebilecek tüm uğursuz/kötülük habercisi olayları içermiştir. Baş ağrısı ile başlayan 3.-4. Tabletlerde ise baştan ayaklara kadar bütün vücudu kapsayan düzenlemeyle ikinci alt bölümler oluşturulmuştur. Tabletler 15-16’da hastanın rahatsız olduğu gün sayısına göre düzenlenmiş kayıtlar bulunurken tablet 17’de hastalık evreleri ve günün saatleri ile ilgili kayıtlar yer almıştır. Tablet 18 ise ateş ve beraberinde ortaya çıkan belirtilerin tartışmasını içermiştir. Tabletler 19/20 ve 21 ateş ile ilgili olan hastalıklara ayrılmış, tablet 21’de nabız sayısının normal olmasından bahsedilmiştir. Bulaşıcı hastalıkları içeren 22. ve 23. tabletler ile üçüncü alt seri tamamlanmıştır. Dördüncü alt seriyi oluşturan tabletler 26-30’da nörolojiyle ilgili kayıtlar yer almıştır. Beşinci alt seride bulunan tabletler 31-32’de tifo hastalığından bahsedilirken tablet 33’de cilt lezyonlarının ayrıntılı açıklamaları yapılmıştır. Altıncı alt seri ise tabletler 36, 37 ve 40’dan (38. ve 39. tabletler eksiktir) oluşmuştur. Bu tabletlerde gebe kadınlar ve bebeklerle ilgili kayıtlara yer verilmiştir⁵⁴⁴. Ancak yine tekrar etmek gerekirse Aşıpu tarafından hastalıklara koyulan teşhis ve tahminlerin yalnızca tıp açısından değerlendirilmesi yanılğı oluşturabilir. Çünkü birçok teşhis ve tahmin kehanet ve büyüye doğrudan bağlı kalmıştır.

⁵⁴² JoAnn Scurlock, Burton R. Andersen, *Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine*, University of Illinois Press, Chicago 2005, s. 6-7.

⁵⁴³ Nils P. Heeßel, “Diagnosis, Divination and Disease: Towards an Understanding of The Rationale Behind The Babylonian Diagnostic Handbook”, *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine*, (ed.) H. F. J. Horstmanshoff, M. Stol, Brill, Leiden-Boston 2004, s. 100-101.

⁵⁴⁴ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 7.; Irving L. Finkel, “Adad-apla-iddina, Esagil-kin-apli, and the Series SA.GIG”, *A Scientific Humanist: Studies in Memory of Abraham Sachs (Occasional Noah Kramer Fund, 9)*, (ed.) Erle Leichty, Maria deJ. Ellis, Pamela Gerardi, Philadelphia-University Museum 1988, s. 143-159.

Yeni Asur Dönemi'ndeki tıbbi kayıtlar da Asurbanipal Kütüphanesi'nde geniş bir metin koleksiyonu şeklinde bulunmuştur. Bu koleksiyona asû için bitkilerin hazırlanma ve kullanma talimatlarını içeren bitkisel bir el kitabı da dâhil edilmiştir. Başka önemli bir arşiv de Asur'da özel bir evde ortaya çıkarılmıştır. Tabletlerin içeriği de Asur tapınağına bağlı Aşipu olarak görev yapan Nabâ-bēssunu oğlu Kişir-Aşşur ve yeğeni Şamaş-ibni oğlu Kişir-Nabû'nun faaliyetlerinden oluşmuştur. Daha küçük ölçekte yer alan bir arşiv ise Kalhu ve Huzirina'da bulunmuştur. Yeni Asur Dönemi'nde astronomi alanındaki gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan göksel kehanetler de Asur tıbbında önemli bir rol oynamıştır. Hatta bu astronomi ve tıbbi bilgiler Asur'un yıkılmasından ve Babil'in Kyros tarafından fethedilmesinden sonra Pers kralı I. Artakserkses ve Seleukos Dönemleri'nde varlığını sürdürmüştür⁵⁴⁵.

1.6.2.Eski Mezopotamya Tıbbında Kadın Hastalıkları ve Doğum

1.6.2.1. Kısırlık ve Tedavisi

“Hiç çocuğu olmayan kadını, gördün mü?

-Gördüm: Kırık bir çömlekmiş gibi, hiç kimse hoşlanmıyor ondan!”⁵⁴⁶.

Gılgamış ve hizmetkârı Enkidu arasında geçen bu diyalog Eski Mezopotamya'daki kısır kadının (*la ālittu*⁵⁴⁷) toplumsal hayattaki durumunun aynasıdır. Aslında bu durum tarih boyunca kısır bir kadının toplum nazarında maruz kaldığı davranışlardan sadece biridir. Bu sebeple kısırlığın tedavi edilmesi eski ya da modern tıp fark etmeksizin önemini hep korumuştur.

Eski Mezopotamya'da ise kısırlığın bir kadının hayatında ortaya çıkardığı sorunlara karşı şifalı bitkiler, muskalar ve büyü aracılığıyla çözüm aranmıştır⁵⁴⁸. Daha önce bahsettiğimiz gibi Sumer Kralı Etana'nın karısı “*šammu ša alādi/doğum bitkisi*” sayesinde gebe kalmıştır. Kısırlık hastalığında şifalı bitkilerin kullanılmasıyla ilgili mitolojik kayıtlarla birlikte tıbbi kayıtlar da bulunmaktadır. Orta Babil Dönemi'ne tarihlendirilen *BAM 381 iii 17-36*⁵⁴⁹ numaralı tablet bunlardan biridir. Tabletten birinci sütununda bitki ismi, ikinci sütununda hastanın problemi, üçüncü sütununda ilacın hazırlanması ve uygulanması yer almıştır. Ancak üçüncü sütun kırık olduğu için ilacın

⁵⁴⁵ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 7-8.

⁵⁴⁶ J. Bottero, *a.g.e.*, 2013, s. 219.

⁵⁴⁷ Kısır kadın, bkz. (CAD, A/1), s. 350.

⁵⁴⁸ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 35.

⁵⁴⁹ M. Erica Couto-Ferreira, “She Will Give Birth Easily: Therapeutic Approaches To Childbirth In 1st Millennium BCE Cuneiform Sources”, *Dynamis*, 34/2, 2014, s. 290, dipnot:2.

hazırlanması, birayla birlikte alınması dışında açıkça anlaşılammamaktadır. Burada geçen *imḥur-lim*⁵⁵⁰'in kullanımı için de “*doğuramayan bir kadın için bitki*” açıklaması yapılmıştır⁵⁵¹.

Kadın kısırlığı hakkında bilgiler veren bu metinlerin içerisinde doğrudan erkek kısırlığından bahseden metinler yoktur. Fakat iktidarsızlığın uzun süreçte kısırlığa sebep olacağına farkında olan Mezopotamya insanları erkekler için tıbbi reçetelerle birlikte büyüler “*ŠÀ.ZI.GA*⁵⁵²” hazırlamışlardır. Konuya hukuki açıdan bakıldığında ise Orta Asur Kanunları 15. maddeye göre evli bir kadınla birlikte olarak zina suçu işleyen erkek, kocanın ölüm dışında yaralama cezası istemesi durumunda hadım edilecektir. Ayrıca Kanununun 20. maddesinde hemcinsiyle birlikte olan erkeğe hadım etme cezası verileceği belirtilmektedir⁵⁵³.

1.6.2.2. Gebelik Testi

Mezopotamya yazılı kaynaklarında “gebelik” Akadca “*mērû*” kelimesi ile tanımlanırken hayatın başlangıcı “*Babamdan oldum (reḥû*⁵⁵⁴), *annemden doğdum (alādu/ walādu*⁵⁵⁵)” sözleriyle ifade edilmiştir⁵⁵⁶. Eski Yakındoğu'nun diğer toplumları gibi Mezopotamya toplumları da bazı bilgi ve uygulamalara dayanarak bir kadının gebe olup olmadığını sonucuna varmışlardır. Hatta bu durumu modern tıptaki gebelik testlerine benzer biçimde gebe kadının vajinal salgılarında meydana gelen değişikliklerden (vajinanın asidik değeri, östrojen ve progesteron seviyeleri gibi) yola çıkarak gerçekleştirmişlerdir⁵⁵⁷. Bir Gebelik testi olan *UET 7.123*⁵⁵⁸ adlı tablet ön ve arka yüzünde 15 satır olmak üzere düzenlenmiştir. Tabletın ön yüzünde gece boyunca vajinada bekletilen bir tamponun renk değişimlerinin incelenmesinden ve mide bulandırıcı bir ilacın kadına içirilmesinden bahsedilmiştir. Tabletın arka yüzünde ise

⁵⁵⁰ Medikal bir bitki, bkz. (CAD, I-J), s. 118.

⁵⁵¹ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 52-53.

⁵⁵² Robert D. Biggs, *ŠÀ.ZI.GA Ancient Mesopotamia Potency Incantations*, J.J. Augustin Publisher, New York 1967.

⁵⁵³ M. Tosun, K. Yalvaç, *a.g.e.*, 2002, s. 248.

⁵⁵⁴ Babası olmak, döllemek, bkz. (CAD, R/2), s. 252.

⁵⁵⁵ Doğurmak, bkz. (CAD, A/1), s. 287-289.

⁵⁵⁶ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 1.; Robert D. Biggs, “Conception, Contraception, And Abortion In Ancient Mesopotamia”, *Wisdom, Gods and Literature: Studies in Assyriology in Honour of W. G. Lambert*, (ed.) A. R. George, I. L. Finkel, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2000, s. 1-4.

⁵⁵⁷ Joann Scurlock, “Medicine And Healing Magic”, *Women In The Ancient Near East: A Sourcebook*, (ed.) Mark W. Chavalas, Routledge, London and New York 2014a, s. 119.

⁵⁵⁸ Ur kazılarında ortaya çıkarılan metinler. Bkz. UET 7: Oliver. R. Gurney, *Middle Babylonian Legal Documents, And Other Texts*, British Museum Publications, London 1974.

yeni malzemelerden oluşan bir tamponun yapılışı ve kullanımı anlatılmıştır⁵⁵⁹. Farklı bir tamponun yapılış sebebi olarak metnin ön yüzünde yer alan uygulamalara kadınının vücudunun tepki göstermesi düşünülebilir.

Bu tabletin ön yüzünde yer alan ve tam olarak anlaşılabilen gebelik belirtileri şöyledir: “ *Bir tutam yünün içine ½ šeşel⁵⁶⁰ beyaz bitki⁵⁶¹, ¼ šeşel şap ve 1 šeşel tarmuş⁵⁶² sarılır ve vajinanın içine koyulur. Gece boyunca vajinada kalan yün ertesi sabah çıkarılır ve yıkanır. Eğer yün kırmızı veya kan kırmızısı renkle çizgi çizgi olursa kadın gebedir. Eğer yünün rengi yeşilse kadın gebe değildir... Kadın, kukru⁵⁶³, burāşu/ardıç, haşû/kekik, nuhurtu⁵⁶⁴ ve abukkatu⁵⁶⁵ reçinesi (ile yapılmış ilacı) bir ya da üç defa içer. Eğer kadın kusarsa gebedir”.* Bunların dışında gebe olup olmadığını öğrenmek isteyen kadına alternatif olarak şunlar da sunulmuştur: “*Bir tutam yünün içine şambaliltu⁵⁶⁶/çemen otu (tohumu?) sarılır ve vajinanın içine koyulur. Üç gün boyunca onu takmaya devam edildikten sonra eğer şambaliltu/çemen otu mürrüsafti/şeguşşu⁵⁶⁷ arpa gibi alacalı olursa kadın gebedir”.* Tablet devamlığında yer alan satırlarda kadına iki alternatif daha sunulmuştur. Ancak kullanılan malzemeler açık olarak anlaşılırken yapılan işlemin sonucu gösteren kısımlar metindeki hasar yüzünden eksik kalmıştır. İlk tavsiyede sarılı halde vajinaya koyulması istenen malzemeler *beyaz bitki* ve *uḥḥūlu⁵⁶⁸ qarnānu⁵⁶⁹*’dur. İkinci tavsiyede yer alan bilgiler oldukça eksiktir. Anlaşılabilen malzemeler ise *Mısır şapı*, *burāşu/ardıç* ve *uḥḥūlu*’dur.⁵⁷⁰ Tablet arka yüzünde yer alan gebelik belirtileri ise farklı malzemeler kullanılarak ve bu malzemelerin ne şekilde hazırlanacağı belirtilerek kaydedilmiştir: “*Eğer kadının vücudu [...] olmuşsa ona (bu test) verilmemelidir. Taze kalın kukru’dan bir tampon yapılır[...] İki seride; (ilk seride) küller suyla bir hamur haline getirilir (ve) silerek kurulanır. (Diğer seride) bal ve*

⁵⁵⁹ JoAnn Scurlock, *Sourcebook For Ancient Mesopotamian Medicine*, SBL Press, Atlanta- Georgia 2014b, s. 582.

⁵⁶⁰ 1 šeşel =8 gr bkz. J. Postgate, a.g.e., 1994, s. xix.

⁵⁶¹ “beyaz bitki” Şarbatu ağacının reçinesinin ikinci ismidir. Bkz. Barbara Böck, *The Healing Goddess Gula*, Brill, Leiden-Boston 2014, s. 62. Şarbatu= Kavak ağacı bkz. (CAD, Ş), s. 108.

⁵⁶² Bir bitki, bkz. (CAD, T), s. 238.; Acı bakla, bkz. (CDA, T), s. 400.

⁵⁶³ Aromatik bir bitki, bkz. (CAD, K), s. 500.; Aromatik bir ağaç, ağacın aromatik bir ürünü, bkz. (CDA, K), s. 165.

⁵⁶⁴ Medikal bir bitki, bkz. (CAD, N/2), s. 322.; Şeytantsinin çeşitleri, bkz. (CDA, N), s. 257.

⁵⁶⁵ Bir bitki, bkz. (CAD, A/1), s. 81.; Hasır otunun bir çeşidi, bkz. (CDA, A), s. 3.

⁵⁶⁶ (CAD, Ş/1), s. 310.; (CDA, Ş), s. 353.

⁵⁶⁷ (CAD, Ş/2), s. 261.; (CDA, Ş), s. 371.

⁵⁶⁸ Alkali bir bitkidir, bkz. (CAD, U/W), s. 48.; (CDA, U), s. 419.; “ ‘Boynuzlu’ uḥūlu bitkisinden (uḥūlu qarnānu) çıkan soda küllü, antik tıpta gözler, banyo, tütsüleme ve mide rahatsızlıkları gibi çok sayıda kullanım yeri bulmuştur” bkz. Martin Levey, “Gypsum, Salt and Soda in Ancient Mesopotamian Chemical Technology”, *Isis*, Vol. 49, No.3, 1958, s. 341.

⁵⁶⁹ Büyük boynuzlu, bkz. (CAD, Q), s. 133.

⁵⁷⁰ J. Scurlock, a.g.m., 2014a, s. 119-120.

preslenmiş yağ serpilir, bunlar serptiğinde kadının vajinasına (o) üç defa koyulur. Kadının erkeği ona yaklaşmamalıdır. İki gün sonra ona hiçbir şey verilmemeli, içindeki her şey çıkarılmalı ve ebe onu gözlemeye devam etmelidir. Bu hamile olup olmadığını görmek için yaptığı testtir. Usābu⁵⁷¹ bitkisi ateşte kızartılır/pişirilir. Külleri azaltılır, öğütülür ve sıcak preslenmiş yağda veya suyla yumuşatılır. Silerek kurutulur. Bir tampon yapmak için istenildiği kadar kullanılabilir. Eğer kadının rahmi anormal görünüyorsa kadın boylu boyunca yatıp uzanır, sonra taze kukru tamponu gerekli kalınlıkta kadına verilir ve daha sonra kadına yukarıdaki küllerin tamponu verilir ve kadın onu takar. Eğer kadının rahimi tamponu emer ve rahimin sıvıları onu yumuşatırsa o kadın gebedir. Eğer tampon orijinal halde kalırsa ve kadının rahimi onu emmezse, kadın gebe değildir... Eğer kadının rahmi normal görünüyorsa adı geçen taze kukru tamponu gerekli kalınlıkta kadına verilir ve kadın testi uygular⁵⁷².

1.6.2.3. SA.GİG/sakikkû 36./37. Tablet

1.6.2.3.1. Fetüs Cinsiyeti ve Sayısı Belirleme Tahminleri

SA.GİG/sakikkû serisinin 36. tableti kadın hastalıkları ve doğum hakkında 115 satır şeklinde düzenlenmiştir. Tabletın büyük çoğunluğu fetüsün cinsiyetini tahmin etmekten bazıları da gebe kadın ve fetüsün sağlık durumlarıyla ilgili bilgilerden oluşmuştur. Tablette fetüsün cinsiyeti ilk olarak gebe kadının alnının rengine göre belirlenmiştir: (1,4) “Eğer doğurgan bir kadın gebeyse ve alnının üst kısmı sarı-yeşil/kırmızı ise kadının fetüsü erkektir”. (2-3) “Eğer doğurgan bir kadın gebeyse ve alnının üst kısmı beyaz ve parlaksa kadının fetüsü kızdır/ siyahsa kadının fetüsü kızdır”. (8) “Eğer kadının alnı alacalıysa fetüs erkektir⁵⁷³”. Gebe kadının alnından sonra şakağının nabız gibi atması, bunun ne tarafta olduğu, şakağın renk durumu ve yüz bölgesi ele alınmıştır: (11-12) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının şakağındaki damar sağ alta doğru nabız gibi atarsa kadının fetüsü kızdır, sol alta doğru nabız gibi atarsa kadının fetüsü erkektir”. (13-14) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının şakağındaki kaslar kırmızımsı ise kadının fetüsü erkektir, kaslar beyaz ise kadının fetüsü kızdır”. (24-25) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının yüzündeki umşātu/lezyonlar soyulmuş gibi görünüyorsa ve onun yüzü sarımsı ise kadının fetüsü erkektir, yüzü kırmızımsı ise kadının fetüsü kızdır⁵⁷⁴”. Gebe kadının baş bölgesi dışında

⁵⁷¹ 1-Bir kuş, 2-Küçük bir kaplumbağa, 3- Bir bitki, bkz. (CAD, U/W), s. 273.

⁵⁷² J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 584.; J. Scurlock, *a.g.m.*, 2014a, s. 120.

⁵⁷³ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 194-195.

⁵⁷⁴ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 248-249.

memesi, karnı ve ayak bileklerinin görüntüsü fetüsün cinsiyetini tahmin etmede belirleyici olmuştur. (28-29) “Eğer doğurgan bir kadının meme ucu siyahsa bir erkeğe kırmızıysa bir kıza gebedir”. (63-64) “Eğer doğurgan bir kadının bağırsakları(=karnı?) alt karnına doğru, sağ tarafa çıkıntı yaparsa, kadın bir erkeğe gebedir”. “Eğer doğurgan bir kadının bağırsakları(=karnı?) yukarıdan alt karına doğru çıkıntı yaparsa, kadın bir kıza gebedir”⁵⁷⁵. (71) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının iç organları (bağırsaklar, mide?)⁵⁷⁶ büyürse, hem ayakları hem de ayak bilekleri şişerse, sağa ve sola adımlarsa, kadın ikizlere gebedir”⁵⁷⁷. (98) “Eğer doğurgan bir kadın hastalığının ortasında sağa ve sola adımlarsa, kadın ikizlere gebedir”. Bu satırda geçen “hastalığının ortasında”nın (ina ŠĀ ma-ru-uš-ti-šá) anlamı açık değildir. Ancak “hastalığın ortasında” için “adet dönemi” tanımlaması düşünülürken kadının da bu dönemde gebe olduğunu bilmediği belirtilmektedir⁵⁷⁸. (90-91) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının sağ ayak bileğinin damarı nabız gibi atarsa, kadın bir kıza gebedir, sol ayak bileğinin damarı nabız gibi atarsa, kadın bir erkeğe gebedir”⁵⁷⁹.

1.6.2.3.2. Gebe Kadının ve Fetüsün Sağlık Durumu

SA.GİG/sakikkû serisinin 36. tabletinde fetüsün cinsiyetini tahmin etme dışındaki satırlarda gebe kadının görüntüsü ve faaliyetleri, bazı hastalıklar, cinsel yaşamın fetüse ve gebe kadına etkileri gibi sağlık durumlarından bahsedilmiştir. Zira Ašipu'nun gebe bir kadının faaliyetlerinin sağlığını ve doğumun sonucunu etkileyeceğini bildiği anlaşılmaktadır: (103) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadın gebeliğine saygılı (özenli) ise, çocukla birlikte iyi olacak”. (104) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadın gebeliğine özensiz ise çocukla birlikte ölecek”. Bununla birlikte Ašipu'nun kadının görünüşünden yola çıkarak onun sağlık durumuyla ilgili tahminleri de vardır: (77) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının yüzü değişirse (daha kötüye doğru) kadın ölecek”. (78) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının yüzü sakin-soğukkanlı ise fetüsü döneminde (vaktinde) doğuracak”. Yine Eski Mezopotamya'da hekimler tarafından kadın vücudunun belirli bölümleri gebeliğin sonucunu öngörmek

⁵⁷⁵ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 196-197.; J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 250-251.

⁵⁷⁶ Sözlüklerde “ŠĀ.MEŠ/querbu” terimine “bağırsaklar, iç organlar” açıklaması yapılmıştır. Tıbbi metinlerde bağırsak dışında bu terimle hangi iç organın kastedildiğini yorumlamak güçtür. Ama bununla birlikte mideden de bahsedilmiş olabileceğini düşünmek yanlış değildir. Hatta bu terim ile karın bölgesinin de kastedildiğini gösteren tıp metinleri vardır. Bkz. (CAD, Q), s. 216, 226-227.; (CDA, Q), s. 288.

⁵⁷⁷ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 251.; M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 198.

⁵⁷⁸ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 199.

⁵⁷⁹ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 252.

için değerlendirilmiştir. Mantıksal açıdan sağlıklı bir kadının memeleri ceninin hayatta kalması için önemlidir. Aşağıdaki referanslar da bu endişeye işaret eder niteliktedir⁵⁸⁰: (26-27) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının meme ucu kapalıysa fetüsün durumu iyi olmaz, açıksa iyi olur”⁵⁸¹. (85) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının göbek deliğinin üstü gevşekse fetüsü döneminde doğuracak”. (86) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının göbek deliğinin üstü bükümlü ise fetüs yaşamayacak”⁵⁸². Söz konusu tablette gebe kadına ait rahim iltihabı, kusma, cilt ve nörolojik hastalıklarından da bahsedilmiştir. Özellikle rahimden gelen kanın sebep olduğu risk tarih boyunca gebe kadın ve fetüs için ciddiyetini korumuştur. Her ne kadar Aşipu’nun ele aldığı maddede kanamanın sebebi belirtilmese de sonucunun kötü olduğu açıkça anlaşılmaktadır: (82) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının rahim ağzından koyu kan akarsa, kadının gebeliği iyi olmayacak”. (83) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının rahim ağzı sürekli iltihap üretirse kadın, fetüsü ile birlikte ölecek”. Gebe kadını ilgilendiren başka bir rahatsızlık ise kusmadır. Kusma gebelikte sık görülen bir sorundur. Çoğu kez sabah bulantısı adını alır ve genellikle gebeliğin 12.-14. haftası arasında azalır. Bazen şiddetli, kalıcı ve sık kusma oluşur, bu da sıvı kaybına ve açlığa neden olabilir. Sıvı kaybının önlenememesi durumunda kadının veya fetüsün ölümü olasıdır⁵⁸³: (81) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadın sürekli kusarsa fetüsü döneminde doğuramaz”. (105) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının midesi sürekli bozuksa kadının fetüsü ölecek”⁵⁸⁴. Rahim iltihabı ve kusma dışında cilt lezyonlarının da gebe kadın ve fetüs için tehlikeli olduğu ifade edilmiştir: (79) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının yüzü yamalarla/lekelerle doluyorsa... kadının fetüsü ölecek”. (80) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadının yüzü yamalarla/lekelerle dolar... gözleri lekelenirse kadın, fetüsü ile birlikte ölecek”. Ayrıca Aşipu’nun burada tanımladığı cilt lezyonunun modern tıptaki “Sistemik Lupus Eritematosus (SLE)” hastalığı olduğu düşünülmektedir. Gebe kadının nörolojik problemler yaşamasının da fetüs için sakatlık ve ölüm tehlikesi taşıdığı bilinmektedir: (89) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadın sürekli gözlerini devirirse (ve) ‘bir tavşan taşırsa’, fetüsü ölecektir”. Bu noktada “gebe kadın sürekli gözlerini devirir” tanımıyla muhtemelen nöbet aktivitesinin bir türü anlatılmıştır. Nöbetler birçok nedene sahiptir ancak gebelikte en sık rastlanılanı havaledir. Temel sorun

⁵⁸⁰ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 264.

⁵⁸¹ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 249.

⁵⁸² M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 199.

⁵⁸³ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 268-269.

⁵⁸⁴ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 251, 253.

hipertansiyondur ve kadının veya bebeğin ölümü olasılıkla tedavi edilemeden gerçekleşir. Kadının “tavşan taşıdığı” ifadesi ise çocuğun tavşan dudak (yarık dudak) doğumsal bir bozukluğa sahip olduğu anlamına gelmektedir. Tavşan dudak bozukluğu havalenin bir sonucu değildir. Fakat epilepsinin bir sonucu olabilir. Epilepsi hastası kadınların yavrularında yarık dudak ve damak dahil olmak üzere, iki -üç kat daha fazla fetal (dölütle ilgili) anomali görülme sıklığı vardır. Tavşan dudak bozukluğu olan çocuklar ameliyat olmazsa sıklıkla damaklarındaki kusur yüzünden ölürlür. Bu duruma damaktaki bozukluğun kulak enfeksiyonlarına ve aspirasyon pnömonisine⁵⁸⁵ neden olması da etkilidir⁵⁸⁶.

Aşipu tarafından önemsenen başka bir konu ise gebelik süresi olmuştur. Bir kadın için normal gebelik süresi 280 gün (40 hafta) yani dokuz ay on gündür. Sumer Enki ve Ninhursag mitinde gebelik için dokuz aylık bir süreçten bahsedilirken bu süre Eski Babil Atra-hasis mitinde on aylıktır. Daha geç dönem yıldız falında ise (doğum haritası) 273 veya 279 günden bahsedilmiştir. Dolayısıyla iki canlının hayatını doğrudan etkileyen gebelik süreciyle Aşipu yakından ilgilenmiştir. Bu çerçevede SA.GİG/sakikkû serisinin 36. ve 37. tabletlerinde yer alan satırlarda gebe kadının cinsel yaşamının kendisine olan etkileri ay içindeki belirli günlere göre ele alınmıştır: (106,107,110,113) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadın gebeyse ve ayın 3./4./7./10. günü ona (cinsel olarak) yaklaşırsa, kadın yaşar”⁵⁸⁷. (108,109) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadın gebeyse ve ayın 5./6. günü ona (cinsel olarak) yaklaşırsa kadın adet kanaması ile hastalanacak”. (111) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadın gebeyse ve ayın 8. günü ona (cinsel olarak) yaklaşırsa babanın kötülüğü; bir lanet ona acı verecek”. (112) “Eğer doğurgan(lık çağındaki) bir kadın gebeyse ve ayın 9. günü ona (cinsel olarak) yaklaşırsa kadın ölecek”⁵⁸⁸. Bu konuyla bağlantılı olarak SA.GİG/sakikkû serisinin 37. tabletinin ilk yedi satırı 36. tabletin doğrudan bir devamı niteliğinde gözükse de Tablet 37’de hastalıklı kadınlar ele alınmıştır⁵⁸⁹: (1-2) “Eğer gebe bir kadın hastaysa ve eğer üçüncü/dördüncü ayda ona (cinsel olarak) yaklaşmaya devam edilirse, kadın yaşayacak”. (3-4) “Eğer beşinci/altıncı ayda ona yaklaşmaya devam edilirse

⁵⁸⁵ “Solunum yoluna mide içeriğinin kaçması sonucu gelişen akciğer iltihabı anlamında kullanılmaktadır”. bkz. <https://doktordanhaberler.com/aspirasyon-pnomonisi/>, (17.03.2017, 21.30).

⁵⁸⁶ J. Scurlock, B. R. Andersen, a.g.e., 2005, s. 271, 280-281.

⁵⁸⁷ M. Stol, a.g.e., 2000, s. 22-24, 201.

⁵⁸⁸ J. Scurlock, a.g.e., 2014b, s. 253.; M. Stol, a.g.e., 2000, s. 201.

⁵⁸⁹ M. Stol, a.g.e., 2000, s. 202.

*kadın için endişeye neden olur*⁵⁹⁰. (5-6) “Eğer yedinci/sekizinci ayda ona yaklaşılmaya devam edilirse kadın iyileşecek”. (7) “Eğer dokuzuncu/onuncu ayda ona yaklaşılmaya devam edilirse kadın iyileşmeyecek/doğum yapamayacak”⁵⁹¹. Söz konusu satırlar çok açık anlaşılmasa da Mezopotamya’daki iyi ve kötü gün anlayışının yani hemerolojinin tıptaki izleri olarak yorumlanmaktadır⁵⁹².

1.6.2.4. Doğum

Eski Mezopotamya’da normal ve kolay doğumu ifade etmek için “*iyi olmak/gitmek*” anlamında Sumerce “*SI.SÁ*” Akadca “*ešēru*” fiilleri kullanılmıştır. Zorlu doğum ise “*sıkıntı/güç durumda olmak*” anlamında Sumerce “*la.ra.aḥ*” Akadca “*pušqu/pašāqu*” fiilleri ile açıklanmıştır⁵⁹³. Ancak burada “*zorlu doğum*” ile neyin kastedildiğine dair kesin bilgiler bulmak zordur. Yine de hastalık, yetersiz beslenme ve vitamin eksikliğinin neden olduğu kemik yumuşamasına bağlı olarak ortaya çıkan zarar görmüş bir leğen kemiği (pelvis) bu durumla ilgili olabilir. Hatta doğumda fetüsün yanlış bir durumda olması⁵⁹⁴, kadının pelvisinin küçük olması ve bebeğin büyük olması da doğumu zorlaştıran ciddi sorunlar arasında yer almaktadır⁵⁹⁵. Zorlu doğumun tedavisi için *BAM 381 iii 17-36* numaralı tablette önerilen bazı bitkiler ise şunlardır: “*köpek dili bitkisi*” (*lišān kalbi*) ya da onun kökü, “*tilki üzümü*” (*karān šēlibi*) ve “*ata’iṣu*” (*medikal bir bitki*). Tablette bu bitkilerin hangi hastalığa iyi geldiği belirtilse de uygulama kısmı kırık olduğu için nasıl kullanıldıkları açık değildir⁵⁹⁶. Bununla birlikte daha geç döneme tarihlendirilen tıbbi kaynaklarda (*BAM 248*⁵⁹⁷, IV 19vd.) bir kökün özümüle karıştırılan susam yağının karnın alt kısmına aşağıya doğru yedi defa sürülmesi tavsiye edilmiştir⁵⁹⁸.

Tıbbi kayıtlar bir yana mitolojik kayıtlar da Eski Mezopotamya’da doğumun anlaşılmasında önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle bu kayıtlar doğumu yakından ilgilendiren ebelik, göbek bağı kesme, doğum tuğlası gibi unsurları bize yansıtmaktadır.

⁵⁹⁰ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 265-266.

⁵⁹¹ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 256.

⁵⁹² J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 267.

⁵⁹³ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s.129.; Miguel Civil, “Medical Commentaries from Nippur”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.33, No.3, 1974, s. 331.

⁵⁹⁴ J. V. Kinnier Wilson, “Babil’de Hastalıklar: Örnek Metinlere Dayalı bir İnceleme”, (çev: Gökhan Kağnıcı), *Tarih incelemeleri Dergisi*, C. 23, S. 2, 2008, s. 268.

⁵⁹⁵ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 270.

⁵⁹⁶ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 54.

⁵⁹⁷ Yeni Asur dönemine aittir. Bkz. M. E. Couto-Ferreira, *a.g.m.*, 2014, s. 296.

⁵⁹⁸ J. V. Wilson, *a.g.m.*, 2008, s. 268.

Sumer mitolojisinde Enki'nin dünya düzenini sağlaması ve çeşitli tanrıçalara verilen görevlerden bahseden mitte şunlar kaydedilmiştir:

*“...Enlil'in kız kardeşi Aruru (Nintu)
Doğum kraliçesi Nintu
Kutsal doğum tuğlasını alan
En⁵⁹⁹-liği için
Ve göbek kordonu neşterini kazanan,
İmman taşını, pırasaları
Yeşilimsi lacivert taşından silagarra kabını ala
Ve takdis edilmiş kutsal ala-kabını kazanan
Ülkenin ebesidir şimdi.
Kralların doğumu, En'in doğumu onun elinde olur...”⁶⁰⁰.*

Eski Babil Atrahasis Miti'nde ise insanın yaratılışının anlatıldığı bölümde Tanrıça Mammi, doğum, ebelik ve doğum tuğlasıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Aşağıda ele alacağımız kısım mit'in Asurbanipal Kütüphanesi'nde bulunan bir parçasındandır:

*“... Böylece Mammi çizdi
İnsanların doğurulma kurallarını:
'Doğum yapacak kadının yattığı odada
Yedi gün yerinde duracak tuğladan bölme duvarı.
Tanrıların Hanımı'na
Uzman Mammi'ye hürmet edilecek
Ebe yatakta doğum bekleyen kadının
Odasında rahat olacak
Kadın doğum yaptığında
Genç anne yatağında kalacak istediği kadar'...”⁶⁰¹”*

Eski Babil kaynaklı parçada ise ebenin doğum için yaptığı hazırlıklar daha açık bir şekilde anlatılmıştır:

“...Rahimler bir araya getirildiğinde

⁵⁹⁹ “Bey, yani Sumercede bir yetki unvanıdır,” bkz. Samuel N. Kramer, Sumerlerin Kurnaz Tanrısı Enki, (çev: Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 432.

⁶⁰⁰ S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2000, s. 117-118.

⁶⁰¹ Jean Bottero, Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, (çev: Alp Tümertekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 616.

Nintu oradaydı: Hamilelik aylarını sayıyordu...
Bu onuncu ay geldiğinde
Sopayı? karnından çıkardı ve
Göbek altını? açığa çıkardı:
Yüzü ışıldadı sevinçten!
Sonra başını örttü ve ebelik yaptı:
Böğrünü sardı, Hayır duası etti
Bir un çizgisi çekti
Tuğladan bir bölme duvarı yerleştirdi (şunu diyerek)
“Onu ben ürettim, ben yaptım ellerimle!
Kutsanmış kadının evinde, ebe kadın sevinsin!
Herhangi bir hamile kadının doğuracağı her yerde
Ya da herhangi bir genç annenin kendi başına
Doğum yapacağı her yerde
Tuğladan bölme duvar yerinde kalmalı tam dokuz gün
Bu süre boyunca Nintu-Rahim
Ve söz edilen [...] Mammi hürmet görmeli...^{602,}

Mitolojik bilgiler dışında ebelik mesleğinin pratiklerini yansıtan bilgiler ne yazık ki açık değildir. Ancak yukarıda geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere doğum yaklaştığında ebe başını örtüyor ve kadının belini kuşatıyordu. Ayrıca kadını kutsuyor ve unla bir çizgi çizerek (belki de) doğumun gerçekleşeceği yerde doğum tuğlasını hazırlıyordu. Her şey yolunda giderse bebek kendi becerisi ile güvenli bir şekilde ebenin kucağına doğacaktır. Ama doğum sırasında komplikasyonlar olursa ebe kadın Aşıpu'yu çağırarak zorunda kalacaktır. Aslında ebenin görevleri bebeğin güvenli bir şekilde doğmasıyla pek tamamlanmış sayılmaz. Çünkü bebek göbek bağının dikkatli ve güvenli bir biçimde kesilmesi de gerekmektedir. Göbek bağının kesilmesi de bir bıçak ya da keskin ince bir kamışla yapılmıştır⁶⁰³. Sumer III. Ur Dönemi'ne ait çeşitli malzemelerin sıralandığı idari listede ise göbek bağının kesilmesi için ½ şeql (4 gr) ağırlığında gümüş bir makastan bahsedilmiştir⁶⁰⁴. Ayrıca çivi yazılı kaynaklarda Sumerce “*SAL.ŠÀ.ZU*” Akadca “*šabsūtu*”⁶⁰⁵ şeklinde tanımlanan ebe hakkında silindir

⁶⁰² J. Bottero, S. N. Kramer, *a.g.e.*, 2017, s. 616-617.

⁶⁰³ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 263.

⁶⁰⁴ Markus Hilgert, *Drehem Administrative Documents From The Reign Of Šulgi*, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol. 15, Chicago 1998, s. 19.

⁶⁰⁵ (CAD, Š/1), s. 16.; (CDA, Š), s. 344.

mühürlerde ve bazı listelerde de bilgiler bulmak mümkündür. Sumer Erken Sülaleler Dönemi'nin sonlarına ya da Akad Dönemi'ne ait bir silindir mühürde doğum yapan kadın ve ebe şu şekilde tasvir edilmiştir: “*Mührün alt kısmında uzun bir giysi giymiş olan kadın boğa bacakları ile dekore edilmiş yatak üzerinde saçındaki topuzla uzanmaktadır. Eğimli yatak başının ucundaki iki insandan biri uzun saçlı diğeri kısa saçlı ya da saçsızdır. Saçları benzer bir topuz biçiminde olan bir kadın da yatağın alt ucunda çömelmekte ve elini gerdirerek yatmakta olan kadının ayaklarına doğru uzatmaktadır. Yatağın altında doğurganlık simgesi olarak bir akrep, üstünde ise bir yıldız ve hilal vardır*”⁶⁰⁶. Burada belirtmek gerekir ki, akrep Sumer Dönemi'nden itibaren Eski Mezopotamya sanatında kullanılan bir semboldür. Hatta akrep figürü üreme ve doğurganlıkla alakalı olarak Tanrıça İşhara ile yakından ilişkilidir⁶⁰⁷. Yine de ebelik mesleğinin eski zaman insanları için taşıdığı önem sadece gebe kadına doğumda yardımcı olmak ile sınırlı değildir. Zira ebeler aile soy çizgisini meşrulaştırmada önemli roller üstlenmişlerdir. Bu duruma dair en önemli delil de Eski Babil zamanına ait bir hukuki davadan gelmektedir. Davaya göre Ninurta-rā'im-zêrim adlı şahıs amcaları tarafından mirastan mahrum edilmek istenmektedir. Annesi ona gebeyken babasının ölmesi ve sonra da annenin ölmesi üzerine babasının Enlil-bāni olduğunu şahitler göstererek mahkeme huzurunda ispat etmeye çalışmıştır. Özellikle hayatta olmayan büyükannenin gözetiminde gebelik süreci ve doğumun gerçekleştiği anlatılmış, hatta ebenin (hayatta değildir) büyükanne tarafından getirildiği şahitler tarafından da tekrar edilmiştir. Elbette ki ebenin hayatta olması hukuki açıdan Ninurta-rā'im-zêrim'in daha çok lehine olurdu. Ancak görülen o ki ebe bu davada tanıklık edemese de diğer şahitler tarafından doğum sırasındaki varlığı onaylanmıştır⁶⁰⁸. Ebe ile ilgili başka bir kayıt yine Eski Babil Dönemi'nden gelmektedir. Bu döneme ait bir listede kadın doktor ve ebe tarafından Larsa Bölgesi'ndeki 'kadın evi' için arpa teslim alınmıştır⁶⁰⁹.

⁶⁰⁶ Adelheid Otto, “Professional Women and Women at Work in Mesopotamia and Syria (3rd and early 2nd millennia BC): The (rare) Information From Visual Images”, *The Role of Women in Work and Society in The Ancient Near East*, (ed.) Brigitte Lion, Cécile Michel, De Gruyter, Boston-Berlin 2016, s. 135-136.

⁶⁰⁷ H. Hande Duymuş Florioti, “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya'da Akrep Sembolü”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XIX, İzmir 2014a, s. 351.

⁶⁰⁸ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 173-175.; Martha T. Roth, “Reading Mesopotamian Law Cases PBS 5 100: A Question of Filiation”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 44, No. 3, Brill, 2001, s. 256-281.

⁶⁰⁹ M. Stol, *a.g.e.*, 2016, s. 371,375.

1.6.2.5. Doğum Kontrolü ve Çocuk Düşürme

Eski Mezopotamya’da bazı bitkilerin gebe kalmayı önlediği tıbbi tabletlerde belirtilmiştir. Örneğin *BAM 381 iii 17-36*’daki bitkiler arasında geçen “*ankinutu*” (*medikal bir bitki/bir su bitkisi*) ve “*huluppu tohumu*”nun kullanımı için “*kadın gebe kalamaz*” açıklaması yapılmıştır⁶¹⁰. Uruk’ta bulunan (MÖ 3200) bir vazoda ise doğum kontrolü ile ilgili en erken verilerin olduğu düşünülmektedir. Vazo üzerindeki kabartmada Tanrıça İnanna’nın Yeraltı Dünyası’na inişi anlatılmıştır. Tanrıçaya isimsiz bir kadın tarafından *huluppu ağacı* yani nar ağacı verilmiştir. Eski zamanlarda ve günümüzde bazı geleneksel toplumlarda nar taneleri ve posası⁶¹¹ gebelik önleyici olarak bilinmektedir. Uruk Vazosu’nun en alt kısmında yer alan kabartmada narların arasına serpiştirilmiş buğday demetleri betimlenmiştir. Nar doğurganlığın kontrolünü simgelerken buğday doğurganlığı simgelemiştir⁶¹². Bununla birlikte Tanrıça İnanna çivi yazılı metinlerde elma (*giš.haš.hur*) ve narı (*giš.nu.ur.ma*) seven tanrıça olarak tanımlanmıştır. Asur metinlerinde ise nar, bir kadının “*hamile kalmasını önleme*” (*ú munus nu peš*) veya “*çocuk düşürmesi*” (*ú šá-mi arhuš šub-e*) şeklinde ifadelerle kaydedilmiştir⁶¹³. Gebeliği önlediği düşünülen başka bir bitki ise “*azupirānu*” *safrandır*⁶¹⁴. Söz konusu bitkiler dışında Eski Mezopotamya’da çocuk emzirmenin de bir doğum kontrol yöntemi olduğu düşünülmektedir. Bu görüşün temelinde özellikle Eski Babil Dönemi’nde sütanneliğin kadınlar arasında yaygın bir iş kolu olduğu ve karşılığında belirli bir ücret almak koşuluyla üç yıllığına hizmet verildiği bilgileri yer almaktadır. Böylece bu üç yıllık sürecin sütannenin gebe kalmadan süt üretmeye devam edebileceğine dair bir dönem olduğuna işaret ettiği düşünülmüştür⁶¹⁵.

Doğum kontrol yöntemi olarak verdiğimiz bu örnekler gebeliği önlemekle alakalıdır. Gebeliğin her çift tarafından istenmediği düşünüldüğünde bir kadının gebeliğinin nasıl sonlandırıldığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Aslında bu sorunun cevabı insanlık tarihi göz önüne alındığında gayet açıktır: çocuk düşürme. Bununla birlikte Eski Mezopotamya’da çocuk düşürme iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. İlkinde bir

⁶¹⁰ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 53-54.

⁶¹¹ John M. Riddle, *Contraception And Abortion From The Ancient World To The Renaissance*, Harvard University Press, London 1992, s. 25-26.

⁶¹² John M. Riddle, “Antik Çağlar’da Doğum Kontrolü ve Kürtaj”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 32, 2013, s. 114,116

⁶¹³ H. Hande Duymuş Florioti, “Eski Yakınoğu’da “Nar” Sembolizmine Dair Bir Derleme Çalışması”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXII, İzmir 2015, s. 27.

⁶¹⁴ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 38,42.

⁶¹⁵ R. D. Biggs, *a.g.m.*, 2000, s. 6.

hastalık sebebi veya birinin şiddetine maruz kalarak istem dışı bebeği kaybetme söz konusudur. Ana İttişu, Hammurabi ve Orta Asur kanunlarında çocuk düşürmeye sebep olan kişilere belirli bir miktar maddi ceza uygulandığından, Hammurabi ve Orta Asur kanunlarında maddi ceza ile birlikte özgür gebe bir kadının ölümü halinde kısasa kısas hükmünün verildiğinden bahsetmiştik. İkincisinde Orta Asur Kanunları'nda da belirtildiği gibi bir kadının kendi isteğiyle çocuk düşürmesi söz konusudur. Bu durumda verilen ceza ise kadın ister yaşasın ister ölsün kazığa çakılmak ve gömülmemek olmuştur.

Orta Asur Kanunları dışında Eski Mezopotamya'daki bazı tıbbi reçetelerde yer alan bitkisel uygulamalarla gebeliğin sonlandırıldığı yani isteyerek çocuk düşürmenin sağlandığı anlaşılmaktadır. Böyle bir reçeteye “*Gebe bir kadının meyvesini/dölünü düşürmek için: sekiz bitki ürünü ezilir ve şarapla birlikte aç karnına içilir*” ifadesi kaydedilmiştir⁶¹⁶. “*Rahim içerisindeki ceninin tıbbi müdahale ile alınması*” şeklinde açıklanan küretajın (kürtaj) izlerini Mezopotamya tıbbında bulmak oldukça zordur. Modern zamandaki tıbbi gelişmelere rağmen risk taşıyan bu uygulamanın eski zamanlarda gebe bir kadın için ölümcül sonuçlara yol açacağını düşünmek yanlış değildir. Bu yüzden genel olarak cerrahi müdahalelerin zorlu doğumlar ve jinekolojik durumların üstesinden gelemediği de söylenebilir. Ama belirtmek gerekir ki Mezopotamya tıbbi aletleri fetüs çıkarma işlevinden yoksun değildir. Örneğin “*GİŞ. TUKUL/kakku*” adı verilen alet doğumlarda kullanılmıştır. Aletin özelliklerine bakıldığında farklı madenlerden keskin olmayan bir biçimde yapıldığı ve uca doğru genişleyen bir sopaya benzediği görülmüştür. Fetüsün çıkarılması için kullanılan bu alet üstünde muhtemelen bir kanca ya da çıkıntı olan ve günümüzde kullanılan kaşıklara (forseps)⁶¹⁷ benzeyen cerrahi bir alettir⁶¹⁸.

⁶¹⁶ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 41-42.

⁶¹⁷ “*forseps: doğumkaşığı; kaşık; kıskaç*” bkz. Türkçe Tıp Dili Kılavuzu: Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Türkçe Tıp Dili Kurulu, s. 32.; “*Forseps bebeğin bir an önce doğurtulması amacı ile kullanılan kaşık şeklinde aletlerdir. Forseps bebek başının doğumun uzadığı hallerde, bebekte sıkıntı saptanması durumunda, ya da annenin ıkınmasının uygun olmadığı kalp hastalığı gibi durumlarda ya da annenin uygun şekilde ıkınmadığı durumlarda kullanılır. Doğumda forseps kullanılırsa, Müdahaleli Doğum kapsamına girmektedir*” bkz. http://www.cemturan.com/goster.aspx?metin_id=102&title=Forseps, (7.4.2017, 22.13).; “*10 haftadan büyük gebeliklerde bazen direkt rahim ağzı dilate edilerek künt küretaj (forseps) ile gebelik ürünü boşaltılır. Bütün bunlarda başarısız olunursa; karından histeretomi yöntemi uygulanır:(karından minilaparotomi ile uterus (rahim) küçük bir kesi ile açılarak cerrahi olarak boşaltılır). 10 haftadan büyük gebeliklerde bütün bu işlemler hastane şartlarında ve sağlık kurulu raporu almış olan hastalara uygulanmaktadır.*” bkz. <http://www.drinmez.com/hamilelik-ve-dogum-perinatoloji/kurtaj-kuretaj-ve-kurtaj-sonu>, (7.4.2017, 22.20).

⁶¹⁸ P. B. Adamson, “Eski Mezopotamya’da Cerrahi”, (çev: Gökhan Kağncı), *Tarih Okulu Dergisi*, S. I, İzmir 2008, s.103, 98.

1.6.3. Eski Mezopotamya Tıbbında Çocuk Hastalıkları

1.6.3.1. SA.GİG/sakikkû 29. Tablet

1.6.3.1.1. Epilepsi

Eski Mezopotamya’da ayrı bir branş olarak çocuk doktorluğu gelişmemiştir⁶¹⁹. Ancak SA.GİG/sakikkû serisinde yer alan tabletlerdeki tıbbi bilgiler çocuk hastalıklarını tanılamaktan uzak değildir. Zira bu seride 26. tablettten başlamak üzere 30. tablete kadar bir nörolojik hastalık olan epilepsi hakkında bilgiler bulunmaktadır. 29. tabletin tamamı da epilepsinin çocuklar üzerindeki etkisine ve nasıl tedavi edilebileceğine ayrılmıştır⁶²⁰. Epilepsi için Sumerce “*düşüren hastalık*” anlamında “AN.TA.ŞUB.BA” Akadca “*miqtu*” kelimeleri kullanılırken⁶²¹ hastalığa sebep olan epilepsi ifritine de Akadca “*Bēl-ūri*” Sumerce “*Lugal-urra*” çatının efendisi” denilmiştir⁶²². Söz konusu tabletle ilgili önemli bir ayrıntı da epilepsinin “3, 7, 10, 15, 20, 30 ve 50” şeklinde kişinin yaş durumuna göre tanılanması ve buna bağlı sunulan tedavi uygulamalarıdır⁶²³.

Buna göre 29. tabletin ilk üç satırında epilepsi hastalığı ile doğan bir çocuğun durumundan şöyle bahsedilmiştir: “*Eğer doğumdan itibaren Bēl-ūri (ya da Lugal-urra) çocukla birlikte bulunursa (literatürde: onunla doğdu) yatağının dibinde babasının evi/ailesi dehşetle dağılacak. Babasının evi dağılmasın diye, Onu sanki ölü doğmuş bir çocuk gibi gömmelisin ve (böylece) kötülük ortadan kalkacak. İyileştiğinde işaret: Çocuk ağlamaya başlayacak, beklemelisin; nöbet sırasında o bükülecek, onun kolları-bacakları sertleşecek ve gevşeyecek*”⁶²⁴. Scurlock ve Andersen ise burada geçen teşhise epilepsi yerine genetik Huntington Hastalığı’nı koymaktadırlar. Westphal varyantının (parkinsonizm belirtilerinin) görüldüğü bu tip Huntington Hastalığı, genellikle kas sertliği, zihinsel anormallikler ve nöbetlerle çocuklukta başlamaktadır. Scurlock ve Andersen tarafından yapılan çeviride; hastada iyileşme beklemeyen Aşipu’nun, çocuğun gömülerek öldürülmesini hastalıktan kurtulma yöntemi olarak gördüğü belirtilmektedir⁶²⁵. 29. tablete epilepsi olarak geri döndüğümüzde, dördüncü ve altıncı

⁶¹⁹ P. B. Adamson, *a.g.m.*, 2008, s. 103.

⁶²⁰ Marten Stol, *Epilepsy In Babylonia*, Styx Publications, Groningen 1993, s. 55, 131-132.

⁶²¹ J. V. Kinnier Wilson, E. H. Reynolds, “Translation And Analysis Of A Cuneiform Text Forming Part Of A Babylonian Treatise On Epilepsy”, *Medical History*, Vol. 34/2, 1990, s. 186.; (CDA, M), s. 211.

⁶²² M. Stol, *a.g.e.*, 1993, s. 16, 89.

⁶²³ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 219-220.

⁶²⁴ J. V. Kinnier Wilson, “Infantile And Childhood Convulsions and SA.GIG XXIX”, *Disease In Babylonia*, (ed.) Irving L. Finkel, Markham J. Geller, Brill, Leiden-Boston 2007a, s. 63.; M. Stol, *a.g.e.*, 1993, s. 89.

⁶²⁵ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 336.

satırlarda çocuğun yaşı 3 ve 7 şeklinde ele alınmış, her iki yaş grubunda hastalığa neyin iyi geleceğine dair aynı tedavi uygulamalarından bahsedilmiştir: “Eğer üç ve yedi yaşında onun üzerine Bēl-ūri düşerse yatağının başında uzun süre kalabilir. O kadar kalmamalı; ayın otuzuncu gününde kökünden sökülmüş bir şakirû/banotu⁶²⁶ bitkisi ezilmeli, nehir suyu ile karıştırmalı ve bunlarla düzenli olarak ona yağ sürülmeli. Böylece o iyileşecek”⁶²⁷. 15 yaşındaki epilepsi hastası bir çocuğun durumunu ele alan on birinci -on ikinci satırlarda tedavi için kullanılan malzemeler ise “yeşil kurbağa derisi, elpetu/hasırotu⁶²⁸, arrabu/fındıkfaresi⁶²⁹nin tendonu” şeklinde kaydedilmiştir. İlginçtir ki bu malzemeler yeşil kurbağa derisine dikilerek hastanın boynuna koyulmuş ve böylece iyileşeceği düşünülmüştür⁶³⁰.

Tabletin 22. ve 24. satırlarında geçen teşhis için Scurlock ve Andersen tarafından epilepsi yerine doğumsal kas hastalıklarından biri olan hipotoni (gevşek bebek sendromu ya da SMA) tanımlaması yapılmıştır. Modern tıpta olduğu gibi bu hastalık için Aşipu'nun verdiği prognoz ölümdür. Hatta Aşipu bunun genetik bir hastalık olduğunu fark ettiği, başka bir ifadeyle hastalığın aile üyelerine geçeceğini düşündüğü için çocuğun öldürülmesi gerektiğini belirtmiştir. Tanrı Şulpaea ile yakından ilgili olan teşhiste şöyle denilmektedir: “Eğer Tanrı Şulpaea'nun var ettiği onunla doğarsa, babasının evi (bebeğin) ayaklarıyla dağılmasın diye onu nehre diri diri attığımızda kötülük uzaklaşacak. Hastalığın belirtileri: doğduğu andan itibaren, o bağırmasın veya ağlamasın ya da sertleşmesin”⁶³¹. Aynı zamanda anormal [izbū] ölü doğumlardan kurtulmanın bir yolu olarak kabul edilen nehre atılmayla, bebek yer altı dünyasına gönderilmiştir. Ruhunun (zaqīqu) da yer altı dünyasından başka bir yaşam için eninde sonunda geri döneceği düşünülmüştür. Yine anormal [izbū] doğumların kötü etkisinden korunmak için de yapılan namburbi ritüelinde nehre atılarak kötülükten kurtulma bir yöntem olarak kullanılmıştır⁶³².

⁶²⁶ (CDA, Ş), s. 349.; Gavur haşhaşı olarak da bilinen banotu kuvvetli bir uyuşturucu ve ağrı kesicidir. <https://www.tibbivearomatikbitkiler.com/bitkiler/kara-banotu/>, (8.4.2017, 20.20).

⁶²⁷ J. V. Wilson, *a.g.m.*, 2007a, s. 63.

⁶²⁸ (CAD, E), s. 108.

⁶²⁹ (CAD, A/2), s. 302.; (CDA, A), s. 24.

⁶³⁰ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 219.

⁶³¹ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 332.

⁶³² Neal H. Walls, “Sakat Bedenin Kökenleri: Eski Mezopotamya’da Sakatlık”, (Çev. Gökhan Kağnıcı), *AÜ Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.37, S. 64, 2018, s. 379.

1.6.3.2. SA.GİG/sakikkû 40. Tablet

SA.GİG/sakikkû serisinin 40. tableti 123 satırdan oluşmuştur. Bu satırlarda bebekle ilgili çeşitli teşhisler yer almıştır. Bazı hastalıklara sebep olarak “tanrının eli” başta olmak üzere “İştar’ın eli”, “Sîn’in eli”, “Anu’nun kızının eli”, Lamaštu’nun eli (dişi bir ifrit)”, ve “Gula’nın eli” gösterilmiştir⁶³³. Öyle ki, Mezopotamya’da “el” kontrolü veya hakimiyeti simgelediği için bazı hastalıklarla tanrılar ve tanrıçaların güçleri arasında doğrudan bir bağlantı olduğu düşünülmüştür⁶³⁴. Ancak “tanrının eli”ni sadece hastalık sebebi olarak ifade etmek yanılgı oluşturabilir. Bir şifa Tanrıçası olan Gula bunun en güzel örneğidir. Yani hem hastalık hem de şifa verme gücü tamamen tanrılar ve tanrıçaların inisiyatifinde olan bir özelliktir. Tabletten tamamından ziyade ele aldığımız satırlarda geçen belirgin teşhisler de şöyledir:

1.6.3.2.1. Bebeğin Gelişim ve Beslenme Sorunu

(1-2) “Eğer bir bebek doğar doğmaz memeyi emer, ama şişmanlamaz ve onu dışarı atarsa, vücudu zayıflarsa, o ‘toz tarafından yakalanmıştır?’”. Burada bir bebeğin anne sütü almasına rağmen kilo alamadığı ve sütü kusma ya da ishal biçiminde dışarıya çıkardığı düşünülebilir⁶³⁵. Ayrıca ne anlama geldiğini bilmek oldukça zor olan “toz tarafından elde edildi/yakalandı” ya da “tozla yıkılmak, bunalmak?(kişid epēri)” belirsiz bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır⁶³⁶.

Bebeklerin çeşitli sebeplerle yeterince emzirilmemesi kilo kaybına yol açmaktadır. Aşıpu’nun bu konuda ele aldığı satırlarda ise sütannenin yetersiz oranda süte sahip olmasındaki sebep zayıf memeler olarak gösterilmiştir. Ayrıca sütteki acı tatlardan da bahsedilmiştir. Aslında kadının dolaşım sistemine giren maddelerin birçoğu anne sütüne de geçebildiğinden sütannenin sütünün içine giren ve tadını değiştiren bazı yiyecekleri veya ilaçları alması oldukça muhtemeldir⁶³⁷: (36-37)“Eğer bir bebek emzirilmesine rağmen gittikçe zayıflıyorsa ve sütannesinin memeleri zayıfsa, onu emmek istemiyorsa sütün acı bir tadı var. Onu yeni bir sütanneye götürürseniz, o iyileşir”⁶³⁸. Devam eden satırda ise “aşû” ve “samānu” rahatsızlıklarının bebeği etkilemesinden bahsedilmiştir. “Aşû” nonspesifik yani özgül olmayan ve genellenmiş bir biçimde döküntü anlamı verilen bir terimdir. Dolayısıyla bebeğin cildinde anne

⁶³³ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 263-269.

⁶³⁴ J. Black, A. Green, *a.g.e.*, 2003, s.70.

⁶³⁵ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 411.

⁶³⁶ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 210

⁶³⁷ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 410.

⁶³⁸ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 265.

sütünün içerisindeki bir şeye karşı kızarıklık şeklinde bir reaksiyonun ortaya çıkması muhtemel görünmektedir. “*Samānu*” ise yumuşak doku enfeksiyonu anlamına gelmektedir⁶³⁹: (38) “*Eğer aşû ya da samānu bir bebeği ele geçirirse, onu yeni bir sütanneye götürürseniz ve üzerine sürekli büyüyü okursanız, o iyileşir*”⁶⁴⁰.

1.6.3.2.2. Nörolojik Hastalıklar

1.6.3.2.2.1. Moro (Sıçrama) Refleksi

(3) “*Eğer bir bebek boynundan sarkıtıldığında, titremezse ve kollarını germezse ‘tozla yıkılmıştır’*”. Daha önce bahsettiğimiz gibi “*tozla yıkılmak*” deyimini buradaki hastalıkta da geçmektedir. Söz konusu satırlarda geçen bu ifadenin hareketsiz bir çocuğun hastalığının seyrinde ölüm anlamına geldiği düşünülmektedir⁶⁴¹. Aşipu’nun buradaki hastalık tanısı modern tıptaki “Moro refleksi testi” ile aynı görünmektedir. Yani sırt üstü pozisyonda boynundan tutulmaya devam edilerek kafanın geriye doğru bırakılması sonucu bebek titremekte ve kollarını germektedir. Bu tepkinin bebekte bulunmaması ise hastalıkla ilgili kötü bir işaret kabul edilmektedir⁶⁴².

1.6.3.2.2.2. Nöbet Geçirme

Bebekte nöbetler başın aniden düşmesi ve kolların bükülmesiyle kendini göstermektedir. Aşipu bu nöbetleri tanımlamak için ŞU/maqātu “düşmek” fiilini ve onunla ilişkili olan isim ŞU/miqtu “düşme büyü”nü kullanmıştır. Nöbetler seyrek ya da gün içerisinde yüzlerce kez ortaya çıkabilmektedir. Bu terimler aynı zamanda büyük epilepsi nöbetlerine ait “düşme büyü”nü tanımlamak için kullanılmaktadır. Bebeklerde nöbetler çocuklukta düzelen iyi huylu biçimde olabileceği gibi daha ciddi bir sorunun göstergesi olabilmektedir. İlgili referansta belirtildiği gibi, nöbetler arttıkça hasta için yapılan prognoz da kötüleşme eğilimindedir. (49) “*Eğer bir bebeği miqtu düşürürse, o iyileşir. Eğer hastalığı uzarsa, o ölecek*”. (60) “*Eğer bir bebek memeyi emer ve sonra onu miqtu düşürürse, İştâr’ın eli*”. (26-27) “*Eğer bir bebek doğar doğmaz ve iki -üç gün geçtikten sonra midesi sütü kabul etmezse, tanrının elinde olduğu gibi İştâr’ın eli, onu miqtu düşürür. Hırsız biri ona dokundu; o ölecek*”. Ayrıca nöbet bebeklerde “*silkinme*”, “*titreme*” ve “*bilinç bulanıklığı*” olarak da tanımlanmıştır. Bebeğin iyileştiğini gösteren satırlara baktığımızda ortaya çıkan nöbetlerin tehlikesiz

⁶³⁹ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 410.

⁶⁴⁰ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 265.

⁶⁴¹ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 177.

⁶⁴² J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 341.

oldukları da düşünülebilir⁶⁴³: (35)“Eğer bir bebek sürekli silkinirse ve yerinde duramıyorsa, ‘Sîn’in eli’; O iyi olacak”. (120)“Eğer bir bebeğin ateşi yok, gözleri açılmışsa, elleri ve ayakları titrerse, ‘Sîn’in eli’; O iyi olacak”⁶⁴⁴. Bebeklerdeki nöbetler sık sık beslenme ve gelişimle etkileşime girebilmektedir. Aşipu tarafından bazı satırlarda bu soruna dikkat çekilmek istenmiş olmalıdır⁶⁴⁵: (4)“Eğer bir bebek üç ay boyunca emzirilse ve vücudu zayıflarsa, elleri ve ayakları sürekli kıvrılırsa ‘toz tarafından yakalanmıştır’”. (18-19)“Eğer bir bebek üç ay boyunca emerse, elleri ve ayakları sürekli kıvrılırsa ve vücudu zayıflarsa, annesinin rahmi içinde ona karşı şulhu⁶⁴⁶ yapılmıştır”⁶⁴⁷.

1.6.3.2.2.3. Abdominal (Karın) Epilepsisi⁶⁴⁸

Aşipu bazı satırlarda bebeklerin kusma, ishal ve bağırsak sancısı (kramp, ağrı ve şişkinlik) de dahil olmak üzere çeşitli gastrointestinal (mide -bağırsakla ilgili) belirtiler sergilediğinden bahsetmektedir. Buna ek olarak bebekler sarsıntı, huzursuzluk, titreme, katılık ve halsizliğe de sahiptir:⁶⁴⁹ (55) “Eğer bir bebek çığlık atarsa, silkinirse, huzursuzsa, sürekli inlerse ve titrerse, emdiği sütü sürekli geri çıkartırsa, Sin ya da İstar’ın eli”⁶⁵⁰. Bu tür sorunlar bebekle ilgili nöbetlere neden olan iki tanrıya atfedilmiştir. Tanrı Sin genellikle kusma ve ishalin olduğu yerde hastalıktan sorumlu tutulmuştur:⁶⁵¹ (48)“Eğer bir bebek yediği kadar kusarsa, ishal varsa (ve) elleri ve ayakları halsizleşirse, Sin’e karşı yerine getirilmemiş bir söz var”⁶⁵². Tanrıça İstar (Anu’nun kızı) ise belirgin nöbetlere sancı eşlik edince hastalıktan sorumlu tutulmuştur:⁶⁵³ (106) “Eğer bir bebeğin ateşi yoksa ama onun iç organlarına (bağırsaklar, mide) kramp girmişse ve o inlerse, Anu’nun kızı tarafından ona acı (verilir)”. (107) “Eğer bir bebek inlerse ve sürekli kaskatı olursa, Anu’nun kızı ona acı verir”. (108) “Eğer bir bebek gece gündüz inlerse, Anu’nun kızı ona acı verir”⁶⁵⁴.

⁶⁴³ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 316.

⁶⁴⁴ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 265, 269.

⁶⁴⁵ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 317.

⁶⁴⁶ “büyünün bir tipi ya da bela” bkz. (CAD, Ş/3), s. 240.

⁶⁴⁷ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 263-264.

⁶⁴⁸ Modern tıptaki açıklamalar için bkz. Nebahat Taşdemir, Yusuf Tamam, “Bir Olgu Nedeniyle Abdominal Epilepsi”, *Dicle Tıp Dergisi*, C. 32, S. 1, 2005, s. 31-35.

⁶⁴⁹ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 443.

⁶⁵⁰ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 266.

⁶⁵¹ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 443.

⁶⁵² J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 265.

⁶⁵³ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 443.

⁶⁵⁴ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 268.

1.6.3.2.2.4. Felç ve Beyin Felci

Kas zayıflığı ya da felç, sinirin hasar görmesinden veya hastalıklı olmasından kaynaklanabilirken geçici olarak felç bir nöbet sonrasında da ortaya çıkabilmektedir. Aşipu tarafından bu olayları tanımlamak için “*amāšu, ḥamû ve ḥamītu, kabālu*” gibi birkaç terim kullanılmıştır. Bunlardan “*ḥamû ve ḥamītu*” genelmiş gibi görünürken “*amāšu*” neredeyse her zaman el ve ayak felcini tanımlamak için kullanılmıştır. Belirli kasların veya kas gruplarının felci ise “*kabālu*” ile tanımlanmıştır⁶⁵⁵: (111) “*Eğer bir bebeğe ‘düşme büyüğü’ düşerse, onun elleri ve ayakları hareketsiz durumdaysa ve gözleri ıslanmışsa babasının evi onun ayağıyla dağılacak*”⁶⁵⁶.

Doğumda bebeğin oksijensiz kalması (fetal anoksi) ya da yaralanma ilerleyici olmayan motor bozukluklarına neden olabilir. Motor gelişimi gecikmeli veya anormaldir ve spastik parapleji (kasıtlı felç), hemipleji (yarım felç) veya kodripleji (kol ve bacakların felci) gibi bulguları içermektedir. Ortaya çıkabilecek diğer işaretler de zeka geriliği, nöbetler veya ataksidir (vücut hareketlerinde uyumsuzluk)⁶⁵⁷: (21-23) “*Eğer bir, iki, üç ve dört yaşındaki çocuk eğilerek kıvranıyorsa, ayağa kalkamıyor ve ayakta duramıyorsa, ekmek yiyemiyorsa, ağzı ‘ele geçirildiği’ için konuşamıyorsa, Şulpaea⁶⁵⁸’nın spermi; o düzelmeyecek*”⁶⁵⁹.

1.6.3.2.2.5. İçe Dönen (El) Başparmak

(62) “*Bir bebeğin baş parmağı içeriye doğru kıvrılmışsa ve birçok gülerse?, vücudu hasta görünüyorsa ve gittikçe zayıflıyorsa, o ölecek*”. Aşipu bu satırda bir teşhis öneren ilginç ipuçları sunmaktadır. Bebeğin içe dönen başparmağı, “yumruklu” başparmak olarak adlandırılan önemli bir pediatrik nörolojik işareti açıklamaktadır. Bu, bebeğin parmaklarının başparmağının etrafına sarılarak bir yumruk yapıldığı anlamına gelmektedir. Yumruklu başparmak, serebral hipotoni⁶⁶⁰ olan, şiddetli nörolojik hasar ve

⁶⁵⁵ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 290.

⁶⁵⁶ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 268.

⁶⁵⁷ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 331.

⁶⁵⁸ “Tıp ve büyü metinlerinde (Tanrı) Şulpaea’nın spermi (rihutu)” tabiri geçmektedir. Bkz. M. Stol, *a.g.e.*, 1993, s. 14.; (CDA, R), s. 304.

⁶⁵⁹ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 264.

⁶⁶⁰ “serebral: beyinle ilgili”, bkz. Türkçe Tıp Dili Kılavuzu: Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Türkçe Tıp Dili Kurulu, s. 71.; “Kasların gerilmeye karşı gösterdiği direnç tonus, değişik nedenlere bağlı gelişen tonus azalmasına ise hipotoni denir. Yenidoğanlar ve infantlarda birçok beyin hastalığında hipotoni gözlenir. Serebral hipotonide motor gelişimde gerilik, mental retardasyon, bilinç değişikliği, konvulziyon gibi diğer santral sinir sistemi bulguları görülebilir. Serebral hipotonide infantlarda makrosefali veya mikrosefali, dismorfik özellikler veya diğer organ malformasyonlarının bulunması, başparmağın diğer parmaklar tarafından sıkıca sarılması (kortikal fisting) ve bacakların çaprazlaması

azalmış kas tonusu ile karakterize edilmiş bir grup farklı hastalığın tipik işaretlerindedir. Bu hastaların durumu oldukça ciddidir ve modern zamanlarda bile hayatta kalma olasılığı düşüktür, kötü beslenme ve aşırı zayıflamadan dolayı ölümler sonuculanmaktadır. Bebeğin gülüşünün anlamı ise net değildir⁶⁶¹.

1.6.3.2.2.6. Açık Bıngıldak

Yeni doğmuş bir bebeğin kafatası kemikleri yetişkinlerde olduğu gibi beyni korumak için henüz tek bir yapıya kaynaşmamıştır. Bu, beynin erken çocukluk döneminde büyümesine yardımcı olmaktadır. Bebeğin kafatasında kalvaryum kemiklerinin birleşme noktasında altı tane (fontanel) bıngıldak bulunmaktadır. Söz konusu bölgeler yumuşak olduğundan ve henüz kemik tarafından korunmadığından kafatası içindeki basıncı yansıtabilmektedir. Beyin çevresindeki sıvı, menenjit veya konjenital (doğumsal) hidrosefali⁶⁶² nedeniyle baskıyı arttırdığında, bıngıldak daha fazla şişmektedir. Ağlama sırasında da şişebilen bıngıldak ağlamanın durduğu an normale dönmektedir. SA.GİG/sakikkû serisi 40. tablette geçen bazı satırlar Aşipu tarafından bıngıldak boyutunun taşıdığı önemin bilindiğini göstermektedir. Ancak başka belirtilerden (ateş vb.) bahsedilmemiştir. Dolayısıyla “alnın genişleme” sebebi için menenjit ve hidrosefali arasında karar vermek zorlaşmaktadır. Modern tedavi olmaksızın konjenital (doğumsal) hidrosefali genellikle ilerleyicidir. Ama bazen kendiliğinden azalabilmektedir. Bakteriyel menenjiti olan çocuklar genellikle antibiyotik tedavisi olmadan ölmektedirler. Viral (virüsle ilgili) menenjitli çocukların ise tedavisiz iyileşme durumları vardır. Bu, şişen bıngıldağın bakteriyel menenjitte geri dönüşümlü olma ihtimali bulunmadığı fakat viral menenjitin görülebileceği anlamına gelmektedir. Aşipu'nun ele aldığı satırlarda gerçekten iki farklı menenjit olduğuna dair bir ipucu yer almaktadır. Örneğin ilk satırda hastalığın yedi sekiz gün sonra azalması durumunda çocuğun iyileşmesinin beklendiği belirtilmektedir⁶⁶³: (44) “Eğer bebeğin kafasının sütürü⁶⁶⁴ açıksa ve alnı genişliyorsa, o uyuyamaz. Eğer bebek sadece yedi ya

serebral disfonksiyonu işaret edebilir” bkz. Sefer Kumandaş, “Hipotonik İnfantta Etyoloji ve Klinik Bulgular”, *Güncel Pediatri*, C. 5, S. 1, 2007, s. 85.

⁶⁶¹ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 416.

⁶⁶² Beyinde su toplanması.

⁶⁶³ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 412.

⁶⁶⁴ “Suture: 1. Yara kenarlarının dikiş ile birleştirilmesi, 2. Bu kenarları birleştiren dikiş, 3. Kafa kemiklerinin dikişe benzeyen ekleri, sütür, sutura, 4. dikmek, sütür koymak” bkz. <http://www.tipterimlerisozlugu.com>, (10.4.2017, 15.30).

da sekiz gün boyunca hastaysa, o iyi olacak”. (45) “Eğer bebeğin kafasının sütürü açıksa ve alını genişliyorsa, o ölecek”⁶⁶⁵.

1.6.3.2.2.7. Spina Bifida (Açık Omurilik)

Gelişmekte olan fetüste omurgayı oluşturan kemiklerin birleşmede başarısız olması durumu spina bifida olarak adlandırılmaktadır. Bu anormallik genellikle sinirlerin arızalanmasına neden olmaktadır. Ayrıca enfeksiyon da ortak bir sorundur. Aşipu'nun ele aldığı satırda kusur servikal (boyun) düzeyindedir ve bu durumda hastaya çok kötü bir prognoz verilmiştir⁶⁶⁶: (41) “Eğer bir çocuğun kemik bağ dokusu boynundan omurgasına gevşekse, o ölecek”⁶⁶⁷.

1.6.3.2.3. İnfantil Kolik (Gaz Sancısı)

Birçok bebek iyi huylu fakat acı verici bu soruna sahiptir. Bunlar huzursuzluk nöbeti, ağlama, yumruk sıkma, bacak bükme şeklinde ortaya çıkan karın ağrısının belirtileridir. Aşırı geçirme ve bağırsak gazı da yaygındır. Sorunun nedeni bilinmese de Aşipu'nun bahsettiği satırlardaki referanslar bebeklerdeki gaz sancısına örnektir⁶⁶⁸: (63) “Eğer bir bebeğin iç organları (bağırsak, mide) sürekli olarak kolikse (ve) gözlerini uyku basmış gibi hissediyorsa, ‘tanrının eli’; o iyi olacak”. (64) “Eğer bir bebeğin iç organları (bağırsak, mide) sürekli şişkinse (ve) sürekli inlerse ‘tanrının eli’; o iyi olacak”. (66) “Eğer bir bebeğin iç organlarına (bağırsak, mide) sürekli kramp girerse ‘tanrının eli’; o iyi olacak”⁶⁶⁹.

1.6.3.2.4. Peritonit (Karın Zarı İltihabı)

Bebeğin karnında oluşan ciddi hasar ve ardından ortaya çıkan enfeksiyon karın ağrısı, şişlik ve yeme sorunlarıyla da sonuçlanabilir⁶⁷⁰: (73) “Eğer bir bebeği anne sütüyle beslerseniz ve o yemezse (emmezse), bağırsakları ciddi şekilde zarar görmüştür”⁶⁷¹. Gaz sancısının aksine, karın zarı iltihabı ölümcüldür. Aşipu burada tanıyı belirlemek için ise bir su testi kullanmış gibi görünmektedir. Yetişkinler için benzer bir testte olduğu gibi bu satırda da karın zarı iltihabından şişen ve sertleşen bir karnın su

⁶⁶⁵ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 265.; M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 211.

⁶⁶⁶ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 398.

⁶⁶⁷ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 210-211.; J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 265.

⁶⁶⁸ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 414-415.

⁶⁶⁹ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 266.

⁶⁷⁰ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 415.

⁶⁷¹ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 267.

tutabilecek bir girintiye sahip olmayacağı belirtilmiştir⁶⁷²:(13)“Eğer bir bebek sürekli hastaysa ve (eğer) karnına su dökerseniz, karnında havuz yapmazsa (su birikmezse), karnı ciddi şekilde zarar görmüştür”⁶⁷³.

1.6.3.2.5. Ateş

Enfeksiyon sıklığı ateşi önemli bir fiziksel bulgu haline getirmiştir. Eski Mezopotamya doktoru tek ölçme aracı hastaya dokunmak olmasına rağmen hastalık belirtisi olarak ateşin önemini çok iyi değerlendirmiştir. Modern tıbbın vücut sıcaklığını ölçen aletlerinden yoksun olan hekim daha çok cildin yüzeyinde neyin değerlendirilebileceğine odaklanmıştır. Ayrıca sadece sıcaklıktaki genel değişiklikleri değil bölgesel sıcaklık farklılıklarını da izlemeyi başarabilmiştir. Bu bölgesel farklılıkların da yumuşak doku enfeksiyonları, dolaşım sistemi hastalıkları ve şok gibi pek çok faktöre bağlı olduğunu modern tıptan biliyoruz. Yine tıp metinlerinde vücut sıcaklık seviyeleri bilinirken “ateş” Sumerce “KÚM” Akadca “*ummu*” kelimeleri ile ifade edilmiştir. Söz konusu metinlere göre vücut sıcaklığı “*normal=mitharu*”, “*ılık=lahahhaš*”, “*sıcak=dannu/hahhaš*”, “*yakıcı/yüksek=šarhu*” şeklinde beş seviyede belirtilmiştir. Bunlara ilaveten “*li’bu*” da ateşle birlikte sıkça metinlerde yer almıştır. Sumercesi “*DIĦ*” olan “*li’bu*” kelimesi “*bulaştırmak*” anlamı verilen “*la’ābu*” fiilinden gelmektedir⁶⁷⁴. Sözlüklerde ise bu kelime için “*ateşle ilişkili ciddi bir hastalık*” açıklaması yapılmıştır⁶⁷⁵.

Aşıpu’nun bebekte ortaya çıkan ateşle ilgili olarak bahsettiği satırlarda dişi ifrit Lamaštu’nun etkisi vurgulanmıştır: (51)“Eğer ateş ve *li’bu* bir bebeği tutarsa ve sürekli üşürse, Lamaštu tarafından ona acı (verilir)”. (52) “Eğer bir bebek ateşliyse ve sonra üşürse, çok su içmek isterse, Lamaštu tarafından ona acı (verilir)”. Bazen yerine getirilmeyen bir adağın da ateşe sebep olabileceği belirtilmiştir: (20) “Eğer bir bebek annesinin memesinde sürekli huzursuzsa (ve) sürekli hastaysa; Eğer inlerse ve ateş sürekli ona acı verirse, yerine getirilmemiş bir adak ona acı verir”⁶⁷⁶. Ateşle ilişkilendirilen başka bir ifrit ise “ölü doğan çocukların kişileştirilmiş ifriti” şeklinde tanımlanan “*Kūbu*” ya da “*Kūbu’nun eli*”dir: (31) “Eğer bir bebek eşit derecede (yani

⁶⁷² J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 415.

⁶⁷³ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 263.

⁶⁷⁴ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 27, 29.

⁶⁷⁵ (CAD, L), s. 181.; (CDA, L), s. 182.

⁶⁷⁶ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 264-266.

*normal/ mihharu) sıcaksa ve üst karnı çıkıntı yapmışsa, Kūbu'nun eli*⁶⁷⁷. Bazı satırlarda ise ateş Tanrıça Gula ile ilişkilendirilmiştir: (79)“*Eğer bir bebeğin ateşi ve bağırsak krampları varsa, Gula'nın eli*”. (89) “*Eğer bir bebeğin ateşi varsa ve kilo kaybediyorsa, Gula'nın eli*”. (90) “*Eğer bir bebeğin yakıcı/yüksek ateşi varsa, Gula'nın eli*”⁶⁷⁸. Bunların dışında ilerleyen satırlarda bahsedeceğimiz gibi ateş bir belirti olarak bu’šanu hastalığında, ishal ve dış çıkarmada da görülmektedir.

1.6.3.2.6. B.L.U/ Bu’šanu Hastalığı

Bulaşıcı (enfeksiyon) hastalıklarından biri olan “*bu’šanu*” Mezopotamya hekimleri tarafından nefes borusunda, sert ve yumuşak damakta ve dişlerin arasında ortaya çıkan şekilde üç türe ayrılmıştır. Günümüz bilim insanlarının görüşlerine göre bu üç tür; difteri, ağız viral enfeksiyonu olan Herpes simpleks virüs tip 1 (HSV 1), diş eti ve boğazda oluşan anaerobik bakteri enfeksiyon hastalıklarını işaret etmektedir. Bu üç kategorinin ortak noktası, hepsinin olması gerçeğinin dışında; ağız ya da boğazdaki enfeksiyonlar ve hastaların gözle görülür derecede kötü koku sergilemesidir⁶⁷⁹. Zaten sözlüklerde “*bu’šanu*” için yapılan açıklamada “*kötü koku*”, “*ağız, burun ve cildi etkileyen bir hastalık*”, “*bir bitki*” ifadeleri yer almıştır⁶⁸⁰. Aşipu’nun bebek hastalıklarını ele aldığı satırlarda ise “*bu’šanu*” hastalığı Tanrıça Gula’nın etkisiyle birlikte verilmiştir: (96) “*Eğer bir bebeğin bağırsaklarına kramp girmişse ve vücudu sararmışsa, bu’šanu ona acı verir, Gula'nın eli*”. (97) “*Eğer bir bebeğin bağırsaklarına kramp girmişse ve güçlüğüle nefes alıyorsa, bu’šanu ona acı verir*”. (98)“*Eğer bir bebeğin tükürüğü sürekli akıyorsa, bu’šanu ona acı verir*”.(99) “*Eğer bir bebeğin tükürüğü kan içeriyorsa, bu’šanu ona acı verir*”⁶⁸¹. Ayrıca bazı satırlarda “*bu’šanu*” hastalığı ile birlikte ateşten bahsedilmiştir:(5) “*Eğer bir bebeğin vücudu eşit olmayan bir biçimde sarıysa, ateşi yoksa ve şakağının damarları çökükse, burnunu aşağı yönde ovuşturursa (ama) mukus yoksa, bu’šanu ona acı verir*”. (100) “*Eğer bir bebeğin başında, göğsünde ve sırtında ateş varsa, bu’šanu ona acı verir*”. (101) “*Eğer bir bebeğin ılık bir sıcaklığı varsa ve iç organlarına (bağırsaklar, mide) kramp girmişse, bu’šanu ona acı verir*”⁶⁸².

⁶⁷⁷ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 512-513.

⁶⁷⁸ B. Böck, *a.g.e.*, 2014, s. 65-66.; J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 267.

⁶⁷⁹ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 40.

⁶⁸⁰ (CAD, B), s. 350-351.; (CDA, B), s. 50.

⁶⁸¹ B. Böck, *a.g.e.*, 2014, s. 66.; J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 414.

⁶⁸² J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 263, 268.

1.6.3.2.7. İshal

Bebekte virüs ya da bakterinin neden olduğu ishal bulaşıcı bir hastalık olarak ortaya çıkabilmektedir. Aşipu'nun ele aldığı satırda bebekte hem kramp hem de ishal vardır. Ayrıca bebeğin sıvı kaybına uğradığı vücudunun görüntüsünün “buruşmuş” şeklinde ifade edilmesinden anlaşılmaktadır⁶⁸³: (6-7) “Eğer bir bebek sağlıklı olduğunda onun vücudu verimliyse (sağlamsa?) (ama) hastalıklar ona acı verdiğinde vücudu güçten düşerse, üç ya da dört gün boyunca ateşi varsa, iç organlarına kramp girmişse ve bağırsakları gevşekse (ishalse), mehrü⁶⁸⁴ ona acı verir”. (8-9) “Eğer bir hastalık; bir, iki (ve sonra) üçüncü ayında bebeğe acı verirse, gece gündüz onu uyandırmaya devam ederse, vücudu güçten düşerse, iç organlarına kramp girmişse, bağırsakları gevşekse (ishalse) ve o tamamen buruşmuşsa, mehrü ona acı verir”⁶⁸⁵.

1.6.3.2.8. Diş Çıkarma

Ebeveynlerin ve hekimlerin çoğu diş çıkarma problemleri ile karşılaşmaktadır. Çocukta ortaya çıkan belirtiler huysuzluk, salya akıtma, düşük dereceli bir ateşe sahip olma ve yemek için isteksizliktir. Bu problem ebeveynlerin uykusuz kaldığı ve çok mutsuz bir bebekle haftalarca sürebilmektedir. Konuyla ilgili tespitler de Aşipu'nun bu sorunu anlamış olduğunu göstermektedir⁶⁸⁶: (10-12) “Eğer bir bebeğin başında ateşi varsa ve vücudu ılık bir sıcaklığa sahipse (ve) terlemezse (ama) elleri ve ayakları sıcaksa, salyası akarsa, her ne yerse midesinde kolay kalmazsa ve (onu) dışarı boşaltırsa bebeğin dişleri çıkıyor. O, on beş ya da yirmi gün acı çekebilir, ama o iyileşecek”. (115) “Eğer bir bebeğin vücudu ılık sıcaklığa sahipse ve başının ateşi varsa, memeden besleniyorsa ve sonra salyası çok akıyorsa dişleri çıkıyor. O, on dört ya da yirmi gün acı çekebilir, ama o iyileşecek”. (116) “Eğer bir bebeğin ateşi yoksa (ama) başında ateşi çıkmışsa, onun dişleri çıkıyor. O, on dört ya da yirmi gün acı çekebilir, ama o iyileşecek”⁶⁸⁷.

⁶⁸³ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 52.

⁶⁸⁴ “Mide ve bağırsak iltihabı” bkz. J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 673.

⁶⁸⁵ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 263.

⁶⁸⁶ J. Scurlock, B. R. Andersen, *a.g.e.*, 2005, s. 411.

⁶⁸⁷ J. Scurlock, *a.g.e.*, 2014b, s. 263, 268.

1.7. ESKİ MEZOPOTAMYA BÜYÜLERİNDE ÇOCUK

1.7.1. Eski Mezopotamya’da Büyünün Genel Özellikleri

Eski Mezopotamya’da Sumerce “ÉN” Akadca “šiptu”⁶⁸⁸ olarak tanımlanan büyüünün kara ve ak olmak üzere iki önemli biçimi vardır. Kara olanı adında da anlaşılacağı gibi insanlara zarar veren büyüdür. Ak büyü ise ifritlerin, kötü niyetli güçlerin ve insanların sebep olduğu zararı ortadan kaldırmak için kullanılanıdır. Kara büyüden korkulduğu için çare (ašiptu/ kadın büyücü⁶⁸⁹, (w)ašipu/ büyücü⁶⁹⁰) büyücülerde görülmüş ve bu insanlar bir kişiye sorun ya da talihsizlik getiren büyüleri iptal etmek için çağrılmıştır. Hatta bu sebeple çoğu tablette ak büyü faaliyetleri anlatılmıştır. Mezopotamya’da en yaygın kullanılan büyülerden ikisi “yakma” anlamına gelen “šurpu ve maqlû”dur. Ancak “šurpu ve maqlû” farklı amaçlarla kullanılmıştır. Şurpu, kült ihmal, ev içi sorunlar, merhametsiz davranışlar, hayvanlara zulüm, ritüel açıdan kirli olan insanlarla ya da yerlerle kasıtsız olarak temasta buluma gibi davranış türlerini tanımlayan bir dizi büyü ve ritüeli içermiştir. Bu açıdan bakıldığında şurpu, suçlu ya da mağdur kişi için arınma törenlerini içermekteydi. Suçlu ya da mağdur kişinin günahlarını taşıyan nesnelere yakılarak yok ediliyor böylece bu kişiler kötülüğün etkilerinden kurtulmuş oluyorlardı. Maqlû büyü ise büyücünün görüntüsü yani figürünü ateşte yakmakla ilgilenmekteydi⁶⁹¹.

Diğer taraftan Mezopotamya büyü gelenekleri sadece bu büyülerle sınırlı değildir. Bunların dışında hastalıklara, kötü göze, dişi ifrit Lamaštu’ya, kötü bir rüyaya karşı ve gebe bir kadının çocuk doğurmasını kolaylaştırmak için büyüler yapılmıştır. Ayrıca bir binanın inşa faaliyetlerinde sıkça büyüye başvurulmuş, namburbi ritüeli ve köpek⁶⁹², aslan-ifrit, akrep⁶⁹³, balık gibi çeşitli figürlerle de kötülüklerden kurtulmak amaçlanmıştır⁶⁹⁴. Görüldüğü üzere Eski Mezopotamya’da büyü ve büyücülük hayatın dışlanan bir alanı olmaktan ziyade normal öğelerinden birini teşkil etmiştir⁶⁹⁵. Bu

⁶⁸⁸ (CAD, Š/3), s. 86.; (CDA, Š), s. 376.

⁶⁸⁹ (CAD, A/2), s. 431.; (CDA, A), s. 28

⁶⁹⁰ (CAD, A/2), s. 431.; (CDA, W), s. 436

⁶⁹¹ K. Nemet-Nejat, *a.g.e.*, 2002, s. 196-197.; Walter Farber, “Witchcraft, Magic, And Divination In Ancient Mesopotamia”, *Civilizations Of The Ancient Near East*, Vol. 3, (ed.) Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, Peabody/ Massachusetts 2000, s. 1899.

⁶⁹² H. Hande Duymuş Florioti, “Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 55, 2014b, s. 45-70.

⁶⁹³ H. Duymuş Florioti, *a.g.m.*, 2014a, s. 347-370.

⁶⁹⁴ Ebru Mandacı, “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya Toplumlarında Büyü ve Büyücülük”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 16, 2016a, s. 217-232.

⁶⁹⁵ J. Black, A. Green, *a.g.e.*, 2003, s. 55.

sebeple Mezopotamyalı her bir çocuğun doğumundan ölümüne kadar büyüden bağımsız bir hayat sürdürmesi pek mümkün değildir. Biz de konumuz açısından oldukça önem taşıyan doğumda kullanılan büyüleri, Lamaštu ve hastalıklara karşı yapılan büyüleri ele alacağız. Ayrıca bebeklerin ağlamasına karşı onları sakinleştirmek için anne-baba tarafından başvuru büyüleri de ifade etmeye çalışacağız.

1.7.2. Doğumla İlgili Büyülerde Çocuk

Eski Mezopotamya’da Sumerlilerden itibaren doğumun iyi ve kolay geçmesi için büyüye başvurulmuştur. Özellikle zorlu doğumda kadına uygulanan tedavinin önemli bir basamağı büyüden oluşmuştur. Yeni Sumer Devleti Dönemi’ne ait bir büyüde doğum, daha önceki dönemlere benzer biçimde boğa ile ineğin birleşmesi motifini içermektedir. Doğumda ilahi bir güç ve yardımcı olarak Tanrı Enki ve oğlu Tanrı Asalluhi’nin rolleri etkindir. Kadının doğum anında gökyüzüne kadar duyulan feryatları karşısında ne yapacağını şaşırarak Tanrı Asalluhi babasından yardım ister. Enki’nin Asalluhi’ye verdiği talimatlarla gökyüzü ve yeryüzü arasında kozmik bir aracılık motifi oluşturulur. Böylece doğumun kolaylaşması sağlanır. Ayrıca “tekne/gemi yüklemesi” gibi mecazi bir referans ile kadından bahsedilerek amniyon sıvısı içinde gelişen bebekle ilgili figüratif bir bağ kurulur. Büyünün sonunda ise bebeğin cinsiyetine yönelik belirgin nesnelere, Tanrıça Gula’nın şifalı elleriyle kadın ve bebeğinin sağlık durumunun iyi olması vurgulanır⁶⁹⁶:

“Bereketli boğa inekle (kadınla) ahırda birleşti, kutsal sığır bileşti. İnsanlığın bereketli tohumlarını karnına döktü. Sıvılar karının içine döküldü, pıhtılaştı, erkeğe bir çocuk kazandırdı, kadın dişlerini tatlı ota (bitkiye) koydu; onunla kendini doyurdu... Doğum anı (?) orada; kadın yere çömelmiş, ağlamaları gökyüzüne, yeryüzüne ulaştı, feryatları gökyüzü ufku bir giyisi gibi kapladı. En’in (başrahip) gemisi gibi, kadın keteni yelken (gibi) kullandı, kralın teknesini/gemisini mallarla; akik taşı ve lapaş lazuli (lacivert taşı) ile doldurdu. Doğum sancısı çeken kişinin vulvasında... (Tanrı) Asalluhi onu gördü, babası Enki’nin evine girdi ve onunla konuştu: (yukarıda meydana gelen birleşme-doğum olayı tekrar edilir)... Bunun hakkında ne söylemeliyim? Ne yapmalıyım? Bilmiyorum. Enki, oğlu Asalluhi’ye şöyle yanıt verdi;... Kutsal bir ineğin yağını aldıktan sonra, kutsal bölmede duran bir anne ineğin... doğum sancısı çeken kişinin vulvasının... Onun (kadının) üzerine Eridu’nun büyüleri telaffuz edilince

⁶⁹⁶ Graham Cunningham, *Deliver Me From Evil: Mesopotamian Incantations, 2500-1500 BC*, Pontificio Istituto Biblico, Roma 1997, s. 72-74.

gökyüzünün yağmurları gibi salıverilir mi?, çatı oluklarının suları gibi akabilir mi?, bir göle dökülen akarsu kanalı gibi akabilir mi?, kırık bir çömlek gibi kırılabilir mi?. Eğer bir erkeğe silah, balta (ve) erlik kuvveti almasına izin ver. Eğer bir dişiye eğirtmeç ve iğnenin elinde olmasına izin ver. Yetenekli elleriyle sadık bir yardımcı olan Gula! izin ver, göbek bağı keserken onun kaderini belirleyelim”⁶⁹⁷.

Bu döneme ait başka bir büyüde ise doğum ve yılan ısırması temaları birleştirilmiş gibi görünmektedir. İkisi arasındaki ilişki özel olarak ifade edilmese de yılan ısırmasının doğum sorunlarına katkıda bulunan bir faktör olarak algılandığı düşünülebilir. Ancak böyle bir varsayımın da yalnızca bu büyüdeki temaların birleşmesine dayandığını unutmamak gerekir. Yine Tanrı Enki'nin talimatları ve bir aracı olarak oğlu Tanrı Asalluhi'nin rolü büyüde etkin bir durumdadır⁶⁹⁸.

Eski Babil Dönemi'ne ait büyü metinlerinde de doğum teması yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Özellikle zor doğumda yardımcı olarak görülen bu büyüler hem kadın hem de bebeği için fazlasıyla önemsenmiştir. Zorlu doğuma ait bir büyü metnine göre; henüz doğmamış olan çocuğun durumu, anne karnında içinde bulunduğu amniyotik su ve buna paralel bir ilişkiyle yönlendirilen bir tekneyle/gemiyle karşılaştırılmıştır. Bu ortamda kadına ise Tanrıçalar İnanna ve Ninhursag tarafından yardım edilmiştir. Sonra parfüm, sedir ağacı, akik taşı ve lapiş lazuli gemiye yüklenmiştir. Devamında ise kadının doğumda yaşadığı zorlukların farkına varan Asarluhi'nin yardım etmesi için Enki'ye başvurması anlatılmıştır. Büyünün okunabilen son kısımlarında tekrar akik taşı ve lapiş lazuliden bahsedilmiştir. Çocuktan beklenen de doğarak kendini kişisel tanrısının eline teslim etmesi olmuştur. Ayrıca Sumer Dönemi'ndeki büyülerde olduğu gibi bu dönem büyülerinde de çocuğun cinsiyetinin açık olarak bilinmediği anlaşılmaktadır. Fakat doğum ile alakalı büyülerde sıkça geçen *akik taşı* ve *lapiş lazuli* taşının çocuk cinsiyeti için kullanıldığı düşünülmektedir. Bu noktada *akik taşının* (*sāmtu*⁶⁹⁹) kırmızı rengiyle kız çocuğunu, *lapiş lazuli* taşının (*uqnû*⁷⁰⁰) da koyu mavi rengiyle erkek çocuğunu temsil ettiği kabul edilmiştir⁷⁰¹. Diğer taraftan bu dönemde de doğumla ilgili büyülerde bir hayvan motifi olarak gebe bir inekle, gebe bir kadın arasında bağ kurulmuştur. Böyle bir büyü metninde şunlar kaydedilmiştir: “*İnek gebe,*

⁶⁹⁷ M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 60-61.

⁶⁹⁸ Johannes J. A. van Dijk, Markham J. Geller, *Ur III Incantations From The Frau Professor Hilprecht-Collection Jena*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2003, s. 20-25.

⁶⁹⁹ (CAD, S), s. 121.; (CDA, S), s. 315.

⁷⁰⁰ (CAD, U), s. 195.; (CDA, U), s. 424.

⁷⁰¹ Gertrud Farber, “Another Old Babylonian Childbirth Incantation”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 43, No. 4, 1984, s. 311-316, dipnot: 6.

inek doğum yapacak. Šakkan'ın ağılı, Šamaš'ın avlusunda; Šamaš kadını gördü ve ağlamasını dindiremedi, Sîn, kadının gözyaşını gördü. Šamaš neden ağlıyor?, Sîn'in gözlerinde neden yaş var? Çiftleşmemiş ineğimle ilgili; çocuğumu doğurmaya hazır değil. Anum'un yedi ve yedi kızlarını emirlerle kime göndermeliyim? Onlar ineğin/kadının bebeği kolayca doğurmasına yardımcı olabilirler mi?! Eğer o erkekse ... gibi, eğer o dişiye bir kilit sürgüsü gibi rahimden buraya (yere) düşebilir mi?"⁷⁰².

Sumerlilerden itibaren doğumla ilgili büyülerde yer alan gebe inek motifi "GÉME Sîn/Sîn'in kadın kölesi" figürüyle Orta Babil, Orta Asur ve Yeni Asur dönemlerinde başka bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. "Sîn'in ineği" doğumdaki kadın için yapılan bir büyüdür. Bu büyü Ay tanrısı Sîn ve ineği (Géme-Sîn) hakkında küçük bir mitolojik öyküyü içermektedir Ay tanrısı Sîn, güzelliği ve cazibesi nedeniyle ineğine âşık olur ve 'vahşi bir boğa' gibi onu gebe bırakır. Sîn, doğum sancısı geldiğinde cennetten kadının çığlıklarını duyar. Géme- Sîn'in kolayca doğum yapması için iki yardımcı ruhunun yeryüzüne inmesini sağlar. İneğin yavrusu da "būr şizbi/süt buzağısı" olarak adlandırılır. Büyü bir dua ile sona erer: "Bu kadın Géme-Sîn kadar kolay doğum yapabilir mi?"⁷⁰³.

Orta Asur Dönemi'ne ait bir tıp metnin sonunda yer alan böyle bir büyüde şunlar kaydedilmiştir: "Gi-Sîn, Sîn'in köle kızının doğum sancıları vardı. Bebek (çok) sıkışmıştı. Bir sona hayat getirmek (vermek) için sürgü korunmuştu. Kapı/giriş süt çocuğuna doğru hızla yapıldı. Sîn, kadını gördü, onu sevdi, lezzetli otlar arasında otlattı, çayırlarda... İçmesi için ona su verdi. Vahşi bir boğa inekle birleşti. Günlerinin gerçekleşmesinde, aylarının tamamlanmasında, inek aşağıya büküldü ve acıdan kıvrandı. Kadın sancularından ağladığında, Sîn, cennetin ışığı... Anu'nun iki kızı cennetten geldi. Biri doğum sancularının suyunu, diğeri bir kaptaki yağı ve doğum sancularının suyunu taşıdı. Sîn, kaptaki yağ ile onun alnına dokundu ve bütün vücuduna serpiştirdi. Tıpkı Gi-Sîn/ Sîn'in köle kızının normal doğum yapması gibi, böylece doğumdaki genç kadın doğurabilir"⁷⁰⁴.

⁷⁰² Walter Farber, "Mannam Luşpur Ana Enkidu: Some New Thoughts About An Old Motif", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 49, No. 4, 1990b, s. 308.

⁷⁰³ Niek Veldhuis, *A Cow Of Sîn*, Styx Publications, Groningen 1991, s. 1-4.

⁷⁰⁴ Wilfred George Lambert, "A Middle Assyrian Medical Text", *Iraq*, Vol. 31, No.1, 1969, s. 32.

1.7.5. Lamaštu'ya Karşı Yapılan Büyülerde Çocuk

Mezopotamya yazılı kaynaklarında Sumerce “*dDİM.ME*” Akadca “*Lamaštu*”⁷⁰⁵ olarak bilenen bu dişi ifrit Tanrı Anu'nun (An) kızıdır ve bir tanrıça gibi görülmüştür. Bu yüzden sıradan kötü ifritlerin üzerinde bir konuma sahip olmuştur. Zira Lamaštu, tanrıların emirleri doğrultusunda hareket eden ifritlerden farklı biçimde kendi çıkarı için ve kendi inisiyatifiyle özellikle henüz doğmamış ya da yeni doğmuş bebeklere kötülük yapmıştır. Ayrıca yazılı kaynaklarda yer alan bigilerde gebe bir kadının evine sızarak bebeği öldürmek için kadının karnına yedi kez dokunduğu veya çocuğu sütanneden alıp kaçırdığı ifade edilmiştir⁷⁰⁶. Lamaštu'ya karşı yapılan büyüler en erken MÖ 2. binyılın başlarına tarihlendirilmiştir. Bu çerçevede ortaya çıkarılan büyü metinleri de Sumer, Eski Babil ve Eski Asur dillerinde yazılmıştır. Lamaštu hakkında en kapsamlı bilgi kaynağı ise MÖ 1. binyıla aittir. Yine kendisiyle alakalı muskalarda bu dişi ifrit çeşitli biçimlerde tasvir edilmiştir. Söz konusu muskalarda her zaman yer alan iki nesne elinde tutmadığı tarak ve eğirtmeçtir. Diğer figürler ise sıklıkla bir köpek ve domuz yavrusu, nadiren bir akrep, yılan ve eşek bacağıdır. Bazen Lamaštu'nun bir elinde bir hançer diğer elinde bir yılan tuttuğu görülmektedir. Bu muskalarda Lamaštu'nun başı köpek, kurt, aslan, yırtıcı bir kuş, yılan ve ugallu (aslan ifrit) gibi çeşitli biçimlerde görünmektedir. Ayakları yırtıcı bir kuş gibi pençelidir. Elleri insanlarınki gibidir fakat kurbanlarını yedi kez yakalaması ya da kavramasını temsilen parmak fazlalığı ve tırnak uzunluğu vardır⁷⁰⁷. Lamaštu ile çok yakın bir bağı olan Pazuzu ise MÖ 1. binyıla ait Asur ve Babil kökenli bir ifrit tanrıdır. Bu bağ, Lamaštu'nun kötülüğüne karşı onun bir güç olarak kullanılmasına yol açmıştır⁷⁰⁸. Akrep kuyruklu şeklinde tasvir edilen Pazuzu tılsımları gebe kadınların boynunda taşınmasıyla veya yatak odasında bulundurulmasıyla Lamaštu'ya karşı tedbir amaçlı kullanılmışlardır⁷⁰⁹.

Eski Babil Dönemi'nde Lamaštu'ya karşı yapılan bir büyüde şu ifadeler yer almıştır: “*O öfkeli, o kötüdür, o ..., O sürekli hareket halindedir. Bir hekim olmasa da (hâlâ) sargıyla sarar, Bir ebe olmasa da (hâlâ) bebeği silip temizler. Gebe kadınların aylarını saymaya devam eder, Doğum yaklaştığında kadının kapılarını (girişlerini) sürekli engeller. Hayvanın izlerini sürer, Lilû demonunun öfkesiyle araziyi*

⁷⁰⁵ (CAD, L), s. 66.; (CDA, L), s. 177.

⁷⁰⁶ J. Black, A. Green, *a.g.e.*, 2003, s. 142.

⁷⁰⁷ Franciscus A.M. Wiggermann, “Lamaštu, Daughter of Anu. A Profile”, In: M. Stol; *Birth In Babylonia And The Bible: Its Mediterranean Setting*, Styx Publications, Groningen 2000, s. 217-218, 220-221, 232-235.

⁷⁰⁸ J. Black, A. Green, *a.g.e.*, 2003, s. 178.

⁷⁰⁹ H. Duymuş Florioti, *a.g.m.*, 2014a, s. 356.

*gözetler. Duada genç adamı, Oyunda kızı, Dadının omzundan çocuğu yakalar. İki tanrı onu gördüğünde; pencereden dışarı çıkartır, kapı milinden dışarı kaydırır. Onu deniz ortasında ilgin ağacına bağladılar, Arahtum nehri üzerinde...”*⁷¹⁰.

1.7.4. Hasta Bebeklere Karşı Yapılan Büyüler

Eski Mezopotamya’da hastalıkların nedeninin genellikle ifritler olduğu düşünülmüştür. Bu açıdan bakıldığında hastalıklardan kurtulmanın önemli bir yolu da şüphesiz büyüden yararlanmak olmuştur⁷¹¹. Eski Babil Dönemi’ne ait bir büyüde, solucanın (kurt?) yaratılış alanını belirten bir girişten sonra büyücü onu çocuğun hastalığının nedeni olarak tanımlamış ve onu yok etmek için bu büyüü yapmıştır⁷¹²: “*Anu gökyüzünü yarattı, gökyüzü yeryüzünü doğurdu. Toprak pis kokuyu, pis koku çamuru doğurdu. Çamur sineği, sinek ‘solucanı’ doğurdu. ‘Solucan’, Gula’nın kızı, bir giyside bürünmüştür, kan ile kalındır. Küçük çocuğun kanını yok eder, gözleri kızarır. Damu*⁷¹³ *büyü yaptı ve Gula kalın ‘solucanı’ öldürdü, onları çocuğun hatırına katletti. O, ağzını açtı, annesinin memesini aldı, gözlerini kaldırdı, emmeye başladı. Büyü benim büyüüm değil, Damu ve Gula’nın büyüü, Damu onu attı ve ben aldım”*. Söz konusu büyüde solucan tanımlaması yapılırsa da kanda beslenme açıktır. Bu yüzden hastalık sebebinin solucan dışında sülüklerin de olabileceğine dikkat çekilmiştir. Özellikle, bebeğin gözüne bir saldırı olduğu ve bunun sonucunda gözünün kızardığı anlaşılmaktadır. İlk bakışta bu mantıklı görünmese de tıbbi literatür bir adamın gözünü ısırarak sülük vakalarının farkındadır. Çoğu durumda sülük, kirli suyla yıkarken göze girer. Dolayısıyla bu büyüde çocuk açısından hoş olmayan bir durumu ortaya çıkaran sülük saldırılarının varlığı doğrulanabilir⁷¹⁴.

1.7.5. Ağlayan Bebeklere Karşı Yapılan Büyüler

Eski Babil Dönemi’nde ağlayan bir bebeği sakinleştirmek için yapılan büyü şekil ve içerik olarak bir ninni formatından bağımsız görünmemektedir. Aşağıda ele alacağımız büyüde ‘karanlık ev’ ile anne rahmi arasında açıkça bir bağ kurulduğu anlaşılmaktadır. Evin tanrısı yanında söz edilen ‘kusarikkum’ ise insan başlı bizon

⁷¹⁰ Walter Farber, *Lamaštu: An Edition Of The Canonical Series Of Lamaštu Incantations And Rituals And Related Texts From The Second And First Millennia B.C.*, Eisenbrauns, Winona Lake 2014, s. 283.

⁷¹¹ J. Black, A. Green, *a.g.e.*, 2003, s. 56.

⁷¹² Benjamin R. Foster, *Before The Muses: An Anthology Of Akkadian Literature*, Vol.1, CDL Press, Bethesda- Maryland 1996, s. 122.

⁷¹³ “İfritleri uzaklaştıran ve ‘kopan bağları bağlayan’ iyileştirme tanrısıdır”, bkz. J. Black, A. Green, *a.g.e.*, 2003, s. 64.

⁷¹⁴ Nathan Wasserman, “ On Leeches, Dogs, And Gods In Old Babylonian Medical Incantations ”, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale (RA)*, Vol. 102, 2008/1, s. 73-74,77.

öküzü biçiminde evi koruyan iyiliksever bir ruhtur. Bebeğin ağlaması da bir mezardaki sessizliğin yok olması gibi aile huzurunun bozulmasına neden olmuştur. Evin tanrısı ile yapılan kısa bir diyalogda yaygara koparan bebeği uyutmak için bir çözüm aranmıştır: “*Karanlık evde yaşayan bebek, Pekâlâ, şimdi dışarıdasın, Güneşin ışığını gördün. Neden ağlıyorsun? Neden bağıryorsun? Orada neden ağlamadın?. Sen, evin tanrısını uyandırdın, kusarikkum uyandı: Beni kim uyandırdı? Beni kim ürküttü? Bebek seni uyandırdı, Bebek seni ürküttü! Şarap içenler gibi, İçkiciler gibi, Uykuya dalabilir mi?!*”⁷¹⁵.

Ağlayan bir bebeğin sesi neden anne babasının profesyonel yardıma başvurmasını gerektiren ciddi bir sorundur? Hakikaten bebekle ilgili endişenin sebepleri muhtemelen modern bir ebeveynin bir uzmana danıştığı durumla çok benzerdir. Ağlama krizleri bir bebek için normaldir, ancak sürekli ağlama normal değildir. Aslında evrensel olarak çocukların ağlamasına karşı insanlar özellikle de yaşlılar nazarında bir hoşgörü sınırı vardır. Her çeşit gürültüye olan Babil hassaslığı, Atrahasis gibi mitolojik metinlerde de çok iyi belgelenmiştir. Konuyla ilgili metinlerde bu durum rahatsızlık düzeyini aşmakta, bebek tarafından çıkarılan sesler, hane halkının ve onu oluşturan ailenin huzurunu tehdit etmektedir. Yukarıdaki büyüye benzer bir şekilde, diğer Eski Babil bebek büyüsünde ya da ninnisinde, bebek gürültüsünün (rigmum) evin tanrısı ve tanrıçasını uyku (sittum)’dan mahrum bıraktığı anlatılmaktadır. Modern dünyada, uykusuz ev tanrıları motifi belki de kulağa komik ya da eğlenceli gelebilir, ancak Babil insanı için yeterince ciddiye alındığı açıkça görülmektedir⁷¹⁶: “*Sen! orada, ufaklık, yeni doğmuş insanoğlu, Gerçekten de dışarı çıktın, güneşin ışığını gördün. Neden annene hiç oradaki gibi davranmadın? Babana sevimli olmak yerine, annenin normal bir hayat sürmesine izin ver. Bakıcıyı ürküttün, sütanneyi rahatsız ettin. Ağlaman yüzünden evin tanrısı uyuyamaz, evin tanrıçası uykusuz kalır. Gece saatlerini üç sayı olarak sabitleyen Enkidu’ya söylemesi için kimi göndermeliyim? Ceylanı yenen (aşan) birinin onu da yenmesine izin ver. Ceylanın yavrusunu bağlayan birinin onu da bağlamasına izin ver. Karşılaştığı biri, uzak memlekette onun uykusunu verebilir mi? Bir öküz sürücüsü onun*

⁷¹⁵ Walter Farber, “ Magic At The Cradle: Babylonian And Assyrian Lullabies”, *Anthropos*, Vol. 85, No.1/3, 1990a, s. 139-141.; Walter Farber, *Schlaf, Kindchen, Schlaf! Mesopotamische Baby-Beschwörungen und –Rituale*, Eisenbrauns, Winona Lake 1989, s. 34-35.

⁷¹⁶ Karel van der Toorn, “Magic At The Cradle: A Reassessment”, *Mesopotamian Magic: Textual, Historical and Interpretative Perspectives*, (ed.) T. Abusch, K. van der Toorn, Styx Publications, Groningen 1999, s. 140

uykusuna yatmasına izin verebilir mi?! Annesi onu uyandırana kadar, Uyanmayabilir mi?!⁷¹⁷”.

⁷¹⁷ W. Farber, *a.g.m.*, 1990a, s. 142-143.; W. Farber, *a.g.e.*, 1989, s. 35-39.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ESKİ ANADOLU TOPLUMLARINDA ÇOCUK

2.1. ESKİ ANADOLU COĞRAFYASI

Eski dünya karalarından biri olan Asya'nın en batısında yer alan Anadolu Yarımadası, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları tarafından çevrelenmiştir. Anadolu bu konumuyla Asya ile Avrupa kıtaları arasında doğal bir köprü vazifesi görmektedir. Söz konusu köprü farklı coğrafyalar arasında fiziki bir bağ kurmanın yanında Mezopotamya ve Mısır gibi Eski Doğu'nun köklü medeniyetleri ve Akdeniz çevresinde teşekkül eden Batı medeniyeti arasında kültürel bir bağ kurulmasını sağlamıştır⁷¹⁸. Birçok kavmin göç ettiği bu coğrafyanın yeryüzü şekilleri, akarsuları, iklimi Anadolu tarihinin oluşmasında etkili olmuştur. Kuzeyde ve güneydeki yüksek sıradağlar bu yönlerden yapılacak göçlere imkân tanımazken batıda dağların denize dik uzanması bölgeye gelmek isteyen kavimlere geçitler sağlayarak Anadolu'nun ortalarına kadar ulaşmalarına fırsat tanımıştır⁷¹⁹. Fırat, Dicle, Kızılırmak, Yeşilirmak, Sakarya, Küçük ve Büyük Menderes, Göksu, Seyhan ve Ceyhan gibi akarsu kıyıları da çeşitli kavimlerin yerleşim merkezleri olmuştur. Kuzey yarım kürede ılıman iklim kuşağı içerisinde yer alan Anadolu çeşitli bitki ve hayvan türlerinin ortaya çıkmasını sağlayan elverişli bir toprak yapısına sahiptir. Ayrıca Anadolu'nun tarım ürünleri ve kereste dışında maden yatakları açısından zengin olması da bölgeyi bir çekim merkezi haline getirmiştir⁷²⁰.

Anadolu'da yaşayan halklara bakıldığında MÖ 3. binyılda Orta Anadolu'da Hattiler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile daha sonraları Kuzey Suriye'de Hurriler, Batı ve Güney Anadolu kıyılarında Luwiler yaşamışlardır. MÖ 2. binyılda Hititler Orta Anadolu'ya yerleşerek güçlü bir devlet kurmuşlardır. "Bin Tanrı Ülkesi" adı verdikleri Anadolu'yu farklı coğrafi bölgelere ayırmışlardır. Maraşsantiya olarak adlandırdıkları Kızılırmak'ın, doğusuna "Yukarı Ülke/ KURURUUGUTI", batısına "Aşağı Ülke/ KURURUŞAP-Lİ-TI" demişlerdir. Hititler'e ait çivi yazılı belgelerde onların dışında birçok kavimin de Anadolu'da yaşadığı anlaşılmıştır. Bunlar batıda Ahhiyawa, Aşşuwa, Maşa, Karkışa, Pitaşsa, batı-güneybatıda Arzawa ve Arzawa ülkeleri (Mira- Kuwalya,

⁷¹⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2007b, s. 3.; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2014, s. XV.

⁷¹⁹ E. Memiş, *a.g.e.*, 2012, s. 35-36.

⁷²⁰ H. Bahar, *a.g.e.*, 2016, s. 170-171.; James G. Macquoen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (çev: Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınları, Ankara 2013, s. 11-14.

Hapalla, Šeha Nehri, Wiluša), güneybatıda Lukka, güneyde Luwi/Kizzuwatna, güneydoğuda İšmeriga, kuzeyde Kaška, Pala-Tummana, kuzeydoğuda Azzi-Hayaša, doğuda İšuwa'dır⁷²¹. MÖ 2. binyıl sonlarına gelindiğinde ise Ege ve Doğu Akdeniz'deki krallıklar Deniz Kavimleri Göçü'yle siyasi ve sosyal açıdan büyük bir yıkıma uğramışlardır. Ancak tarihin çeşitli dönemlerinden bilindiği üzere her medeniyet maddi ve ideolojik yıkımlar kadar yeniden yapılanmayı bünyesinde taşımıştır. Dolayısıyla bu yıkımdan sonra geriye kalan ve yeni göç eden kavimlerle birlikte Anadolu medeniyetinin varoluş süreci devam etmiştir⁷²².

2.2. ANADOLU'DA TARİH ÖNCESİNDE ÇOCUK

Anadolu, Eski Taş (Paleolitik) Çağ yerleşmeleri bakımından oldukça zengin bir coğrafyadır. Bu coğrafyanın hemen hemen tamamında Alt Paleolitik Çağ kültürlerine ve bunların buluntu yerlerine sıkça rastlanılmıştır. Konya yakınlarındaki Dursunlu, İstanbul/Küçükçekmece'de Yarımburgaz Mağarası, Niğde yakınlarındaki Göllüdağ'da bulunan Kaletepe Deresi ve Antalya yakınlarındaki Karain Mağarası Alt Paleolitik Çağ'ın önemli sit alanlarını oluşturmuştur⁷²³. Anadolu'da bu çağda yaşamış olan Homo Erectus'a ait fosil iskelet kalıntıları ise henüz söz konusu yerlerde bulunamamıştır⁷²⁴. Ancak 2002 yılında Denizli'nin Kocabaş Beldesi'nde Türkiye'nin Homo cinsine ait en eski fosil kafatası parçaları bulunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda fosilin Homo Erectus olarak sınıflandırılması gerektiği belirtilmiştir⁷²⁵. Anadolu'nun Orta Paleolitik Çağ sit alanlarının en önemlisi Karain Mağarası'dır. Diğerleri arasında Hatay çevresindeki Tıkalı, Merdivenli ve Kanal Mağaraları, Niğde/Göllüdağ Kaletepe Deresi 3 siti, Adıyaman Samsat çevresindeki Şehremuz Tepe yer almaktadır. Anadolu'nun birçok yerinde ise Orta Paleolitik Çağ'a ait yüzey buluntularına sıkça rastlanılmıştır⁷²⁶. İnsan kalıntıları açısından bu yerlere bakıldığında Kanal Mağarası'nda bulunan köpek

⁷²¹ E. Memiş, *a.g.e.*, 2006, s. 112-116.; H. Bahar, *a.g.e.*, 2016, s. 171-172.; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 140-141.; J. G. Macqueen, *a.g.e.*, 2013, s. 40-44, 58-61.; E. Akurgal, *a.g.e.*, 2014, s. XV.

⁷²² E. Memiş, *a.g.e.*, 2007b, s.161-170.; Eric H. Cline, *M.Ö. 1177 Medeniyetin Çöktüğü Yıl*, (çev. Ayşegül Kuglin), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 211-217.

⁷²³ Işın Yalçinkaya, "Anadolu'nun Alt Paleolitik Merkezleri", *Eski Anadolu Uygarlıkları: Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı / Yontma Taş Çağı)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara 2009.

⁷²⁴ Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik/Epipaleolitik*, Ege Yayınları, İstanbul 1996, s. 17.

⁷²⁵ Ahmet İhsan AYTEK, "Kocabaş Fosil İnsan Kalıntıları Üzerine Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi", *AÜ DTCF Antropoloji Dergisi*, S. 27, 2014, s. 65-80.

⁷²⁶ Işın Yalçinkaya, "Anadolu'nun Orta Paleolitik Merkezleri", *Eski Anadolu Uygarlıkları: Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı / Yontma Taş Çağı)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara 2009.

dişi 9 yaşlarında muhtemelen erkek olan bir Neandertal çocuğuna aittir⁷²⁷. Karain Mağarası'nın "D" ve "E" gözlerinde de Neandertal çocuklarına ait süt dişleri ele geçmiştir. Ayrıca yine bir çocuğa ait gibi görünen bir kafatası parçası ile Üst Paleolitik Çağ kültürünün yaratıcıları olan Homo Sapiens'e ait bir kafatasının bulunduğu da kaydedilmiştir⁷²⁸. Yine Antalya yakınlarındaki Karain Mağarası ile Hatay'ın güneyindeki Üçağzlı Mağarası Anadolu'da Üst Paleolitik Çağ'ı en iyi temsil eden mağara siteleri olarak bilinmektedir⁷²⁹. Anadolu'nun Epi-paleolitik Çağ'ı yerleşkeleri içinde stratigrafik olarak en önemli bilgiler Ökizini ve Karain Mağaraları'ndan elde edilmiştir⁷³⁰. Özellikle Ökizini Mağarası Anadolu'nun son avcı-toplayıcılarının geride neler bırakmış olduklarını ve nasıl bir yaşam biçimine sahip olduklarını en iyi yansıtan yer olma özelliğine sahiptir⁷³¹.

Anadolu'nun Neolitik Çağı'nda ise çocukla ilgili daha kapsamlı arkeolojik veriler ortaya çıkarılmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın İç Anadolu'daki yerleşkelerinden biri Aksaray ili yakınlarındaki Aşıklı Höyük'tür. Aşıklı'da yapılan kazılarda bulunan birey sayısı 89'dur. Saptanmış beş tabaka ve 18 yapı evresi ile belirlenen iskân süreci göz önüne alındığında ortaya çıkarılan gömüt sayısının topluluğun olası nüfusuna kıyasla az olduğu açık bir durumdur. Söz konusu gömütlerden üçü yenidoğanlara, 14'ü bebeklere, 17'si çocuklara aittir⁷³². Ölüler yapıların tabanları altına, tabanı bozarak açılan bir çukura gömülmüşlerdir. Bazen aynı çukura ikincil gömme de yapılmıştır. Gömme şekli de hep aynı değildir. Hocker (büzülmüş) biçimde gömülenler olduğu gibi, sırt üstü ya da bir yanına yatırılmış,

⁷²⁷ Enver Bostancı, "Kanal Mağarasında Levalloiso-Mousterien Seviyede Keşfedilen Bir Üst Süt Canine İle Alt Aurignacien Seviyede Bulunan Bir Mandubulae Molar Hakkında İnceleme", *AÜ DTCF Antropoloji Dergisi*, S. 5, 1969, s. 21.

⁷²⁸ Işın Yalçınkaya, "Karain Mağarası'nın Anadolu İskân Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Erdem Dergisi*, C. 4, S. 10, 1988, s. 48-49.

⁷²⁹ Işın Yalçınkaya, "Anadolu'nun Üst Paleolitik Merkezleri", *Eski Anadolu Uygarlıkları: Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı / Yontma Taş Çağı)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara 2009.

⁷³⁰ Metin Kartal, "Anadolu'nun Epi-Paleolitik Dönem Buluntu Toplulukları; Sorunlar, Öneriler, Değerlendirmeler ve Çeşitli Yaklaşımlar", *Anatolia*, S. 24, 2003, s. 35.

⁷³¹ Metin Kartal, *Konar Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş- Epi-paleolitik Dönem-Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 92.

⁷³² Sera Yelözer, *Aşıklı Höyük Boncukları-Tipoloji, Tanım ve Sosyal Açından Değerlendirme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 144-145.; Güneş Duru, *Tarih Öncesinde İnsan-Mekan, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: MÖ 9. Bin Sonu - 7. Bin başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 209-212.

ayakları geriye kıvrık olarak gömülenler de mevcuttur⁷³³. Ancak bebeklerin ve çocukların hocker pozisyonunda, yanlarında genellikle birer ikişer adet yeşil renkte boncukla birlikte gömüldükleri anlaşılmaktadır. Bazı yetişkinlerin gömütlerinde de yeşil renkte boncuklar bulunmuştur. Yeşil renk için ise tarımın doğuşuna paralel olarak doğa ve bereket gibi kavramlarla ilişkili sembolik anlamlar taşıdığı ileri sürülmüştür⁷³⁴. Bazı iskeletlerin üzerinde hasır da bulunmuştur. Bunlardan biri 12-13 yaşlarında bir kız çocuğuna aittir. Genel itibariyle çocuklara ait iskeletler 1,5/2 ile 13 yaş aralığına yerleştirilmiştir⁷³⁵. Özbek tarafından incelenen iskeletlerde 0-5 yaş arasındaki çocuklarda ölüm oranının yüksek olduğu belirtilmiştir. Ayrıca 35-40 yaşlarında olduğu düşünülen ve hocker pozisyonunda gömülen hamile bir kadınla birlikte 7-8 aylık cenin kalıntıları da bulunmuştur⁷³⁶.

Yine Aşıklı'da bir taban altı gömüsü olarak ortaya çıkarılan bir bebek iskeleti hem ölü gömme geleneği hem de antropolojik analiz açısından önemli bilgiler taşımaktadır. Öncelikle bebek hocker pozisyonunda gömülmüştür ve etrafında hasır izlerine rastlanılmıştır. Aşıklı'da ölümlerin üzerlerine genellikle aşı boyası serpildiği bilinmektedir. Ancak burada bebeğin ağzına sürülmüştür. Dolayısıyla bebeğin ayrıcalıklı bir ölü gömme uygulamasına tâbi tutulduğu düşünülmektedir. Bu bebek iskeleti ile ilgili diğer önemli bir ayrıntı da yeşil-siyah, krem-kahverengi ve mavi renklerdeki toplam 114 boncukla yani bir boncuk dizisiyle birlikte gömülmüş olmasıdır. Özbek tarafından iskelet üzerinde yapılan antropolojik ve patolojik analizlere göre bebek hayatta iken bir enfeksiyon geçirmiş ve buna bağlı olarak yeterince beslenemediği için demir eksikliğinden kaynaklanan bir kansızlık dönemi yaşamıştır. Ancak bebeğin ölüm sebebinin bu olmadığı anlaşılmıştır. Söz konusu bebek muhtemelen 3 yaşında ölmüştür. Bebeğe, anne sütüyle birlikte ek gıdalar 1 yaşına doğru verilmeye başlanmış, tümüyle süttan kesme ise 2 yaşında gerçekleşmiştir. Anne sütünün bağışıklık sistemi üzerindeki koruyucu etkisinin yok olması ve ek gıdalara bağlı olarak ortaya çıkan enfeksiyon riskleri bebeğin hastalanmasında etkili olmuştur. Bebeğin

⁷³³ Ufuk Esin, Savaş Harmanakaya, "Aşıklı Höyük", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 265.

⁷³⁴ S. Yelözer, *a.g.e.*, 2016, s. 133-153, 127.

⁷³⁵ G. Duru, *a.g.e.*, 2013, s. 210-211.

⁷³⁶ Metin Özbek, "Aşıklı Höyük Neolitik Çağ İnsanları", *8. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993, s. 201-212; Metin Özbek, "Aşıklı Höyük İnsanları (1990 ve 1992 Buluntuları)", *9. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, s. 23-31.; Metin Özbek, "Tarihöncesinde Bebek Ölümleri", *Bilim ve Gelecek*, S. 29, 2006, s. 60.

kafatasında ön-arka yönde anormal bir uzama tespit edilmiştir. Kültürel kökenli bir deformasyonla ilişkilendirilen bu biçim bozukluğuna genellikle bebeklik çağda başa, alın ve ense kısmından geçerek dar ve sıkı biçimde sarılan bir sargı ya da takılan bir başlığın sebep olduğu bilinmektedir. Aşıklı iskeletlerinde ilk kez böyle bir kültürel deformasyona rastlanılmıştır. Benzer uygulamaya ait örnekler de özellikle Neolitik Çağ'dan itibaren Anadolu ve Yakın Doğu'da görülmeye başlanmıştır⁷³⁷. **(Res.26-27)**.

Diyarbakır-Ergani'deki Çayönü de konumuz açısından oldukça geniş bilgiler sunmaktadır. Çayönü'nün Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ı eskiden yeniye doğru Yuvarlak Planlı Kulübelere, Izgara Planlı Yapılar, Kanallı Yapılar, Taş Döşemeli Yapılar, Hücre Planlı Yapılar ve Geniş Odalı Yapılar olmak üzere farklı planlı konutlara sahip altı evreye ayrılmıştır⁷³⁸. Bu noktada Çayönü'ndeki evrelerin her birinde farklı ölü gömme uygulamalarının olduğu belirlenmiştir. En alt evrede ölüler kulübenin altına veya avluya açılan bir çukura (bazen taşla çevrili) sıkıca katlanıp, genellikle kuzey-güney yönünde, sağ yanlarına, yüzleri toprağa döndürülerek yatırılmıştır. Bırakılan armağan da sadece küçük birkaç parça aşı boyası topanından oluşmuştur. Izgara planlı yapılarda ölüler boş alanlara, eski yanmış ve terk edilmiş kulübe dolgularının içine, bazen de oturlan yapıların orta mekânlarına ya da seyrek de olsa, ızgara aralıklarına, tek veya ikili üçlü gruplar şeklinde gömülmüşlerdir. Bazılarının yanına armağan olarak taş alet bırakılmıştır⁷³⁹. Kanallı Yapılar evresinde ölüler açık avlularda ateş çukurlarının yanında büzülmüş olarak gömülmüşlerdir. Bazıları ise taşla çevrili çukurların içinde gömülü olarak ortaya çıkarılmıştır. Bu evrede büzülmüş pozisyondaki ölülerin yanı sıra ilk kez ikincil gömülere de rastlanılmıştır. Ayrıca avluda yüzükoyun durumda uzun yatan ve kafası olmayan bir iskelet de bulunmuştur. Bunun etrafında ise taşlardan yapılmış bir mezar vardır. Bu evrede ölüler genellikle boncuk takıları ile birlikte gömülmüşlerdir⁷⁴⁰. Yine Kanallı Yapılar evresinden itibaren kesin olarak kullanıldığı bilinen Kafataslı Yapı'nın Çayönü'deki fonksiyonu Taş Döşemeli Yapılar evresinde

⁷³⁷ Metin Özbek, "Aşıklı Höyük'te 2007 ve 2008 Yılı Kazı Çalışmalarında Bulunan İki İlginç İnsan İskeleti", 26. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011, s. 4-5, 7-8, 10-12.

⁷³⁸ Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü Tepesi", *Arkeo Atlas- Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası Özel Koleksiyon*, (ed.) Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2011, s. 62-63.

⁷³⁹ Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 67.

⁷⁴⁰ Mehmet Özdoğan, Aslı Özdoğan, Daniella Bar Yosef, Willem Van Zeist, "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, s. 108.

zirveye ulaşan “ata/ölu költü” ile tanımlanmıştır. Söz konusu yer, en alt evredeki ve son evrede kullanımına kadar kendi içinde farklı ölu gömme uygulamalarını devam ettirse de⁷⁴¹ kafatasına ayrı bir önem verildiği anlaşılmıştır⁷⁴². Nitekim Kafataslı Yapı Çayönü’nün sosyal-dinsel yaşamında uzun süre önemli rol oynamıştır. İlk başlarda “ölu evi” olarak kullanılan yapının her yenileme işleminde, bir önceki evrenin bazı iskelet kemiklerinin taşındığı, özellikle kafatası ve bazen uzun kemiklerin ayrı depolandığı görölmüştür. Yapının bir diğere işlevi ise ölülerin burada çürütölerek değışik (ikincil) gömme işlemlerine hazırlanması olmuştur. Avludaki yassı “musalla taşı” olasılıkla bu işlemlerin değışik aşamalarında kullanılmıştır. Yapının avluya bakan duvarından düşmüş boynuzlu boğa kellesi “boğa költü” ile “ata költü” ilişkisinin ipuçlarını taşımıştır⁷⁴³. Kafataslı Yapı’nın işlevine ise bir yangınla bilinçli olarak son verildiği düşünölmektedir⁷⁴⁴. Hücre Planlı Yapılar evresinde hemen her yapıda hücrelerde büzülmüş durumda iskeletlere ve ölu armağanlarına rastlanılmıştır. Bu evrenin en üst yapı katında mezarların sayısı belirgin bir biçimde azalırken bazı yapılarda hiç mezar bulunmamıştır. Bulunan mezarlarda da ölu armağanı çok azdır. Bu da bize yerleşme dışı mezar geleneğinin bu dönemde yavaş yavaş başladığını göstermektedir. Zaten Geniş Odalı Yapılar evresinde yerleşme içi hiçbir mezar bulunmamıştır⁷⁴⁵.

Kafataslı Bina kullanım evreleri süresince ortaya koyduğu farklı ölu gömme biçimleri ile Çayönü Neolitik Çağ insanının inanç dünyasını çok iyi yansıtmıştır. Zira Çayönü nüfusunun %70’i bu binaya gömölmüştür⁷⁴⁶. 632 bireyden meydana gelen Çayönü nüfusunun %33,86’sının bebek ve çocuklardan oluştuğu bu sayısında toplamda 214 olduğu belirlenmiştir⁷⁴⁷. Ayrıca anne karnında iken ölen fetüs sayısı da yedi olarak tespit edilmiştir. Özbek tarafından incelenen bu iskeletlerde antropolojik ve patolojik açıdan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre Çayönü’nde erişkin olmayan nüfusun hemen hemen üçte biri 2,5 yaşına varamadan ölmüştür. Yetersiz anne bakımı ve olumsuz sağlık koşulları da bu ölümlerin temel sebepleri olmuştur. Dolayısıyla 0-1 yaş arası ölümler çok fazladır. 1 ile 2 yaş arası bebeklerde ise ölüm riski bir önceki yaş

⁷⁴¹ A. Erim Özdoğan, *a.g.m.*, 2007, s. 77.

⁷⁴² Metin Özbek, “Çayönü Yerleşmesindeki Kesik İnsan Başları”, *II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1986a, s. 19-39.

⁷⁴³ A. Erim Özdoğan, *a.g.m.*, 2007, s. 67,71, 77-78.

⁷⁴⁴ Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schirmer, “1984 Yılı Çayönü Kazısı”, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 44-45.

⁷⁴⁵ M. Özdoğan vd., *a.g.m.*, 1994, s. 109.

⁷⁴⁶ Metin Özbek, “Son Buluntular ışığında Çayönü Neolitik İnsanları”, *V. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1990, s. 165-166.

⁷⁴⁷ M. Özbek, Ö. D. Erdal, *a.g.m.*, 2006, s. 43.

grubuna oranla düşüktür. İskeletlerde yapılan incelemelerde Çayönü'nde bir başka tehlikeli yaş diliminin de 2-3 yaş arasında olduğu belirlenmiştir. Bu yaşlardaki ölümlere özellikle enfeksiyonel hastalıkların, anne sütünden kesilen bebeğe verilen ek gıdaların yol açtığı bağırsak enfeksiyonların neden olduğu düşünülmüştür. Bebeklerin yaklaşık (%75)'inin 5 yaşına gelmeden öldükleri göz önüne alındığında Çayönü'nde birçok anne, çocuklarını erken yaşlarda kaybetmenin acısıyla karşılaşmıştır. Çayönü çocuklarında ölüm riskinin en az olduğu yaş diliminin ise 10-15 arası olduğu ifade edilmiştir. Aslında Çayönü'nde bebek ölümlerinin fazla olması buradaki doğurganlık oranının da fazla olduğunun bir göstergesidir. Bu duruma çocukları dünyaya getiren kadın açısından bakıldığında Çayönülü kadınların yarısından fazlası 30 yaşına gelmeden, genç yaşlarda ölmüştür. Kadınların bu yaş aralığı içinde sıklıkla yaşamlarını yitirmelerinin nedenleri arasında hamilelik ve doğum sırasında karşılaştıkları ölümcül riskler gösterilmiştir⁷⁴⁸.

Özbek tarafından iskeletlerde yapılan antropolojik analizlerde çocukların boylarına dair bilgiler de elde edilmiştir. 14 yaşındaki bir çocuğun boyu 153,7 cm, 9 yaşındaki bir çocuğun boyu 138,5 cm, 2,5 yaşındaki çocuğun boyu ise 99,2 cm şeklinde belirlenmiştir⁷⁴⁹. Patolojik analizlerde ise Çayönü'nde bebeklerde ve çocuklarda görülen hastalık izlerini ortaya çıkarmıştır. Bu analizlere göre bebeklerde ve çocuklarda demir eksikliğine (kansızlık), kronik beslenme bozukluğuna ve beyin zarı iltihabına rastlanılmıştır. Yine bazı bebek ve çocukların bel omurlarındaki gövdenin ön ve yan yüzlerinde değişik yönlerde uzanan delik ve yarıklar göz önüne alındığında bunların çeşitli enfeksiyonel hastalıkların kemikte yol açtığı tahribatla ilişkili olabileceği düşünülmüştür⁷⁵⁰. Ayrıca 14 yaşlarındaki bir çocuğun alt çenesinde sağ çene kolunda ise muhtemelen bir travma sonucu ortaya çıkan hematoma (bölgesel kan toplaması) saptanmıştır⁷⁵¹. Bütün bunlarla birlikte bebek ve çocukların dişlerine ait yapılan incelemeler de Çayönü'nde insan sağlığı hakkında önemli bilgiler vermiştir. Yine Özbek'in belirttiğine göre tarih öncesi insanların süt dişlerinde çürük sık rastlanılan bir durum değildir. Zaten Çayönülü bebek ve çocukların süt dişlerinde de çürüğün yok denecek kadar az olduğu söylenebilmektedir. Ancak diş aşınması ve diş minesindeki oluşum bozukluğu açısından bakıldığında aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira

⁷⁴⁸ Metin Özbek, *Çayönü'nde İnsan*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s.13-15.; M. Özbek, *a.g.m.*, 2006, s. 60.

⁷⁴⁹ Metin Özbek, "Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları", *IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, Ankara 1988, s.128.

⁷⁵⁰ M. Özbek, *a.g.e.*, 2004, s. 33-35, 46-47.

⁷⁵¹ M. Özbek, *a.g.m.*, 1988, s. 131.

Çayönülü bebek ve çocukların süt dişlerinde yapılan incelemeye göre yaklaşık 2-2,5 yaşlarına doğru, örneğin ikinci süt azıda aşınma tespit edilmiştir. Hatta 1,5-2 yaş arasında ölen 5 bebeğin birinci süt azılarında bile, bu tür beslenme alışkanlığını akla getirecek hafif aşınma izleri görülmüştür. Bu noktada Çayönü'nde bebeklere, tanecikli besinlerin 2 yaşından önce verilmeye başlandığı düşünülmektedir. Yüksek orandaki bebek ölümlerinin bu yaş aralıklarında gerçekleşmesi ve bebeklerin ortalama 2 yaşına doğru anne sütünden kesilmesi söz konusu durumu destekler özelliktedir. Çünkü bebek ölümlerine sebep olan enfeksiyonel hastalıkların süttten kesilme ve ek gıdaya başlama ile ilgili olduğu bilinen bir durumdur. Çayönü toplumunda fazla yaygın olmayan diş minesindeki oluşum bozukluğu süt dişlerinde (%4,2), sürekli dişlerde ise (%2,8) olarak belirlenmiştir. Bazı bireylerin ise çenelerinde birden fazla diş mine bozukluğu görülmüştür. Bu da, bebek ya da çocukluk çağlarında o kişinin farklı dönemlerde enfeksiyonel rahatsızlıklar geçirdiğine işaret etmektedir. Birden fazla süt dişinde mine bozukluğu gösteren bebeklerin ise erken yaşta öldükleri kanıtlanmıştır⁷⁵².

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın diğer önemli yerleşimlerinden biri olan Körtik Tepe de Diyarbakır ilinin Bismil İlçesi sınırında olup Dicle ile Batman Çayı'nın kesiştiği noktada yer almaktadır⁷⁵³. Körtik Tepe ölüleri genellikle yerleşim içine ve çoğunlukla hocker ya da yarı hocker tarzda gömülmüşlerdir. Ancak mezarların zengin armağanlarla donatılmaları, bazı iskeletlerin üzerinin kırılarak yerleştirilen taş kap parçaları ve boncuklarla kaplanması, tekil bir uygulama örneği olsa da, bir kol kemiği üzerine boya ile işlenmiş bezelerin varlığı, gömülmeden önce iskelet üzerinde bazı uygulamaların yapıldığını göstermekte, kemiklerin yumuşak dokudan arındırıldığını düşündürmektedir. Yine bazı iskeletlerin başsız korunmuş olması ya da aşı boyasıyla kaplandıktan sonra sıvı kireçle kaplanması da Körtik Tepe ölü gömme adetlerinin farklı boyutlarını göstermektedir⁷⁵⁴.

Körtik Tepe'de 2000-2002 ve 2005-2010 yılları arasında Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait 400'ün üzerinde iskelet ortaya çıkarılmıştır⁷⁵⁵. 2014 yılında yapılan

⁷⁵² M. Özbek, *a.g.e.*, 2004, s. 25, 27-30.

⁷⁵³ Vecihi Özkaya, "Körtik Tepe: An Early Aceramic Neolithic Site in The Upper Tigris Valley", *Anadolu'da Doğdu – 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan / Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag*, (ed.) T. Korkut, H. Işkan, G. Işın, Ege Yayınları, İstanbul 2004, s. 585.

⁷⁵⁴ Vecihi Özkaya, Oya San, "Körtik Tepe- Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 23-24.

⁷⁵⁵ http://kortiktepe.com/?page_id=195, (10.08.2017,14.05).

kazılarda 51 mezarda 55 birey açığa çıkarılmıştır. İskeletlerin yaş gruplarına bakıldığında 10'u bebek, 12'si çocuk ve 33'ü erişkindir⁷⁵⁶. 2015 yılındaki kazılarda bulunan 93 mezarda ise 98 birey saptanmıştır. Bunların 66'sı erişkin, 18'i çocuk, 14'ü de bebek olarak belirlenmiştir. Çocuk mezarının birinde 29 adet hayvan kabuğu boncuk ve 675 adet taş boncuk bulunmuştur. Başka bir çocuk mezarında daha zengin gömü armağanları bulunmuştur. Söz konusu mezar ikiz gömüden oluşurken mezardaki buluntuların tamamı, bir çocuğa ait alçı kaplı iskeletin çevresinde yoğunlaşmaktadır. Alçının üzeri kırmızı renkli aşı boyasından oluşan bantlarla kaplıdır. İskeletin kafatasının üzerinde de kırmızı-siyah aşı boyası bantlarına rastlanılmaktadır. Armağanlar arasında bir adet taş balta, taş alet, asa başı, taş kap parçaları, bir adet tüm taş balta ve büyük beyaz taş boncuk bulunmuştur. Bunların dışında 509 adet taş boncuk, dört adet olta ucu, çakmaktaşı ve obsidyen parçaları ile kaplumbağa kabuğu parçaları ortaya çıkarılmıştır. Tamamen alçıyla sıvalı diğer bir çocuk mezarı ise diğerlerine göre daha az ölü armağanına sahiptir. Bulunan ölü armağanları da taş kap parçaları, bir adet ortası delik taş alet, bir adet olta ve iğne parçasıdır. Ölü gömme adetlerini yansıtan tüm bu uygulamalar açısından bakıldığında Körtik Tepe'de bazı kökleşmiş toplumsal geleneklerin oluştuğu ve bir kural olarak uygulandığı anlaşılmaktadır⁷⁵⁷.

Körtik Tepe iskeletlerinde Erdal tarafından yapılan antropolojik değerlendirmeler bu insanların yaşam biçimleri ve sağlık durumları hakkında bilgiler vermektedir. Bu bağlamda dişlerin beslenme dışı nedenlerle aşınmasının çocukluk çağında başladığı bilinmektedir. Dişleri incelenen 21 çocuktan birinde diş aşınmasının %5 olduğu belirlenmiştir. Yine Körtik Tepe'de üst çenedeki ön dişlerin deri, ip, sicim ve bağırsakların ısırılması, kamış ve kuşkonmaz gibi bitkilerin üst dişler ve dil arasına sıkıştırılmayla emilmesi ya da ısırılmayla aşındıkları gözlemlenmiştir. Körtik Tepe'de saptanan hasır ve dokuma izleri de bu aktivitelerin oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıca dişlerde saptanan olukların olta için ip, balık ağı, olta ya da tuzakların yapılması ve kurulması gibi balıkçılık aktivitesinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Zaten Batman Çayı ve Dicle Nehri'nin kesiştiği alanda yer alan Körtik Tepe'de balıkçılığın önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ilk kez

⁷⁵⁶ Vecihi Özkaya, Feridun S. Şahin, Yılmaz Selim Erdal, Marion Benz, "Körtik Tepe 2014 Kazısı", 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2016, s. 12.

⁷⁵⁷ Vecihi Özkaya, Feridun S. Şahin, Yılmaz Selim Erdal, Metin Kartal, Gizem Kartal, Marion Benz, "Körtik Tepe 2015 Kazı Çalışmaları", 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017, s. 7, 9-10.

10 yaşlarında gözlemlenen bu oluklar, bireylerin gündelik yaşamda çocukluk çağından itibaren aktif rol almaya başladıklarının, ilerleyen yaşla birlikte aktivitenin devam ettiğinin, yaşlılıkta da dişlerin kullanımının artarak devam ettiğinin bir kanıtı olarak kabul edilmiştir⁷⁵⁸. Özbek tarafından 13-14 yaşlarında ölmüş bir erkek çocuk iskeletinde yapılan incelemede ise bireyin belirli bir yaşta yakalandığı ve aneminin ortaya çıkmasına yol açan paraziter ya da bakteriyel kökenli kronik türden bir hastalığa karşı vücudunun direnç gösterdiği düşünülmektedir. Bunun dışında çocuğun kaval kemiğine ait röntgen filminde sekiz adet Harris çizgisi⁷⁵⁹ne rastlanılması, büyüme-gelişme çağında karşılaştığı kronik türden bir enfeksiyonun başka bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Çizgilerin çok sayıda olması da bireyin sağlığının dönemsel olarak bozulduğu ve düzeldiği şeklinde yorumlanmaktadır⁷⁶⁰.

Anadolu'da Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'ın en önemli yerleşkesi şüphesiz Çatalhöyük'tür. Konya ili Çumra ilçe merkezinin 11 km kuzeyinde yer alan höyük doğu ve batı olmak üzere iki yerleşkeden oluşmuştur. Doğudaki yerleşke Neolitik Çağ'da batıdaki ise Erken Kalkolitik Çağ'da iskân görmüştür⁷⁶¹.

Çatalhöyük'te tapınakların duvarlarında yer alan kabartma ve resimler, çeşitli malzemelerden yapılan tanrıça figürinleri toplumun dini ritüellerini, gebelik, doğum, yaşam ve ölüm gibi konularını yansıtmaktadır. Tabaka VII tapınağı (VII.23) doğu duvarında, oldukça zarif biçimde boyanmış bir gebe tanrıça kabartması yer almaktadır. Sonraki evrelerde tanrıça beyaza boyanmıştır. Çok sayıdaki bu beyaz sıva katmanlarından birinde tanrıçanın göğsü üzerinde kırmızı bir çocuk eli resmedilmiştir. Tanrıçanın gebeliği ise eş merkezli, kırmızı daireler çizilerek vurgulanmıştır⁷⁶². Ayrıca taştan yapılmış kabartmalı bir levhada, cinsellik ve üreme son derece gerçekçi bir üslûpta anlatılmıştır. Söz konusu kabartmada önce birbirine sarılarak uzanan çift, sonra kucağında çocuğuyla uzanmış durumda anne betimlenmiştir. Aynı zamanda betimlemenin Çatalhöyük insanının, kendileri gibi kişileştirdiği, tanrı-tanrıça çiftinin

⁷⁵⁸ Vecihi Özkaya, Aytaç Coşkun, Marion Benz, Yılmaz Selim Erdal, Levent Atıcı, Feridun S. Şahin, "Körtik Tepe 2010 Yılı Kazısı", 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, s. 323-325.

⁷⁵⁹ "Harris çizgileri, çocukluk çağında çeşitli nedenlere bağlı olarak kemik büyümesindeki geçici duraklama sonucu ortaya çıkan enine çizgilenmelerdir", bkz. Can Pelin, Oğuz Polat, "Paleopatoloji", *Ankara Patoloji Bülteni*, C.14, S. 1, 1997, s. 82.

⁷⁶⁰ Metin Özbek, "Körtik Tepe'de İnsan Sağlığı", 20. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005, s. 48.

⁷⁶¹ James Mellaart, "Excavations At Çatal Hüyük: First Preliminary Report, 1961", *Anatolian Studies*, Vol. 12, 1962, s. 42.; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s. 48.

⁷⁶² James Mellaart, *Çatalhöyük- Anadolu'da Bir Neolitik Kent*, (çev: Gökçe Bike Yazıcıoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 85.

kutsal birleşmesini (hieros gamos) ifade ettiği düşünülmektedir. Bu açıdan toplumunun en küçük birimi olan anne-baba-çocuktan oluşan çekirdek ailenin “tanrısal ailenin” bir yansıması olduğunu söylemek mümkündür⁷⁶³. Yine Çatalhöyük heykelcikleri arasında farklı yaşlarda iki tanrıça leoparların gerisinde durarak sırtlarını okşamakta ve bir erkek çocuk tanrı, leoparın sırtına binmektedir. Bu da anne, kız ve oğuldan oluşan ikna edici bir tanrı ailesi tablosu ortaya koymaktadır⁷⁶⁴.

Çatalhöyük insanları ölümlerini evlerin içinde, genellikle merkez odanın kuzey ve doğu sekilerinin altında hocker pozisyonda gömmüşlerdir⁷⁶⁵. Yenidoğan ve bebek mezarları ise evin güney köşesinde yer alan fırın ve ocak alanında ortaya çıkarılmıştır. Çatalhöyük sakinleri evlerini güney istikametine inşa etmişlerdir. Yön seçiminin anlamı belirgin olmasa da arkeologlar tarafından işlevsel ve manevi sebeplerin bir arada olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır. Burada hiçbir erişkin mezarına rastlanılmaması da sadece çocuklara ayrılmış özel bir alanın varlığına işaret etmektedir. Ayrıca evin içindeki diğer mezarlarda biraz daha büyük bebekler ve çocukların bulunması mezarlar için yer seçiminde yaşın önemli olabileceğini akla getirmektedir⁷⁶⁶.

Çatalhöyük çocuk mezarlarında ölü armağanı olarak kolyeler, pandantifler (sarkıntılı gerdanlık) ve yüzükler bulunmuştur. Çocuk annesiyle beraber gömülmüşse orada kemik kaşıklara, spatüllere ve kepecelere sık rastlanılmıştır. Bu durum kadının dişiliğinden ziyade anneliğine vurgu yapmaktadır. Ancak yine de kadın kimliğinin yok sayıldığını söylemek mümkün değildir. Zira üzerine yatırılmış çocuğu ile gömülmüş bir kadının mezar armağanları arasında kaşık ve spatül dışında bir kolye, keser, tebeşir saplı bir çakmaktaşı hançer ve kırmızı aşı boyası ile doldurulmuş tatlı su midyesi kabukları da bulunmuştur⁷⁶⁷.

Gömütlerde ortaya çıkarılan çeşitli boncuklar en çok bebekler ve çocukların yanında yoğunlaşmıştır. Çocukların yanına konulan nesnelere sadece zenginlik ve statüyle değerlendirmemek gerekmektedir. Boncukların onları aynı zamanda kötülükten

⁷⁶³ Edibe Uzunoğlu, “Tarih Öncesinden Demir Çağ’a Anadolu’da Kadın”, *Çağlar Boyu Anadolu’da Kadın: Anadolu’da Kadının 9000 Yılı*, Sergi Koordinatörü: Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayınları, İstanbul 1993, s. 20.

⁷⁶⁴ J. Mellaart, *a.g.e.*, 2003, s. 140.

⁷⁶⁵ Marin A. Pilloud, Scott D. Haddow, Clark Spencer Larsen, Christopher J. Knüsel, Jessica Pearson, Marco Milella, Simon W. Hillson, Christopher B. Ruff, Evan M. Garofalo, Joshua W. Sadvari, Başak Boz, Lori D. Hager, Sabrina C. Agarwal, Bonnie Glencross, Patrick Beauchesne, “Çatalhöyük İnsanları”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 49, 2016, s. 52.

⁷⁶⁶ Sharon Moses, “Çatalhöyük’ün Gelenek ve Ritüellerinde Çocuklar ve Çocukluk”, *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*, (çev: Mary Işın), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s.180-181.

⁷⁶⁷ J. Mellaart, *a.g.e.*, 2003, s. 163-164.

korumak için konulduğu da düşünülebilir. Keza aşıboyasıyla boyanmış deniz kabuklarının ve küçük kaşıkların gömülen çocukların yanına konulması da benzer bir amaca yönelik olmalıdır⁷⁶⁸. Çatalhöyük'te kırmızı boyanın hiçbir yapısal önemi yoktur, bu yüzden ritüel bir önemi olmalıdır. Kırmızı aşı boyalı gömüler ile kırmızı boyalı sepet, tahta vb. nesnelere de aynı anlayışı yansıtmaktadır. Bu sebeple kan ve yaşamın simgesi olan kırmızı boyanın koruyucu bir işlevi söz konusudur. Bir mezardaki çocuk iskeletinin vücudunun tüm üst yarısı ve kafatası kırmızı aşı boyasıyla boyanmış, yanında farklı boylarda, şematize edilmiş tanrıça biçimli apatit boncuklardan oluşan zarif bir kolye, bir kemik iğne ve zarif bir obsidyen dilgi bulunmuştur⁷⁶⁹. Yine Çatalhöyük'te duvarlara yapılan resimlerin yapıdaki hane halkının yaşam döngüsü içinde, aralıklarla meydana gelen bazı olaylarla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Belki de bu resimlerle kabul ya da erginleme töreni, doğum, ölüm vb. durumların bir yansıması sergilenmek istenmiştir. Bazı yapıların duvarlarına da geometrik şekiller yapılmıştır. Nitekim burada çoğu genç insanlara ait olan gömütler ile geometrik resim arasında, mekânsal ve zamansal olası bir bağ kurulmuştur⁷⁷⁰.

Çatalhöyük'te 1960⁷⁷¹'li yıllardan günümüze kadar yapılan kazılarda 500'den fazla iskelet ortaya çıkarılmıştır. İskeletlerin yarısı gençtir ve (%34)'ü 0-3 yaş, (%23)'i 3-19 yaş aralığında ölmüştür. Özellikle 3 yaşın altındaki bireylerin çok olması, Çatalhöyük insanların yaşam biçimleri ile yakından ilgili olmalıdır. Zira yerleşik hayata geçilmesi, evcilleştirilmiş gıda tüketimi doğurganlığı arttırmış ve doğumlar arasındaki süreyi de kısaltmıştır⁷⁷². Doğum, tarihöncesinin diğer toplumlarında olduğu gibi Çatalhöyük kadınları için de ölümcül riskler taşımıştır. Bu bağlamda Yapı 1'de başucunda yenidoğan bir bebekle bina dolgusuna gömülmüş olan kadın muhtemelen doğum sırasında ölmüştür. Kadının sırt üstü pozisyonda ellerini yumruk yaparak sıkışmış görünümü de preeklampsi⁷⁷³den acı çektiği şeklinde yorumlanmıştır⁷⁷⁴. İskeletlerde

⁷⁶⁸ Ian Hodder, *Çatalhöyük- Leopardın Öyküsü*, (çev: Dilek Şendil), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 191.

⁷⁶⁹ J. Mellaart, *a.g.e.*, 2003, s. 102, 163.

⁷⁷⁰ Ian Hodder, "Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 322.; Ian Hodder, "2008 Sezonu Değerlendirmesi", *Çatalhöyük 2008 Raporu/Çatalhöyük Araştırma Projesi*, s. 4.; Daniel Eddisford, "Bina 49", *Çatalhöyük 2008 Raporu/Çatalhöyük Araştırma Projesi*, s. 14.

⁷⁷¹ J. Lawrence Angel, "Early Neolithic Skeletons From Çatal Hüyük: Demography And Pathology" *Anatolian Studies*, Vol. 21, 1971, s. 77-98.; Bleda S. Düring, "Burials In Context: The 1960s Inhumations Of Çatalhöyük East", *Anatolian Studies*, Vol. 53, 2003, s. 1-15.

⁷⁷² M. Pilloud vd., *a.g.m.*, 2016, s. 52, 54.; J. L. Angel, *a.g.m.*, 1971, s. 79-84.

⁷⁷³ "Gebeliğin ikinci yarısında gelişebilen hipertansiyon ve proteinüri ile kendisini gösteren rahatsızlık".

yapılan incelemeler Çatalhöyük'te bebekleri süttten kesmenin 18'inci ayda başlayıp 3 yaşında tamamlandığına işaret etmektedir⁷⁷⁵. Daha önce ifade edildiği gibi genç ölüm oranı çok yüksektir. Bu durum anne sütü almaya devam eden küçük bebekler için bile yüksek bir ölüm oranı anlamına gelmektedir. Bebek ölümlerinin yüksek oranı için yapılabilecek en olası açıklama çevresel faktörler, çocukların hastalığa karşı daha az direniş göstermesi ve bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğudur. Zira birkaç bebekte kronik sistemik hastalık belirtileri vardır; biri 4-5 aylıktır ve frontalde kırmızı pigment izleri vardır. Biri yenidoğan diğeri 18 aylık bebekte cribra orbitalia, iskorbüt, raşitizm tespit edilmiştir. Yine 3-6 aylık bir bebekte görülen kahverengi lekeli dişler, periostitis (kemik dış zarı iltihabı) ve kol/bacak kemiklerindeki kalınlaşma da raşitizmle ilgili olmalıdır. Çatalhöyük'te birçok bebekte cribra orbitalia vardı ve muhtemelen bu bebekler anemiyle doğmuşlardır. İncelenen iskeletler yenidoğan bir bebeğe, 3, 6, 8, 18 aylık bebeklere, yaşları 3, 7, 12 ve 15 olan çocuklara aittir. Bebeklikte anemi, düşük doğum ağırlığı ve yetersiz beslenen, özellikle de folik asit eksikliği olan annelerden doğan küçük bebeklerle ilişkilidir⁷⁷⁶. Boz'un belirttiğine göre Çatalhöyük bireylerinin dişlerinde yapılan incelemelerde hipoplazinin fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda Çatalhöyük insanında, gelişme çağında meydana gelen hastalık ve yetersiz beslenme kaynaklı fizyolojik stresin daha fazla olduğuna işaret edilmektedir⁷⁷⁷. Bireylerin hipoplaziye yol açan fizyolojik strese en açık oldukları dönem de 1,5 -5 yaş aralığı olarak tespit edilmiştir. 20 yaş dişi üzerindeki yüksek hipoplazi yüzdesine bakıldığında ise Çatalhöyük'teki gençler için 10-13 yaş grubunun da stresli olduğu anlaşılmaktadır⁷⁷⁸.

⁷⁷⁴ Theya Molleson, Peter Andrews, Başak Boz, "Reconstruction of the Neolithic People of Çatalhöyük", *Inhabiting Çatalhöyük Reports From The 1995-99 Seasons*, (ed.) Ian Hodder, McDonald Institute for Archaeological Research / The British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge- London 2005, s. 296.

⁷⁷⁵ M. Pilloud vd., *a.g.m.*, 2016, s. 55.; Simon W. Hillson, Clark Spencer Larsen, Başak Boz, Marin A. Pilloud, Joshua W. Sadvari, Sabrina C. Agarwal, Bonnie Glencross, Patrick Beauchesne, Jessica A. Pearson, Christopher B. Ruff, Evan M. Garofalo- Lori D. Hager, Scott D. Haddow, "The Human Remains I: Interpreting Community Structure, Health and Diet in Neolithic Çatalhöyük", *Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports From The 2000-2008 Seasons*, (ed.) Ian Hodder, Çatalhöyük 8; British Institute at Ankara Monograph 47; Monumenta Archaeologica 30, London and Los Angeles 2013, s. 355, 394.

⁷⁷⁶ T. Molleson vd, *a.g.m.*, 2005, s. 295-296.

⁷⁷⁷ Başak Boz, "İskelet Kalıntılarının Işığında Anadolu Neolitik Yaşamından Kesitler", *Vor 12.000 Jahren in Anatolien: Die ältesten Monumente der Menschheit/ 12.000 Yıl Önce Anadolu: İnsanlığın En Eski Anıtları*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe, Karlsruhe 2007, s. 536.

⁷⁷⁸ Başak Boz, "The Oral Health of Çatalhöyük Neolithic People", *Inhabiting Çatalhöyük Reports From The 1995-99 Seasons*, (ed.) Ian Hodder, McDonald Institute for Archaeological Research / The British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge- London 2005, s. 590-591.

Anadolu'da Neolitik Çağ'da bebek ve çocukların durumları hakkında Tepecik-Çiftlik yerleşkesinden de dikkat çekici bilgiler elde edilmiştir. Bu yerleşke Niğde iline bağlı Çiftlik kasabasının yaklaşık 1 km doğusunda Çiftlik ovasında yer almaktadır.⁷⁷⁹ Tepecik-Çiftlik'te yapılan kazılarda 3.-9. tabakalar Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir⁷⁸⁰.

Tepecik-Çiftlik toplumuna ait gömütlerin büyük bir kısmı basit toprak mezarlardan elde edilmiştir.⁷⁸¹ Ölüler yön birliği olmaksızın hocker pozisyonunda yanlarında ufak bir çömlek ve birkaç boncuk gibi ölü hediyeleriyle gömülmüşlerdir. Birtakım gömütlerde kafatasları ele geçmezken gömütlerin bir kısmı ikincil gömüt olarak ortaya çıkarılmıştır⁷⁸². Bazı bebek ve çocuklar çömlek içerisine yanlarına boncuk bırakılarak gömülmüşlerdir⁷⁸³. Yine bazı bebeklerin yanlarında ölü hediyesi olarak mama kaplarına ve mama kaşıklarına da rastlanılmıştır⁷⁸⁴. 16J açmasında çömlek içine gömülü çocuklardan birinin yanında celt, boncuk gibi birkaç ölü hediyesi bulunmuştur. 17J açmasının ocak yerinin güneyinde 2-6 aylık bir bebeğe ait olduğu tespit edilen gömüt, düz kenarlı, silindirik biçimli bir çömlek içerisine yerleştirilmiştir. Çömleğin dibinde, çömleğe yapışık ve çok bozuk durumda tespit edilen izler bebeğin hasır veya kumaş benzeri bir örtü ile sarıldığına işaret etmektedir⁷⁸⁵. 18K açmasının güneyindeki AK mekânı altında ise iki adet çömlek içi bebek mezarı ortaya çıkarılmıştır. Bebekler, düz dipli, geniş ağızlı çömlekler içerisine yerleştirilerek mekânın tabanı altına gömülmüşlerdir⁷⁸⁶.

Diğer taraftan Tepecik-Çiftlik'in nüfus yapısı hakkında sayısal bir bilgi vermek gerekirse kazılarda Neolitik Çağ'a ait 109 mezara ve BB kolektif gömüsünden yaklaşık 200 bireyin iskelet kalıntısına ulaşılmıştır. Bunlardan 75'i bebek (0-2 yaş), 29'u çocuktur (2,5-15yaş). Bebeklerin nüfus içindeki oranı (%43,6) çocuklarınkı

⁷⁷⁹ Erhan Bıçakçı, "Tepecik-Çiftlik Höyüğü (Niğde) Kazısı Işığında Orta Anadolu Tarihöncesi Kültürleri ile İlgili Yeni bir Değerlendirme", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Vol. 4, 2001, s. 26.

⁷⁸⁰ <https://www.tepecik-ciftlik.org/tepecik-ciftlik>, (13.08.2017,16.25).

⁷⁸¹ Ali Metin Büyükkarakaya, Yılmaz Selim Erdal, Metin Özbek, "Tepecik/Çiftlik İnsanlarının Antropolojik Açısından Değerlendirilmesi", *24. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009, s. 128.

⁷⁸² Erhan Bıçakçı, Ç. Altınbilek Algül, S. Balcı, M. Godon, "Tepecik-Çiftlik", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Nezir Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 240.

⁷⁸³ A. M. Büyükkarakaya vd., *a.g.m.*, 2009, s. 128-129.

⁷⁸⁴ Ali Metin Büyükkarakaya, Ali Akın Akyol, Kameray Özdemir, "Tepecik-Çiftlik Neolitik Topluluğunda Sütten Kesme Sürecinin İncelenmesi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 1, 2017, s. 190-191.

⁷⁸⁵ E. Bıçakçı vd., *a.g.m.*, 2007, s. 240.

⁷⁸⁶ Erhan Bıçakçı, "Tepecik-Çiftlik Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, s. 74.

(%16,9)'dur. Büyükkarakaya vd. tarafından yaşları yenidoğandan 14'e uzanan 32 bireyin eser element analizleri yapılarak Tepecik-Çiftlik'te bebekleri süttten kesme yaşı belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan analizler doğrultusunda yaklaşık bir yaşında süttten kesme sürecinin başlamış olduğu anlaşılmıştır. Süttten kesme sürecinde gıda hazırlamadaki yetersizlikler bebeğin gelişim döneminde kötü beslenmesine, anne sütüyle gelen pasif bağışıklığın sona ermesiyle mikroplara karşı savunmasız kalmasına yol açmaktadır. Yetersiz beslenme ve enfeksiyonlar arasındaki ilişki ise bu dönemde ortaya çıkan fizyolojik stresin şiddetini artırmaktadır. Bu noktada Tepecik-Çiftlik'te 1 yaş civarı ve onu takip eden ilk 6 aylık dönemde bebek ölümlerinin yüksek olmasıyla süttten kesme süreci arasında doğrudan bir ilişkili olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu yaş aralığındaki bebek ölümleriyle mezarları ve ölü hediyeleri arasında bir bağ olabileceğine dikkat çekilmiştir. Zira Neolitik Çağ tabakalarında ortaya çıkarılan BB kolektif gömütleri ve AY mekânı gömütlerinin farklı demografik yapılarla sahip olduğu görülmüştür. IV. tabakadaki AY mekânındaki gömütlerde yoğunluk 1 yaşın altındaki bebeklere aittir. V. tabakadaki BB kolektif gömütlerinde ise 42 birey bulunurken, 1,5 yaş altındaki bebeklerin gömülmediği tespit edilmiştir. Elbette ki her iki mezar topluluğunun birbirine zıt olan bu özellikleri dışında çoklu gömüt olmaları, belirgin bir cinsiyet ayrımı taşımadıkları gibi ortak özellikler taşıdıkları belirtilmektedir. Ancak iki mezarda da yaşla ilgili belli bir norma uyulduğunun işaretleri açıkça görülmektedir. Bebek gömütleri ile süttten kesme süreci arasında kurulan başka bir ilişki ise ölü hediyesi olarak yanlarına bırakılan mama kapları ve kaşıklardır. Yapılan biyoarkeolojik inceleme bu tür mezar eşyalarının bulunduğu mezarlardaki bebeklerin yenidoğanlar olduğunu işaret etmiştir. Yenidoğan aşamasının süttten kesmeye başlamak için çok erken olduğu kabul edildiğinde Tepecik-Çiftlik'te süttten kesme sürecinin başlangıç zamanı ile bu mezar eşyaları arasında doğrudan bir ilişki olmadığı ifade edilmektedir. Yine de beslenme biçimi, bebek sağlığı en nihayetinde ölü gömme geleneklerini yansıtan somut veriler açısından bakıldığında toplumsal yaşamdaki izler belirgin bir kültürün parçası olarak yorumlanmaktadır⁷⁸⁷.

Büyükkarakaya tarafından Tepecik-Çiftlik topluluğundaki yetişkin bireylerin diş mine hipoplazileri de incelenmiştir. Topluluğa ait değer (% 32,0), kadınlara ait değer (% 47,1) erkeklere ait değer (% 25,64) olarak tespit edilmiştir. Bu durumda topluluktaki bebek ve çocukların erken yaşlarda büyük ölçüde fizyolojik streslere maruz kaldığına

⁷⁸⁷ A. M. Büyükkarakaya vd., *a.g.m.*, 2017, s. 169-192.

işaret edilmiştir. Mine hipoplazilerinin kötü beslenme yapısı ve kötü sağlık koşulları ile ilişkili olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte kadınlara ait oranın erkeklere göre daha fazla olduğuna dikkat çekilmiştir. “*Bazı araştırmacılar ebeveyn yatırımına dair kültürel uygulamaların hipoplazi sıklıklarının cinsiyetler açısından farklılaşmasında çok güçlü bir etkisi olduğunu ifade etmiştir. Buradan hareketle kız çocuklarında gözlemlenen daha yüksek mine hipoplazisi sıklıklarının da erkek çocuklarına ayrıcalıklı konum tanıyan ebeveyn yatırımının önemli bir biyolojik göstergesi olarak ele alınabileceğini söylemişlerdir*”. Dolayısıyla eldeki veriler göz önüne alındığında söz konusu durumun Tepecik-Çiftlik toplumunda da geçerli olabileceği düşünülmektedir⁷⁸⁸. Yine Büyükkarakaya tarafından Tepecik-Çiftlik’te 9 ay - 8 yaş arasında değişen 14 bireye ait süt köpekdişlerinde ortaya çıkan hipoplaziler de incelenmiştir. Bebek ve çocuklarda süt köpekdişlerinde hipoplazi sıklıkları birey sayımında (% 78,6), diş sayımında (% 54,5) olarak oldukça yüksek oranda belirlenmiştir. Bu yüksek oranlar Tepecik-Çiftlik’teki maternal dönem ve erken bebeklik dönemindeki kötü beslenme ve sağlık koşulları ile ilişkilendirilmiştir. Bebek ölümleri ile yakın ilişkisi olan spesifik olmayan enfeksiyonların varlığı da (% 37,5) gibi yüksek bir değerde saptanmıştır⁷⁸⁹.

Anadolu’da Kalkolitik Çağ’ın önemli yerleşkelerinden bir olan Değirmentepe ise konumuz açısından kendine özgü arkeolojik kalıntıları ve antropolojik değerleriyle dikkat çekmektedir. Değirmentepe, Malatya’nın 24 km ve İmamlı köyünün de 1,5 km doğusundadır. Günümüzde Karakaya Baraj Gölü suları altında kalan Değirmentepe’de tarihöncesi ilk yerleşmeler kurulduğunda höyüğün Fırat’ın kıyısında olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşkede 11 tabaka tespit edilmiş, asıl ününü ise Kalkolitik Obeyd Kültürü’nü sergileyen 6.-10. tabakalardan almıştır. Bilindiği üzere bu kültür Sumer medeniyetinin ana kaynağını teşkil eden Uruk kültürünü ve kent uygarlığı döneminin kökenini taşımaktadır. Değirmentepe’de yetişkinler muhtemelen yerleşme dışındaki mezarlıklara gömülmüşlerdir⁷⁹⁰. Zira Kalkolitik tabakaya ait hiçbir erişkin iskeletine rastlanılmamıştır. Başka bir açıdan bu durum Fırat Nehri’nin taşması sırasında

⁷⁸⁸ Ali Metin Büyükkarakaya, “Tepecik-Çiftlik Neolitik İnsanlarında Genel ve Cinsiyet Yönelimli Çocuk Sağlığı”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.7, S. 2, 2014, s. 379-395.

⁷⁸⁹ Ali Metin Büyükkarakaya, “Tepecik-Çiftlik Neolitik Topluluğunda Süt Köpekdişlerindeki Lokalize Hipoplaziler (SKLH) Üzerine Bir İnceleme”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 32, S. 1, 2015, 109-119.

⁷⁹⁰ Ufuk Esin, “Değirmentepe Kazısı 1979”, *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1980, s. 91.; Ufuk Esin, “Değirmentepe”, *Arkeo Atlas- Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası Özel Koleksiyon*, (ed.) Necmi Karul, Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2011, s. 110.

iskeletlerin sulara kapılıp gitmiş olabileceklerini akla getirmektedir⁷⁹¹. Çocuklar hocker pozisyonunda çömlek içine gömülerek ev tabanlarının altına yerleştirilmiştir. Bebekler de hem çömlek içine hem de pişmemiş topraktan peteklerin içine hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir⁷⁹². Ölü hediyesi olarak ise çömlek içindeki bir bebek iskeleti yanında kolye bulunmuştur⁷⁹³.

Değirmentepe’de yapılan kazılarda çocuklardan ve bebeklerden oluşan toplam 31 iskelet ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan altısının fetüs, dördünün yenidoğan, 14’ünün 1 aylık- 2,5 yaş, altısının 3- 14 yaş aralığında olduğu belirlenmiştir⁷⁹⁴. Muhtemelen doğumda ya da doğumdan sonra ölen bebeklerden ikisi aynı çömlekten çıktığı için ikiz oldukları kabul edilmiştir⁷⁹⁵. Erdal ve Özbek tarafından iskeletlerde yapılan incelemelerde ilk bir yıl içerisindeki ölümlerin diğer yaş gruplarından oldukça yüksek oranda olduğu, bunu (% 23,3) ile fetüs aşamadaki bireylerin izlediği tespit edilmiştir. İlk ayda gerçekleşen ölümler (% 28,57)’dir. Bu ölüm oranını (% 17,86) ile doğuma yakın bir zaman dilimi (36-39 ay) ve doğumdan sonraki 9. ay izlemektedir. Oransal açıdan yüksek olmamakla birlikte ölümlerin 7 aylık fetüs aşamasında başladığı anlaşılmaktadır. 2 yaşında ölüm oranlarında belirgin bir düşüş gerçekleşmiştir. 3 yaşında (% 3,13)’lere kadar düşen ölüm oranı ise 5 yaşında tekrar yükselişe (% 6,25) geçmiş ve çocukların 13 yaşına kadar öldükleri belirlenmiştir. Yine yapılan incelemeler Değirmentepe’de bebek ve çocuklarda görülen patolojik lezyonlar hakkında önemli sonuçlar açığa çıkarmıştır. Buna göre Değirmentepe bebek ve çocukları enfeksiyonlardan (%57,1) oranında olumsuz etkilenmişlerdir. Genellikle anemi ile ilişkilendirilen cribra orbitalia (%18,5), porotic hyperostosis de (% 27,5) olarak tespit edilmiştir. Anemi, enfeksiyon ve yetersiz beslenme gibi birçok nedenden kaynaklanan

⁷⁹¹ Metin Özbek, “Değirmentepe (Kalkolitik Çağ) Bebeklerinde İlginç Bir Adet: Baş Dağlaması”, *Belleten*, C. LXVII, S. 49, Ankara 2003, s. 370.

⁷⁹² Ufuk Esin, “Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları”, *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1982, s. 41-42.

⁷⁹³ Ufuk Esin, Savaş Harmankaya, “1985 Değirmentepe (Malatya İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı”, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1986, s. 108-109.

⁷⁹⁴ M. Özbek, *a.g.m.*, 2003, s. 369, 380-381

⁷⁹⁵ Metin Özbek, “Değirmentepe Eski İnsan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açıdan Analizi”, *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, s.109.

fizyolojik streslerin belirlenmesinde rol oynayan diş minesindeki hipoplazi oranı ise (% 18,5)'tur⁷⁹⁶.

Değirmentepe'de yapılan antropolojik incelemeler bebek ve çocuklarda görülen çeşitli hastalıklar dışında kafa deformasyonu ve baş dağlaması gibi iki önemli durumu da ortaya çıkarmıştır. Söz konusu kafa deformasyonu 3-4 aylık bebekten 13-14 yaşındaki çocuğa kadar geniş bir yaş aralığında karşımıza çıkmakta, kafataslarındaki çöküntü ve yassılaşıma izleri göz önüne alındığında bebeğin başının çeşitli yönlerde sıkıca sarıldığı ya da bazılarında dar bir başlık kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak deformasyon çocukların hepsinde görülmezken incelenen 12 çocuktan üçünde başının normal olduğu belirlenmiştir. Özbek, Değirmentepe'de Kalkolitik Dönem'e ait erişkin kafatası bulunmadığı ve çocuk cinsiyetlerini belirlemek oldukça zor olduğu için kafa deformasyonun kimlere uygulandığı sorusunun kısmen yanıtsız kaldığına dikkat çekmektedir. Fakat aynı dönemle çağdaş Byblos'da (Lübnan) kadınların dışında bazı çocuklarda deformasyona rastlanıldığını, normal olan kafataslarının erkek çocuklara ait olabileceği yorumunu yapmaktadır. Ayrıca Byblos örneğinde olduğu gibi Değirmentepe'de bu kültürel davranışın estetik bir amaçla kız çocuklarına uygulanmış olabileceğine işaret etmektedir. Bu kültürel uygulamanın bebeklerin büyüme ve gelişme sürecinde ruhsal bozukluklara sebep olabileceği ise M. Özbek tarafından şöyle ifade edilmektedir: “*Değirmentepe bebeklerinde, başa sarılan sargının en derin iz bıraktığı bölge alındır. Bilindiği üzere, beyin korteksinde frontal lob, zekânın yanısıra psikik yapının belirlenmesinden de sorumludur. Dolayısıyla, Değirmentepe'de, etkin bir geleneğin uygulanması uğruna bebeklerin ruh sağlığının bozulmuş olması olasıdır*”⁷⁹⁷.

Kökünü Yunanca olan cauterisation terimi ise tıp dilinde dağlama olarak bilinmektedir. Dağlama amacıyla kullanılan alete de cauter adı verilmektedir. Yapılma amacı ne olursa olsun dağlamanın trepanasyon (baş delgi ameliyatı) gibi bir tür cerrahi müdahale olduğu kabul edilmektedir. Başa uygulanan dağlamada bazen başın tepesi, arkası bazen de alın bölgesi seçilmiştir. Yüksek ısıdan dolayı saç, baş derisi, kafatasının dış yüzeyini kaplayan kemik zarı yanmakta, ilgili bölgede lokal bir kemik dokusu ölümü ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda Değirmentepe bebeklerinin üçünün alın bölgesinde baş dağlaması tespit edilmiştir. Bebeklerden biri 2-2,5 aylık, diğeri 4-5 aylık

⁷⁹⁶ M. Özbek, *a.g.m.*, 2006, s. 60.; Ömür Dilek Erdal, Metin Özbek, “Değirmentepe (Malatya) Çocuk İskeletlerinin Antropolojik Analizi”, *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, s. 279-296.

⁷⁹⁷ M. Özbek, *a.g.m.*, 1985, s. 115-130.; Metin Özbek, “Tarihöncesinin Şanssız Bebekleri”, *Bilim ve Teknik*, C. 19, S. 218, 1986b, s. 12-13.

ötekisi de 1,5-2 yaşındadır (**Res.29.-30.**). Özbek, bu konuda eskiden günümüze dünyada ve Anadolu’da gerçekleşen baş dağlamayı çeşitli örneklerle açıklarken uygulamanın hastalık-tedavi ilişkisine vurgu yapmaktadır. Bu noktada Değirmentepe bebeklerinde ortaya çıkan ruhsal ya da bedensel rahatsızlıkların giderilmesi amacıyla baş dağlamanın yapılmış olabileceğini ifade etmektedir⁷⁹⁸.

Anadolu’da Kalkolitik Çağ’dan sonra Tunç Çağı başlamaktadır. MÖ 3200-1200 yıllarına tarihlendiren bu çağ kendi içinde İlk Tunç⁷⁹⁹ (MÖ 3000-2000), Orta Tunç (MÖ 2000-1500) ve Son Tunç (MÖ 1500-1200) olarak üç dönemde incelenmektedir. İlk Tunç Çağı’nın ilk dönemini oluşturan MÖ 3000-2500 yılları hakkında yazılı tarihe dair bilgiler bulunmazken MÖ 2500-2000 yılları arasına tarihlenen ikinci dönemde Anadolu’da bazı şehir devletlerinin olduğu Mezopotamya kökenli Şartamhari metinleri aracılığıyla bilinmektedir. Orta Tunç Çağı da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’ni ve Eski Hitit Devleti Dönemi’ni içine almaktadır. Bilindiği üzere Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde yazılı tarihe giriş gerçekleşmiştir. Son Tunç Çağı ise Büyük Hitit İmparatorluğu’nu kapsamaktadır⁸⁰⁰.

İlk Tunç Çağı’nın Anadolu’daki önemli yerleşmelerinden biri şüphesiz Çorum ili Alaca ilçesinin kuzeybatısındaki Alacahöyük’tür. Asıl ününü 13 “Kral Mezarı” olarak adlandırılan oda mezarlardan alan bu yerleşmede, altı basit toprak mezar, iki pithos ve iki sandık mezar da ortaya çıkartılmıştır⁸⁰¹. 13 “Kral Mezarı” zengin buluntuları ve ölü gömme açısından Anadolu arkeolojisinde seçkin bir yere sahiptir⁸⁰². “A- S” olarak isimlendirilen mezarlarda bulunan ölülerin dördü kadın, beşi erkektir. Diğerleri hakkında kesin bir sonuç yoktur. “S” mezarının dışında ise bir çocuğa ait pithos bir mezara rastlanılmış, “S” mezarının içerisinde iskelet bulunmamıştır⁸⁰³. Ölüler

⁷⁹⁸ M. Özbek, *a.g.m.*, 2003, s. 369-381.

⁷⁹⁹ “İlk Tunç Çağı’nın başlangıcı olarak M.Ö. 3.200-3.000 tarihleri de önerilmektedir. İlk Tunç Çağı kendi içinde İlk Tunç Çağı I. Evresi: Kasabalardan Kentlere/ (Yaklaşık M.Ö. 3.300/3.200-2.650), İlk Tunç Çağı II. Evresi: İlk Büyük Kentler/ (Yaklaşık M.Ö. 2.650-2.400), İlk Tunç Çağı III. Evresi: Feodal Kent Devletleri/ (Yaklaşık M.Ö. 2.400-2.000/1.900) olarak tarihlendirilmektedir”. Bkz. Savaş Harmankaya, Burçin Erdoğan, *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 4a/4b: İlk Tunç Çağı*, TASK Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 9-41.

⁸⁰⁰ E. Memiş, *a.g.e.*, 2007b, s. 15-17, 73-75.

⁸⁰¹ Atıla Türker, Celal Özdemir, Derya Bozkurt, “Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış”, 5. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu, Yayına Hazırlayanlar: Önder İpek, Resul İbiş, T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No:15, Çorum 2015, s. 106.

⁸⁰² Hatce Baltıoğlu, “Arkeolojik ve Antropolojik Verilerin Işığında Alaca Höyük “Kral” Mezarları Konusunda Gözlemler”, *Ortaçağ’da Anadolu- Prof. Dr. Aynur Durukan’a Armağan*, (ed.) Nermin Şaman Doğan, Hacettepe Üniversitesi- Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, Ankara 2002, s. 91.

⁸⁰³ Aykut Çınaroğlu, Duygu Çelik, “2010 Yılı Alaca Höyük Kazısı”, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2012, s. 287-288.

başları batıda ve ayakları doğuda olmak üzere sağ taraflarına büzülmüş şekilde çoğunlukla mezar odalarının batı kuzey kenarına ya da ortasına yatırılmışlardır. Bebek ve küçük çocuklar yerleşim içine, halktan erişkin ve çocuklar ise yerleşim dışına gömülmüşlerdir⁸⁰⁴. Yine Çorum'da Boğazköy/Hattuşa'da 1935 yılında yapılan kazılarda bu çağa tarihlendirilen Büyükkale IV. tabakası altında üç basit toprak mezar bulunmuştur. Konut içindeki mezarlar kuzeydoğu-güneybatı istikametinde yönlendirilmiş, ölüler hocker pozisyonunda yatırılmıştır. Birinin güneydoğusuna bir gaga ağızlı testi, 8-11 yaşlarında bir çocuğa ait iskeletin sol kol hizasında ise bir bronz küpe ve iki kolun birleşim yerine iki bilezik bırakılmıştır⁸⁰⁵. Çorum ili Resuloğlu yerleşim yeri ve yakınındaki mezarlıkta ise ölülerin çok az bir kısmı basit toprak mezarlara, büyük çoğunluğu küp ve çömlek mezarlara geri kalanı da taş sandık mezarlara hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Söz konusu mezarlık alanı dışında evlerin tabanları altında da çoğunluğu çocuklara ait gömülere ulaşılmıştır. Yetişkinler iri küplere daha küçük boydaki küplere de çocuklar gömülmüştür. Ayrıca bebeklerin ve çocukların çömlek içine konarak gömüldükleri de görülmektedir⁸⁰⁶. Hem küp hem de çömlek mezarlardaki ikili gömülerde ölülerden birinin bebek ya da çocuk olduğu anlaşılmaktadır⁸⁰⁷. Çocuklara ait mezar çömleklerinin dışına, hemen yanına pişmiş topraktan siyah astarlı, son derece iyi perdahlı testi ve çömlekcikler bırakılmıştır⁸⁰⁸. Çoğu mezarda ortaya çıkarılan kolyeler; frit, fayans, böcekkabuğu, uzonit, akik, amatist ve bronz boncuklardan oluşmuştur. Özellikle yenidoğan ve bebek mezarlarına bırakılan kolyeler oldukça renkli bir görünüme sahiptir⁸⁰⁹. Atamtürk ve Duyar tarafından Resuloğlu iskeletlerinde yapılan antropolojik incelemelerde enfeksiyonel lezyonlara çoğunlukla bebek ya da çocukluk dönemindeki bireylerde rastlanılmıştır. Bebek ve çocuklar olasılıkla bu enfeksiyonlara bağlı nedenlerle hayatlarını kaybetmişlerdir. Toplumda ilk 5 yaş içerisinde ölüm oranının yüksek olduğu

⁸⁰⁴ H. Kübra Ensert, "Erken Tunç Çağı'nda (M.Ö. 3. Binde) Çorum", *Çorum Kültür Sanat: Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, S. 15: (Hitit Söyleşileri III Özel Sayısı), 2014, s. 29, 31.

⁸⁰⁵ A. Türker vd., *a.g.m.*, 2015, s. 107.

⁸⁰⁶ Tayfun Yıldırım, "Resuloğlu Kazısı ve Anadolu Arkeolojisi'ne Katkıları", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Yayına Hazırlayan: Önder İpek, T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 5, Çorum 2011, s. 13,15-17.

⁸⁰⁷ İzzet Duyar, Derya Atamtürk, "Erken Tunç Çağında Orta Anadolu'da Ölü Gömme Âdeti, Sağlık Yapısı ve Yaşam Biçimi: Resuloğlu Örneği", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Yayına Hazırlayan: Önder İpek, T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 5, Çorum 2011, s. 33-34.

⁸⁰⁸ T. Yıldırım, *a.g.m.*, 2011, s. 17.

⁸⁰⁹ Tayfun Yıldırım, İsmet Ediz, "2005 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı", *28. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.2, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s. 215.

anlaşılmıştır⁸¹⁰. Dişlerde görülen yüksek hipoplazi oranı (%57,2) ise Resuloğlu bireylerinin bebeklik ve çocukluk dönemlerinde pek çok hastalık ya da stresle başa çıkmak zorunda olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte bazı iskeletlerde kafa deformasyon izlerinin görülmesi diğer pek çok örnekte olduğu gibi Resuloğlu'nda da bebek veya çocuklara kültürel deformasyon pratiğinin uygulandığına işaret edilmektedir⁸¹¹. Yozgat ili Alishar yerleşmesinde ise yetişkinler ve çocuklar basit toprak mezarlar ile küp mezarlara hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Bazılarının yanında iğne, bilezik, küpe ya da pişmiş topraktan kap gibi eşyalar bulunmuştur⁸¹². Aksaray ilindeki Achemhöyük'te İlk Tunç Çağı'nda yerleşim içi küp ve basit toprak mezarlar ortaya çıkarılmıştır. 10. tabakaya ait BB/51 plankaresinde tabanı altında iki küp mezara rastlanılmıştır. Mezarlardan ikincisi bir çocuğa aittir. Çocuğun iskeleti dağınık ve zedelidir. Küpün içine bakır ya da tunçtan yapılmış iki bilezik, altın küpe, minik kaplar, süzgeçli ve içinde oyuncak (çingirak) görevi yaptığını belirten küçük taşlar bulunan fincan, küçük gaga ağızlı bir testi ve tek kulplu bir fincan ölü hediyeleri olarak bırakılmıştır⁸¹³. Aynı tabakadaki YA-ZA/50-51'de de yetişkin ve çocuk mezarları bulunmuştur. Bunlardan biri fetüştür ve çömlek içine gömülmüştür. Diğeri ise 5-6 yaşlarında bir çocuğa ait olan mezardır⁸¹⁴. Orta Karadeniz Bölgesi'nde Samsun ilinde yer alan İkiztepe ise dört tepeden oluşan bir yerleşim yeridir. Tepe I, İlk Tunç Çağı III zamanında bir mezarlık olarak kullanılmıştır. Tepe'nin merkezi kesiminde 1000 m² den fazla bir alanı kaplayan mezarlıkta basit toprak tipinde mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Ölüler mezarlara kolları iki yanda olmak üzere çoğunlukla sırt üstü (dorsal) yerleştirilmişlerdir⁸¹⁵. Mezarlık içinde 6 yaş üzerinde çocukların gömülmesi sırasında yer seçimi açısından erişkinler gibi davranıldığı yani mezarlığın merkezinde kendilerine erişkinlerle birlikte yer verilmesine karşın daha küçük çocukların ve bebeklerin genellikle mezarlığın uç kısmına gömüldükleri anlaşılmaktadır. Bebek mezarlarının

⁸¹⁰ Derya Atamtürk, İzzet Duyar, "Resuloğlu (Uğurludağ, Çorum) İskeletlerinin Antropolojik Analizi", 25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, s. 318, 321.

⁸¹¹ İ. Duyar, D. Atamtürk, *a.g.m.*, 2011, s. 38-39.

⁸¹² Hans Henning Von Der Osten, *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-1932*, Part 1, Oriental Institute Publications (OIP/28), The University of Chicago Press, Chicago 1937, s. 223-230.; Hans Henning Von Der Osten, "Anadolu'da Milattan Önce Üçüncü Binyıl", *II. Türk Tarih Kongresi (İstanbul, 20-25 Eylül 1937)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943, s. 153.

⁸¹³ Nimet Özgüç, "Haberler-Achemhöyük Kazıları 1981 Çalışmaları", *Belleten*, C. XLVI, S. 184, Ankara 1982, s. 989.

⁸¹⁴ Eşref Deniz, "Achemhöyük Saray Kazılarında Çıkan Kemik Kalıntıları Üzerinde Arkeobiyolojik Araştırmalar", *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, s. 87-88.

⁸¹⁵ Önder Bilgi, "İkiztepe Mezarlık Kazıları ve Ölü Gömme Gelenekleri 2000-2001 Dönemleri", *Belleten*, C. LXVII, S. 249, Ankara 2003, s. 383-385.

belirli yerlerde yoğunlaşması da bebeklerin gömülmesinde kesin kuralların bulunmamasına rağmen özel alanların tercih edildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla mezarlık merkezinin özellikle erkekler, ayrıcalıklı kadın ve çocuk gömütleri için tercih edildiği buna karşın mezarlığın uç kısmına daha çok kadın, çocuk ve bebeklere ayrıldığı düşünülmektedir⁸¹⁶. Bununla birlikte fetüs ve bebeklerin çömleklere konularak ev içlerine gömüldükleri de bilinmektedir⁸¹⁷. Yine ikili gömütlere de rastlanılmış, bu tip mezarlarda iki erişkin veya bir erişkin ve bir çocuk ya da bebek iskeleti görülmüştür. Özellikle bebek iskeletleri bu tip gömütlerde fetüs olarak belirlenmiştir. Bu sebeple büyük olasılıkla anne doğum sırasında ölmüştür⁸¹⁸. Mezarlara bırakılan ölünün özel eşyaları arasında bakır veya arsenikli bakırdan yapılmış silahlar, aletler, takılar, semboller, nadir olarak altın, gümüş veya kurşun takılar, pişmiş topraktan kâseler, kadın figürinleri, çingiraklar, frit, taş, kemik, bakır boncuklardan yapılmış kolyeler bulunmuştur⁸¹⁹. Ayrıca basit toprak mezarlardan 46 adedinin İkiztepe’de İlk Tunç Çağı III Dönemi’nde yaşamış olan insanların seçkin sınıfına ait oldukları, mezarlarda ele geçen buluntuların nitelik ve niceliklerinden anlaşılmıştır. Mezar buluntularını oluşturan alet, silah, takı ve sembollerin yaş ve cinsiyete bağlı olarak farklılıklar göstermesinden İkiztepe toplumunda farklı sınıfların var olduğu ortaya çıkmıştır. Bu mezarların 36’sı erkeklere, beşi kadınlara ve üçü çocuklara ikisi de bebeklere aittir. 304 objenin 275’i metaldir; geri kalan kısmı toplam 29 adet pişmiş toprak, kemik, taş, frit veya deniz kabuğundan oluşmuştur. Metal objelerin 250’si arsenikli bakır, 16’sı kurşun, altısı gümüş ve üçü altındır. Ayrıcalıklı çocuk mezarlarında pişmiş topraktan kadın heykelcikleri ve çingiraklar, minyatür bir kap ya da metal kâseye, bebek mezarlarında genellikle bilezikler ve küpeler, bazen saç iğnesi, tutamak, bronz spiralden ve kemik boncuktan kolye, kurşun pendantsifere rastlanılmıştır.⁸²⁰

İkiztepe’de toplam iskelet sayısı genel itibariyle 766’dır. İlk Tunç Çağı III Dönemi’ne ait mezar buluntuları açısından incelenen çalışmada 511 iskelet üzerinde durulmuştur. Bu sayıya göre İkiztepe toplumunda toplam 208 bebek ve çocuk tespit

⁸¹⁶ Nuran Doğan Salar, *İkiztepe İlk Tunç Çağı Mezarlık Buluntularının Sosyokültürel Açısından Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 29-30.

⁸¹⁷ Önder Bilgi, “İkiztepe”, *Arkeo Atlas- Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası Özel Koleksiyon*, (ed.) Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul 2011, s. 209.

⁸¹⁸ Önder Bilgi, “İkiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları”, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 111.

⁸¹⁹ Ö. Bilgi, *a.g.m.*, 2003, s. 385.; İkiztepe’de bebek ve çocuk mezarlarına ait eşyalar hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. N. Doğan Salar, *a.g.e.*, 2006, s. 1-447.

⁸²⁰ Önder Bilgi, “Distinguished Burials Of The Early Bronze Age Graveyard At İkiztepe In Turkey”, *Anadolu Araştırmaları*, S. 18/ 2, 2005, s. 15-17.

edilmiştir. Çocukların dördü fetüstür, 50'si 0-12 aylık bebektir, 97'si 1-6 yaş, 57'si de 6-12 yaş grubundadır⁸²¹. Özdemir ve Erdal tarafından iskeletlerde yapılan incelemelerde İkiztepe bebeklerinin 1 yaşına kadar anne sütüyle beslendikleri, bebeklere ek gıdaların yaklaşık 1 yaşında verilmeye başlandığı, süttten kesilme sürecinin ise yaklaşık iki yaşında tamamlandığı belirlenmiştir⁸²². Özdemir vd. tarafından yapılan başka bir incelemede süttten kesme süreciyle İkiztepe çocuklarında görülen büyüme bozukluğu arasında bir ilişki kurulamamıştır. Eldeki verilere göre büyümede geri kalma, mine hipoplazilerindeki artış, ölümlülükteki ikinci sıçramanın 2 yaşından sonraya denk gelmesi, bu durumun süttten kesmeyle değil süttten kesme sonrası stresle ilişkili olabileceğine işaret edilmiştir⁸²³. Büyükkarakaya tarafından yapılan tespitlerde ise süttten kesme sürecinin mine hipoplazilerinin oluşumunda doğrudan bir etkiye sahip olmadığı söylenebilmektedir. Mine hipoplazilerinin yaklaşık 3 yaşından sonra yüksek oranlarda görülmesi de söz konusu durumu destekler niteliktedir. Dolayısıyla İkiztepe'deki bireylerin bebek ve çocukluk dönemlerinde gelişen mine hipoplazilerinin oluşumu hem kötü beslenmenin hem de çeşitli hastalıkların olumsuz etkileriyle ilişkilendirilmektedir⁸²⁴. İkiztepe bebek ve çocuklarında tespit edilen çeşitli hastalıklar da enfeksiyon, anemi⁸²⁵, sinüzit, hipoplazi, menenjit, peridontitis, raşitizm (rikets)⁸²⁶, intracranial haemorrhage (kafa içi kanama), iskorbüt⁸²⁷. Sonuç olarak İkiztepe toplumunda doğumdan itibaren görülen büyüme hızı 3-6 yaş arasında gerilemiştir. Ölüm oranı doğumda yüksekken 1 yaşından itibaren azalmaya başlamıştır. Ölümelerde ikinci artış ise 5-6 yaş arasında gerçekleşmiştir⁸²⁸. İzmir ilindeki Bakla Tepe'nin yerleşim dışı mezarlıklarından biri höyüğün doğusunda yer almaktadır. Höyüğün IV. kültür katına ait olan bu mezarlık alanı İlk Tunç Çağı I'e tarihlenmektedir. Bu mezarlık, taş sanduka, pithos ve basit toprak mezarlardan oluşmaktadır. Ölüler mezarlara hocker

⁸²¹ N. Doğan Salar, *a.g.e.*, 2006, s. 37-38, 227.

⁸²² Kameray Özdemir, Yılmaz Selim Erdal, "Erken Tunç Çağı İkiztepe Topluluğunda Stronsiyum-Kalsiyum Oranı İle Süttten Kesme Yaşının Belirlenmesi", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, C. 52, S. 3, 2009, s.128-140.

⁸²³ Kameray Özdemir, Yılmaz Selim Erdal, Ali Metin Büyükkarakaya, "İkiztepe Çocuklarında Beslenme ve Büyüme", *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, s. 375-388.

⁸²⁴ Ali Metin Büyükkarakaya, "Tasmasor ve İkiztepe Topluluklarında Mine Hipoplazilerinin İncelenmesi", *AÜ DTCF Dergisi*, C. 52, S. 2, 2012, s. 1-12.

⁸²⁵ Ali Metin Büyükkarakaya, Yılmaz Selim Erdal, "Eski Anadolu Toplumlarında Anemi", *AÜ DTCF 75. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı, Biyolojik Antropoloji*, (ed.) E. Güleç, İ. Özer, M. Sağır, B. Koca Özer Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2012, s. 137-161.

⁸²⁶ Ali Metin Büyükkarakaya, Yılmaz Selim Erdal, "Anadolu Eski İnsan Topluluklarında Rikets", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Vol. 51, S. 3, 2008, s. 130-139.

⁸²⁷ Önder Bilgi, "İkiztepe Mezarlık Kazıları ve Ölü Gömme Gelenekleri 2000-2002 Dönemleri", *Anadolu Araştırmaları*, S.17/1, 2004, s. 31-33.

⁸²⁸ K. Özdemir vd., *a.g.m.*, 2010, s. 381.

pozisyonunda yerleştirilirken tekil gömülerin yanı sıra taş sanduka ve pithos mezarların ikincil gömülerle birlikte birden çok kez kullanıldıkları anlaşılmıştır⁸²⁹. Basit toprak mezarların birinde bulunan 12 yaşındaki bir kız çocuğuna ait iskeletin ön kısmında, aynı doğrultuda üç kap bulunmaktadır. Bu kaplardan iki uçtakiler yayvan gaga ağızlı testi, ortadaki ise üç ayaklı bir çömlektir. İskeletin her iki kolunda gümüş bilezikler, kulaklarında iki halkadan oluşan gümüş küpeler, boynunda ise gümüş parçalardan oluşan bir kolye bulunmaktadır. Kolye parçaları içinde sadece bir tanesi taştan yapılmıştır. Parçaların tam ortasında yuvarlak ortası delik bir amulet vardır. Amulet bu özellikleriyle minyatür bir bir idol görünümündedir⁸³⁰. Kazılarda ortaya çıkarılan taş sanduka mezarların çoğu bebeklere aittir⁸³¹. Ayrıca 45 yaşında yetkisin bir bireye ait taş sanduka mezarın içinde 12 yaşlarında bir çocuk iskeleti de tespit edilmiştir⁸³². Bakla Tepe'nin yerleşim dışı mezarlıklarından diğeri ise höyüğün güneydoğusunda yer almaktadır. Höyüğün III. kültür katına ait olan bu mezarlık alanı İlk Tunç Çağı II (geç)– İlk Tunç Çağı IIIA Dönemi'ne tarihlenmektedir. Bu mezarlığın tamamına yakını pithos mezarlardan oluşmaktadır. Büyük boy pithoslardan oluşan mezarların büyük çoğunluğu birden çok kez kullanım görmüştür. Mezarlara bronz hançerler, kesici aletler, başlı iğneler, altın ve gümüşten yapılmış takılar, kemik mühürler, çeşitli kaplar vb. eşyalar bırakılmıştır⁸³³.

2.3. HİTİT ÖNCESİ ANADOLU TOPLUMLARINDA ÇOCUK

2.3.1. Hatti Toplumunda Çocuk

Anadolu'nun en eski adı "Hatti Ülkesi" olarak bilinmektedir. İlk defa Akad Sülalesi Dönemi (MÖ 2350-2150) yazılı kaynaklarında rastlanılan bu adlandırmanın yüzyıllar boyunca kullanılmaya devam ettiği MÖ 7. yüzyıla tarihlenen Asur yıllıklarından anlaşılmaktadır⁸³⁴. Zira Akad kralı Sargon'un torunu Naram-Sin'e ait Şartamhari metinlerinde kral Naram-Sin'in Sedir Ormanlarını (Amanoslar) ve Gümüş Dağlarını (Toroslar) aşarak Anadolu'ya geldiği, Anadolu'da Hatti kralı Pampa'nın

⁸²⁹ Hayat Erkanal, Vasıf Şahoğlu, "Bakla Tepe (1995-2001)", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75.Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2012, s. 92, 94.

⁸³⁰ Hayat Erkanal, Turhan Özkan, "1997 Bakla Tepe Kazıları", *20. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1999, s. 340.

⁸³¹ Vasıf Şahoğlu, "Early Bronze Age Cemeteries At Bakla Tepe: Changing Patterns", *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development And Interregional Contacts: Proceedings Of An International Conference Held At the University Of Tübingen, May 8-10, 2009*, (ed.) Ernst Pernicka, Sinan Ünlüsoy, Stephan W. E. Blum, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2016, s. 169.

⁸³² H. Erkanal, T. Özkan, *a.g.m.*, 1999, s. 340-341.

⁸³³ H. Erkanal, V. Şahoğlu, *a.g.m.*, 2012, s. 92, 95.

⁸³⁴ E. Akurgal, *a.g.e.*, 2014, s. 30.

önderliğindeki 17 şehir devletinden oluşan Anadolu koalisyonuna karşı yaptığı savaş ve kazandığı zafer anlatılmaktadır⁸³⁵. Böylece Anadolu en az 1500 yıl “Hatti Ülkesi” olarak tanınmış, hatta MÖ 2000 tarihlerinden itibaren Anadolu’ya gelmeye başlayan Hint-Avrupalı Hititler bile yeni yurtlarından Hatti Ülkesi olarak söz etmişlerdir⁸³⁶.

Bilindiği üzere Hititler, Hatti dilinden ve kültüründen çok etkilenmişlerdir. Hititlerin dinsel törenlerde okumak için kullandığı bazı alıntılar, dağ, nehir, kent, tanrı adları, dinsel ve mitolojik konulu metinler Hatti dili hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgiler doğrultusunda Hatticenin Sumerce, Hurrice, Urartuca ve Türkçe gibi aglutinant (eklemeli) bir dil olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında çocuk anlamındaki “binnu” sözcüğü “le” ön ekini alarak “lebinu” çocuklar haline gelmektedir⁸³⁷. Yine belirtmek gerekir ki, Hitit kral adlarından Tuthaliya, Arnuvanda ve Ammunada, Hatti kökenli dağ adlarıdır. Ayrıca bir Hitit kral adı olan Hattuşili ve Hitit Pantheonu’nun başlıca tanrı ve tanrıçaları (Hattice adı Wuruşemu olan Hititlerin Güneş Tanrıçası, Hatepinuş, Mezullaş ve Zentuhiş vb.) da Hatti kökenlidir⁸³⁸.

Çorum/Alacahöyük, Amasya/Mahmatlar ve Tokat/Horoztepe gibi İç Anadolu’nun kuzeyinde bulunan merkezlerde ise Hatti kültürünün en belirgin eserleri ortaya çıkarılmıştır. Homojen bir kültür alanını oluşturan bölgede, özellikle madeni buluntular dikkat çekmektedir⁸³⁹. Horoztepe’de ortaya çıkarılan çocuğunu emziren kadın heykelciğinin⁸⁴⁰ (**Res.31.**) Hattiler’in ana tanrıçası olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, Acemhöyük ve Kültepe’de bulunan ve Hatti Pantheonu’nun başındaki kutsal aileyi canlandıran taş kalıplar⁸⁴¹daki kadın figürinlerinin ana tanrıçayı, erkek figürinin de tanrıçanın eşini tasvir ettiğine şüphe yoktur. Ana, baba ve çocuklardan oluşan bu kutsal aileyi gösteren taş kalıplara Asur kazılarında rastlanılmaması bu tanrısal aileye Hattiler’in taptıklarına işaret etmektedir. Bu bağlamda arkeolojik veriler Hitit yazılı

⁸³⁵ E. Memiş, *a.g.e.*, 2007b, s. 21-22.

⁸³⁶ E. Akurgal, *a.g.e.*, 2014, s. 30.

⁸³⁷ E. Memiş, *a.g.e.*, 2006, s. 112.; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2011, s. 3.; Ekrem Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2015, s. 1-2.

⁸³⁸ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2005, s. 16.; E. Akurgal, *a.g.e.*, 2015, s. 2.

⁸³⁹ Ali M. Dinçol, “Hatti/Proto-Hatti Mimarlığı ve Sanatı, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C.2, YEM Yayınları, İstanbul 1997, s. 769-770.

⁸⁴⁰ Edibe Uzunoğlu, Ayşe Baykal Seeher, Zeynep Kızıltan, Fatma Tulunay, Aysel Tuzcular, “Katalog: Arkeolojik Eserler, İlk Tunç Çağı”, *Çağlar Boyu Anadolu’da Kadın: Anadolu’da Kadının 9000 Yılı*, Sergi Koordinatörü: Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayınları, İstanbul 1993, s. 81.

⁸⁴¹ Tahsin Özgüç, *Kültepe- Kaniş*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, s. 52-54.

kaynaklarından bildiğimiz Hatti kökenli Tanrı ve Tanrıçalara ait bilgileri desteklediği gibi Hatti toplumundaki anaerkil aile yapısını da göstermektedir⁸⁴².

2.3.2. Hurri Toplumunda Çocuk

Hurriler tarih sahnesinde ilk olarak MÖ 3. binyılda Yukarı Dicle Bölgesi'nde ve Doğu Anadolu'da özellikle Van Gölü yöresinde görülmeye başlamışlardır. MÖ 2. binyıl başlarında doğu istikametinden gelen Hitit, Kassit ve Mitanni göçlerinin etkisiyle de bütün Eski Önasya'ya yayılmışlardır⁸⁴³. MÖ 2. binyılın ortalarına gelindiğinde ise hemen hemen bütün Önasya'ya dağılarak farklı toplumlarla bir arada yaşamaya başlamışlardır. Kizzuwatna dışında Anadolu'da bulunanlar Hitit Devleti'ne, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de oturanlar Mitanni Devleti'ne, Filistin Bölgesi'nde yer alanlar da Mısır'a bağlı kalmışlardır⁸⁴⁴.

Hurriler'in siyasal etki alanı ise hakimiyetleri altına girdikleri Hint-Avrupalı Mitanniler ile gerçekleşmiştir. Yönetici sınıfın Mitanniler'den halkın büyük çoğunluğu da Hurriler'den oluşan, Vaşşugani (Urfa-Ceylanpınarı) şehriden yönetilen Hurri-Mitanni Devleti'nin sınırları MÖ 1550-1350 yılları arasında doğuda Kerkük'e batıda Akdeniz'e kadar uzamış ve Eski Önasya'nın en kudretli devletlerinden biri olmuştur⁸⁴⁵. Mitanniler'in ilk iki kralı Kirta ve oğlu I. Şuttarna'dır. Sonraki kral Parratarna ise ülkede siyasi birliği sağlayarak Kizzuwatna, Terka ve Nuzi gibi bölgelere kadar sınırlar genişletmiştir. Eski yerel krallıkları kontrolü altına almış ancak vergi ve destek vermek koşuluyla varlıklarını korumalarına izin vermiştir⁸⁴⁶. Mısır firavunlarından III. Tutmosis ve II. Amenophis'in Doğu Akdeniz kıyılarındaki yayılımcı politikaları ise Mitanni kralları ile aralarında çatışmalara neden olmuştur. Mısırlılar, bölgede etkin bir güç olmanın en iyi yolunun en yakın büyük komşuları Mitanni ile uzlaşma yapmaktan geçtiğini çabuk anlamışlardır. Onları böyle bir karara varmaya götüren neden ise, olasılıkla sınırları genişleyen Hitit İmparatorluğu'nun hem Mitanni'ye hem de Mısır'a karşı tehdit oluşturmasıdır. Zaten Firavun IV. Tutmosis uzun yıllar süren uzlaşma çabalarının sonunda Mitanni Kralı Artatama'nın kızıyla evlenerek akrabalık bağı kurmuştur⁸⁴⁷. Siyasi çıkarların korunmasında etkili olan bu siyasi evlilikler Amarna

⁸⁴² E. Memiş, *a.g.e.*, 2007b s. 31-33.

⁸⁴³ Adil Alpman, "Anadolu'da Hurriler", *III. Hititoloji Kongresi (Çorum, 16-22 Eylül 1996)*, Ankara 1998, s. 27.

⁸⁴⁴ Adil Alpman, "Hurriler", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S. 25, 1981a, s. 303.

⁸⁴⁵ E. Akurgal, *a.g.e.*, 2005, s. 173.; E. Memiş, *a.g.e.*, 2007b, s. 41.

⁸⁴⁶ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 125-126.

⁸⁴⁷ A. Kuhrt, *a.g.e.*, 2013, s. 251, 253.

Çağ'ında da devam etmiştir Kendisini diğer krallardan farklı olarak “Büyük Kral” olarak adlandıran Tuşratta da kızı Taduhepa'yı III. Amenophis'e eş olarak göndererek iki ülke arasındaki çıkar ve dostluk ilişkilerinin devam etmesini sağlamıştır. Ancak elde ettiği siyasal güç kalıcı olmamıştır⁸⁴⁸. Öncelikle Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın Kuzey Suriye'ye yaptığı seferler neticesinde Tuşratta'yı yenmiş ve Suriye'de Hitit kontrolünde bir yönetim oluşturmaya çalışmıştır. Mitanni ülkesindeki iç karışıklıklar sonucunda Tuşratta ölmüştür. Daha sonra tahta Hitit yanlısı oğlu Şattivaza geçirilmiştir. Ancak bu süreçte devlet Hititler'in baskıları ile oldukça zayıflamıştır. Asur Kralı I. Salmaneser ise Mitanni egemenliğine son vermiş ve topraklarını ülkesine katmıştır⁸⁴⁹.

Diğer taraftan Hurriler Eski Önasya kültür tarihi bakımından önemli roller üstlenmişlerdir. Güney Mezopotamya'da yükselen Sumer-Sami kültür değerlerini benimseyen bu topluluk söz konusu değerlere bazı unsurları katarak Anadolu'ya, Doğu Akdeniz'e taşımışlardır⁸⁵⁰. Konumuz açısından bakıldığında ise Hurrice ve Hititçe yazılmış belgelerde, Hititler aracılığıyla bildiğimiz bazı Hurri masallarında ve Nuzi'de ortaya çıkarılan hukuki belgelerde çocukla ilgili bilgilere kısmen ulaşabilmekteyiz.

Hurrice; Sumerce, Hattice, Urartuca ve Türkçe gibi bitişken bir dildir. Bu dillerden yalnız Urartuca Hurricenin yakın akrabasıdır. Hurricede cinsiyet ayrımı, önek (prefiks) yoktur. Gerek isimler gerek fiiller sonekler (süfiksler) ile oluşmaktadır. Hurri dilinde belirlenen sözcüklerden “attai” baba, “nera” anne, “hani”⁸⁵¹ çocuk, “şala” kız çocuk, “hub⁸⁵²/hubidi⁸⁵³” buzağı, erkek çocuk, “ela” kız kardeş, “şena” erkek kardeş anlamına gelmektedir⁸⁵⁴.

Hurriler, Hititleri din başta olmak üzere dil, edebiyat, giyim-kuşam, tıp, büyü gibi birçok alanda büyük ölçüde etkilemişlerdir. Hurriler'in baş Tanrısı Teşup ve eşi Hepat Hitit Pantheonu'nda başında yer almıştır. Hititler'in Kizzuwatna Bölgesi'nden gelen bu önemli tanrı ve tanrıça çifti için bayramlar ve kült merasimleri düzenledikleri

⁸⁴⁸ E. Akurgal, *a.g.e.*, 2005, s. 177-178.

⁸⁴⁹ K. Köroğlu, *a.g.e.*, 2008, s. 127-128.

⁸⁵⁰ A. Alpman, *a.g.m.*, 1998, s. 27.

⁸⁵¹ Gemot Wilhelm, “Hurrian”, *The Cambridge Encyclopedia Of The World's Ancient Languages*, (ed.) Roger D. Woodard, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 101-102.

⁸⁵² Ahmet Ünal, “Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler”, *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, T.C. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetler Müzesi, Ankara 1997, s. 15.

⁸⁵³ Emmanuel Laroche, *Glossaire de la Langue Hourrite*, Editions Klincksieck, Paris 1980, s.108.

⁸⁵⁴ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 21-23.

Hitit arşivlerindeki metinlerde geçmektedir⁸⁵⁵. Ayrıca bazı Hitit hanedan üyeleri de Hurrice adlar taşımışlardır. Bunlar arasında II. Tuthaliya'nın eşi Nikalmati ve I. Arnuwanda'nın eşi Aşmunikkal ve III. Tuthaliya'nın eşleri Taduhepa ile Şata(n)tuhepa gösterilebilir. II. Muwatalli'nin eşi Danu-Hepa ve III. Hattuşili'nin Kizzuwatnalı eşi Pudu-Hepa da Hurri adlarına sahiptir⁸⁵⁶.

Hurriceden Hititçeye birebir uyarlanan Hurri kökenli efsaneler ise *Kumarbi Şarkısı*, *Koruyucu Tanrı'nın Şarkısı*, *Gümüş'ün Şarkısı*, *Hedammu Şarkısı* ve *Ullikummi Şarkısı*'dir. Bu efsanelerin dışında yine Hurri etkisinde masal tarzında kaleme alınmış *Zalpa Kenti Masalı (Bir Yılda Otuz Çocuk Doğuran Kaneş Kraliçesi)*, *Appu ve İki Oğlu, Avcı Keşşi, Karısı ve Annesi, Güneş Tanrısı, İnek ve Balıkçı* gibi edebi yapıtlar da vardır⁸⁵⁷. Bir Yılda Otuz Çocuk Doğuran Kaneş Kraliçesi Masalı'nda ırmağa çocuk bırakma motifi vardır. Kraliçe doğurduğu 30 erkek çocuğunu sepetler içinde ırmağa bırakmıştır. Tanrılar bu çocukları büyütüştür. Kraliçe daha sonra 30 kız çocuğu doğurmuş ve onları büyütüştür. Erkek çocuklar da annelerini bulmak için yola çıkmışlardır. Bir köye geldiklerinde köy halkından kraliçelerinin tıpkı kendi anneleri gibi 30 kız çocuğu doğurduğunu ancak erkek çocuklarının kaybolduğunu öğrenmişlerdir. Çocuklar bu haberden sonra kraliçenin anneleri olduğunu anlamışlar, onu bulmak için Neşa'ya ulaştıklarında tanrılar çocukları değiştirmişlerdir. Oğullarını tanıyamayan anne onları kızlarıyla evlendirmiştir. Ancak aralarından biri kardeşlerini tanımış ve kardeşler arası evliliğin yanlış olduğunu söylemiştir. Metnin devamı kırık olduğu için masalın sonu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁸⁵⁸. Bu masal başka belgeler söz konusu olmadığı için Hurri toplumunun ensest ilişkiye yaklaşımını kısmen yansıtmaktadır. Ancak Hitit toplumunda ensest ilişkinin kabul görmediği bu masal dışında hukuki ve siyasi kayıtlardan bilinmektedir.

Appu ve İki Oğlu Masalı'na göre Appu Şudul kentinde yaşayan varlıklı bir adamdır. Appu'nun tek eksiği bir çocuğunun olmamasıdır. Üstelik karısı çocuğu olmadığı için onu sürekli sözleriyle rencide eder ve kızdırır. Appu beyaz bir kuzu alarak Güneş Tanrısı'na gider ve nihayetinde tanrı ona bir erkek çocuğu olacağı haberini verir. Appu'nun karısı gebe kalır ve çocukları doğar. Appu çocuğuna Kötü adını verir. Daha sonra ikinci kez oğlu olan Appu ona da İyi adını verir. Çocuklar yetişkin olunca baba

⁸⁵⁵ Turgut Yiğit, "Hurlere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005b, s. 57.; A. Alpman, *a.g.m.*, 1981, s. 299.

⁸⁵⁶ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 21.

⁸⁵⁷ Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015, s. 24, 27-28.

⁸⁵⁸ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 180-181.

evinden ayrılırlar ve malları da ikiye bölerler. Ancak Kötü, mallar konusunda kardeşini aldatmaya çalışır. Güneş Tanrısı durumu fark eder ve İyi kardeşe hak ettiği adaleti verir. Durumdan hoşnut olmayan Kötü ise beddua etmeye başlar. Güneş Tanrısı bunu duyduğunda onun için hüküm veremeyeceğini, Ninive Kenti'nin Kraliçesi Şauşga'nın hüküm vereceğini söyler. İki kardeş yola çıkarlar ve Şauşga'nın huzuruna gelirler⁸⁵⁹.

Güneş Tanrısı, İnek ve Balıkçı Masalı'nda Güneş Tanrısı'nın inekle çiftleşmesinden olan çocuğun macerası anlatılır. İnek doğurduğu iki ayaklı varlıktan rahatsızlık duyar ve onu yemeye çalışırken tanrı buna engel olur. İnek, çocuğu dağlara bırakır. Bir balıkçı dağlarda dolaşırken çocuğu kuş ve yılanların saldırılarından kurtarır. Çocuğu olmayan bu balıkçı onu Urma kentindeki evine götürür. Balıkçının eşi kocasının sözlerini dinleyerek çocuk doğuruyormuş gibi feryat eder. Sesleri işiten kent insanları kadının doğum yaptığını düşünürler. Onlara ekmek, koyun yağı ve bira gibi hediyeler getirirler⁸⁶⁰. Sonuç olarak balıkçı ve karısı hem bir çocuk sahibi olmakta hem de bu çocuk aracılığıyla evlerine bereket bolluk gelmektedir⁸⁶¹.

Mitolojik kayıtlar dışında Nuzi'de (Yorgantepe) ortaya çıkarılan çeşitli hukuki belgeler Hurriler'in toplumsal yaşamından önemli izler taşımaktadır. Nuzi'de ve Kerkük'te (Arrapha) ele geçen yaklaşık 4000 kadar tablet varlıklı ailelerin evlerinde, saray ve mabetlerde bulunan arşivlere aittir. Tamamı Akadca olan bu belgeler hukuki, idari ve iş hayatı ile ilgili bilgiler vermektedir. Ayrıca kişisel mektuplar, arazi işlerine ait kiralama ve mübadele ile ilgili konulardan da bahsedilmiştir⁸⁶².

Hukuki belgeler içinde 200'ün üzerinde evlat edinme (adoption) belgesi tespit edilmiştir⁸⁶³. Evlatlık, içgüveyi, gelin, yanaşma, köle, vs. gibi kimseleri aile içine katmayı amaçlayan evlat edinme müessesesi aile hukukunun konuları arasında yer almaktadır⁸⁶⁴. Bununla birlikte Eski Önasya tarihi için önemli sosyo-ekonomik bir durum hakkında da bilgiler sunmaktadır. Nuzi vesikalarındaki geçen şahıs adlarından MÖ 2. binyılın ortalarında Kerkük (Arrapha) bölgesinde çoğunlukla Hurriler'in yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu bölge Mitanni Devleti'ne bağlı Arrapha Krallığı'na

⁸⁵⁹ G. Karauğuz, *a.g.e.*, 2015, s. 148-153.

⁸⁶⁰ Ahmet Ünal, *Hittitler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 102-103.

⁸⁶¹ G. Karauğuz, *a.g.e.*, 2015, s. 158.

⁸⁶² Adil Alpman, "Nuzi Metinlerinde Timar Müessesesi", *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 96-97.

⁸⁶³ Adil Alpman, "Nuzi Vesikalarındaki Adoptionun (Evlatlık Almanın) Gayesi", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 25, 1981b, s. 321.

⁸⁶⁴ Adil Alpman, "Hurri Hukukunda İntifa Hakkı", *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 05-09 Eylül 1990)*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 247-248.

aittir.⁸⁶⁵. Anlaşıldığı üzere bölgesel Arrapha (Kerkük) Krallığı'nda kısmen özel mülkiyet anlayışı vardır. Bu mülkiyet babadan oğula geçmekteydi. Erkek evladın olmadığı durumlarda babanın isteğiyle bazı koşullarla kız evlatlar da hak sahibi olabilmekteydi. Baba isterse sağlığında oğluna taşınmaz mallardan bir kısmını devredebilmekteydi. Ancak “toprak onu zapt eden kralın malıdır” anlayışı ile Mitanni kralları toprak satışını yasaklamışlardır. Kral, kendisine hizmet edenlere ve ihtiyaç duyduğu zamanlarda halka tımar (ilku) yükümlülüğü karşılığında toprak tahsis ediyordu. Fakat toprağın tımar (ilku) yükümlülüğü taşısın ya da taşınmazın satışı ve aile dışından birine devri yasaktır⁸⁶⁶. Taşınmaz malların satışını engelleyen bu yasak da halk tarafından evlat edinme yoluyla ihlal edilmiştir⁸⁶⁷.

Hurriler'e ait evlat edinme belgeleri dört bölüme ayrılarak incelenmiştir. Bunlardan birincisi bahsedilen durumla ilgilidir ve “Satış Adoptionu” olarak adlandırılmaktadır. Metinlerde evlat edinme adı altında taşınmaz malların (yani mirasın) evlat edinen tarafından (hediye gibi görünen) belli bir meblağ karşılığında evlatlığa satılması amaçlanmıştır. Böylece taşınmaz malların el değiştirmesi ve rehin durumundaki taşınmaz mallardan hissenin devredilmesi sağlanmıştır⁸⁶⁸. “Ölünceye Kadar Bakma Akdi” olarak tanımlanan ikinci grup belgeler, evlat edinenin taşınmaz mallarına karşılık evlatlığın ona bakma yükümlülüğünü üzerine alması şeklinde düzenlenmiştir. Evlatlık onu evlat edinen ebeveyninin tüm bakımını ve ölümü halinde de dini ritüelleri yerine getirmeyi üstelenecektir. Aslında bu gruptaki evlat edinmeler gerçek evlat edinme belgelerine en yakın olanları oluşturmaktadır⁸⁶⁹. Üçüncü grup ise “Gerçek Adoption” belgeleridir. Evlat edinen kişi evlatlığı “çocuğu yerine koyarak” nüfusuna almaktadır. Bu belgelerde ana unsur evlatlığın girdiği yeni ailenin soyunu devam ettirmesi, aile bakımının ve ritüellerinin yerine getirilmesidir⁸⁷⁰. Ancak bazı belgelerde evlat edinen kişi daha sonra bir oğlu olabileceği düşüncesiyle başlangıçta evlatlığa mallardan bir hisse vermiştir. Bu sebeple doğması muhtemel çocuğun “en büyük oğul” sıfatını taşıyacağı ve mevcut mallardan iki hisse alacağı belgelerde

⁸⁶⁵ Adil Alpman, “Nuzi Adoption Metinlerinin Ortaya Koyduğu Sosyo- Ekonomik Sonuçlar”, *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 21-25 Eylül 1981)*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 184, 186.

⁸⁶⁶ A. Alpman, *a.g.m.*, 1999, s. 98.

⁸⁶⁷ A. Alpman, *a.g.m.*, 1981b, s. 322.

⁸⁶⁸ A. Alpman, *a.g.m.*, 1986, s.184.

⁸⁶⁹ A. Alpman, *a.g.m.*, 1981b, s. 323-324.

⁸⁷⁰ Adil Alpman, *Eski Önyasya Hukukunda Adoption*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1988, s. 63-64.

belirtmiştir⁸⁷¹. Dördüncü grup belgeler de “Kadınların Adoptionu” şeklinde adlandırılmaktadır. Evlat edinen kişi “köle evliliği” ve “normal evlilik” şartlarında evlatlık almaktadır. Köle evliliği adı altında bir kadın veya kızın evlatlık alınmasındaki amaç, evlat edinenin kölesi ya da aile üyelerinden başka biriyle (buna evlat edinende dahil) evlendirilmesidir. Bu sayede hem onun hizmetinden yararlanılacak hem de doğurduğu çocuk gelir elde etmek için satılabilecektir. Normal evlilik adı altında bir kadın veya kızın evlatlık alınmasındaki amaç ise geçerli başlık değerinden (Akadca tirhatu, Hurrice ھاھاھuşennu) kar elde etmektir. Zira bu yolla kız, 40 sheqel-320 gr-gümüş olarak belirlenen başlık değerinin daha altında bir bedelle evlat alınıyordu. Evleneceğinde ise gerçek başlık değeri talep ediliyordu⁸⁷². Ayrıca belgelerde kızın bir köleye verilmesinin söz konusu olmadığı da geçmektedir. Bu durum Nuzi’de hürler ve köleler olmak üzere farklı sosyal sınıflarının olduğunu da ortaya koymaktadır⁸⁷³. Dolayısıyla evlat edinme belgelerinde Hurriler’in yaşadığı Arrapha (Kerkük) Bölgesi’nde kızların/kadınların satın alındığı veya devredildiği açıktır. Bu da bize onların ataerkil bir toplumsal düzene sahip olduğunu göstermektedir. Ailede birinci varis erkek çocuktur. Babanın olmadığı durumlarda anne, erkek kardeş veya ablaların kız evlat üzerindeki hâkimiyeti aşağı yukarı babaninkiyile aynıdır⁸⁷⁴. Yine de belirtmek gerekir ki Hurri toplumunda kadının sosyal ve siyasi statüsü hakkında tam bir genelleme yapmak mümkün değildir. Zira Anadolu’da Kizzuwatna’da yaşayan Hurriler’in anaerkil bir toplum olduğu bu sebeple de kadın haklarına önem verildiği bilinmektedir. Nitekim Orta Hitit kraliçeleri Aşmunikal ve Nikalmati ile III. Hattuşili’nin eşi Hurrili Pudu-Hepa’nın Hitit tarihi, siyaseti ve sosyal yaşamında önemli bir rol oynamaları anaerkil Hatti etkileri yanında Hurri etkileri ile açıklanmaktadır⁸⁷⁵. Ayrıca Kraliçe Pudu-Hepa’nın memleketi Lawazantiya’da kadın haklarının üstünlüğü Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Luhuzattia olarak anılan bu şehrin başında bir kraliçenin yer almasından da anlaşılmaktadır⁸⁷⁶.

Dört grupta incelenen bu belgeler dışında meslek öğretmek amacıyla çırak olarak evlatlık almanın da olduğu görülmektedir. Örneğin bir erkek çocuk, evlat edinene

⁸⁷¹ A. Alpman, *a.g.m.*, 1981b, s. 325.

⁸⁷² A. Alpman, *a.g.m.*, 1986, s. 185.

⁸⁷³ A. Alpman, *a.g.e.*, 1988, s. 176-177.

⁸⁷⁴ A. Alpman, *a.g.m.*, 1986, s. 191-192.

⁸⁷⁵ A. Ünal, *a.g.e.*, 2002, s. 96-97.

⁸⁷⁶ Ahmet Ünal, “Eski Anadolu’da Feminizmin Öncülerinden Bir Kraliçe Portresi: Kizzuwatnalı Puduhepa”, *İDOL Dergisi*, Yıl:7, S. 24, 2005, s. 7-8.; Remzi Kuzuoğlu, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu Kraliçeleri”, *Belleten*, C. LXXI, S. 262, Ankara 2007, s. 805.

yardımcı olmak ve dokumacılık zanaatı öğretilmek amacıyla beş koyun karşılığında babasından evlatlık alınmaktadır. Belgede çocuğun onu evlat edinen ustaya karşı saygılı olacağı, usta ölünceye kadar yanında kalacağı ve ustanın da onu evlendireceği belirtilmektedir⁸⁷⁷.

Nuzi evlat edinme belgelerinde anlaşmanın bozulması halinde ise her iki tarafın, yani evlat edinenin ve edilenin yerine getirmeye zorunlu olduğu cezalar çeşitli ağırlıklarla belirtilen altın ve gümüşten oluşmaktadır. Bu çerçevede belgelerin dörtte birinden fazlası içinde “*her kim anlaşmayı bozacak olursa 1 mine (yaklaşık 480 gr) gümüş, 1 mine altın ödeyecek*” ifadesi yer almaktadır. Bazı belgelerde evlat edinenin ödeme yükümlülüğünde olduğu cezai şartlar da 2, 4, 5, 10, 20 mine olarak belirtilmektedir. Maddi cezalar yanında vücutla ilgili cezaların olduğu da bilinmektedir. Belgenin birinde her iki tarafı da ilgilendiren şart “*her kim anlaşmayı bozacak olursa 2 mine gümüş, 2 mine altın ölçecek ve onun ağzına bronzdan bir çivi çakılacak*” şeklinde düzenlenmektedir. Başka bir belgede, köle evliliği adı altında evlat edinilen kızın, onu evlat edinen annenin evinden gitmesini önlemek amacıyla “*eğer evden giderse gözlerinin oyulacağı ve sonra satılacağı*” ifadesiyle tehdit edildiği anlaşılmaktadır. Diğer bir belgede ise evlatlık verilen kızın babası anlaşmayı bozması ve kızına karşı hak iddia etmesi durumunda evlat edinen babaya “Lullu” memleketinden bir kadın vermekle yükümlü kılınmaktadır⁸⁷⁸.

2.3.3. Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Çocuk

2.3.3.1. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi

Anadolu tarihinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden bu dönem MÖ 1974-1723 yıllarını kapsayan yaklaşık 250 yıllık bir süreçtir. Mezopotamya ve Anadolu coğrafyası arasında başta ticari faaliyetler olmak üzere birçok konu hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan Kültepe tabletleri Kayseri’nin 20 km kuzeydoğusunda yer alan Kültepe/Kaniş’te ortaya çıkarılmıştır⁸⁷⁹.

Asurlu tüccarlar çoğunlukla Güneydoğu ve Orta Anadolu’da bulunan 40’a yakın şehirde, tabletlerde kārūm ve wabartum olarak adlandırılan ticaret kolonileri kurmuşlardır. Kārūm Akadcada “liman” olarak ifade edilirken Anadolu’da “ticaret merkezi; pazar yeri” anlamında kullanılmıştır. Kārūm’lar krallık merkezlerinde veya

⁸⁷⁷ A. Alpman, *a.g.m.*, 1981b, s. 331-332.

⁸⁷⁸ A. Alpman, *a.g.e.*, 1988, s. 121-129.

⁸⁷⁹ L. G. Gökçek, *a.g.e.*, 2015, s. 48-51.

büyük şehirlerde kurulmuştur⁸⁸⁰. Kārumlara bağlı olarak kurulan daha küçük pazar yerleri de “ticaret istasyonu” wabartum olarak adlandırılmıştır. Kārum ve wabartumlar birer pazar yeri olmanın dışında Asurlu tüccarların ikamet yerleridir. Bütün kolonilerin merkezi ise Kültepe/Kaniş'te yer alan kārumdur⁸⁸¹.

Bu dönemde ticaret yapılan ana mallar ise Asur'dan Anadolu'ya getirilen kalay, tekstil ürünleri ve bazı mamul eşyalar, Anadolu'dan Asur'a götürülen altın, gümüş, kıymetli taşlar, yine Anadolu içerisinden ve Ergani'den Asur'a sevkedilen bakırdır⁸⁸². Ticaretin ana unsuru olan bu mallar eşek kervanları ile taşınmıştır. Kültepe tabletlerinde “emerum sallamum” siyah eşek ya da “emerum” olarak geçen bu hayvanlar, 60 ile 90 kg aralığındaki yükleri taşıyacak kapasiteye sahiptirler⁸⁸³. Asur'dan Anadolu'ya gelen kervanlar ulaşım için bazı güzergâhları kullanmışlardır. Kervan, Asur'dan hareket ettikten sonra Ninive ubat-Enlil ve Balikh'i geçerek Karkamış'a ulaşmakta ve daha sonra şu yolları izlemektedir: Birincisi doğrudan kuzeye yönelen ve Samsat yakınından ve Malatya'dan geçip Kaniş'e uzanan yoldur. İkincisi Karkamış'tan sonra kuzeybatıya yönelen ve Maraş yakınlarından ve Göksun'dan geçip Kaniş'e uzanan yoldur. Üçüncüsü Karkamış'tan batıya doğru ilerleyen ve Niğde'ye geldikten sonra kuzeye yönelerek Kaniş'e uzanan yoldur. Dördüncüsü de Karkamış'tan sonra batıya yönelen ve Niğde'ye gelen yoldan sonra biraz daha kuzeybatı yönünde ilerleyen ve Tuz Gölü'nün hemen kuzeyinden bu defa kuzeydoğuya yönelip Kaniş'e uzanan yoldur⁸⁸⁴.

Asurlu tüccarların can ve mal güvenliklerinin garanti altına alınması, Anadolu krallıklarının ticarete olan önceliklerinin⁸⁸⁵ belirlenmesi için Anadolu yerel krallıkları ile Asur arasında bazı antlaşmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu antlaşmalarda Anadolu'da öldürülen Asurlular'ın yakınlarına belirli bir miktarda kan parasının ödenmesi ve katilin Asurlular'a teslim edilerek bizzat onlar tarafından öldürülüp cezalandırılması gibi hususlar dikkat çekmektedir. Ayrıca belgelerde kan parasının

⁸⁸⁰ Cahit Günbattı, *Kültepe- Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2017, s. 31.

⁸⁸¹ T. Özgüç, *a.g.e.*, 2005, s. 6.

⁸⁸² Sebahattin Bayram, “Koloni Çağı'nda Kayseri'nin Ticari Hayatı”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1997, s. 35.

⁸⁸³ L. Gürkan Gökçek, “Kültepe Vesikalarına Göre Asur-Kaniş Arası Ulaşım ve Taşımacılık”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri 2000, s. 185.

⁸⁸⁴ S. Bayram, *a.g.m.*, 1997, s. 35-36.

⁸⁸⁵ T. Özgüç, *a.g.e.*, 2005, s. 15.

ödenmesinin mahkeme kararıyla tespit edildiği görülmektedir⁸⁸⁶. Zira kan parasıyla ilgili bir belgede şöyle denilmektedir: “*Waklum, Kaniš Kārum’una şöyle söylüyor: Şehir, hamru odasında hükmü verdi. Ennam-A’nın oğlu Aššur-rabi, bir vekili Kaniš’e gönderecek ve Ennam-A’nın kan parası oğluna ödenecek*”. Belgeden anlaşıldığı üzere ölen kişinin kan parasının ailesine ödenmesi için verilen karar hem Asur Şehir Meclisi’ne hem de Kaniš Kārum’una aittir⁸⁸⁷. Bununla birlikte tüccarların daha fazla kâr elde etmek amacıyla yerel krallar tarafından çeşitli isimler altında alınan vergiler⁸⁸⁸, harçlar ve benzeri ödemelerden kurtulmaya çalıştıkları, ticareti yasaklanmış bazı malların satışını yaptıkları bilinmektedir⁸⁸⁹. Örneğin *nishātum* ve *šadduātum* vergileri ödenmiş çeşitli miktarlardaki gümüşü, farklı şahıslara götürmesi için Kurāra’ya teslim edildiğine dair düzenlenen belgede, kendisine gümüş verilecek olanların içinde bir kız çocuğundan da bahsedilmektedir. Belgenin tamamı şöyledir: “*Nishātum-vergisi eklenmiş, šadduātum-vergisi ödenmiş, bana ait 15 mina arıtılmış gümüşlük 2 nēpišum-paket; tüccarın mühriyle (mühürlü) nishātum-vergisi eklenmiş, šadduātum-vergisi ödenmiş 10 mina gümüşlük 1 nēpišum-paket; nishātum-vergisi eklenmiş, šadduātum-vergisi ödenmiş 3 2/3 mina gümüşlük 1 nēpišum-paket Aššur-emūqī ve kız çocuğu için; nishātum-vergisi eklenmiş, šadduātum-vergisi ödenmiş, 10 1/3 mina (gümüşlük paket) de onlar içindir. 5 šeqel gümüş (ayrıca) kız çocuğu içindir. Bütün bunları Kurāra’ya teslim ettim ve sermayedarıma, senin vekiline ve Aššur- emūqī’ye götürdü. [Şahit] Šu-Su’en, [şahit] Karriya’nın oğlu Ennum-Aššur*”⁸⁹⁰.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Anadolu’da varlığını sürdüren başlıca krallıklar ise Kaniš Krallığı, Mama Krallığı, Zalpa Krallığı, Hurama Krallığı, Timelkia Krallığı, Hahhum Krallığı, Luhuzatia Krallığı, Tegarama Krallığı, Wašhania Krallığı, Wahšušana Krallığı, Puruštatum Krallığı, Nenašša Krallığı, Šalatiwar Krallığı, Ulama Krallığı, Tawinia Krallığı, Durhumit Krallığı, Tuhpia Krallığı, Tišmurna Krallığı,

⁸⁸⁶ Cahit Günbattı, “Asur Ticaret Kolonileri Devri’nin Geç Dönemi Hakkında Bazı Gözlemler”, *Uluslararası Dördüncü Ortadoğu Semineri (29-31 Mayıs 2009)*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2011, s. 87-88.

⁸⁸⁷ Salih Çeçen, “Yeni Delillere Göre Kültepe’de Kan Parası”, *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi (İstanbul, 6-10/VII/1987)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 292.

⁸⁸⁸ “Nishatum, Šadduātum, Tātum, Qaqqadātum, E/İšratum, Wasitum, Eribtum, Metum Hamšat” olarak adlandırılan bu vergiler için bkz. Sebahattin Bayram, “Kültepe Metinlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, *AÜ DTCF Dergisi*, C.36, S. 1-2, 1993, s. 1-13.; L. Gürkan Gökçek, “Çivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu’da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık (M.Ö. ± 1975-1750)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 4, 2009, s. 147-155.

⁸⁸⁹ Sebahattin Bayram, “Kültepe’de Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler”, *XXXIV. Assirioloji Kongresi (İstanbul, 6-10/VII/1987)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 285.

⁸⁹⁰ İrfan Albayrak, Hakan Erol, *Kültepe Tabletleri IX-a*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 154-155.

Ankuwa Krallığı, Hattuş Krallığı, Kuşşara Krallığı, Şihwa Krallığı, Şinahuttum Krallığı, Şirmuin Krallığı'dır⁸⁹¹. Puruṣhattum, Hahhum, Kuşşara gibi gelişmiş şehirleri idare eden krallara “*rubā’um rabī’um*” adı veriliyordu. Ayrıca onlara bağlı nüfuz olarak daha geride olan “*rubā’um*” adı verilen krallar ve küçük bölgeleri idare eden yöneticiler (Şarrum “tabi kral”)⁸⁹² bulunmaktaydı. Kültepe metinlerinde kendi ülkesini idare eden kraliçelerden (*rubātum*) de bahsedilmektedir. Rubātumların, eşi (kral) ile birlikte ya da tek başlarına ülkeyi idare etme yetkisine sahip oldukları bilinmektedir⁸⁹³. Kral ve kraliçe arasındaki bu eşitlik halka da sirayet etmiştir. Halktan kadınlar da tıpkı erkekler gibi ticaret yapmış, gayrimenkul ve köle alıp-satmış kendi adına senet düzenlemiştir. Nişanlanma, evlilik ve boşanma durumlarında da sosyal haklarını korumuşlardır⁸⁹⁴.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Anadolu’daki dini yapıya bakıldığında hem Asurlular’ın hem de yerli halkın çok tanrılı dine inandıkları ve her toplumun kendine özgü tanrılarının olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kültepe tabletlerinde birçok tanrı ve tanrıça isimlerine rastlanılmaktadır. Ayrıca tabletlerde rahiplik mesleğinden hem yerli halk hem de Asurlular için bahsedilirken, “*gubabtum*” olarak geçen rahibeliğin yalnızca Asur’a ait olduğu görülmektedir⁸⁹⁵. Dini yaşamın önemli bir parçası da ölü gömme gelenekleridir. Kültepe’de yetişkin ve çocuklar⁸⁹⁶ evlerin, avlu ve meydanlıkların tabanları altında toprağa açılan çukurlara, sağlam küplere, küp parçaları altına veya aralarına, taş sandukalara hocker ve dorsal (sırt üstü uzatılmış) pozisyonda gömülmüşlerdir⁸⁹⁷. Mezar biçimlerinde, iskeletlerin istikametlerinde bir değişiklik olmadığı gibi iskeletlerin yatış yönlerinde bir birlik yoktur. Mezarlar içinde genellikle hediye mevcuttur⁸⁹⁸. Basit toprak mezarların birine gömülen çocuğun başı hizasında tunç bir küpe ile göğsü üstünde duran bir bilezik bulunmuştur. Küp mezarların birinde çocuk, diğer ikisinde yeni doğmuş bebek iskeletleri ortaya çıkarılmıştır. Bebeklere ait küp mezardan birine hediye olarak altı adet kurşun küpe ve yüzük bırakılmıştır. Kārumba küpe ölü gömme âdetinden başka, iri küp parçaları altına ve aralarına gömme

⁸⁹¹ Hasan Ali Şahin, *Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö.1975-1925)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 2004, s. 20-61

⁸⁹² E. Bilgiç, S. Bayram, *a.g.e.*, 1995, s. 105.

⁸⁹³ Hüseyin Sever, “Yeni Belgeler Işığında Koloni Çağı’nda (M.Ö.1970-1750) Asurlu Tüccarlar İle Yerli Halk Arasındaki İlişkiler”, *Belleten*, C. LIX, S. 224, Ankara 1995, s. 3.

⁸⁹⁴ R. Kuzuoğlu, *a.g.m.*, 2007, s. 796.

⁸⁹⁵ L. Gürkan Gökçek, Gülbin İnce, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu’da İnanç Sistemi”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. XII, S. 1-2, 2016, s. 43-45, 50-51.

⁸⁹⁶ T. Özgüç, *a.g.e.*, 2005, s. 87.

⁸⁹⁷ Tahsin Özgüç, Nimet Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu 1949*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 28.

⁸⁹⁸ T. Özgüç, *a.g.e.*, 2005, s. 87.

âdetinin olduğu da belirlenmiştir. Bununla ilgili bir mezarda ise yetişkin ve çocuk birlikte gömülmüşlerdir⁸⁹⁹.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin ne şekilde sonlandığına dair net bilgiler yoktur. Ancak bu duruma Anadolu'daki şehir devletlerine Hitit saldıklarının olması ve Asur kralı Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra Asur Devleti'nde ortaya çıkan otorite boşluğunun neden olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak bu dönemin sona ermesiyle Anadolu'da Hitit Devleti ortaya çıkmıştır⁹⁰⁰.

2.3.3.2.Yerli Halkın Yaşamında Çocuk

Kültepe tabletleri Asurlu tüccarlar ile Anadolu'nun yerli halkı arasındaki ilişkileri yansıtanın dışında yerli halkın birbirleriyle olan ilişkilerine de açıklık getirmektedir. Bu devirde yerli halk tarafından altın, gümüş ve bakır çıkarıldığı, ev ve tarla satışlarının yapıldığı, çeşitli yerli kumaşların dokunduğu bilinmektedir⁹⁰¹. Anadolulu tüccarlar, Asurlular kadar geniş çapta olmasa da ticaretin içinde yer almışlardır. Onlar da yazışmalarında tüccarlar gibi Eski Asurca kullanmışlardır. Yerli tüccarların arşiv belgelerinde onların daha çok büyükbaş -küçükbaş hayvan, tahıl, yağ, sebze ve meyve gibi tarımsal ürünlerin ticaretini yaptıkları anlaşılmaktadır⁹⁰². Bununla birlikte yerli halkın evlenme ve boşanma, evlatlık alma, miras bırakma, borçlanma gibi konularda çocuğun durumunu yansıtan belgeler de rastlanılmaktadır⁹⁰³.

Anadolu'da yerli kadın ve erkeklerin evlenmelerini gösteren belgelerde evliliğin eşit şartlarda şahitler huzurunda gerçekleştiği görülmektedir⁹⁰⁴. Saparaşna adlı erkek ile Kulsia adlı kadının evlilik belgesi olan AKT I, 21 aynı zamanda çift arasında olası bir boşanma durumuna da açıklık getirmektedir: “*Hanu'nun mührü, İnar'ın mührü, Aşşurmalik'in mührü, Saparāşna'nın mührü, Kulsia'nın mührü. Saparāşna Kulsia ile evlendi. Ev her ikisinin olup fakirleşirler veya zenginleşirlerse, her ikisine aittir. Ve eğer Saparāşna (eşi) Kulsia'yı boşarsa, evi her ikisi taksim edecekler. Öldükleri zaman evi Hištahşuşar ve Peruwa alacaklardır*”⁹⁰⁵. Belgede evliliğin başlangıcında varislerden bahsedilmesi hususunda Bilgiç, kadın ve erkeğin dul olduklarını,

⁸⁹⁹ T. Özgüç, N. Özgüç, *a.g.e.*, 1953, s. 29-30.

⁹⁰⁰ L. G. Gökçek, *a.g.e.*, 2015, s. 64.

⁹⁰¹ H. Sever, *a.g.m.*, 1995, s. 3-4.

⁹⁰² L. G. Gökçek, *a.g.e.*, 2015, s. 55.

⁹⁰³ T. Özgüç, *a.g.e.*, 2005, s. 40-42.

⁹⁰⁴ Yusuf Kılıç, “Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Kadının Sosyal Durumu”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 9, S. 1-2, 2005, s. 37.

⁹⁰⁵ E. Bilgiç vd., *a.g.e.*, 1990, s. 40.

çocuklarının olmadığı ve belki de ileri yaşta evlenmelerinden dolayı çocuk beklemedikleri yorumunu yapmaktadır. Varis olarak belgede gösterilen kadın Hištahšuşar ve erkek Peruwa'nın ise çiftin kardeşleri veya kardeşlerinin çocukları olabileceğini ifade etmektedir⁹⁰⁶.

Boşanma belgeleri de şahitler huzurunda düzenlenmekte, koca tarafından kadına ayrılma parası ödenmektedir. Ayrıca belgelerde tarafların birbirlerine karşı hukuki itirazda bulunmayacakları aksi takdirde (genellikle) beş mina gümüş vermek suretiyle cezalandırılacakları kayıtlıdır. Yerli bir çiftin boşanma belgesinde çocukların velayeti ile ilgili şöyle denilmektedir: *“Arawarhina, karısını boşadı. Çocuklarını ve evinin eşyalarını, kendi şehriden herhangi bir şey almadı. Borcunu bıraktı, mallarını bıraktı. Mallarını, çocuklarını, onun evinin eşyalarını onun karısı Malawašhina aldı. (Malawašhina) Arawarhina'ya hukukî itirazda bulunmayacak. Eğer hukukî itirazda bulunursa, 1 mina gümüş tartacak ve cezalandırılacaktır. Eğer Arawarhina ona karşı (karısına) hukukî itirazda bulunursa, 1 mina gümüş tartacak ve o cezalandırılacaktır”*. Bilgiç tarafından adı geçen koca için çocuklarını ve her şeyini geride bırakması sebebiyle onun kadının evine giren bir “iç güveyi” olduğu, ayrılmaya sebebiyet veren kabahatin de onda olduğu yorumu yapılmıştır⁹⁰⁷.

Kültepe'de ortaya çıkarılan yerlilere ait miras belgelerinin sayısı fazla değildir. Belgelerde yerlilerin sade ve eşitlikçi bir miras paylaşımı yaptıkları anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili olarak dört çocuklu bir ailenin miras paylaşımından bahseden Kt.89/k 369 nolu belge Büyük kral Zuzu'nun mührüyle resmileştirilmiştir. Miras paylaşımı şöyle yapılmıştır: *“Alahzina'nın büyük kralı Zuzu'nun mührü. Kaliti ve Puza, baba (ve) anne, Wayiškuwe, Tuthala, Happua(h)su ve Aduwa 4 kardeş ev(de) birlikte oturmaktadırlar. Onlar bir eve sahipler. Eğer aralarından biri babaya, anneye kötü muamele eder, bir şey gizleyip, hisse çağırırsa (isterse), karısını başka bir yerde tutarsa, onu satacaklar. Baba ve anne öldükleri zaman, eğer kardeşler isterlerse, birlikte oturacaklar. Eğer istemezlerse, evi ve var olan her şeyi 4 kardeş eşit olarak paylaşacaklar. Eğer 4 kardeşten biri ölecek olursa, onun hissesini paylaşacaklar, onun karısı(na) [...] bakacak. Eğer Kaliti ölecek olursa (mirası) onun oğulları, kızları paylaşacaklar. Bir kadın köleyi, bir ineği, 10 [koyunu], [x] litre şarşarannum-yağını, 4 mina (değerinde) yünü, 10 adet fırçayı, 10 adet umsum-aletini, 3 katır(?) koşum*

⁹⁰⁶ E. Bilgiç, *a.g.m.*, 1951, s. 230.

⁹⁰⁷ Y. Kılıç *a.g.e.*, 2014, s. 137-142.; E. Bilgiç, *a.g.m.*, 1951, s. 235.

takımını anneleri Puza'ya verecekler ve o (anne evden) çıkacak. Kardeşler öldüklerinde, bir bayan köleyi, bir bronz kazanı, bir keseri, 4 kabı, 3 koşum takımını, 2 parça kumaşı, arzallum-aletini, bir bronzdan kaşığı, 2 hançeri İli-rebî, köle kız Haššusar (ve) oğulları paylaşacaklar. Onların kardeşleri (olarak) Aduwa [bir] hamile ineği, 10 koyunu hissesine ilave olarak alacak. Onlar birlikte oturacaklar, onu zorla uzaklaştırmayacaklar. Onların [...]'sını... Alahzina'nın büyük kralı Zuzu'nun ve veliaht Ištar-ipra'nın onayı". Belgede çocukların ebeveynlere saygılı olması aksi takdirde cezalandırılacakları özellikle vurgulanmaktadır⁹⁰⁸.

Baba Happuaššu, anne Hištahšušar, çocukları Waliasazu ve Kunuwan'ı ilgilendiren miras paylaşım belgesinde de öncelik anne ve babaya saygılı olmaya aksi takdirde miras hissesinden çıkarılmaya verilmiştir. Yukarıdaki belgeyle benzer biçimde ebeveynleri öldüğünde kardeşler beraber yaşamak istemezlerse evi ve diğer her şeyi eşit olarak alacaklardır⁹⁰⁹.

Yerli halkın evlat edindiğini gösteren belgeler de oldukça sınırlıdır. Bu belgeler Mezopotamya toplumlarında bahsettiğimiz gerçek anlamda evlatlık almayı pek yansıtmamaktadır. Konuyla ilgili EL 7 numaralı belge evlatlık almadan ziyade bir evlilik sözleşmesine benzetilmektedir. Zira belgeye göre muhtemelen kimsesiz olan Šubbianika adlı kız Tatali ve karısı tarafından evlatlık alınarak onların oğlu Šimnuman ile evlendirilmiştir. Ayrıca belgede hepsinin aynı evde yaşayacağı kaydedilmiştir⁹¹⁰. EL 8 numaralı belgede ise çocuksuz olan Habatali tarafından, Nahšušara adında bir kadın ve oğlu Šiliara koruma altına alınmaktadır. Habatali muhtemelen Nahšušara ile bir evlilik yapmıştır. Yetişkin olduğu anlaşılan Šiliara'nın bir erkek çocuğu varsa onun Habatali'nin evine getirilmesi, bunun Habatali'den gizlenmemesi gerektiği, aksi takdirde Šiliara'nın 2 mina gümüşü ceza olarak ödeyeceği belirtilmektedir. Belgenin devamında üç kişi arasında yapılan anlaşmanın şartlarına göre, Habatali belirlenen zamana kadar evlat sahibi olamazsa, mirası Šiliara'ya kalmaktadır. Ancak, belirlenen süre zarfında Habatali çocuk sahibi olursa bütün mirası öz çocuğuna geçmektedir.⁹¹¹

⁹⁰⁸ İ. Albayrak, *a.g.m.*, 2012, s. 145-146.

⁹⁰⁹ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 149-150.

⁹¹⁰ Adil Alpman, "M.Ö. XX-XII. Yüzyıllarda Anadolu'da Evlatlık Alma Müessesesi", *AÜ DTCF Dergisi*, C.XXVIII, S. 3-4, 1970'den Ayrıbasım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977, s. 320-321.

⁹¹¹ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 146-147.

Yerli halkın borç belgeleri hem Asur hem de Anadolu'ya ait tarihleme sistemiyle düzenlenmiştir⁹¹². Anadolu'ya özgü olan tarihleme usulleri genellikle Asurlu tüccarlar ile yerli halk arasındaki ticari faaliyetlerden bahseden belgelerde kullanılmıştır. Söz konusu tarihlemeler⁹¹³ başta zirai tabirler olmak üzere tanrılar adına düzenlenen bayram günlerinden, Anadolu krallarının mabetlere giriş-çıkış tarihlerinden ve Anadolu'yu ilgilendiren siyasal-sosyal olaylardan oluşmuştur⁹¹⁴. Asurlu tüccarların borç belgelerinde olduğu gibi yerli şahısların borç belgelerinde de tüm aile üyeleri borcun ödenmesinden sorumlu tutulmuştur⁹¹⁵. Ayrıca borçlarına karşılık rehin tutulan insanlar borcunu ödeyinceye kadar alacaklının evinde çalışmışlardır. Bazen rehin alınan kişiler başkalarına da satılmışlardır. Örneğin bir yerli 30 şeqellik (240 gr) gümüş borcunu ödeyememiştir. Bu sebeple şahıs önce iki defa tek başına, sonra da beş çocuğu ve karısıyla birlikte başkasına satılmıştır⁹¹⁶. İki Asurlu şahıs arasında düzenlenmiş belgeye göre Şū-Bēlum'un 1/3 mina gümüş Assur-idi'ye borcu vardır. Borç ödenene kadar Şū-Bēlum'un yerli kadın kölesi Hatti ve kızı, Assur-idi'ye rehin bırakılmıştır. Lipit-İstar ve Naniş'in Şū-İstar'a 1 mina'lık saf gümüş borcuna karşılık ise Alā ve oğlu teminat gösterilmiştir⁹¹⁷. Bunların dışında belgelerde maddi sıkıntıdan dolayı bazı aile üyelerinin ya da ailenin bütün üyelerinin köle olarak satıldığı yer almaktadır. Yerli bir erkek çocuk olan İlalişkan, annesi Wanialka ve Şezur'un kızı Kanakana tarafından 33 şeqel gümüş karşılığında Tepula'ya satılmıştır. Belgede, çocuğun geri alınmasının istenmesi halinde 45 şeqel gümüş iade edecekleri belirtilmiştir⁹¹⁸. İnar ise büyük kardeşi Haşui ve annesi Kudida tarafından ½ mina 7,5 şeqel gümüş karşılığında Tarmana'ya satılmıştır. Belgede Tarmana, İnara'a kötü davranırsa, İnar'ın ½ mina 7,5 şeqel gümüşü geri verip onun evinden ayrılacağı kaydedilmiştir. Tarmana'nın İnara'a iyi davranması

⁹¹² Örnek belgeler için bkz. Murat Çayır, "Kültepe'den Yerli Bir Tüccara Ait Beş Tablet", *Archivum Anaticum*, C.7, S.1, Ankara 2004, s. 45-47.; Hasan Ali Şahin, "Kayseri Arkeoloji Müzesi'ndeki Kültepe Tabletlerine Göre Yerli Halkın Ticari Faaliyetleri", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi (Çorum 25-31 Ağustos 2008)*, C. II, Ankara 2010, s. 845-856.

⁹¹³ Sebahattin Bayram, "Kültepe Tabletlerinde Geçen Yeni Bir Vade İfadesi ve Çıkan Neticeler", *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 453-462.

⁹¹⁴ S. Çeçen, L. G. Gökçek, *a.g.m.*, 2006, s. 218-220.

⁹¹⁵ İ. Albayrak, H. Erol, *a.g.e.*, 2016, s. 129.; M. Çayır, *a.g.m.*, 2004, s. 49.; H. A. Şahin, *a.g.m.*, 2010, 847,849-850.

⁹¹⁶ Veysel Donbaz, "Kültepe Tabletleri Işığında İ.Ö. 2000-1760 Yıllarında Anadolu'nun Sosyal Yapısı", *1995 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, T.C. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yayınları, Ankara 1996, s. 187.

⁹¹⁷ Remzi Kuzuoğlu, "Eski Anadolu'da İpotek Kavramının İlk İzleri", *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, C.1, S.1, 2005, s. 85.

⁹¹⁸ Sebahattin Bayram, Salih Çeçen, "Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi", *Bellekten*, C. LX, S. 229, Ankara 1996, s. 582, 600-602.

halinde İnar'ın onun kölesi olacağı belirtilmiştir.⁹¹⁹. Başka bir belgeye göre de Zaha, Asurlu Puzur-Aşşur'a yerli Šubiahšu, karısı Kabzia ve çocuklarını bir mina gümüşe satmıştır⁹²⁰. Diğer bir belgede ise Hana adlı kadının, kızını Asurlu tüccar Ahātum'a 30.5 seqel gümüş karşılığında verdiği görülmektedir. Ayrıca belgede kızın kaçması ve annesinin onu yakalaması durumunda sahibine geri teslim etmesi gerektiği, aksi takdirde 1 mana gümüş ödeyeceği ve aynı zamanda kızın yanlış bir davranışta bulunması durumunda Ahātum'un onu istediği kişiye satabileceği açıkça ifade edilmiştir⁹²¹

Anadolu'nun yerli halkına dair ticari ilişkileri gösteren bu belgeler yanında onların dini yaşamını yansıtan bazı belgeler konumuz açısından önem taşımaktadır. Kültepe tabletlerinin işaret ettiği gibi bu devirde Anadolu toplumları çok tanrılı bir dine inanmışlardır. Çok tanrılı bu din içerisinde Anadolu tanrılarını Hatti, Hurri, Luwi ve Hitit kökenli tanrılar oluşturmuştur⁹²². Bazı tanrı adlarına düzenlenen bayramlar ise yerlilerin borç belgelerinde vadeleme tarihi olarak kullanılmıştır⁹²³. Ayrıca her bir tanrıya bağlı rahiplerin olduğu ve bu rahiplerin adlarının borç belgelerinde ya borç veren ya da şahit olarak yazıldığı anlaşılmıştır⁹²⁴. Diğer taraftan çok tanrılı bu inanç sistemi içerisinde tanrılarının bazıları belirli semboller ya da güçlerle birlikte anılmıştır. Örneğin Hitit kökenli "GUL-šeš"e çocukları koruyan tanrıça denilmiştir⁹²⁵.

Bu dönemde din ve çocuk arasında önemli bir bağ kurulduğu Hurri Tanrısı Nipas'a ait bayramdan öğrenilmektedir. Zira tanrının tapınağında düzenlenen bir törenle yenidoğan çocuklara hediyeler verilmektedir. Ayrıca yapılan törenlere kralın da katıldığı bilinmektedir. Muhtemelen baharda kutlanan bu bayrama Hurriler'in yanında Hattiler'in ve Hititler'in de buldukları anlaşılmaktadır⁹²⁶. Aile ve çocuğun kutsal kabul edilmesine dair en önemli kanıtlardan biri de şüphesiz Kültepe'de bulunan kurşun figürinler ve taş kalıplardır. Bu eserlerde çeşitli tanrı ve tanrıça tasvirlerinin varlığı bilinmektedir. Tanrı- tanrıça ve çocuklarından oluşan kutsal aile tasvirlerinde ise

⁹¹⁹ Hüseyin Sever, "Köle Satışı Hakkında Yeni Kültepe Metinleri", *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi (İstanbul, 6-10/VII/1987)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 492-493.

⁹²⁰ S. Bayram, S. Çeçen, *a.g.m.*, 1996, s. 598-599.

⁹²¹ L. G. Gökçek, Tuğçe Horunlu, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Köle Ticareti", *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (ed.) L. G. Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 216.

⁹²² L. G. Gökçek, G. İnce, *a.g.m.*, 2016, s. 44- 45.

⁹²³ S. Bayram, *a.g.m.*, 1990, s. 456-462.

⁹²⁴ Hatice Gül Küçükbezi, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Orta Anadolu'da Dinsel Yapı", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 5, 2011b, s. 92-93.

⁹²⁵ L. G. Gökçek, G. İnce, *a.g.m.*, 2016, s. 45.

⁹²⁶ H. A. Şahin, *a.g.e.*, 2004, s. 72.

çocuklardan biri tanrıçanın kucağında, diğeri tanrı- tanrıça çiftinin arasında yer almaktadır. Kucağında iki kız çocuk taşıyan tanrı tasvirli kurşun figürün ise Kültepe’de tektir⁹²⁷.

Bunların dışında yerli halkın eğitim hayatına baktığımızda, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nin onlara sağladığı en büyük katkılardan birinin çivi yazısının öğrenilmesi olduğu söylenebilir. Bilindiği üzere Asur ve Anadolu arasındaki ticari ilişkiler uzun bir süreçte sistemleşmiştir. Bu sayede tüccarlar ile yerliler arasındaki iletişim de zor olmamıştır. Nitekim alışverişin yapıldığı pazar yerlerinde hem yerli halkın hem de tüccarların karşılıklı olarak birbirlerinin dilini konuşup yazabildikleri düşünülmektedir. En azından bazı kimselerin bu işi meslek olarak yaptıkları açıktır. Zira Kültepe tabletlerinde mesleki olarak tercüman “*targumannum*”, tercümanlar âmiri “*rabi targumannum*” ifadeleri geçmektedir⁹²⁸. Zaten Eski Asurcanın yazılı lehçesinin Anadolu krallıkları arasında diplomatik dil olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu noktada mahkemelere ait metinlerin de sarayın görevlendirdiği resmi kâtipler tarafından yazıldığını düşünmek yanlış olmasa gerekir. Ayrıca Anadolu tüccarların da belgelerin hazırlanması için bazı Asurlu kâtiplere ücret ödediği kesin olarak bilinmektedir. Nitekim bu belgeler az sayıda yanlışla gayet güzel bir üslupla yazılmıştır⁹²⁹. Yerlilere ait alış-veriş, evlenme-boşanma belgelerinde yerli kâtiplerin Asurcaya yeterince vâkıf olmadıkları için yaptıkları çeşitli dil hataları ise bilinen bir durumdur⁹³⁰.

Diğer taraftan Anadolu evlerinde hiçbir ders metni bulunmamıştır. Bununla birlikte basit düzeyde belgeleri yazabilmek için bazı yerlilerin Eski Asur lehçesini ve çivi yazısını öğrendikleri açıktır. Yerli kadınlarla evlilik yapan bazı iyi eğitilmiş Asurlu erkeklerin de eşlerine ve çocuklarına çivi yazısının temel unsurlarını öğrettiklerini düşünebiliriz. Öncelikle yerli halkın Eski Asur lehçesinde konuşmayı, sonrasında da bu dilde okuma ve yazmayı öğrenmeleri gerekmiştir. Ancak bu uzun bir süreci kapsadığından Kārūm II’de az sayıda yerlilere ait arşiv ortaya çıkarılmıştır. Zaman içerisinde Asurlu tüccarlar ve yerli kadınlar arasında evliliklerin artması muhtemelen Asur dilini ve yazısını öğrenmeyi kolaylaştırmıştır. Kārūm Ib’de yerlilere ait daha çok arşiv bulunması da söz konusu durumu desteklemektedir. Yerli halka ait tabletler incelendiğinde ise “alışılmamış hece düzenleri, uzatılmış ünlü harfler, cinsiyetleri

⁹²⁷ T. Özgüç, *a.g.e.*, 2005, s. 241-243,245.

⁹²⁸ İrfan Albayrak, “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri 2000, s. 36.

⁹²⁹ C. Michel, *a.g.m.*, 2011b, s. 88.

⁹³⁰ Emin Bilgiç, “Kültepe Höyüğünde Çıkan Üç Tablet”, *Anadolu (Anatolia)*, S. 8, 1964, s. 142.

karıştırma vb.” yanlışlar yapıldığı belirlenmiştir⁹³¹. Aslında bu durum sadece onlara özgü değildir. Mezopotamya’da yeni eğitime başlayan pek çok kişinin alıştırma tabletlerinde çivi yazısını öğrenirken yaptığı hatalar mevcuttur. Bu hususta Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan ve Erol tarafından işlenen Kt. t/k 80 numaralı belge bir okul metni olarak nitelenmektedir. Erol’a göre tabletteki işaretlerden anlamlı bir kelime çıkarmak mümkün değildir. İşaretler alışıldan daha büyük boyutlarda, birbirlerinden ayrı ve özensiz bir şekilde yazılmıştır. İşaret listelerinde yapılan taramalarda Eski Asurcada ve diğer devirlerde benzeri bulunamayan işaretlere de rastlanılmıştır. Dolayısıyla okuma yazma eğitimine yeni başlamış bir öğrenci tarafından kaleme alınan tablette işaretler tekrar tekrar yazılarak alıştırma yapılmıştır⁹³². Bu devirde Asurlu tüccarlar ve yerli halka ait okul alıştırma tabletleri sınırlı sayıda olsa da bu örnek en azından çivi yazısının öğretilmeye ve öğrenilmeye çalışıldığının bir kanıtıdır. Yine Mezopotamya’da kâtiplik mesleğinin babadan oğula geçtiğini ve babaların çocuklarını bu konuda eğittiklerini bildiğimize göre çivi yazısını öğrenen Anadolu insanının da kâtiplik mesleğini yaptığı ve bu konuda çocuğunu eğittiğini düşünebiliriz.

2.3.3.3. Asurlu Tüccarların Yaşamında Çocuk

Ticaret yapmak için Anadolu’ya gelen tüccarlar burada ya ilk kez ya da ikinci kez yerli kadınlarla evlenerek aile kurmuşlardır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi tüccarların Asur’da olan eşleri belgelerde *aššatum* “asıl eş, zevce” olarak belirtilmiştir. Anadolu’da yapılan ikinci evliliklerde ise kadınlar *amtum* “köle, hizmetçi kız” sıfatıyla tanımlanmıştır. İkinci evlilik bir Asurlu kadınla yapıldığında da bu kişi *amtum* statüsünde kabul görmüştür⁹³³. Bununla birlikte Anadolu’da evli olan bir tüccar Asur’daki ailesini ihmal etmemiş, onların her türlü ihtiyacını karşılamıştır. Anadolu evli doğan çocuklar birinci ve baş kadının istemesi halinde Asur’a da gönderilmiştir⁹³⁴.

Asurlu tüccarlar ve yerli kadınlar arasında yapılan evlilik sözleşmelerinde tüccarların Anadolu sınırları içinde ikinci bir kadınla evlenmeyecekleri, kendi memleketleri Asur’a gittikleri zaman “*qadištum*” adı verilen bir kadınla

⁹³¹ C. Michel, *a.g.m.*, 2011b, s. 87-88.

⁹³² Hakan Erol, “Bir Kâtip Adayının Egzersiz Tableti (Kt. t/k 80)”, *Anadolu’nun Önsözü, Kültepe Kanış-Karumu, Asurlular İstanbul’da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 78, İstanbul 2011, s. 94.

⁹³³ Hatice Gül Küçükbezci, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu Tüccarlar ile Anadolu Halkı Arasında İlişkiler”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, 2011a, s. 47.

⁹³⁴ T. Özgüç, *a.g.e.*, 2005, s. 41.

evlenebilecekleri kaydedilmiştir⁹³⁵. Asurlu tüccarların yerli kadınlar ile yaptıkları evliliklerde de çocuk sahibi olmayı önemsedikleri görülmektedir. Kadının çocuk doğuramaması durumunda kocasına bir kadın köle satın alması evlilik sözleşmesinde özellikle vurgulanmaktadır. Ayrıca çoğu sözleşmede olduğu gibi taraflar arasında olası bir boşanma isteği karşısında verilecek maddi ceza da belirtilmektedir. Bu konuda tüccar Lāqipum ile yerli kadın Hatala'nın evlilik sözleşmesi şöyle düzenlenmiştir: “*Lāqipum Enişru'nun kızı Hatala'yı aldı (onunla evlendi). Lāqipum memlekette (yani Anadolu'da) ikinci bir bayan amtum (kadın köle) ile evlenemez. Şehirde (Asur)'da qadištum ile evlenebilir. Eğer evlendiği kadın iki sene içerisinde ona çocuk vermezse (doğurmazsa) o kadın (başka kadını) satın alacak ve sonradan o kadın ona çocuğu verdiği zaman o kadın (ilk eşi) ikinci kadını satabilir. Eğer Lāqipum (o kızı) boşarsa 5 mina gümüş tartacaktır. Eğer Hatala onu boşarsa, O (Hatala) 5 mina gümüşü (Lāqipum'a) ödeyecek*”⁹³⁶. Her ne kadar bazı evlilik şartları iki farklı coğrafya insanını bir araya getirirse de evlilik sözleşmelerinden Anadolu ebeveynlerin kızlarının Asur'a götürülmesine rıza göstermedikleri anlaşılmaktadır. Aynı şekilde bazı tüccarların Asur'daki ebeveynlerinin de oğullarının Anadolu'da evlenmelerine karşı çıktıkları bilinmektedir. Hatta bir mektupta, babanın, yapılacak olan evliliği Anadolu kızın Asur'a getirilmesi şartıyla dolaylı bir yolla engellemeye çalıştığı görülmektedir⁹³⁷. Asurlu bir kadınla yerli bir erkeğin evliliği hakkında ise sadece bir belge bulunmuştur. İştār-lamassī adlı kadın Asurlu kocası Kunīlum'un ölümünden sonra yerli Lulu ile evlenmiştir. Asurlu kocasından olan üç çocuğu vardır ve kızı Şimat-İştār'ın Asur'da oturduğu bilinmektedir. İlia'ya ve İlabrat-bāni de oğullarının adıdır. Üveybaba Lulu'nun kızıyla da İştār-lamassī'nin oğlu İlia evlenmiştir⁹³⁸.

Asurlu tüccarlar ile yerli kadınlar arasındaki boşanmalar da belirli şartlar dâhilinde şahitler huzurunda gerçekleşmiştir. Boşanma belgelerinde tarafların birbirlerine karşı hukuki itirazda bulunmayacakları aksi takdirde (genellikle) beş mina gümüş vermek suretiyle cezalandırılacakları belirtilmiştir. Ayrıca boşanma sonrasında kadına nafaka verildiğini ve çocukların velayetinin eşler arasında paylaşıldığını gösteren mahkeme kararları vardır⁹³⁹. Bu konuda Asurlu Atata ve karısı Talhama'ya ait boşanma belgesinde çocuklar anne ve baba arasında paylaşılmıştır. Anlaşılan o ki, anne boşanma

⁹³⁵ Ebru Mandacı, *Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın*, Tulpars Yayınları, Ankara 2016b, s. 20-21.

⁹³⁶ H. A. Şahin, *a.g.m.*, 2012b, s. 2901.

⁹³⁷ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 136-137.

⁹³⁸ C. Günbattu, *a.g.e.*, 2017, s. 139-140.

⁹³⁹ E. Mandacı, *a.g.e.*, 2016b, s. 24, 26-27.

parasını (ezibtum) almamış buna karşılık istediği kocaya verebilme kararıyla kızının velayetini almıştır. Baba ise erkek çocuğun yetiştirilme ücreti olan 11,5 Şeşel gümüşü anneye ödendiği zaman onu yanına alacaktır⁹⁴⁰. Başka bir belgede ise Asurlu tüccar Pilah-İştar yerli esire olan karısı Walawala'yı boşamıştır⁹⁴¹. Belgede boşanma parasının kadına verildiği, ayrılıktan sonra kadının itirazda bulunması durumunda ailesiyle birlikte Pilah-İştar'a 10 mina gümüş ödeyecekleri kaydedilmiştir. Ayrıca baba yetiştirme parasını ödediğinde kız çocuğunu annesinin yanından alarak Asur'a götürecektir⁹⁴². Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, Asurlu ve yerli evliliklerden dünyaya gelen çocuklar iki kültür merkezli yetiştirilmiştir. Bu açıdan çocukların her iki kültürün kendine has ve farklı özelliklerini taşıyarak bir hayat sürdürdüğü açıktır⁹⁴³.

Asurlu tüccarların ve çocuklarının Asur'un din, kültür ve eğitim geleneklerini Anadolu'da devam ettirdiklerini gösteren belgeler onların sosyal yaşamını yansıtmaktadır. Dini hayatın önemli bir parçası da cenaze törenidir. Anadolu'da Durhumit'te öldüğü anlaşılan tüccar Őalim-Aşşur için bir yas töreni yapılmış (bikĭtum), ve gömüldükten sonra da mezarın önüne bir tür anıt inşa edilmiştir⁹⁴⁴. Bazı belgelerde ise tüccarların rahip ve rahibe olan çocuklarından bahsedilmektedir. Bu rahip ve rahibeler Asur ve Anadolu'da hem dini hayatın hem de ticari hayatın içinde aktif görünmektedirler. Rahibe Ahatum ve oğullarına ait belgelerle Ay Tanrısı Sin'in rahibi olan Aşşur-imitti⁹⁴⁵ ve oğullarına ait belgeler, bu aktif yaşamın içinde rahip ve rahibelerin çocuklarının da rol aldıklarını göstermektedirler⁹⁴⁶. Asurlu tüccarların dini hayatıyla ilgili vurgulanması gereken başka bir husus, onlar için oldukça önemli olduğu anlaşılan "ikribum" başta olmak üzere adak veya kurbanların Asur'daki tapınaklara ulaştırılmasıdır. Asur halkı inancı gereği, kazancının muhtemelen 1/10'unu tanrılara kurban olarak sunmuştur. Bu bağlamda "ikribum" da "kurban, takdis, bir tanrı için ayrılmış olan para ya da mal" anlamını taşımıştır. Adak veya kurban ise "niq'um" olarak adlandırılmıştır. Asurlu tüccarlara ait "ikribum", adak ve kurbanlar rahipler ve

⁹⁴⁰ E. Bilgiç, *a.g.m.*, 1951, s. 235.

⁹⁴¹ Y. Kılıç, *a.g.e.*, 2014, s. 144-145.

⁹⁴² E. Bilgiç, *a.g.m.*, 1951, s. 236.

⁹⁴³ H. G. Küçükbezcı, *a.g.m.*, 2011a, s. 52.

⁹⁴⁴ Mogens Trolle Larsen, *Kültepe Tabletleri VI-a*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 66.

⁹⁴⁵ Hasan Ali Şahin, "Sin Rahiplerinin Anadolu'daki Faaliyetleri", *Archivum Anatolicum*, C. 4, Ankara 2000c, s. 237-244.

⁹⁴⁶ Hasan Ali Şahin, "Kültepe Metinlerinde Geçen Rahip ve Rahibeler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 8, 1999, s. 143-153.; Hasan Ali Şahin, "Kültepe Metinlerinde Geçen Rahibelerin Aile ve Toplumdaki Konumu", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 31, 2000b, s. 233-242.

rahibeler aracılığıyla Asur'daki tapınaklara gönderilmiştir⁹⁴⁷. Eski Mezopotamya'da yerine getirilmeyen adak ve kurbanlar hastalık-günah ilişkisinde tanrılar tarafından verilen bir ceza olarak görülmüştür. Bu durum Kültepe tabletlerine de yansımıştır. Zira Tüccar Puşuken'e, Tarişmatum ve Belatum tarafından yazılmış bir mektupta, “*Puşuken'e, Tarişmatum ve Belatum şöyle der: Puzur-İstar ve Uşur-ša-Aşşur'un kızları ölümcül hastadır. Onu geldiğinde kadın biliciye götürdük ve tanrı şöyle dedi: adak paraları ödenmedi...*”⁹⁴⁸ denilmektedir. Dolayısıyla bütün aileyi yakından ilgilendiren adak ve kurbanların yerine getirilmesi hususunda tüccarların dikkatli olmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Kaniş'te yaşayan tüccar Pūšukēn, çocukları ve uşaklarının kurbanlarından bahseden bir belge de söz konusu durumu doğrulamaktadır. Belgeye göre Pūšukēn, kendi *nigum*'u için 10 şeqel gümüş verirken, kız çocukları için 2 şeqel, cariyesi için 1 şeqel, muhtemelen yanında çalışan insanlar ve onların çocuklarının her biri için 1 şeqel gümüş verilmiştir⁹⁴⁹. Böylece sadece aile üyelerinin değil, birer hane üyesi olarak evin çalışanlarının da iyi ve sağlıklı olmalarının önemsendiği görülmektedir.

Mezopotamya kültür geleneğinin Anadolu'da devam ettirildiğini gösteren başka bir konu ise çeşitli amaçlarla hazırlanan büyü metinleridir. Tüccarların evlerindeki arşivlerde sınırlı sayıda ortaya çıkarılan bu büyü metinleri dişi iftit Lamaštu'ya ve kötü göze karşı yapılmıştır. Ayrıca gebe bir kadının doğumunu kolaylaştırmak amacıyla ve yenidoğan bebeği sarılık hastalığından korumak için bir büyü hazırlanmıştır. Bunların dışında sınırlı sayıda kehanetle ilgili metinler de bulunmuştur⁹⁵⁰.

2.4. HİTİT TOPLUMUNDA ÇOCUK

2.4.1. Hitit Devleti Dönemi

Anadolu'nun merkezinde MÖ 1750 yıllarında siyasi birlik sağlayan Hititler, başlangıçta Hint-Avrupalı halklar ve Hatti unsurlarının bir karışımı olarak uygarlığı boyunca diğer birçok etnik-kültürel unsuru askeri fetihler, yabancı kültür etkileşimi ve ticari faaliyetlerle bünyesinde barındırmıştır. Hitit Devleti -imparatorluk çağında (MÖ

⁹⁴⁷ Hasan Ali Şahin, “Kültepe Metinlerinde Geçen Adak ve Kurbanlar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, 2000a, s. 175-187.

⁹⁴⁸ Nurgül Yıldırım, “Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Uğursuzluk İnancı ve Bununla İlgili Büyü Ritüelleri”, *History Studies*, Vol. 7/1, 2015, s. 241.

⁹⁴⁹ H. A. Şahin, *a.g.m.*, 2000a, s. 184.

⁹⁵⁰ Hakan Erol, “Anadolu'nun İlk Yazılı Belgelerinde Büyü ve Kehanet”, *AÜ DTCF Dergisi*, C.54, S. 2, 2014, s. 37-48.; C. Michel, *a.g.m.*, 2011a, s. 128.

1400–1200)- bütün Eski Yakındoğu’da gücünün ve nüfuzunun zirvesine ulaşarak güçlü devletlerarasında söz sahibi olmuştur⁹⁵¹.

Devletin kurucusu olarak bilinen I. Hattuşili’nin (Labarna⁹⁵²) askeri icraatlarını konu alan yıllıklarda kralın ilk seferlerini Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgesi’ne düzenleyerek elde ettiği zengin ganimetlerden bahsedilmiştir. Ayrıca kral seferleri fırsat bilerek Hitit topraklarına saldıran Arzawalılar ve Hurriler’e karşı bir mücadeleye de girişmiştir⁹⁵³.

Hattuşili öldüğünde yerine vasiyetnamesinde veliyaht ilan ettiği I. Murşili (MÖ 1620-1590) geçmiştir. Murşili’nin askeri icraatlarının ağırlık noktasını Halep ve Babil seferleri oluşturmuştur. Halep’in Hititler’in egemenliğine girmesiyle ticaret yolları denetim altına alınırken, krala da Mezopotamya kapılarının açılması sağlanmıştır. Nitekim MÖ 1595’de Babil’in ele geçirilmesiyle Mezopotamya medeniyeti Anadolu’ya taşınmıştır⁹⁵⁴. Ancak Hatti ve Babil arasındaki uzaklık her iki bölge arasındaki askeri denetimin sürekliliğini sekteye uğratmış, bölgeden ganimetler elde edilmesi dışında 150 yıllık Hamurabi Sülalesi’ne son verilmesiyle siyasi bir ün kazanılmıştır. Hititler’in bölgeden geri dönmek zorunda kalmaları sonucu ortaya çıkan otorite boşluğuyla ise Kassitler Babil’i ele geçirmişlerdir⁹⁵⁵. I. Murşili, Babil seferi dönüşünde eniştesi Hantili ve onun kayınbiraderi Zidanta tarafından öldürülmüştür. Aslında I. Murşili’nin öldürülmesiyle başlayan bu saray suikastları süreci sırayla hükümdar olan I. Hantili, I. Zidanta ve Ammuna ile devam etmiştir. Kendisi hakkında çok az bilgi bulunan kral Ammuna Dönemi kıtlıkla geçerken, ölümünden sonra yerine oğlu Huzzia tahtta çıkmış, tek kızı İştapariya ile de Telepinu evlenmiştir⁹⁵⁶. Daha sonra kral olan Telepinu taht üzerindeki cinayetleri önlemek amacıyla kendi adıyla anılan fermanında tahtta geçme kurallarını düzenlemiştir. Yayılma stratejisini Kuzey Suriye’de devam ettiren kral Hahhum üzerine seferler düzenlemiş, Lavazantiya yakınlarında bir ayaklanmayı bastırmıştır⁹⁵⁷.

⁹⁵¹ E. Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.e.*, 2015, s. 65.; Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (çev: Müfit Günay), Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 25.

⁹⁵² Labarna ile Hattuşili’nin aynı ve farklı şahıs olduğu hakkındaki görüşler için bkz. Veli Ünsal, *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 34, dipnot:63.

⁹⁵³ Ali M. Dinçol, “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C.1, Görsel Yayınları, İstanbul 1982, s. 29.; Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.e.*, 2015, s. 66.; A. Kuhrt, *a.g.e.*, 2013, s. 320.

⁹⁵⁴ A. M. Dinçol, *a.g.m.*, 1982 s. 30.; J. Oates, *a.g.e.*, 2004, s. 89.; Billie Jean Collins, *The Hittites and Their World*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007, s. 40.; E. Memiş, *a.g.e.*, 2007b, s. 95.

⁹⁵⁵ A. M. Dinçol, *a.g.m.*, 1982, s. 30.; B. J. Collins, *a.g.e.*, 2007, s. 40.

⁹⁵⁶ E. Akurgal, *a.g.e.*, 2005, s. 64-65.; H. Bahar, *a.g.e.*, 2016, s. 207.

⁹⁵⁷ E. Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.e.*, 2015, s. 69.

Telipinu'nun öldürülmesinden sonra tahtta çıkan Alluwamna, Tahurwaili, II. Hantili, II. Zidanta, II. Huzziya ve I. Muvattali adlı kralların silsilesi oldukça karışıktır. İcraatlarıyla ilgili bilgilerin eksik olduğu bu kralların döneminin en büyük özelliği hanedanın Hurri kökenli olması ve Hurri kültürünün Hattuša'ya kadar ulaşmış olmasıdır. Diğer taraftan Kral I. Muvattali'nin öldürülmesiyle Eski Hitit Devleti Dönemi sona ererken tahtta çıkan II. Tuthalya (MÖ 1445/1450⁹⁵⁸) ile birlikte Orta Hitit Devleti Dönemi başlamıştır. I. Šuppiluliuma'nın tahtı ele geçirmesiyle sona eren (MÖ 1370/1380⁹⁵⁹) bu dönemin önemli kralları da II. Tuthaliya ve I. Arnuwanda olmuştur⁹⁶⁰. II. Tuthaliya tahtta çıkınca kuzeydeki Kaşkalar'a, batıdaki Arzawalılar'a sefer düzenleyerek, bu bölgeleri kontrol altına aldıktan sonra, Hitit geleneksel dış politikası gereği Kuzey Suriye'ye yönelmiştir. Kizzuwatna, Halep ve Kargamış'a yaptığı seferlerle bu bölgelerin güvenliğini sağlamıştır⁹⁶¹. II. Tuthaliya'nın ölümünden sonra tahtta I. Arnuwanda geçmiştir. Kral bütün iktidarı boyunca Kaška saldırılarıyla mücadele etmek zorunda kaldığından güney cepheye yeterince önem verilememiş, Kuzey Suriye'de yeniden Mitanni Devleti egemen olmuştur. III. Tuthaliya ise kuzeyde Kaška, güneybatıda Arzawa ve güneydoğuda Halep krallıklarına karşı Hattuša'nın çıkarlarını korumaya çalışmış, sık sık hasta olan kral, bu durumlarda oğlu I. Šuppiluliuma'yı kendi yerine komutan olarak göndermiştir. Kralın ölümünden sonra büyük oğlu genç Tuthaliya tahtta geçse de bu uzun sürmemiş I. Šuppiluliuma idareyi ele geçirmiştir⁹⁶².

I. Šuppiluliuma'nın tahtta çıkmasıyla (MÖ 1380-1340) Yeni Hitit Devleti Dönemi başlamıştır. Eski Doğu'nun Amarna Çağı denilen MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısına rastlayan Šuppiluliuma'nın iktidarı başarılı politikalarıyla dönemin büyük devletleri Mısır, Babil ve Mitanni arasına Hititler'i de yerleştirmiştir. Bu doğrultuda Kuzey Suriye hakimiyetine yönelen kral, Kargamış ve Halep'i ele geçirmiştir⁹⁶³. Eski Hitit Dönemi'nden itibaren fethedilen yerlere ya da diğer bağlı şehirlere prenslerin yönetici olarak atanması geleneği sürdürülerek⁹⁶⁴ I. Šuppiluliuma oğullarından (Šarri-

⁹⁵⁸ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 178.

⁹⁵⁹ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 178.

⁹⁶⁰ A. Ünal, *a.g.e.*, 2002, s. 65, 73.

⁹⁶¹ H. Bahar, *a.g.e.*, 2016, s. 209.; Oliver R. Gurney, *Hititler*, (çev: Pınar Arpaçay), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s. 33.; E. Memiş, *a.g.e.*, 2007b, s. 103-105.

⁹⁶² E. Memiş, *a.g.e.*, 2006, s. 124.; E. Akurgal, *a.g.e.*, 2015, s. 44.

⁹⁶³ E. Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.e.*, 2015, s. 72.; E. Memiş, *a.g.e.*, 2007b, s. 105-106.; J. G. Macqueen, *a.g.e.*, 2013, s. 50.

⁹⁶⁴ Turgut Yiğit, "Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.18, S. 29, 1997, s. 235.

Kuşuh) Piyasili'yi Kargamış'a diğer oğlu Telipinu'yu Halep'a atamıştır. Yine Suriye'de Ugarit kralı II. Nikmadu ile antlaşma yapılmış, kuzeydoğu'da Hayaşa, güneyde Kizzuwatna ve Suriye'nin güneyindeki Amurru krallıkları Hitit Devleti'ne bağlanmıştır⁹⁶⁵. Bununla yetinmeyen kral, Mitanni ülkesini ele geçirmiştir. Ayrıca kral, Tušratta'nın oğlu (Šattiwaza) Mattivaza'yı Mitanni tahtına çıkardığı gibi kızını da ona vermiştir. Böylece Asur'a karşı Mitanni Krallığı'nı kendisine bağlı tampon bir devlet haline getirmiştir. Söz konusu vasallıkla ilgili Šuppiluliuma ve Mattivaza arasında yapılan antlaşmada kralın kızının kraliçe olması ve hiçbir kadının onunla eşit olmasına izin verilmemesi hususu önemle vurgulanmıştır⁹⁶⁶. Diğer taraftan Mısır ile Hitit arasında ilginç bir ilişki ortaya çıkmış, Firavun Tutankhamon'un dul eşi bir oğlunun olmadığını ve kölelerinden birini kocası yapmak istemediğini belirten bir mektubu Šuppiluliuma'ya göndererek oğullarından birinin kocası olmasını istemiştir. Kral, yaptırdığı bir dizi araştırmalar sonucunda oğlu Zannanza'yı evlilik için Mısır'a göndermiştir. Ancak bu yolculuk sırasında prens öldürülmüştür. Zannanza'nın öldürülmesinden sonra Šuppiluliuma, Mısır'a savaş ilan etmiş ve Mısır'ın hakimiyeti altındaki Suriye topraklarını ele geçirmiştir. Fakat bu sefer sırasında Hitit birlikleri vebaya yakalanmış, bu hastalık bütün ülkeye yayılmıştır. Hem Šuppiluliuma hem de ondan sonra tahta çıkan oğlu II. Arnuvanda vebadan ölmüştür⁹⁶⁷.

Šuppiluliuma'nın diğer oğlu II. Muršili'nin çocuk yaşta tahta çıkmak zorunda kalması Hitit düşmanlarını harekete geçirmiştir. Kral, Kaška saldırıları ile uğramış, isyan eden Arzawa memleketlerini yenerek her biri ile ayrı ayrı antlaşmalar yapmıştır. Sonra doğuya yönelerek Hayaşa ülkesine karşı girdiği mücadeleyi kazanmıştır. Kuzey Suriye'de yönetici olarak bulunan prenslerin ölümü üzerine isyanlar çıkmıştır. Bunun üzerine II. Muršili, Kargamış Krallığı'na Šarri-Kuşuh'un oğlu Šahuruwa'yı, Halpa Krallığı'na da Telipinu'nun oğlu Talmi-Šarruma'yı atamıştır⁹⁶⁸.

II. Muršili'den sonra yerine geçen oğlu Muvattali, Mısır seferi öncesi Anadolu'da Kaška ve Arzawa memleketleriyle ilgili sorunları çözmüş, başkenti Hattušaş'tan daha güneye Tarhuntašša'ya taşımıştır. Kuzey Suriye üzerinde Hitit ve

⁹⁶⁵ A. M. Dinçol, *a.g.m.*, 1982, s. 38.; E. Akurgal, *a.g.e.*, 2005, s. 80.

⁹⁶⁶ F. Kınal, *a.g.e.*, 1998, s. 103-104.; Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya 2002, s. 210.

⁹⁶⁷ Trevor Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, Oxford University Press, New York 2005, s. 179- 182.; E. Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.e.*, 2015, s. 74.

⁹⁶⁸ A. Ünal, *a.g.e.*, 2002, s. 78-79.; V. Ünsal, *a.g.e.*, 2013, s. 38-40.; T. Bryce, *a.g.e.*, 2005, s. 204.

Mısır hakimiyetinin çatışması ise iki devlet arasında MÖ 1296/1286⁹⁶⁹ Kadeş Savaşı'nı kaçınılmaz kılmıştır. II. Muvattali'nin ölümünden sonra kral olan oğlu Urhi-Teşup (III. Murşili) ise amcası III. Hattuşili (MÖ 1275-1250⁹⁷⁰) tarafından tahttan indirilerek sürgüne yollanmıştır⁹⁷¹. III. Hattuşili'nin siyasi hayattaki en büyük başarısı da bu savaşa son vererek MÖ 1280/1270⁹⁷² yılında Mısır'a yapmış olduğu Kadeş Antlaşması'dır. İki büyük devletin eşit şartlarda yaptığı bu antlaşmada Hattuşili'nin eşi kraliçe Pudu-Hepa'nın mühür damgası da yer almıştır⁹⁷³. Ayrıca barışın dışında II. Ramses'in iktidarının 34. yılında Hattuşili'nin Pudu-Hepa'dan doğma kızlarından biri devletin politik çıkarları doğrultusunda firavunla evlendirilmiştir⁹⁷⁴. Diplomatik sahada etkin olan kraliçe Pudu-Hepa sadece bu evlilikte değil üvey çocukları⁹⁷⁵ndan kızı Gaşşulaviya ve oğlu Nerikkaili⁹⁷⁶'in evliliklerinde de önemli rol oynamıştır. Zira oğlu Narikkaili'ya Amurru kralı Penteşina'nın kızını almıştır. Gaşşulaviya'yı ise Amurru kralı Penteşina ile kraliçe olmak şartıyla evlendirmiştir. Hattuşili'nin ölümünden sonra tahtta çıkan IV. Tuthaliya küçük yaşta olduğu için kraliçe Pudu-Hepa "Tavananna" sıfatıyla bir süre üvey oğlunun kral naipliğini yapmıştır⁹⁷⁷.

IV. Tuthaliya (MÖ 1260/1250-1220⁹⁷⁸) iktidarı boyunca Asur'un yayılımcı politikalarına karşı tedbirli bir yol izlemiş, Kuzey Suriye hakimiyetini Kargamış, Ugarit ve Amurru vasal krallıklarıyla yaptığı antlaşmalarla güvence altına almaya çalışmıştır. Ancak gerek taht için Tarhuntaşşa kralı Kurunta'nın çıkardığı iç karışıklıklar, gerekse Asur ve Amurru Krallığı arasında kurulan siyasi bağlar Kuzey Suriye vasallık sistemini derinden sarsmıştır. Kuzeyde Kaşkalar, güneyde Arzawa beyliklerinin kıpırdanmaları ve batıda Ahhiyawa Devleti'nin gittikçe güçlenmesi de Hititler'i adım adım sona yaklaştırmaya başlamıştır⁹⁷⁹.

⁹⁶⁹ J. G. Macqueen, *a.g.e.*, 2013, s. 52.

⁹⁷⁰ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 178.

⁹⁷¹ H. Bahar, *a.g.e.*, 2016, s. 212.; E. Memiş, *a.g.e.*, 2006, s. 128-129.

⁹⁷² E. Akurgal, *a.g.e.*, 2015, s. 58.

⁹⁷³ E. Memiş, *a.g.e.*, 2007b, s.128-129.; Tülin Cengiz, "Hitit Kralı ve Kraliçesi Arasındaki Dikotomik Eşitlik Üzerine Bazı Tespitler", *AÜ Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.33, S. 56, 2014, s. 19-34.

⁹⁷⁴ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu III*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s. 135.

⁹⁷⁵ Bu konudaki görüşler için bkz. Ahmet Ünal, *Hitit Sarayında Entrikalarla İlgili Bir Fal Metni*, AÜ DTCF Yayınları, Ankara 1983, s. 33-34, dipnot:40.; A. M. Dinçol (1982), *a.g.m.*, s. 49.

⁹⁷⁶ G. Karauğuz, *a.g.e.*, 2002, s.193.

⁹⁷⁷ Ekrem Memiş, "Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü", *Belleten*, C. LVIII, S. 222, Ankara 1994, s. 291-292.

⁹⁷⁸ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 178.

⁹⁷⁹ İlknur Taş, *Hitit Kralı IV. Tudhaliya*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008a, s. 240-247, 342.; E. Memiş, *a.g.e.*, 2006, s. 129-130.

IV. Tuthaliya'dan sonra yerine geçen oğlu III. Arnuwanda Dönemi hakkında bilgi veren belge sayısı çok azdır. Çocuksuz ölen III. Arnuwanda'dan sonra yerine kardeşi II. Šuppiluliuma geçmiştir. İmparatorluğun son kralı II. Šuppiluliuma'nın, Hattuša'nın güneyinde bulunan bir yazıtta Orta ve Güneybatı Anadolu'da savaştığı, Tarhuntašša'da istikrarı tekrar sağladığı anlatılmaktadır. Kral, Alaşiya (Kıbrıs) ülkesine askeri bir müdahalede bulunmuş ve bu ülkeyle bir antlaşma imzalamıştır. Ne yazık ki bu belge Hitit arşivlerindeki tarihi metinlerin sonuncusudur. Bütün ÖnAsya'yı etkileyen Deniz Kavimleri Göçü de ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan zayıflayan Hitit Devleti'nin yıkılmasını (MÖ 1200) hızlandırmıştır⁹⁸⁰.

2.4.2. Hititler'de Aile

Hititler'de aile, temelinin bir sözleşmeyle atıldığı evlilikle düzenlenmiştir. Hitit Kanunu'nda yer alan bazı hükümlerde de evlilikten önce sözlenme ve nişanlanma geleneğinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Söz verildiğinde damadın kız tarafına hediye vermesi bir gelenek olmuştur. Sözlünen bir kızın başka biri tarafından kaçırılması, ya da kızın ailesinin sözden vazgeçmesi durumunda verilen hediyenin erkeğe iade edilmesi gerekmektedir. Nişanlama geleneği yerine getirildiğinde de damat, kızın ailesine “*kušata*” adı verilen başlık parasını vermiştir. Ancak nişan damat tarafından bozulursa verilen başlık parası kaybedilmiştir. Kızın ailesi tarafından nişan bozulduğunda ise damada başlık parasının iki katı ödenmiştir. Damadın verdiği başlık parası dışında kızın babası tarafından verilen “*iwaru*” çeyiz de evlilik sözleşmesinin önemli bir parçasını teşkil etmiştir⁹⁸¹.

Hitit evlilik gelenekleriyle ilgili belirtilmesi gereken hususlardan biri “*levirat*” diğeri de “*iç güveylik*”tir. Hitit Kanunları'nda “*bir erkek ölürse, dul kalan kadının önce erkeğin kardeşi, onun ölümü durumunda erkeğin babası, babanın ölümü durumunda erkeğin kardeşinin oğlu ile evlenebileceği*” belirtilmiştir. Tevrat'ta, Babil ve Asur hukukunda da görülen “*levirat*” aile servetinin dışarıya gitmesini engellemek için alınan ekonomik bir tedbir olarak yorumlanmaktadır⁹⁸². İç güveylik “*LÚ antiyanza*” ise hem hürler hem de köleler arasında sınıf farkı gözetmeden yapılabilen bir evlilik geleneğidir. Zira hür sınıftan insanlar arasında gerçekleşen evlilikle ortaya çıkan iç güveylik

⁹⁸⁰ A. M. Dinçol, *a.g.m.*, 1982, s. 52.; E. Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.e.*, 2015, s. 79-80.

⁹⁸¹ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s.135-136.; Harry A. Hoffner, *The Laws Of The Hittites: A Critical Edition*, Brill, Leiden 1997, s. 38-40.

⁹⁸² Murat Orhun, “Hitit Aile Hukuku ve Eski Hukuk Dönemi Roma Aile Hukuku”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 5, 2010, s. 40.

meselesi Kral Telepinu Fermanı'nda açıkça görülmektedir. Söz konusu fermenda “*krallığa en büyük oğlun, yoksa ikinci kadından doğan çocuğun geçeceği kaydedilmekte, fakat erkek bir prens yoksa kim en büyük kız ise ona bir içgüveyi tutsunlar ve kiral o olsun*” ifadesi yer almaktadır. Hitit sarayında önemli rütbe sahiplerinin kral ve ailesine karşı vazifelerinden bahseden metinde de “*iç güveyliler*” ve “*kralın güveyleri*” tabirleri geçmektedir. Kraliçe Aşmu-Nigal'in kurduğundan bahsettiği É-NA (taş ev, yakılmış olan ölülerin küllerinin konulduğu türbe) için yazılmış olan talimat metninde bu eve çeşitli işleri yapmak için yerleştirilen insanların görev ve sorumluluklarından bahsedilerek şöyle denilmektedir: “*ve türbenin adamlarına gelinlik için içeri (kız) versinler, fakat dışarıya bir oğul (ve) bir kız gelinlik için ve iç güveylik için (türbe adamlarından) hiç kimse vermeyecek*”⁹⁸³. Hitit Kanunları'nın 36. maddesi ise kölenin özgür bir genci iç güveyi olarak almasından bahsetmektedir: “*Eğer erkek bir köle özgür bir genç için başlık öderse ve onu evlenmiş damat olarak evine alırsa, o zaman onu kimse dışarı çıkaramaz*”⁹⁸⁴. Hitit toplumunda en yüksekten en alt halk tabakasına bakıldığında ana yerli evliliklerin aileye bir erkek mirasçı dahil etmek için yapıldığı anlaşılmaktadır. Kraliyet ailesine iç güveyi olarak giren bir erkek evin oğlu statüsünde tahtta varis olmaktadır. Söz konusu iç güveyi, köle bir kayınpederin evinde ise öncelikle aileye özgür doğacak nesiller sağlayacak ve ailenin tüm işlerinden öz oğul sıfatıyla sorumlu olacaktır⁹⁸⁵.

Hitit toplumunda evlilikle kurulan aile ve üyelerini ilgilendiren terimlere baktığımızda Sumerce ve Hititçe olmak üzere iki farklı dilde kaydedildiklerini görmekteyiz. Buna göre ev (hane halkı) Sumerce “É”, Hititçe “*pir, parn-*”⁹⁸⁶ adında yazılmıştır. Aile, Hititçe “*haššatar*”, baba “*atta*”, anne “*anna-/ anni*”, olarak ifade edilmiştir. Çocuk ise Sumerce “*DUMU*”, erkek çocuk “*DUMU.NITA*”, kız çocuk da “*DUMU.SAL*” şeklinde yazılmıştır. Hititçe “*haššant-*” için yeni doğmuş çocuk, bebek anlamı verilirken, süt çağındaki çocuklar ise Sumerce “*DUMU.NITA.GAB*” erkek süt çocuğu, “*DUMU.SAL.GAB*” kız süt çocuğu olarak adlandırılmıştır⁹⁸⁷.

⁹⁸³ Kemal Balkan, “Eti Hukukunda İçgüveylik”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 6, S. 3, 1948, s. 147-152.

⁹⁸⁴ Fiorella Imparati, *Hitit Yasaları*, (çev: Erendiz Özbayoğlu), İtalyan Kültür Heyeti Yayınları, Ankara 1992, s. 57.

⁹⁸⁵ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 138-140.

⁹⁸⁶ Ahmet Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol. II, Verlag Dr. Kovač, Hamburg 2007b, s. 523.

⁹⁸⁷ Ahmet Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol. I, Verlag Dr. Kovač, Hamburg 2007a, s. 192, 76, 25-26, 95, 96, 191, 96.

Aslında “É”/ “*pir, parn-*” terimi bir aile birliğine, diğer bir ifadeyle bütün hane halkının iş gücüne dayanan ekonomik bir yapıya işaret etmektedir⁹⁸⁸. Bir evin ortalama nüfusu 5-6 kişiden oluşmakla birlikte daha fazla kişiden oluşan evlerin varlığı da bilinmektedir. Bu haliyle gündelik yaşamın toprağın işlenmesine göre şekillendiği Hitit toplumunda en küçük üretim birimi evdir. Her ev aynı zamanda bir üst yapıya bağlıdır. Bu sebeple üretilen ürünlerin bir kısmı doğrudan saraya, tapınağa veya bir asile aktarılmıştır. Hanenin üretim kapasitesi ise onun bağlı olduğu üst yapıdaki konumunu belirlemiştir⁹⁸⁹.

Hititlerde temel geçim kaynağı olan toprak satın alma, kiralama gibi çeşitli yollardan edinilmiştir. Ayrıca sevilen kişilere ve kimi zaman da tapınak gibi kurumlara kralın bir hediyesi olarak bağışlanmıştır⁹⁹⁰. Toprakların kullanımı hususunda Hitit krallarının belirli bir disiplin uyguladığı anlaşılmaktadır. Kendilerine toprak tahsis edilen bu kişilerden düzenli olarak vergi (şahhan) alınmıştır. Ayrıca onlara savaş anında asker gönderme ve kamu işlerinde çalışacak işgücünü sağlama (luzzi) yükümlülükleri getirilmiştir. Boş bırakılan arazi ise belli bir süre sonra devlet tarafından geri alınmıştır. Kendisine arazi verilen şahısların ölümü sonrasında arazinin tasarrufu kral tarafından varislere ya da şahıslara devredilmiştir⁹⁹¹. Bir ailenin erkek üyeleri tarafından yerine getirilmesi gereken “luzzi” yükümlülüğü belirli şartlara bağlanmıştır: “Eğer bir evde dört adam varsa iki adam sarayın işini yapsın. Bir evde iki adam varsa biri sarayın işini yapsın ve bir adam kendi evinin işini yapsın. Evde sadece bir adam varsa dört gün sarayın işini yapsın, 4 gün kendi evinin işini yapsın” denilmektedir⁹⁹². Toprak bağışları içerisinde yer alan aile ve personel listeleri ise Hititler’de bir evin ekonomik iş gücünü ortaya çıkarmaktadır⁹⁹³. Bu bağışlardan biri kral Arnuwanda ve kraliçe Aşmunikal tarafından “MUNUS^SSUHUR.LA₅” oda hizmetçisi/hizmetçi kadın unvanı taşıyan bayan Kuwatalla’ya yapılmıştır⁹⁹⁴. Bağış belgesinde 40 kapunu, 141/2 IKU (+ 8 IKU)

⁹⁸⁸ Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi - Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, (çev: Selen Hırçın Riegel), Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 58.

⁹⁸⁹ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 284.

⁹⁹⁰ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 92.; Esmâ Reyhan, “Hititlerde Toprak Tahsisi”, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16–22 Eylül 1996), Ankara 1998, s. 486.

⁹⁹¹ Arif Ersoy, Esmâ Reyhan, “Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü İle Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler”, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie (Würzburg, 4.-8. Oktober 1999)*, Harrassowitz Verlag 2001, s. 125, 130.

⁹⁹² E. Reyhan, *a.g.m.*, 1998, s. 486.

⁹⁹³ Fatma Sevinç, “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 17, 2008, s. 18.

⁹⁹⁴ Sedat Erkut, Esmâ Reyhan, “Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, S.1, 2012, s. 83.

ölçüsünde ekili alanları olan, 109 nüfusu barındıran, büyük bir çiftlik ya da köy kaydedilmiştir. Burada yer alan 13 (11+2) evde 50 erkek, 53 kadın ve altı çocuk yaşamıştır. İki ayrı evden birinde Tiwatapara ile birlikte bir erkek çocuk, iki kız çocuk ve bir kadın yaşamakta ve böylece anne-baba ile çocukları içeren bir çekirdek aileyi oluşturmaktadır. Söz konusu ailenin iki öküz/inek, 22 koyun, altı saban öküzü (saray hizmetine bağlı) ve 36 baş koyun ve keçinin yanı sıra otlak, bağ ve meyve ağaçları da vardır. Tarlalardan bahsedilmemesine rağmen bu ailenin ekonomik olarak iyi durumda olduğunu söyleyebiliriz. İkinci ev ise Pulliyani'ye aittir ve evde 14 kişiden oluşan geniş bir aile yaşamaktadır⁹⁹⁵: “*Bay Pulliyanni'nin mülkü: iki adam: Pulliyani, Aššarta; üç hizmetçi: Aparkammi, Iriyatti, Hapilu; dört kadın: Tešmu, Zidandu, Šakkumilla, Huliyašuhani; üç kız çocuğu: Kapaššanni, Kapurti, Paškuwa; iki yaşlı kadın: Arhuwašši, Tuttuwani; (toplam) 14 baş (kişi). dört sığır, iki eşek, iki inek, bir dana, iki sabana koşulmuş sığır; (bir) boğa, bir buzağı; altı sığır, on keçi, yedi oğlak; onlar (toplam) 17 keçi. bir ev, (bir) bağ (ile) zeytin ağaçları (ve) incir ağaçları Šayanuwanta şehrinde Bay Purlišari'nin mülkünden; 7 ½ IKU bağ Antarla şehrinde; Bay Hantapi'nin mülkünün yakınında*”⁹⁹⁶.

Tapınaklara tahsis edilen topraklara, büyük ve küçükbaş hayvan sürülerine bakıldığında ise “*tanrıların evi*” olarak inşa edilen anıtsal tapınakların sadece dini bir nitelik taşımadığı, tanrılara hizmet için örgütlenmiş tapınak personeli ve rahipleri barındıran, sosyal ve ekonomik faaliyetlerin yapıldığı merkezler olduğu anlaşılmaktadır⁹⁹⁷. Ayrıca tapınak görevlilerine yönelik bir direktif metninde “*Tanrının Tarlası*” ve “*Çiftçinin Tarlası*” gibi bir ayırmadan bahsedilmesi, çiftçilerin sadece tapınak tarlalarında çalışmadıklarını bunun yanında kendi tarlalarına sahip olarak özel mülk edindiklerini göstermektedir⁹⁹⁸. Yine aynı metinde tapınakta çalışan görevlilerin tapınağı ilgilendiren her işi özenle, hilesiz ve hırsızlık yapmadan yerine getirmeleri gerektiği, aksi takdirde suç işleyen görevlinin cezasının ölüm olacağı açıkça vurgulanmıştır. Tanrılara sunulması gereken yiyecek ve içeceklerin tapınak

⁹⁹⁵ J. Yakar, *a.g.e.*, 2007, s. 229-230.

⁹⁹⁶ S. Erkut, E. Reyhan, *a.g.m.*, 2012, s. 84.

⁹⁹⁷ Muhibbe Darga, *Karahna Şehiri Kült-Envanteri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1973, s. 5.; Horst Klengel, “Zur Ökonomischen Funktion der Hethitischen Tempel”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Fascicolo XVI, Roma 1975, s. 191-200.

⁹⁹⁸ E. Reyhan, *a.g.m.*, 1998, s. 484.

görevlileriyle birlikte aileleri tarafından tüketilmesi de hoş karşılanmamış ve hepsinin tanrının gazabına uğrayacakları belirtilmiştir⁹⁹⁹.

Tapınaklarla yani dinle ilgili her şey Hitit kraliyet ailesi tarafından oldukça önemsenmiştir. Örneğin Kraliçe Puduhepa Tanrıça Lelwani'nin kültürüne yaptığı adaklarla kocası Hattuşili'nin sağlığına kavuşmasını dilemiştir. Bu adaklar aynı zamanda “Ev”lerin üretici bir güç olarak nasıl düzenlendiğini ortaya çıkarmıştır. Zira Kraliçe, *NAM.RA*¹⁰⁰⁰ (savaş tutsakları/sürgünler) takviyesi ile “Ev”lerin üretim gücünü arttırmıştır¹⁰⁰¹. Söz konusu adakla ilgili şunlar kaydedilmiştir: “*Hatti ülkesinin büyük kraliçesi, Kummanni kentinin kız evladı Puduhepa şöyle der: Hanımefendim Tanrıça Lelwani'ye (eşim) kralın hayatı uğruna (şöyle bir) adak sundum: Efendim Tanrıça, eğer sen (eşim) kralı uzun yıllar sağlam ve sağlıklı tutarsan ve eğer o, sen Tanrıça(sının) huzurunda uzun yıllar ileri geri hareket edebilirse, sen Tanrıçaya yıl be yıl gümüşten yapılmış yıl modelleri, altından yıl modelleri, gümüşten ve altından ay modelleri, gümüşten gün modelleri, altından gün modelleri, altından kase, altından kralın başını, ... ister 50 koyun, ister 100 adet koyun olsun her yıl vereceğim. (Rakamın) önemi yoktur. Niwa isimli bir bayanın kızı Abba'nın bir kız çocuğu öldü. Dudu? isimli bir oğlan çocuğu. Toplam dört baş nüfus, kadına esir (tutsak) olarak verilmiştir. Sayım önceleri yapılmıştır. Bayan Şauşgatti'nin Mamma isimli kızı, onun Tesmara ve Yarraziti isimli iki oğlu; toplam dört baş nüfus... bayan Mamma'ya esir (tutsak) olarak verilmiştir. (Rakam) eskiden hesaplanmıştır. Üretici olarak onun bir adet peynir yapıcısı vardır. ... isimli kızı ^DGE₆-wiya, ... ve Pennizu isimli iki oğluyla birlikte toplam 4 baş nüfus bay Tuin..'e [verilmiştir]. Kölesi de Zui[...]'nin evinin içindedir”¹⁰⁰².*

Hitit toplumunda toprağa bağımlı hane ekonomisinin bir zorunluluğu olarak yılın yoğun iş gücü gerektirdiği dönemlerinde, bir ya da iki aylığına, sözleşmeye dayalı işçi tutulmuştur. Bir erkek işçiye aylık bir şekel gümüş ücret verilirken kadın işçiye de bunun yarısı verilmiştir¹⁰⁰³. Kadın ya da erkek kiralık işçilerin sosyal statüleriyle ilgili Hitit Kanunları'nda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu insanların hem özgür hem de köle sınıftan geldiğini söylemek mümkündür¹⁰⁰⁴. Bununla birlikte hasat

⁹⁹⁹ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, AÜ DTCF Yayınları, Ankara 1985, s. 20-89.

¹⁰⁰⁰ Sedat Alp, “Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı”, *Belleten*, C.XIII, S. 50, Ankara 1949, s. 245-270.

¹⁰⁰¹ F. Sevinç, *a.g.m.*, 2008, s. 18-19.

¹⁰⁰² A. Ünal, *a.g.e.*, 2005, s. 148.

¹⁰⁰³ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 97.

¹⁰⁰⁴ J. Yakar, *a.g.e.*, 2007, s. 240.

zamanına ilişkin bilgilerden yılın dönemine ve işin gerektirdiklerine göre işçilere farklı ücret ve ödeme yöntemlerinin seçildiği anlaşılmaktadır. İşçiler, topladığı ve depoladığı üründen gelecek hasada kadar ailesinin tüketimini karşılayacağı bir pay almışlardır¹⁰⁰⁵. Hitit Kanunları'nda da konuyla ilgili bir düzenleme yapılarak şöyle denilmiştir: “Eğer bir adam ücret karşılığında işe girerse ekin demetleri bağlanır, nakil arabalarının üstüne onları alır, saman evine (ambara) kapatır, harman yerini temizlerse, üç ay için onun ücreti 30 PA buğdaydır. Eğer bir kadın ürün kaldırma sırasında ücret karşılığında işe alırsa, iki ay için işveren 12 PA buğday versin”¹⁰⁰⁶. Hitit ölçü birimlerinde 1 PA (PARISU) = 50 litredir¹⁰⁰⁷. Bu noktada bir erkek işçinin üç aylık çalışması için kendisine ödenen ücret 1500 litre buğdaya, kadın işçinin iki aylık çalışma ücreti ise 600 litre buğdaya tekabül etmektedir. Bazı durumlarda yapılan iş karşılığında verilen ücret de buğday olmuştur. Çift öküzlerini boyunduruğa koşan biri yaptığı işe karşılık ½ PA buğday (25 litre) almıştır¹⁰⁰⁸.

Hitit toplumunda ailelerin gelir kaynağı sadece çiftçilikten sağlanmamıştır. Hane reisleri çiftçilik dışında hekimlik, çobanlık¹⁰⁰⁹, inşaatçılık, marangozculuk, duvarcılık, demircilik, kuyumculuk, bakırcılık, çömlekçilik, fırıncılık, dericilik¹⁰¹⁰, dokumacılık¹⁰¹¹, terzilik, çırpıcılık, meyhanecilik, balıkçılık, aşçılık, kapıcılık ve bekçilik gibi çeşitli meslek kollarında çalışarak aile üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamışlardır¹⁰¹². Hitit kadınları da hanenin üretici bir gücü olarak çeşitli sebeplerden kaynaklanan iş gücü açığında erkeklerin yürüttüğü birçok işi paylaşmıştır. Kadınlar genellikle elle yapılan işlerde; değirmencilik, aşçılık, dokumacılık, hekimlik ve ritüel hocalığı, müzisyenlik, dansçılık ve meyhanecilik gibi mesleklerde çalışmışlardır¹⁰¹³. Hitit Kanunları'nda bazı meslek gruplarında çalışan kişilerin yaptıkları iş karşılığında alacakları ücret de belirlenmiştir. Buna göre bir demirci 1,5 mina¹⁰¹⁴ ağırlığında bir çörten yaparsa ücreti

¹⁰⁰⁵ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 97.

¹⁰⁰⁶ F. Imparati, *a.g.e.*, 1992, s. 149-151.

¹⁰⁰⁷ İlknur Taş, “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.1, 2008b, s. 86.

¹⁰⁰⁸ Esmâ Reyhan, “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 47, 2010, s. 71-72.

¹⁰⁰⁹ Turgut Yiğit, “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban”, *Belleten*, C. LXVI, S. 247, Ankara 2002a, s. 765-787.

¹⁰¹⁰ Turgut Yiğit, “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dericiler”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 42, S. 1-2, 2002b, s. 211-219.

¹⁰¹¹ Turgut Yiğit, “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 17, S. 2, 2002c, s. 79-84.

¹⁰¹² J. G. Macqueen, *a.g.e.*, 2013, s. 107.

¹⁰¹³ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 97.

¹⁰¹⁴ “1 MA.NA (mina): 496 gram, 40 şeqel. (Mezopotamya’da 60 şeqel)” bkz. İ. Taş, *a.g.m.*, 2008b, s. 86.

1,5 PA (75 litre) buğdaydır. Bir mina ağırlığında yapılan baltanın ücreti de 1 PA (50 litre) buğdaydır. İki mina ağırlığında bir baltanın ücreti ise 1 PA (50 litre) kızıl buğdaydır¹⁰¹⁵. Bir hekime verilecek muayene ücreti de ödeyen kişinin sosyal statüsüne göre değişiklik göstermiştir. Hitit Kanunları'na göre özgür bir insanın hekime ödeyeceği ücret üç şeşel ($12,4^{1016} \times 3 = 37,2$ gram) gümüştür. Erkek kölenin ödeyeceği ücret ise iki şeşel ($12,4 \times 2 = 24,8$ gram) gümüş olarak belirlenmiştir¹⁰¹⁷.

Hitit halkının aile ekonomisini yansıtan bu kayıtlar dışında halktan insanların aile içindeki ilişkilerini gösteren bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak Hitit Kraliyet Ailesi'ne ait belgeler aileyle ilgili birçok hususu yansıtmaları açısından önemlidir. Öncelikle belirtmek gerekirse Hititler'de ocak kültürünün koruyuculuğu ve kraliyet ailesinin bekası arasında bir bağ kurulmuştur: "...O zaman sen, ey ocak, kalkanın koruyucu tanrısına, yedi tanrıya ve de bütün tanrılara (şöyle) dersin: 'kral, kraliçe, prenslere iyilikle yönelin, onlara yaşam ve sağlık verin!' Sen, ey ocak, sonsuza kadar kralın (ve) kraliçenin prenslerini, erkek yeğenlerini (ve) torunlarını kucakla sarıp sarmala. Onların yolunu (önünü) aç! Kâhinlerin yolunu (önünü) aç!"¹⁰¹⁸. Aslında sadece ocak kültüründe değil Hitit kralı -kraliçesinin sağlığı ve mutluluğu amacıyla düzenlenen ritüellerde de kraliyet ailesinin bekası için tanrılardan çocuklar ve torunlar istenmiştir: "...bundan sonra biz sizi majestelerinin iyiliği için çağırıyoruz size yalvarıyoruz, dua ediyoruz ve size en iyi, en temiz kurbanı getireceğiz. (Şimdi) bu kötü insandan ayrılın ve kurban sahibinin evine geri gelin ve ona hayat sağlık, çeviklik, uzun yıllar, tanrıların memnuniyetini, tanrıların dostluğunu, ruh parlaklığını (verin) erkek çocuklar, kız çocuklar, torun ve torun çocukları ve[rin.]"¹⁰¹⁹.

Eski Hitit Dönemi krallarından I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi ise aile üyelerinin birbirleriyle olan ilişkilerini göstermesi açısından eşsiz bir belgedir. Belgeye göre Hattuşili kız kardeşinin oğlu Labarna'yı evlatlık olarak tahtta varis yapmıştır. Ancak kral, uygunsuz davranışları yüzünden Labarna'yı evlatlıktan ve veliahtlıktan azletmiştir. Onun yerine torunu Murşili'yi evlat edinerek veliaht yapmıştır¹⁰²⁰. Hasta olan kralın

¹⁰¹⁵ F. Imparati, *a.g.e.*, 1992, s. 151.

¹⁰¹⁶ "1 GÍN (şeşel) 12,4 gram. (Mezopotamya'da 8,3 gram)" bkz. İ. Taş, *a.g.m.*, 2008b, s. 86.

¹⁰¹⁷ E. Reyhan, *a.g.m.*, 2010, s. 73.

¹⁰¹⁸ İlknur Taş, "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Ocak Kültü ve Ocağın Kutsallığı Üzerine Bazı Gözlemler", *KUBABA Arkeoloji -Sanat Tarihi-Tarih Dergisi*, S. 18, 2011, s. 11-12.

¹⁰¹⁹ Esmâ Reyhan, Tülin Cengiz, "Hitit Toplumunda Aile ve Çocuk", *Trakya Üniversitesi & Motif Vakfı-Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu-25-27 Mart 2016*, Edirne 2016b.

¹⁰²⁰ Turgut Yiğit, "Hitit Krallığı'nda Veliahtın Belirlenmesi Üzerine", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 34, 2003, s. 144-145.

veliaht tayin ettiği kişiden bir baba olarak beklentileri vardır. Anlaşılan o ki, Labarna bu beklentileri yerine getirmemiş ve kralın sızleri yerine annesiyle kardeşlerinin sızlerini dikkate almıştır:

“§ 1. Büyük Kral Tabarna ‘hükümdar’ asiller topluluğunun askerlerine ve önemli kişilere (şöyle) dedi: “İşte ben hastalandım. Size (halefım olarak) genç Labarna’yı söyledim: “O, (tahtta) otursun!” Ben, kral, onu oğlum (diye) çağırdım. Onu kucakladım ve onu yücelttim. Daima onun arkasından koştum. O, bir oğul gibi davranmadı. O, gözyaşı dökmedi, acımadı. O (buz gibi) soğuk ve acımasızdır.

§ 2. Ben kral onu tuttum ve onu yatağıma getirdim (ve şöyle dedim): “Bu ne (demek) hiç kimse kız kardeşinin oğlunu büyütmesin! O, kralın sızüne aldırmadı. Bir yılan olan anasının sızünü dinledi. Ona erkek kardeşleri ve kız kardeşleri her zaman soğuk sızler götürdüler. O, onların sızlerini dinledi. Ben kral bunları işittim. (şimdi) savaşa karşı savaş açıyorum.

§ 3. Bırak (şunu)! (Artık) o, benim oğlum değildir! Anası bir sığır gibi böğürdü: “Benim, canlı sığırın rahmini kopardılar. Onu mahvettiler! Sen onu öldüreceksin!” Ben kral herhangi bir kötülük yaptı mı? Onu rahip yapmadım mı? Onu (herkesin arasından) öne, (daha) iyiye, her zaman çekmedim mi? (Fakat) o, kralın arzusuna sempati ile bakmadı. O, kendi isteği ile nasıl Hattuşa’ya sevgi gösterir?

§ 4. Annesi bir yilandır! Gelecekte o annesinin, erkek kardeşlerinin ve kız kardeşlerinin sızlerini her zaman dinleyecek! Sonra yaklaşacak! İntikam almaya yaklaşacak! Kralın tarafında bulunan askerlere, önemli kişilere ve hizmetkarlara yemin edecek (ve şöyle diyecek): “İşte onlar kral yüzünden ölüyorlar!” Ve öyle olacak ki, o onları bitirecek ve sık sık kan dökmeye başlayacak! Ve o, (hiçbir şeyden) korkmayacak!

§ 5. Gelecekte Hatti’ye ait insanlara şöyle yaklaşacak. Kimin sığır, koyunu (varsa, onları alıp) götürmek için yaklaşacak. Etraftaki düşmanlarımı kılıçla yendim ve ülkemi huzura kavuşturdum. Öyle olmasın ve arkadan ülkemi karıştırmasın!

§ 6. şimdi (artık) ve hiçbir zaman kesinlikle (şehirden) aşağıya inmesin! İşte oğlum Labarna’ya bir ev verdim. Ona çok tarla verdim. Ona çok sığır verdim. Ona çok koyun verdim. Yesin (ve) içsin! İyi davrandığı takdirde şehre yukarıya gelsin! Eğer

kindar davranırsa ya da herhangi bir kötülük ya da herhangi bir isyan (tasarlarsa), yukarıya gelmesin! O, evinde kalsın!”¹⁰²¹.

Hattuşili, söz konusu vasiyetnamesinde Labarna'nın aksine yeni veliaht Murşili hakkında oldukça takdir edici ifadeler kullanmıştır. Ayrıca görevlilerden ona yardımcı olmalarını ve onu iyi yetiştirmelerini istemiştir:

“§ 7. İşte Murşili benim oğlumdur. [Onu tanıyın!] Onu tahtta oturtun! Tanrı tarafından onun yüreğine iyilik verilmiştir. Tanrı ancak arslanı arslanın yerine koyar. Ne zaman bir savaş sözü olursa, ya da bir isyan sözü ağırlık kazanırsa, hizmetkarlarım ve büyükler(im) oğluma yardımcı olsun!

§ 8. Üç yılı geçince, savaşa gitsin, şimdiden onu kahraman bir kral yapacağım, o henüz (kral olmasa da) şimdiden ona bir kral gibi saygı gösterilsin, sizin için o majestenizin oğludur, onu kahraman bir kral olarak yetiştirin, eğer onu delikanlı iken savaşa götürürseniz, onu sağ salim geri getirin. Soyunuz wetna- hayvanı sürüsü gibi (kurdunki gibi) birlik olsun, artık düşmanlık olmasın. Şimdi siz ki benim düşüncelerimi ve ilkelerimi bilirsiniz, oğlumu akıllı bir şekilde yetiştirin...”

§ 11. Biri diğerini arkaya itmesin (haksızlık yapmasın) Biri diğerini öne sürmesin! (iltimas yapmasın). Yaşlılar sözleri söylemesinler (dedikodu yapmasınlar). Oğlum kendi çıkarları için çağrılmasın, (oğlum, seni kandırmak için) Hattuşa'nın yaşlılar heyeti mensupları seninle konuşmasınlar, Kuşşar(?) adamı, Hemmuwa adamı, Tamalkiya adamı, Zalpa adamı, taşradan biri, seninle konuşmasın”¹⁰²².

Hattuşili, saray içindeki dedikoduların ve entrikaların ortaya çıkardığı sorunları anlatmaya devam ederken, oğlu ve kızı ile arasında geçen çatışmaları¹⁰²³ örnek göstermektedir:

“§ 12. Oğlum Huzziya'ya bakın! Ben, kral, onu Tappaşanda'nın efendisi yaptım. Onlar onu yakaladılar, onu kötü yola sevk ettiler! (Onu bana düşman yaptılar). Sen babanın başına yaslan! Tappaşanda'ya ait olan saraylar (henüz günahatan) temizlenmedi. (Onları) sen temizle!

§13. (Ben) kral Huzziya'yı azlettim. Hatti'liler Hattuşa'da bana düşman oldular. Kızımı yakaladılar. Onun soyundan erkek çocuğu olduğu için bana karşı savaş

¹⁰²¹ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 68.

¹⁰²² Esmâ Reyhan, *Hittit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim- Direktif, Yemin ve Sadakat*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017, s. 34.

¹⁰²³ T. Yiğit, *a.g.m.*, 1997, s. 237-239.

açtılar (ve şöyle dediler): Babanın tahtı için erkek çocuğu yoktur. Bir hizmetkâr (babanın tahtına) oturacak! Bir hizmetkâr kral olacak! O, sonra Hattuša'yı ve sarayı bana karşı kıskırttı. Büyükler ve saray oğlanları (bana karşı) düşmanlık yaptılar. O, bütün ülkeyi isyana sürükledi...’’¹⁰²⁴.

Vasiyetnamenin devam eden satırlarında kralın, kızının isyanı bastırıldıktan sonra ona geçimini sağlayacak kadar mal mülk verdiği ve Hattuša'dan sürüldüğü söylenmektedir. Kızının bütün şikâyetlerine rağmen geri adım atmayan Hattuşili, bir baba olarak tüm bu olaylara karşılık kızı için iyi niyet göstermeye çalışmıştır:

“§ 18. Sizler ona kötülük yapmayın! O, kötülük yaptı. Ben ona karşı kötülük yapmayacağım! O, beni (baba) diye çağırmadı. Ben de onu kızım (diye) çağırmayacağım’’¹⁰²⁵.

Oğlu ve kızının çıkardığı isyanlardan, saray içindeki entrikalardan kendisinin ve ülkesinin nasıl zor günler geçirdiğini açıkça ifade eden kralın veliaht tayin ettiği Murşili'ye, aynı zamanda hizmetkârlarına da bazı öğütleri vardır:

“ § 19. Şimdiye dek ailemden hiç kimse arzumu kabul etmedi. Sen oğlum Murşili, sen onu kabul et! Babanın sözlerini koru! - Babanın sözlerini korursan, ekmek yiyeceksin, su da içeceksin! Yüreğine olgunluk çağı (gelince), günde iki kez, üç kez ye! Kendine iyi bak! Yüreğine yaşlılık (çökünce) , doyuncaya kadar ye (O zaman) babanın sözünü (bir kenara) at!

§ 20. Sizler benim önde (gelen) hizmetkârlarımsınız. Benim, kralın, sözlerini koruyun! (Böyle olursa), ekmek yiyeceksiniz, su da içeceksiniz!...

§ 21. Sizler benim, Büyük Kral Labarna'nın, sözlerimi koruyun! Eğer onları korursanız, Hattuša yücelecek! Ülkemi de huzura kavuşturacaksınız! Ekmek yiyeceksiniz, su da içeceksiniz! Eğer korumazsanız, ülkemiz başka birinin olacak (Düşman yönetimine girecek!). Sizler tanrılar konusuna (da) saygılı olsun! Onların kurban ekmekleri, kurban içkileri, yağlı (ekmek) kırığı, yemekleri (paparaları) da (ve) buğday kırması (kurban masasının üstünde) hazır dursun! Ve (sen Murşili) öte yana dönme! Arkaya düşme! (Sıkı dur!) Öte yana dönersen, kötü (olaylar) eskisi gibi olabilir! O (güzel şeyler) olsun!

¹⁰²⁴ S. Alp, a.g.e., 2011, s. 69-70.

¹⁰²⁵ E. Reyhan, a.g.e., 2017, s. 35-36.

§ 22. *Ayrıca Büyük Kral Labarna oğlu Murşili'ye (şöyle) dedi: 'Sana aktardığım(verdiğim) sözlerimi (içeren) bu tableti senin önünde her ay (yüksek sesle) okusunlar! Böylece sözlerimi (ve) bilgeliğimi yüreğine kazıyasın ve hizmetkârlarım ile büyüklerimi merhametle yönetesin! Herhangi birinin suçunu görürsen, - ya bir kimse bir tanrıya karşı günah işler ya da bir kimse herhangi bir (kötü) söz söyler - asiller meclisine tekrar sor! Dedikodu asiller meclisinden geri çevrilmelidir! Oğlum yüreğinden ne geçerse, onu hep öyle yap! (Doğru bildiğini yap!)"¹⁰²⁶.*

Hattuşili vasiyetnamesinin sonunda kraliçe Haşyatar'a "yaşlı kadınlar"la yani büyücülerle olan münasebetini kesmesini nasihat etmekte ve son sözlerini şöyle dile getirmektedir:

"§ 23. *Büyük Kral Labarna (kraliçe) Haşyatar'a (şöyle) der: 'Bana karşı çıkma!' Onun için kral ya da saray görevlisi şöyle demesin!: 'Bu (kadın) her zaman yaşlı kadınlara sorar. Kral (onun hakkında) şöyle demesin!: '(Acaba) şu anda yaşlı kadınlara mı sorar, böyle bir şeyi bilmek istemiyorum.' ... (Öldüğüm zaman) beni iyice yıka, beni göğsünde tut, beni göğsünde toprağa taşı! (Beni) toprakta koru!"¹⁰²⁷.*

Murşili'nin Babil seferi dönüşünde eniştesi Hantili ve onun damadı Zidanta'nın planladığı bir suikastle öldürülmesini (MÖ 1590) izleyen dönem Hitit Devleti için karanlık bir dönemin başlangıcı olmuştur¹⁰²⁸. Hitit tarihini etkisi altına alan kanlı cinayet ve gaspların uzun kayıtları, bu siyasal kargaşa döneminin sonunda duran Kral Telepinu'nun "Fermanı"nda yer almıştır. Telepinu da kendini Hatti'nin servetini tüketen dehşet verici iç çatışmaları ilk ve son olarak durdurmuş kral olarak tanıtmıştır¹⁰²⁹. Hakikaten Telepinu Fermanı ile Hitit tahtına kimin geçeceği belli bir kurala bağlanırken, kraliyet ailesi arasında çıkan taht kavgalarında suçlu bulunan kişinin bütün aile üyeleriyle birlikte öldürülmesi cezası da kaldırılmış, onun yerine ferdi ceza uygulaması getirilmiştir¹⁰³⁰. Fermanın son kısımlarında ise baba çocuk ilişkisi adına bir takım nasihatler yer almıştır: "[Arka]dan da insanlar babalarına karşı kızgınlık (gösterdikleri) zaman evde bölmeye başladılar ve ne olursa olsun her şeye karşı geldiler. (Onlar) saygılı değildiler. Onlar bu yüzden tanrı tarafından (hastalığa) mahkûm edildi. Şimdi bu andan itibaren çocuk günahının cezasını çeksin! Eğer o

¹⁰²⁶ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 70-71.

¹⁰²⁷ E. Reyhan, *a.g.e.*, 2017, s. 39.

¹⁰²⁸ E. Reyhan, *a.g.e.*, 2015, s. 68.

¹⁰²⁹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, 2013, s. 320.

¹⁰³⁰ E. Memiş, *a.g.e.*, 2007b, s. 98-99.

babaları hayatta iken hissesi için herhangi (bir talepten) söz ederse, o hissesi için ağz(ı) ile (isteğinden) söz ettiğinden onu evden atsınlar! O, hisse (sin) den mahrum olsun!”¹⁰³¹. Ayrıca devam eden satırlarda son olarak “kan dökme” ve “büyücülük” konusuna yer verilmiştir: “ Kan (dökme) konusu da şöyledir: Kim kan dökerse, cinayetin sahibi (ölenin varisi) ne derse (o olsun!). Eğer ‘o ölsün!’ derse, o ölsün! Fakat ‘tazminat ödesin!’ derse, tazminat ödesin! Krala hiçbir şey (ödemeyecek!) . Hattuša’da büyüçülük (konuları) : Eşyayı her zaman temiz tutun! Kim aile arasında büyüçülük bilirse, siz onu aile içinden yakalayın! Onu saray kapısına getirin! Kim onu getirmezse, gelecek, O insana kötü şeyler olacak”¹⁰³².

Büyü kavramı Hititler’e Anadolu’nun güney ve güneydoğusundaki Hurrice ve Luwice konuşulan bölgelerden, özellikle de Kizzuwatna’dan girmiştir.¹⁰³³ Hititler büyü uygulamalarına, tanrıları ve doğaüstü varlıkları etkileyerek onların sahip oldukları güçlerden faydalanmak için başvurmuşlardır. Bu noktada büyüden beklenen amaç ve sonuç iyi (ak) ya da kötü (kara) büyüü ortaya çıkarmıştır. Hitit Kanunları’nda karşı tarafa zarar vermeye yönelik olan eylemler kara büyü olarak tanımlanmış ve kralın mahkemesinde yargılanacak bir suç olarak görülmüştür¹⁰³⁴. Ancak bu yasağın kara büyü uygulamalarının tam olarak önüne geçildiğini söylemek mümkün değildir. Bu durumun kraliyet ailesi içinde çeşitli kötülöklere neden olduğu I. Hattuşili’nin Vasiyetnamesi’nde ve Telepinu Fermanı’nda açıkça ifade edilmiştir. Yine de kraliyet ailesinin fertlerinin sonraki dönemlerde kara büyü uygulamalarına başvurdukları görölmektedir. Nitekim Orta Hitit Dönemi’nde kötü diller aracılığıyla II. Tuthaliya’nın kız kardeşi prenses Ziplantawiya krala ve ailesine büyü yaptırmıştır.¹⁰³⁵ Bu sebeple kral ve ailesini büyüün etkisinden kurtarmak maksadıyla bir arınma ritüeli gerçekleştirilmiştir: “*Bakın, Ziplantawiya’nın yaptığı kötü dilleri, bakın, biz balın içine koyduk. Kanın Güneş Tanrısı ve Fırtına tanrısı yatışsın! Bu kötü büyüü diller Ritüel (beyi), eşi, çocukları ve evi için (iyiye) dönüşsün ve Zi(plantiwa) çocuklarıyla birlikte tutuklansın. Ve de (bu diller) (ritüel) beyine, eşine, ve çocuklarına sonsuz yaşam, enerji ve güç versin*”¹⁰³⁶.

¹⁰³¹ E. Reyhan, *a.g.e.*, 2017, s. 53.

¹⁰³² S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 64.

¹⁰³³ Esmâ Reyhan, “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.2, S. 3, 2008, s. 228.

¹⁰³⁴ Esmâ Reyhan, “Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”, *Archivum Anatolicum*, C. 6, S. 2, Ankara 2003, s. 111-112.

¹⁰³⁵ Sevgül Çilingir Cesur, “Hitit Büyü Ritüelleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXXII, İzmir 2017, s. 780-781.

¹⁰³⁶ Serkan Başol, Hititlerde *Büyü ve Büyü Malzemeleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2014, s. 40.

İmparatorluk Dönemi'nde ise II. Murşili'nin “*tavannanna*” olarak kraliçelik görevine devam eden üvey annesi, kralın karısı Gaşşulaviya'ya kara büyü yaptırmak ve ölümüne sebep olmakla suçlanmıştır. III. Hattuşili de Yukarı Ülke'nin kralı olabilmek için yeğeni Armatarhunta'nın kendisine kara büyü yaptırdığını öne sürmüştür¹⁰³⁷.

Gerek kara büyüden gerekse diğer sebeplerden dolayı ortaya çıkan kirlenmelerin yol açtığı kötülüklerden kurtulmak için “*ak (iyi) büyü*”ye başvurulmuştur¹⁰³⁸. Kizzuwatna'lı Maštikka “*iyi/ak büyü*”yü yapan büyücü kadınlar arasında önemli bir yer tutmuştur. Maštikka'nın uyguladığı beş büyü ritüelinden biri “*aile içi kavgaları önlemek, kavgalı bireyleri yatıştırmak için*” yapılmıştır. Söz konusu ritüelde kavganın sebebi “*idaluš/hurtauš lalaš/EME^{HL.A}-eš/ kötü-lanetli diller*” olarak belirtilmiştir¹⁰³⁹.

“*Kizzuwatnalı Bayan Maštikka şöyle (der) : 'Eğer baba oğluyla, kocası karısıyla veya erkek kardeş kız kardeşiyle kavga ederlerse, ben onları tekrar bir araya (barışık hale) getirmek için şu şekilde bir büyü ayini yaparım: ... (Şimdi büyücü kadın) bir somun ekmeğini ve peyniri parçalar, şarabı döker ve şöyle der: 'Ey Güneş Tanrısı, beyim! Bak ben senin huzurunda geçimsizliğe neden olan (kötü) dilleri yerleştirdim. Bak onlar kendileri için (uygun) günde Güneş Tanrısı için [ada]klar? Sunacaklar'...*”

Daha sonra büyücü kadın [tuz] alır ve ondan 7 adet dil (sembolü) yapar ve onları yere çakar. (Sonra onları alır) ve her iki müşterinin üzerinde döndürür ve şöyle der: 'Bakın işte, bir zamanlar kavga etmiş olduğunuz o (kötü) dilleri Güneş Tanrısı yerin dibine çaktı!' Ve onları da ocağın içine atar. Büyücü kadın su ve hamur alır ve suyu onların (hastaların) üzerine serper, onları büyü yardımıyla temizler. Sonra hamuru üzerlerinde çevirir ve şöyle der: 'Tekrar temiz hale geliniz, (hem) ağzınız, (hem de) dilinizle!' Ve onları da ocağın içine koyar...'”¹⁰⁴⁰.

Hitit kraliyet ailesi hakkında belirtilmesi gereken önemli hususlardan biri de şüphesiz onların dini hayatlarıdır. Kraliyet yazılı arşivlerinin içeriği çoğunlukla büyük dinsel metinlerden oluşmuştur. Ancak arşivlerin kral veya kral ailesinin yaşantısıyla ilgili olması halkın dini faaliyetlerini göstermesi açısından eksik kalmıştır. Hitit dini sistemi esas olarak karmaşık bir yapıdan oluştuğu için “*Hatti ülkesinin bin tanrısı*” sıfatıyla anılmıştır. Bu karmaşıklığa bağlı olarak Hitit Pantheonu'nda yer alan

¹⁰³⁷ S. Çilingir Cesur, *a.g.m.*, 2017, s. 781-782.

¹⁰³⁸ E. Reyhan, *a.g.m.*, 2003, s. 113-114.

¹⁰³⁹ E. Reyhan, *a.g.m.*, 2008, s. 228, 232-233.

¹⁰⁴⁰ A. Ünal, *a.g.e.*, 2003, s. 122-125.

tanrılar/tanrıçalar Hatti, Hitit, Luvi, Hint-Avrupa, Sami etnik kökene aittirler¹⁰⁴¹. Pantheonun başında ise Fırtına/Hava Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası yer almıştır. Ancak Hurri etkisinin imparatorluk döneminde artmasıyla söz konusu tanrı çiftinin isimleri Teşup ve Hepat olarak anılmaya başlanmıştır¹⁰⁴². Söz konusu tanrı ve tanrıça çifti ile birlikte oğulları Şarruma ve kızlarını gösteren aile rölyefleri de Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı duvarlarında yer almaktadır. **(Res.32.)**. Hatta Hitit kraliyet ailesinin bu kutsal tanrı-tanrıça çiftinin ailesine kendilerini denk kabul ettikleri de bilinmektedir¹⁰⁴³.

Hemen her türlü dini faaliyette etkin bir konumda yer alan kraliyet ailesi üyelerinin bu duruma daha çocuk yaşta katılmaya başladıklarını söylemek mümkündür. Tanrılar ve tanrıçalar adına yapılan tüm dini törenlerin zamanında yerine getirilmesi hususunda dikkatli olunması kuralıyla yetiştirilen Hitit kralları birçok askeri zaferi onların lütufları sayesinde kazandıklarını belgelerde sıkça vurgulamışlardır. Öyle ki babası I. Şuppiluliuma ve onun ardından büyük kardeşi II. Arnuvanda'nın veba yüzünden ölmesi üzerine küçük yaşta tahtta çıkmak zorunda kalan II. Murşili, yaşadığı sıkıntılı günleri şu sözleriyle ifade etmiştir: “...*Etraftaki düşman ülkeleri şöyle dediler: 'Hatti ülkesinin kralı olan babası kahraman bir kral idi. O, düşman ülkelerini yendi. O, tanrı oldu (öldü). Babasının tahtına oturan oğlu, o da eskiden bir kahramandı. O, hastalandı. O da tanrı oldu (öldü). Şimdi babasının tahtına oturan ise, o (bir) çocuktur. Hatti ülkesinin topraklarını ve Hatti ülkesini koruyamayacak'...*”¹⁰⁴⁴. Devam eden satırlarda kral, babasının zamanında Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na yapılacak bayramların ihmal edildiğini, düşman ülkeleri üzerine sefere çıkmadan önce bu bayramları yerine getirdiğini belirtmekte ve tanrıçanın sefer esnasında kendisine yardım etmesini istemektedir: “...*Ben majeste, babamın tahtına oturunca, bana karşı savaşan etraftaki düşman ülkelerinin hiçbirine karşı henüz sefere gitmeden (önce) hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın sabit bayramları ile ilgilendim ve onları yaptım. Hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na elimi kaldırdım ve şöyle dedim: 'Hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası, beni çocuk (diye) çağıran, beni küçük gören ve senin Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın topraklarını almaya kalkışan etraftaki düşman*

¹⁰⁴¹ Yasemin Arkan, “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 38, S. 1-2, 1998, s. 272.

¹⁰⁴² Kürşad Demirci, Burcu Falay, “Ana Hatlarıyla Hitit Dini”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 20, S.1, 2016, s. 42-43.

¹⁰⁴³ A. Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s. 161-162.; Jürgen Seeher, *Taşta Yontulmuş Tanrılar - Hitit Kaya Tapınağı-Yazılıkaya*, (çev: Selma Bulgurlu Gün), Ege Yayınları, İstanbul 2011, s. 65-69.

¹⁰⁴⁴ Nurgül Yıldırım, *Eskiçağın Çocuk Kralları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 55-56.

ülkelerine karşı benim yanıma aşağıya gel ve o etraftaki düşman ülkelerini benim önümde öldür!'. Arinna'nın Güneş Tanrıçası sözlerimi işitti ve benim yanıma aşağıya geldi. Babamın tahtına oturduğum zamandan itibaren etraftaki bu düşman memleketlerini on yıl içinde yendim ve onları imha ettim"¹⁰⁴⁵.

Tanrılara itaat ederek yaşamının temel alındığı Hitit toplumunda yapılması gereken törenleri ihmal edenlerin, toplumda her türlü kötülükleri yaparak günah işleyenlerin tanrıları kızdıracakları ve kutsal gazabın şiddetine maruz kalacakları kabul edilmiştir. Tanrıların ne zaman öç alacağı belirsiz olsa da babaların günahlarının oğullarına geçeceğine ilişkin güçlü bir Hitit inancı ortaya çıkmıştır. İşlenen bir günahın cezasının er geç ödeneceğini gösteren en büyük kanıt ise II. Murşili'nin Veba Duaları'nda kaydedilmiştir.¹⁰⁴⁶ *"Ey tanrılar, sizler Tuthaliya'nın dökülen kanının öcünü almak istiyorsunuz. Ancak Tuthaliya'yı öldürenler bu günahlarının cezasını çektiler. Hatti yurdu da bu kan günahının cezasını çekti. O şimdi, benim üstüme de geldiği için ben de bu günahın kefaretilerini ailemle birlikte kurban ve tövbe yolu ile ödeyeceğim. Tanrılarımın gönlü yine rahat olsun. Ey tanrılar bana karşı yine iyi olunuz. Sizin katınıza çıkmak, size yakarmak istiyorum, ne olur beni dinleyin. Ben kötülük yapmadım ve önceden kusur işleyenlerden, kötülük yapanlardan bugün kimse kalmadı; hepsi öldü. Ancak böyle olmakla birlikte, babamın günahları bana da sirayet ettiği için, size, tanrılara ülke için vebadan dolayı günahlarımı ödeyeceğim. Sizin rahibiniz ve hizmetkârınız olduğum için bana karşı iyi duygular besleyin ve kalbimden bu sıkıntıyı kovunuz, ruhumdan bu korkuyu alınız*¹⁰⁴⁷ ... *Hatti'nin Fırtına Tanrısı, efendim, tanrılar, efendilerim (böyle) oluyor. Günah işleniyor. Babam da günah işledi. Efendimin, Hatti'nin Fırtına Tanrısı'nın sözüne uymadı. Ben ise hiçbir günah işlemedim. Böyle oluyor. Babasının günahı oğluna geçiyor. Bana da babamın günahı geçti. İşte ben onu efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısına ve efendilerim tanrılara itiraf ettim. O oldu. Onu yaptık. Babamın suçunu itiraf ettiğimden, efendim Fırtına Tanrısı'nın ve efendilerim tanrıların içi tekrar yumuşasın! Bana tekrar acıyın! Salgını Hatti ülkesinden tekrar kovun! Az kalan kurban ekmeği ve kurban içkisi sunucuları (artık) benim için ölmesinler!...*"¹⁰⁴⁸.

¹⁰⁴⁵ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 125.

¹⁰⁴⁶ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 155.

¹⁰⁴⁷ E. Akurgal, *a.g.e.*, 2005, s. 86.

¹⁰⁴⁸ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 132.

II. Murşili'nin oğullarından III. Hattuşili ise ömrünü Tanrıça İştâr'ın hizmetine adanmıştır. Zira kral çocukluğunda hasta olmasından iyileşmesine, bir kral olarak devletin başına geçmesine ve başarılar kazanmasına onun lütufları sayesinde kavuşmuştur. Bütün bunları anlattığı ve literatürde “*Hattuşili'nin Savunması*” olarak bilinen metinde kral şöyle demektedir: “*Tanrıça Şauşga'nın (Tanrıça İştâr'ın Hurri dilindeki adı) teşvikiyle anlatıyorum, herkes duysun (Ve gelecekte güneş tanrının oğlu (yani 'majesteleri'), onun torunu (ve) güneş tanrının (gelecek) soyları tanrılar arasından Şauşga'ya (özellikle) saygılı olacaklar. Babam Murşili'nin dört çocuğu oldu: Halpaşulupi, Muwatalli, Hattuşili ve kızı Matanazi. Bunlardan en küçüğü bendim. Çocukluğumda “dizgin tutucu” oldum (sarayda önemli bir görev). Sonra Şauşga, tanrıçam, babam Murşili'ye rüyasında ağabeyim Muwatalli'yi gösterdi (şöyle diyordu): “Hattuşili'nin önünde (artık) kısa yıllar var, (uzun) yaşamayacak. O zaman onu bana verin, rahibim olsun, sağ kalsın”. Sonra babam beni aldı, çocuk (iken) tanrıçanın hizmetine verdi. Rahip olarak tanrıçaya (içki-) sumusu yaptım. Ve tanrıçam Şauşga'nın elinden refahı gördüm. Ve Şauşga, tanrıçam, elimi tuttu ve bana doğru yolu gösterdi...”*¹⁰⁴⁹. Bununla birlikte III. Hattuşili, oğlu ve torunlarından tıpkı kendisi gibi Tanrıça İştâr'ı yaşamlarının merkezine koymalarını istemektedir: “... *İştâr benim (koruyucu) Tanrıçamdır. Ona kendileri için yüce İştâr olarak kurban sunacaklar. İnşa ettiğim kemik evini (mezar evini) Tanrıça'ya teslim ettim. Oğlum Tuthaliya'yı senin hizmetine verdim. Oğlum Tuthaliya tanrıça İştâr'ın tapınağını yönetsin. Ben tanrıçanın hizmetkârıyım. O da Tanrıçanın hizmetkârı olsun! Tanrıçaya verdiğim tapınakta herkes Tanrıça için çaba harcasın!... Ve gelecekte kim Hattuşili'nin ve Puduhepa'nın oğlu, torunu (ya da) hafidi olarak ortaya çıkarsa, o, tanrılar arasında (en çok) Şamuha'nın İştâr'ına saygılı olsun!*”¹⁰⁵⁰.

Dini hayatın önemli bir parçası da şüphesiz cenaze törenleridir. Hitit kral ve kraliçelerinin öldükten sonra yakılarak defnedildiğinden bahseden metinler bilinmektedir. Ancak kraliyet ailesi dışındaki insanların cenaze törenlerinin ne şekilde yapıldığına dair hiçbir kayıt olmadığı gibi başkent Boğazköy'de Hitit nüfusunu taşıyabilecek büyüklükte bir mezarlık alanı bulunamamıştır¹⁰⁵¹.

¹⁰⁴⁹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, 2013, 339.

¹⁰⁵⁰ S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 141.

¹⁰⁵¹ Fatma Sevinç, “Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakındoğu'da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38. ICANAS)*, C.6, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 14/1, Ankara 2012, s. 2777-2795.

Diğer taraftan Boğazköy'ün kuzeyinde yer alan Bağlarbaşı kayası, Osmankaya ve Yazılıkaya'nın üzerinde yer alan bazı oyuklar mezarlık olarak kullanılmıştır. MÖ 2. binde Boğazköy'de basit toprak mezarlara, üzeri seramik parçalı mezarlara ve urne mezarlara rastlanılmıştır. Boğazköy'de intramural (yerleşim yeri içi) durumda 10, Osmankaya mezarlığında 23, Yazılıkaya mezarlığında dört basit toprak mezar bulunmuştur. İntramural mezarlar oda veya avlu tabanı altına gömülmüştür. Büyükkale Va yapı katında aa/17 plan karesindeki evin 3 nolu odasının duvar temeli altında dört yaşındaki bir çocuğun iskeleti ortaya çıkarılmıştır. Büyükkale'de IVa evresine ait iki mezardan birinde (T/11 plankaresi) 8-11 yaşlarında bir kız çocuğu evin köşesinde kaya taban içine oyulan çukura hocker pozisyonunda gömülmüştür. U18 plan karesindeki evin ocağı yanındaki mezarda ise bir bebek iskeleti saptanmıştır. Yine Büyükkale'de başka bir çocuk iskeleti, y/16-17 plankaresindeki IVd yapı katına ait evin avlusundaki ocağın kuzeydoğusundaki mezarda bulunmuştur. Kuzeybatı Yamacı'nda 7. tabakada yer alan evin odasındaki mezara üç yaşındaki bir kız çocuğu gömülmüştür. Kız çocuklarına ait basit toprak mezarlardan birinde tunç küpeye her iki mezarda iskeletlerin kollarında birer adet tunç bileziğe ölü armağanı olarak rastlanılmıştır. Aşağı Şehir'de J-K/20 plan karesinde, 4. yapı katına ait üç mezar bulunmuştur. Mezarlardan birine 8 yaşındaki çocuk hoker pozisyonunda gömülmüştür. Diğer mezarın da 12 yaşındaki bir çocuğa ait olduğu tespit edilmiştir. Osmankaya Mezarlığı'nda urnelerle iç içe 23 basit toprak mezar saptanmıştır. Aralarında 19 nolu mezar bir erkek çocuğuna aittir. Yazılıkaya'da 3 nolu kaya oyuğunda, Eski Hitit Dönemi'ne (Büyükkale IVc) ait olan mezarda, kısmen korunmuş kadın ve yeni doğmuş bir bebeğe ait kemikler saptanmıştır. Ölü hediyesi olarak ise yanlarına bir çanak bırakılmıştır. Söz konusu mezar ile yukarıda bahsedilen 19 nolu mezar Boğazköy'de genç ve yetişkinlerin yanı sıra küçüklerin de yerleşim yeri dışına gömüldüğüne işaret etmektedir. Boğazköy'de yakma gömme içeren urne mezarlar ise Bağlarbaşı kayası ve Osmankaya mezarlıklarında ortaya çıkarılmıştır. Paleoantropolojik verilere göre Osmankaya urnelerine genelde bir bireye ait kalıntılar gömülmüştür. Bununla birlikte geç evreye ait dört urnede birer yetişkin ve çocuk kalıntılarına rastlanılmıştır¹⁰⁵².

¹⁰⁵² İ. Metin Akyurt, *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 52-58.

2.4.3. Hitit Büyü Ritüellerinde Çocuk

2.4.3.1. Hitit Büyü Ritüellerinin Genel Özellikleri

Hitit insanının yaşamı anne rahmine düştüğü andan itibaren başlayarak doğum, çocukluk, ergenlik, en nihayetinde ölümüne kadar her bir dönem için onu kötü güçlerden uzak tutan ve koruyan ritüellerle kuşatılmıştır. Hititler şenlikler ve ritüelleri birbirinden ayırarak icra etmişlerdir. Şenlikler tanrılarla ilgili düşünülmüştür. Bu noktada toplu dini törenlerde tanrılara çeşitli sunularda bulunulmuştur. Ritüeller ise daha çok bireyler ve onlar tarafından özgül hastalıkları tanımlamak üzere ifade edilen büyülü işlemleri anlatmıştır¹⁰⁵³. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Hititlerde kara ve ak olmak üzere iki çeşit büyü uygulanmıştır. Kirlilikten sadece kurban sahibinin değil çevresindeki canlı cansız tüm varlıkların etkilendiği düşünüldüğü için ak büyü oldukça önemsenmiştir¹⁰⁵⁴.

Hititçe “*alwanzatar*” olarak adlandırılan büyüünün din, tıp, hukuk hatta sosyal hizmet alanında aktif bir ilişkisi vardır. Bu sebeple Hitit toplumunda büyü farklı birçok konuda uygulanmıştır¹⁰⁵⁵. Büyüler “*benzetme (=analoji)*”, “*bağlantı kurma ve aktarma*” ve “*özdeşleştirme ve yerine geçme*” gibi çeşitli metotlar kullanılarak yapılmıştır¹⁰⁵⁶.

Büyü ritüelleri çoğunlukla “*kocakarı/yaşı kadın*” olarak adlandırılan kadınlar tarafından uygulanmıştır. Bu kadınlar “*SAL/MUNUS*” çoğu kez hekimlerle, kâhinlerle, büyücü rahiplerle ve diğer görevlilerle iş birliği yaparak çalışmışlardır¹⁰⁵⁷. Kadın büyücülerin alanlarında nasıl uzmanlaştığı nasıl eğitim aldıklarını gösteren bilgiler ne yazık ki yoktur. Ayrıca bu kadınların yazma bildiklerine dair bir iz de yoktur. Tabletlerde büyücü kadınların isimlerinin yanında onları yazan katiplerin isimleri de geçmektedir¹⁰⁵⁸. Anadolu’da var olan kültürel devamlılığı göz önüne aldığımızda halk hekimlerinin *soyaçekim*, “*el verme*” veya “*usta-çırak*” yöntemiyle yetiştirildikleri

¹⁰⁵³ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 217-219, 226.

¹⁰⁵⁴ E. Reyhan, *a.g.m.*, 2003, s. 112-113.

¹⁰⁵⁵ Ahmet Ünal, “The Role Of Magic In The Ancient Anatolian Religions According To The Cuneiform Texts From Boğazköy-Hattuša”, *Essays On Anatolien Studies In The Second Millennium B.C.*, Bulletin Of The Middle Eastern Culture Center In Japan, Vol. 3, (ed.) H. I. H. Prince Takahito Mikasa, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1988, s. 53, 70-74.; A. Ünal, *a.g.e.*, 2003, s. 106-116.

¹⁰⁵⁶ E. Reyhan, *a.g.m.*, 2003, s. 118-129.

¹⁰⁵⁷ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 180, 219-220.

¹⁰⁵⁸ S. Çilingir Cesur, *a.g.m.*, 2017, s.789.

bilinmektedir. Dolayısıyla Hititler’de çeşitli ritüelleri yerine getiren yaşlı kadınların da bu yöntemle eğitilmiş olduklarını düşünebiliriz¹⁰⁵⁹.

Diğer taraftan ritüellerin ücreti tam olarak bilinmese de birçok malzeme kullanıldığından ucuza yapılmadığı söylenebilir. Ancak büyüün gerektirdiği canlı bir hayvan yerine törensel amaçla onun kilden yapılan bir suretinin kullanıldığı da bilinmektedir¹⁰⁶⁰. Bu bağlamda büyüün sadece yüksek gelirli insanlar arasında yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı ritüellerde uygulayıcıların ritüelde kullanılan malzemeleri kendileri için aldıkları açıkça belirtilmiştir¹⁰⁶¹.

2.4.3.2. Kısırlık Tedavisi

Hitit şifa metinlerinde temizleyici ve büyüsel amaçlarla tuz kullanıldığı bilinmektedir. Eski Hitit Çağı’na ait saray kroniklerinde ırza geçme ile ilgili bir maddede, tuz farklı bir amaç için kullanılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla saray mutfağından sorumlu memur ırza geçme ile ilgili bir davadan yargılanmıştır. Ayrıca bu memur ceza olarak içine tuz dökülmüş bir kadeh birayı içmek zorunda bırakılmıştır. Daha sonra, bu kadeh söz konusu kişinin kafasının üzerinde kırılmıştır. Kısırlık veya verimsizlikle ilişkilendirilen tuzun, bu adamı kısır yaptığına inanılmıştır¹⁰⁶². Bazı metinlerde ise Hititlerin tanrılardan talep ettikleri şeyler arasında üreme gücüne sahip olma (*tarhuilatar, haššatar,*) ve doğurabilme kabiliyeti/doğurganlık (*annitalwatar*) arzusunun vurgulandığı dikkat çekmektedir¹⁰⁶³. Bu konuda kraliyet ailesinin soyunun devamı için şöyle denilmektedir: “*Kral (ve) kraliçeye yaşam, sıhhat, uzun yıllar, üreme gücü, oğullar (ve) kızlar, torun (ve) torun çocukları bağışlayın! Erkek için erkeklik (ve) yiğitlik, kadın için kadınlık (ve) analık bağışlayın!*”¹⁰⁶⁴. Ancak üreme gücüne sahip olmayan kısır insanların varlığı diğer toplumlarda olduğu gibi Hitit yaşamının da doğal bir parçasını teşkil etmiştir. Öyle ki, bir hastalık olarak kısırlık tarihin hiçbir döneminde statü tanımaksızın kişileri zor durumda bırakmıştır. Bunlardan biri III. Hattuşili’nin kız kardeşi Matanazi’dir. En az iki evlilik¹⁰⁶⁵ yaptığı bilinen ve elli ya da altmış yaşında

¹⁰⁵⁹ İlknur Taş, “Hititli Kadın Şifacılar- Şifalandırma Çalışmaları ve Bunların Birleştirici Coğrafya ve Jeokültürel Bellek Esasında Anadolu Kültüründeki Yansımaları”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2017, s. 50-51.

¹⁰⁶⁰ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 220-221.

¹⁰⁶¹ S. Çilingir Cesur, *a.g.m.*, 2017, s.789-790.

¹⁰⁶² İ. Taş, *a.g.m.*, 2017, s. 54-55.

¹⁰⁶³ Gaye Şahinbaş Erginöz, *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 141,191, 193.

¹⁰⁶⁴ Esmâ Reyha, Tülin Cengiz, “Hitit Toplumunda Aile ve Çocuk”, *Trakya Üniversitesi & Motif Vakfı-Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu-25-27 Mart 2016*, Edirne 2016b.

¹⁰⁶⁵ Matanazi’nin yaptığı evlilikler ve kısırlığı hakkında bkz. A. Ünal *a.g.e.*, 2003, s. 38.

olan bu kadın bir türlü çocuk doğuramamıştır¹⁰⁶⁶. Anlaşılan o ki anne olma isteğinden bir türlü vazgeçemeyen Matanazi'nin gebe kalabilmesi için, III. Hattuşili Mısır kralı II. Ramses'e bir mektup yazarak ondan ilaç ve hekim göndermesini istemiştir. II. Ramses, söz konusu mektuba cevap olarak, o yaşta bir kadının doğurmasını sağlayacak bir ilacın olmadığını, yine de Güneş ve Fırtına Tanrısı'nın sihirli bir tedavi ile etkili olabileceklerini, kardeşinin kız kardeşi için eskiden böyle bir tedavinin etkili olduğunu, aynı zamanda onlara yetenekli bir rahip ve hekim göndereceğini yazmıştır¹⁰⁶⁷.

Hitit toplumunda kısırlıkla ilgili diğer kayıtlar mitolojiden gelmektedir. Tarım/bereket tanrısı olan Telipinu'nun bir şeylere kızarak ortadan kaybolmasını anlatan mitosta şöyle denilmektedir: “*Telipinu da çekip gitti. (Bunun sonucu olarak) hububat ve hayvanların bolluk, gelişme ve zenginliği bozkar ve (verimsiz) çayıra döndürdü... Arpa ve buğay artık olgunlaşmadı. Sığır, koyun ve insanlar çiftleşemediğinden artık gebe kalamadı, hamile olanlar da artık doğuramıyor*”. Hurri kökenli iki mitosta kısırlık vurgusu yer almaktadır. Bunlardan biri olan “*Appu ve İki Oğlu Masalı*” diğeri “*Güneş Tanrısı, İnek ve Balıkçı Masalı*”dır. Bu mitoslarda Appu'nun ve bir balıkçının Güneş Tanrısı'nın lütfuyla çocuk sahibi olmaları anlatılmıştır¹⁰⁶⁸.

III. Hattuşili ve Mısır kralı II. Ramses arasındaki mektuplaşmadan Hititlerin tıbbi uygulamaları göz ardı etmedikleri¹⁰⁶⁹ anlaşılrsa da tıbbi açıdan tedavisi mümkün olmayan hastalıklar için son çare olarak büyüye başvurmanın da kaçınılmaz olduğu açıktır. Bilindiği üzere Hitit düşünce dünyasında “*pislik, kirlilik*” demek olan “*papratar*”, büyük çoğunluğu ritüel içerikte, yani kan davası, türlü hastalıklar (veba salgını, cinsel iktidarsızlık, kısırlık vb.), askeri yenilgi, aile fertleri arasındaki geçimsizlikler, büyü, günah, ilahi öfke, gibi daha birçok konuyla birlikte ifade edilmiştir. Hititler, kirlenme sonucu ortaya çıkan musibetlerden kurtulmak için de büyüü kullanmışlardır¹⁰⁷⁰.

¹⁰⁶⁶ Ahmet Ünal, “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, *Bellekten*, C. XLIV, S. 175, Ankara 1980, s. 492.

¹⁰⁶⁷ Sedat Alp, *Hititlerin Mektuplaşmaları*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2001, s. 22-23.

¹⁰⁶⁸ G. Karauğuz, *a.g.e.*, 2015, s. 65, 148-151, 157-158.

¹⁰⁶⁹ Şeyma Ay, “Hitit Metinlerinde Geçen Gebelik Konusuna Kısa Bir Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XII, İzmir 2012, s. 49.

¹⁰⁷⁰ Ahmet Ünal, “Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar: Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar”, *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri (19-21 Temmuz 1990)*, Ankara 1992, s.188.

Kirlilik ve hastalık arasında doğrudan bir ilişki olduğu¹⁰⁷¹ Tunnawi Ritüeli'nde açıkça görülmektedir. Tunnawiya tarafından uygulanan ritüelde, şahsi olarak ya da başkaları (yani kara büyü) yüzünden erkek ve kadında ortaya çıkan kirlilik sonucu üreme¹⁰⁷² ile ilgili hastalıklardan ve onlardan kurtulmak için yapılan büyüden bahsedilmiştir. Ritüelin giriş kısmında üro-genital sistem hastalıkları olan iktidarsızlık ve kısırılık hakkında şöyle denilmektedir: “*Yaşlı kadın Tunnawi şunları söyler: Erkek veya kadın herhangi bir kişi, bir kirliliğe sahip ise veya herhangi biri onu kirlilikle çağırırsa (adlandırır), veya eğer kadının içinde çocukları ölüyorsa veya eğer çocukları düşüyorsa (prematüre doğuyorlarsa?), veya eğer erkek veya kadın için kirlilik sözleri sonucunda cinsiyet ile ilgili kısımlar sakat (iktidarsız?) hale gelirse*¹⁰⁷³; eğer bir kişi kirliliği yaşamışsa ister erkek ister kadın olsun kirliliğin ritüelini yaparlar, ona nehrin ritüeli (de) derler...”. Devam eden satırlarda büyü için gerekli malzemelere ve hayvanlara yer verilmiştir. Buna göre erkek için seçilen canlı hayvanlar siyah koç, siyah domuz ve boğadır. Siyah koyun, siyah dişi domuz ve doğurgan bir inek ise kadın için seçilen hayvanlardır. Ritüelin genelinde kullanılan kaplar, testiler, giysiler (ayakkabı, kemer, baş bandı) ve yün siyah renktedir. Mavi ve kırmızı yünler de kullanılmıştır. Nehrin kilinden sembolik olarak öküz, dil ve “wawarkimaš” nesnesi yapılmıştır. Yiyecekler arasında ise çeşitli ekmekler, bira, şarap, peynir, koyun don yağı, incir tohumu yer almıştır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi bu ritüel “*nehrin ritüeli*” olarak da adlandırılmıştır. Zaten ritüel, nehir kenarında Ana Tanrıça ve Güneş Tanrısı'na yapılan çeşitli sunulardan oluşmakta böylece nehrin arındırıcı¹⁰⁷⁴ özelliği ile hastalık için şifa aranmaktadır¹⁰⁷⁵: “*Yaşlı kadın nehir kıyısına vardığında, nehir kıyısının Ana Tanrıçası için ince bir ekmek kırar ve onu nehir kıyısına yerleştirir; o yağlı ekmeği (ve) yulaf lapasını (?) onun üzerine saçar. O, bir şarap libasyonu yapar ve (şöyle) der: Şimdi, nehir kıyısındaki Ana Tanrıça, sana geri döndüm. Ve sen, nehir kıyısının Ana Tanrıçası, nehir kıyısından alınan kili ellerine al ve kurban sahibinin vücudunun on iki kısmını onunla temizle. Sonra o nehir kıyısının kilini alır. Daha sonra o, bir su kaynağına (?)*

¹⁰⁷¹ Leyla Murat, Fehmi Katırcıoğlu, “Hitit Döneminde Anadolu’da Tıp”, IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri (24-27 Mayıs 2006), Kayseri 2006, s. 74-75.

¹⁰⁷² Billie Jean Collins, “Women In Hittite Ritual”, *Women In The Ancient Near East: A Sourcebook*, (ed.) Mark W. Chavalas, Routledge, London and New York 2014, s. 247.

¹⁰⁷³ G. Şahinbaş Erginöz, *a.g.e.*, 1999, s. 141.

¹⁰⁷⁴ Leyla Murat, “Hititlerde Su Kültü”, *AÜ DTCF Dergisi*, C.31, S. 51, 2012, s. 125-157.; Hasan Bahar, “Hititlerde Su Kültü ve Konya Su Anıtları”, *International Congress on Cultural Heritage and Tourism (ICCHT 19-21 May 2017)*, Konya 2017, s. 861-867.

¹⁰⁷⁵ Yiğit Erbil, Alice Mouton, “Water in Ancient Anatolian Religions: An Archaeological and Philological Inquiry on the Hittite Evidence”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.71, No.1, 2012, s. 70-71.

gider. İnce bir ekmek kırar ve onu su kaynağının yanındaki çamurun üzerine yerleştirir. Yağlı ekmeği ve yulaf lapasını (?) saçar, bir şarap libasyonu yapar ve (şöyle) der: Sen! su kaynağı (?), çamuru karanlık dünyadan yukarıya fıskırtmaya devam ettiğin gibi, bu kişinin-kurban sahibinin- vücudundan kötü kirliliği böyle uzaklaştır... Sonra o, bir su kaynağına (?) gider. İnce bir ekmek kırar, yağlı ekmeği (ve) yulaf lapasını saçar. Bir şarap libasyonu yapar ve (şöyle) der: Şimdi, Güneş Tanrısı, efendim, bu kişinin vücudunun on iki kısmı temizlendi, su kaynağının (?) kiliyle arındırıldı. Sonra o, doğurgan bir ineğin boynuzundan tutar ve (şöyle) der: Güneş Tanrısı, efendim, bu ineğin doğurgan olduğu ve verimli bir ağılda olduğu ve ağılı boğalar ve ineklerle doldurduğu gibi, kurban sahibinin (de) doğurgan olmasına, bu kadının evini oğullar ve kızlarla, torunlarla ve torunların çocuklarıyla, ard arda gelen nesillerin torunlarıyla doldurmasına izin ver...”¹⁰⁷⁶.

Hititler Appu Masalı’nda görüldüğü üzere neslin yokluğundan erkeklerin de sorumlu tutulabileceği bir görüşe sahiptiler. Bu sebeple uzun süreçte iktidarsızlık yüzünden ortaya çıkabilecek erkek kısırlığının da farkında olmalıydılar¹⁰⁷⁷. Zira iktidarsız bir adamın iyi olması için uygulanan Paškuvatti Ritüeli içinde erkek üreme gücü vurgusu dikkat çekmektedir: “*Bunlar, Parašša’da yaşayan Arzava’lı kadın Paškuvatti’nin sözleridir: Eğer bir adam üreme gücüne sahip değilse ve kadınları arzulamıyorsa, onun adına Tanrı Uliliyašiš’e kurbanlar götürür ve üç gün boyunca onun için yalvarırım. Birinci gün şöyle yaparım: Bir asker ekmeğini yıgar ve ardından şunları koyarım; bir tarnaş ağırlığında nemli undan yapılmış üç tatlı kalın ekmek, incir, kuru üzüm, kallaktar, parhueaš, tanrının bulguru, herşeyden biraz, iyant koyunundan bir tutam yün, bir testi şarap ve KUSĪTU giyisisi ya da kurban sahibinin (hastanın) gömleği, bütün bunlar asker ekmeği üzerine yerleştirilir. Bir bakire onları yukarı kaldırır ve hasta yıkanır, onların arkasından yürür. (Sonra yine) yıkanır. Onları (materyalleri) bozkırda ekilmemiş bir yere götürürüz. Bir pozisyon alırız (görevi yapmaya başlarız). Aynı kız asker ekmeğini kaldırarak tutar. Kamışlardan kapılar yaparım. Onları kırmızı ve beyaz yünlerle bağlarım. Hastanın eline bir iğ ve öreke veririm ve o, kapıların altına gelir. Kapılardan geçerken iğ ve örekeyi alıp ondan uzaklaştırırım. Ona bir yay ve oklar veririm ve bu sırada şunları söylerim: senden*

¹⁰⁷⁶ Albrecht Goetze, Edgar H. Sturtevant, *The Hittite Ritual of Tunnawi*, American Oriental Society, New Haven 1938, s. 4-25, (1-2: 1-10. satırlar, 6-9: 27-38. satırlar, 33-34: 3-12. satırlar).

¹⁰⁷⁷ Ilan Peled, “The Use of Pleasure, Constraints of Desire: Anniwiyani’s Ritual and Sexuality in Hittite Magical Ceremonie”, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (25-31 Ağustos Çorum)*, Vol. II, Anıt Matbaa, Ankara 2010, s. 630.

kadınlığı uzaklaştırdım ve karşılığında sana erkekliği verdim. Kadınlardan beklenen cinsel davranışlardan kurtuldun, erkekten beklenen davranışları aldın... İzin ver karısını alsın ve çocukları olsun. İzin ver oğulları ve kızları olsun. Sen, ey tanrı, ilahi gücünü göster...”¹⁰⁷⁸.

2.4.3.3. Gebelik

Hititlerde gebelikle ilgili birçok kelime kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: “*uşantari*” hamile/ gebe, “*şumrai*” hamile olmak, “*şaşşumai*” hamile kalma, “*armai*” gebelik, hamilelik, “*armahh*” gebe bırakmak, döllemek, “*armahhza*” gebe olmak, “*armahhant*” hamile, gebe. Gebelik süresiyle ilgili bilgiler ise Hitit Kanunları’nda geçmektedir. Kanunlarda gebe bir kadının çocuğunun düşmesine sebep olan kişi için verilecek ceza ceninin ayına göre düzenlenmiştir. Burada gebeliğin 10. ayından bahsedilmektedir. Normal bir gebelik ise 9 ay 10 gün sürmektedir. Ancak Hititlerin Ay takvimi kullandıkları bilinmektedir. Söz konusu takviminde 1 ay 28 gün sürdüğü için 10 ay=280 gün veya 40 haftaya tekabül etmektedir. Güneş takvimde ise 1 ay ortalama 30 gün alındığında 9 ay 270 güne denk gelmektedir. Buna gebeliğin 9 ayından sonraki 10 gün ilave edildiğinde toplam 280 gün/40 haftaya yani aynı süreye eşit olduğu görülecektir¹⁰⁷⁹.

Doğumla ilgili ritüellerden anlaşıldığı üzere bir kadının gebelik durumuna girişine Ana Tanrıçalar onuruna gerçekleştirilen özel bir festival ile netlik kazandırılmıştır. Kadının gebeliği süresince aynı tanrıçalar için aylık törenler düzenlenirken annenin beslenmesine ve cinsel yaşamına bazı sınırlamalar getirilmiştir. Ayrıca gebelik sırasında çeşitli zamanlarda adaklar sunulmuş ve arındırmalar yapılmıştır¹⁰⁸⁰. Anne karnındaki bir çocuğun korunması için analogi metoduyla yapılan büyüü içeren Luwi kökenli bir doğum ritüelinde şunlar kaydedilmiştir: “*Pittei [şöyle der?] : Eğer (bir kadın) bir çocuğa gebe ise (ve) gökyüzü siyahlara bürünmüş(se ve) duwip giyinmiş(se); ay ise kan kırmızısı gibi kızılrsa, ölüm postu giymiş, ölüm oklarını ve ölüm yaylarını (eline) almış ise, o (büyücü) bir elinde yanmakta olan ateş, öbür elindeyse çok sayı da hançer tutarak zallauwara’nın içine girer ve kapıları muttiya... (yapar). Onun gözleri önünde bir erkek çocuğu(?) çocuğu, kırların boğası doğdu, çok*

¹⁰⁷⁸ Albrecht Goetze, “Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals”, *Ancient Near Eastern Texts Relating To The Old Testament*, (ed.) James B. Pritchard, Princeton University Press, New Jersey 1969, s. 349-350.; Harry A. Hoffner, “Paşkuwatti’s Ritual Against Male Impotence”, *Aula Orientalis*, Vol. 5, 1987b, s. 271-287.

¹⁰⁷⁹ G. Şahinbaş Erginöz, *a.g.e.*, 1999, s. 191-192, 205-206.

¹⁰⁸⁰ Gary M. Beckman, *Hittite Birth Rituals*, Otto Harrassowitz, Weisbaden 1983, s. 250.

korktu, dehşete kapıldı ve korkudan ağız felç oldu. Gözlerine ve vücudunun 9 uzvuna da aynı şey (felç) oldu. Onu (anne veya çocuk?) tedavi etmeye başladı. (Önce) başıyla uğraştı ve başını yukarıdan sürekli olarak bastırdı. Erkek çocuğun annesi çılgın atınca, Fırtına Tanrısı 'bu da nedir?' diye aşağıya baktı. Hiçbir şey (göremeyince), her şeyiyle(?) aynı şekilde geri çekildi(?). 'Orada birisinden (yardım?) almamız lazım! Bırak ana tanrıçalar gitsinler! Doğum uzmanları önden gitsinler ve (çocuğun) başı için merhem alsınlar! Yoldan kuvari-'yi alsınlar.... ve [toz]ları alsınlar. 'Meclis taşı'ni alsınlar, 'kayanın meyvesi'ni alsınlar. Gözlerinni alsınlar. Hayat taşı'ni alsınlar ve onu öğütsünler, yağla [karıştırınlar] ve onu erkek çocuğunne sürsünler. Annesi yı[kansın] ve 'büyülü şey, haydi defol git!', desin!.... Büyücü kadın iki kez büyü yapar: 'Diller, diller! Nereye gidersiniz?' Kayaları devirmeye gideriz. Flint taşı(?) kırmaya gideriz. Arslan boğmaya gideriz. Kurt kösteklemeye gideriz. Çocuğu kurtarmaya(?) gideriz.' Şimdi onları (dilleri) çevirir. (Anlaşılması güç pasajdan sonra kullanılan aletlerle hasta arasında analogi büyüsü yapılır) : '(Aynı şekilde) benim flint taşım (kötülüğün) dilini kessin, hançerle gözünü kör etsinler, (ekşi) elma ile dişlerini uyuştursunlar! Ey kötü dil, kadın, geri dön! Onun efendisini ye bitir! Kim bu çocuğa kötülük yapmaya kalkışır, gökyüzünü yayvan, yeryüzünü ise diz çökmüş olarak görsün! Büyük tanrıyı, palpadami- tanrısını da aynı şekilde (görsün)! papartama İstar'ını görsün. Öldürücü(?) vebayı, koşan arslanı, ayakları bağlı kurdu, yılanın ayağını (da) aynı şekilde (görsün!). Kim bu çocuğa kötü gözle bakar, kim ona kötülük yapmaya kalkışır, (yok olup gitsin!)' Sonra da dilleri geri koyar"¹⁰⁸¹.

2.4.3.4. Doğum

Gebeliğin belki son dönemlerinde doğuma hazırlanmak için kadının ailesinin yanından ayrılabilirdiği görülse de çoğu doğumun evde gerçekleşmiş olması kaçınılmazdır. Doğumdan önce, annenin doğumu başarmak için uygun ruhsal koşulda olup olmadığını belirlemek üzere bir kehanet sorgulaması yapılmış ve bu sorgunun olumsuz bir sonuç vermesi durumunda düzeltilmesi için çeşitli sunularda bulunulmuştur. Son olarak kadının eşyalarını, doğum malzemelerini ve kadını doğum yapmaya hazırlamak için bazı ritüeller uygulanmıştır¹⁰⁸². Bu ritüellerde doğumda kullanılan malzemeler arasında ^{TUG} "huwammaliya" yenidoğan bebeği tutmak için bez,

¹⁰⁸¹ A. Ünal, *a.g.e.*, 2003, s. 120-121.

¹⁰⁸² Gary M. Beckman, "Birth And Motherhood Among The Hittites", *Women In Antiquity: Real Women Across The Ancient World*, (ed.) Stephanie Lynn Budin, Jean Macintosh Turfa, Routledge, London-New York 2016, s. 322.

battaniye ve “harnau/kuppeššar” doğum sandalyesi/iskemlesinden bahsedilmiştir¹⁰⁸³. Papanikri Ritüeli’nden öğrendiğimize göre Hititlerde doğum sırasında sandalyenin bacağının kırılması uğursuzluk olarak görülmüştür. Kadın dinsel açıdan temiz olmadığı gibi tanrıları kızdıracak bir şey yapmıştır. Bu nedenle yapılan dinsel törende durum fal yolu ile sorulmuş ve kızgın olan tanrılara adaklar sunulmuştur. Söz konusu ritüelde şunlar kaydedilmiştir: “Kummanni ülkesinden Hatti’li rahip Papanikri şöyle söyler: *Eğer bir kadm doğum iskemlesinde iken, doğum iskemlesinin küveti bozuk veya iskemlenin bir bacağı kırılmışsa ve eğer kadın henüz doğurmamış ise, orada, içinde kalır. Tahta iskemle yeniden kurulur. O (kadın) artık temiz değildir. Hatti’li rahip doğum iskemlesini ve içinde bulunan aletleri yükseğe kaldırır. Onları kapıya doğru taşırken, kapının önünde tanrı Alitapara’ya yakarak bir kuş kurban eder. Kentin tanrıları için de aynı şekilde bir kuş kurban eder. Sonra o, doğum iskemlesini ve aletleri şinapşi (kutsal ev)’ye taşır. Onları (kadının) yakınında bir yere koyar. Sonra kadın doğurur. Ve Hattili rahip kadına şöyle söyler: Karimmi-evinde (tapınak) seni rahatsız edenin ne olduğunu fal yolu ile sor! Şimdi o, fal yolu ile sorar ve eğer herhangi bir tanrıyı kızdırdıysa, ona libasyon yapar....Sonra iki masa koyar. Bir masanın üstüne bir doğum iskemlesi için bir küveti ve iki direği, diğer masanın üstüne bir doğum iskemlesi için bir küveti ve iki direği yerleştirir. Bundan başka, her biri iki kuşun kanına bulanmış doğum iskemlesi ve direkleri kurbanların yanına, doğum iskemlesinin önüne, kurban çukuruna getirir. İki kez iki koyunun ve dört kuşun kanı ile libasyon yapar. Ve sonra koyunları parçalar. Yağ kızdırılmıştır. Ve kızdırılmış yağ ile libasyon yapar. Tanrılara iki kez kurban sunar..... Hattili rahip su ve ince yağı alır, dışarıya götürür. Bir kuzuyu su ile siler, bizzat kendisi ağzını ve ayaklarını yıkar. Sonra parfüm (koku) sürer ve onu kırmızı yünle ayaklarından bağlar. Yün yumağını da başının çevresine sarar. Sonra Hattili rahip onu içeriye getirir ve onu yedi ateş üzerinden 7 kere döndürür. Ve onu katra-kadımın dizine koyar. İkinci Hattili rahip su dolu testiye yukarı kaldırır ve onu yalağın içine döker. Kuzuyu yıkarlar ve sonra yıkama suyunu tanrının önüne döker. Kuzuyu da süslerler. Ona kırmızı elbiseler giydirirler, başına şapka koyarlar, çelenk oturturlar, ayaklarına yüzük ve bilezik takarlar. Ve onu şinapşi-evine getirirler... Sonra kurban sahipleri şinapşi-evine giderler ve urnazhia-kuşunun kanını kurban ederler. Ayrıca, bir kuşu da ormanda kurban eder. Şimdi kurban sahipleri evlerine dönerler.*

¹⁰⁸³ A. Ünal, a.g.e., 2007a, s. 246, 182, 366.

*Fakat ertesi gün olunca, çocuğu arındırırlar ve ona değnek ile vururlar*¹⁰⁸⁴. *Bu arada gün geçer (biter). Üç kez içki kurban ederler...*¹⁰⁸⁵.

Papanikri Ritüeli'nde kadın doğum yapmak için tapınaktan “*şinapşi*”ye götürülmüştür. “*Şinapşi*”nin tapınakta bulunan ve temizlenmek (arınmak) amacıyla kullanılan büyük bir banyo ve tuvalet olduğu kabul edilmektedir. Burada kadının hem dini hem de fiziki açıdan temizlenmesi sağlanmış ve bu şekilde doğum yaptırılmıştır. Evin dışında gerçekleştiği görülen bu doğumun yanı sıra KUB IX 22’de hamile bir kadının “*iç oda*” denilen bir yerde, muhtemelen evin içindeki bir yatak odasında doğum yaptığından bahsedilmektedir¹⁰⁸⁶.

Doğum sırasında gebe kadından sonra en aktif kişi şüphesiz ebedir. Hititçe “*SAL hašnupalla*”, Sumerce “*SAL SA.ZU*”¹⁰⁸⁷ kelimeleriyle yazılan ebeden bebeğin sağlıklı olarak dünyaya gelebilmesi için hem pratik doğum prosedürü hem de uygun doğum ritüelleri yapma konusunda ehil olması beklenmiştir¹⁰⁸⁸. KUB XXX 29 metinde ebedin yerine getirmesi gereken pratik doğum prosedürü anlatılmıştır: “*Bir kadın doğum yapacağı zaman, ebe şunları hazırlar: iki tabure ve üç yastık. Her tabureye bir yastık yerleştirilir. Ve yastıklardan biri taburelerin arasına yere koyulur. Çocuk düşmeye (yani doğmaya) başladığı zaman (sonra) kadın taburenin üstüne oturur. Ve ebe çocuğu elindeki battaniyeye alarak tutar*”. Bundan sonra ebe şu büyülü sözlerini tekrar tekrar söyler: *Tanrılara toprakları paylaşılır: Güneş Tanrıçası Arinna’da, Halmaşuit Harpiša’da, Hatepinu Maliluha’da, dLAMA (Koruyucu Tanrı) Karahna’da, korkunç Telipinu Tawiniya’da ve Huzziya Hakmiş’de oturur. Fakat Tanrıça Hannahanna için orada bir yer kalmadı; bu yüzden onun yeri insanoğlunun yanındır...*”¹⁰⁸⁹. Hannahanna bir aile ve doğum tanrıçasıdır. Doğum esnasında kadınlara refakat ettiğine inanıldığından “*Kadınlara Tanrıçası*” olarak da kabul edilmiştir¹⁰⁹⁰.

¹⁰⁸⁴ Burada çocuğa şiddet uygulamaktan ziyade sembolik olarak belki de bir duvara vurularak kötü güçleri çocuğun çevresinden uzaklaştırmak amacıyla yapılan bir büyü eylemi olduğu düşünülebilir. Bkz. G. M. Beckman, *a.g.e.*, 1983, s.121-122.

¹⁰⁸⁵ Fatma Yıldız, “Hititçe Çivi yazılı Belgeler”, *Çağlar Boyu Anadolu’da Kadın: Anadolu’da Kadının 9000 Yılı*, Sergi Koordinatörü: Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayınları, İstanbul 1993, s. 105.; G. M. Beckman, *a.g.e.*, 1983, s. 116-123.

¹⁰⁸⁶ Gaye Şahinbaş Erginöz, “İlk Çağlarda Akdeniz Havzasında ve Anadolu’da Doğum Ve Doğum Yardımı”, *Düşünen Siyaset: Bilim Tarihi*, S. 16, 2002, s. 155, 152.

¹⁰⁸⁷ A. Ünal, *a.g.e.*, 2007a, s. 191.

¹⁰⁸⁸ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 218.

¹⁰⁸⁹ G. M. Beckman, *a.g.e.*, 1983, s. 22-31.

¹⁰⁹⁰ Esmâ Reyhan, Tülin B. Cengiz, “Başkent Hattuşa’nın Şifacı Kadınları: Büyücüler”, *V. Uluslararası Canik Sempozyumu: Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın (01-03 Nisan 2016, Samsun)*, (ed.) Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016a, s. 108.

Ebenin önemli görevlerinden biri de doğum sırasında fiziki açıdan acı çeken kadını rahatlatmaktır. Doğumda fiziki güçlükleri ortadan kaldırmak amacıyla bazı büyülerin (*Bağırma Büyüsü*, *'Kan(in) Büyüsü'*, *Rüzgar(in) Büyüsü vb.*) kullanıldığı bilinmektedir. KBo XVII (62 + 63) metninde *"Fakat kadın, doğum ağrılarıyla bağırma başladığında, ebe 'Bağırma Büyüsü'nü tekrar tekrar söyler'..."* denilmektedir¹⁰⁹¹. Aynı metinde ebe yenidoğan çocuğa sağlık, refah ve uzun ömür dileyen büyü sözleri söylemektedir: *"Ve gel! İçinde sen doğduğun için rüzgâr ve yağmurun taş mabedi yerinden oynatamaması gibi, hiçbir kötü güç hayatını buradayken almasın. Korunasın ve sonsuza dek yaşayasın!"*¹⁰⁹². Devam eden satırlarda ise ebenin aile soyunun genişlemesinde erkek çocuğa sahip olma arzusuna öncelik vermediği görülmektedir: *"Bir erkek çocuk doğarsa ebe şöyle söyler: Bak şimdi! Bir erkek çocuğun eşyalarını getirdim. Fakat gelecek yıl kesinlikle kız çocuk eşyaları getireceğim. Bir kız çocuk doğarsa ebe şöyle söyler: Bak şimdi! Bir kız çocuğun eşyalarını getirdim. Fakat gelecek yıl kesinlikle erkek çocuk eşyaları getireceğim..."*. Bununla birlikte bazı ritüellerde çocuğun cinsiyetine göre uygulamaların yapıldığı da anlaşılmaktadır. Zira KBo XVII 65 metinde doğumdan sonraki yedinci gün yenidoğan için *"mala"* kurbanı sunulmuştur. Doğan bir erkek çocuğu ise doğumdan sonraki üçüncü ayında, kız çocuğu ise de dördüncü ayında *"kuzigannahit"* ile arındırılmıştır¹⁰⁹³. Söz konusu arındırmalarda geçen *"kuzigannahit"* maddesinin dini ya da hijyenik bir karakter taşıdığı gibi bir ilaç olduğu da düşünülmektedir¹⁰⁹⁴. Yine bazı metinlerde doğumla ilgili droglar geçmektedir. KBo VIII 130 numaralı metinde, gebe bir kadına verilmesi gereken ilaçtan, KBo XVII 61 numaralı metinde de yenidoğan çocuğa taze ilaç verilmesinden söz edilmektedir¹⁰⁹⁵.

Doğumdan sonra çocuğun beslenmesine dair bir Luwi ritüelinde şunlar kaydedilmiştir: *"Bu çocuğu yukarı kaldırmalarına, ona bakmalarına ve onu annesinin memesine yerleştirmelerine izin verin..."*¹⁰⁹⁶. Bu doğrultuda metinlerde bakıcı, sütanne kelimeleri için Hititçe *"SALharwant-"*, Sumerce *"SALUMMEDA"* kullanılmıştır.

¹⁰⁹¹ G. Şahinbaş Erginöz, *a.g.e.*, 1999, s.198.

¹⁰⁹² T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 180.

¹⁰⁹³ G. M. Beckman, *a.g.e.*, 1983, s. 35, 135, 137.

¹⁰⁹⁴ G. Şahinbaş Erginöz, *a.g.e.*, 1999, s. 199.

¹⁰⁹⁵ Ş. Ay, *a.g.m.*, 2012, s. 52.

¹⁰⁹⁶ G. M. Beckman, *a.g.e.*, 1983, s. 228.

Yenidoğanın beslenmesinde önemli bir rolü olan emzirme eylemine ise Hititçe “*tittiya*” denilmiştir¹⁰⁹⁷.

Doğum sırasında erkeklerin rolüne baktığımızda “*LU AZU*” hekim ve *patili*-rahibinin doğumda görev yapabileceği görülmektedir. Ancak bu görev jinekolojik olarak değil sunuların, ezberden okunacak parçaların ve ritüelin genel idaresinin yerine getirilmesiyle ilgilidir. Birçok edebi metinde doğumdan kısa bir süre sonra, çocuğun babasının dizleri üstüne konulması ve ona babası tarafından bir isim verilmesi anlatılsa da Hittit kaynaklarında çocuğunun doğumu sırasında doğuma kocanın katıldığını gösteren herhangi bir bilgi mevcut değildir¹⁰⁹⁸.

2.4.3.5. Çocuk Hastalıklarının Tedavisi

Hitit metinlerinde bazı tanrı/tanrıçaların ve ifritlerin özellikle çocukların hastalanmasına sebep oldukları geçmektedir. Ayrıca bunların az sayıda tasvirleri de bulunmaktadır. Bunlardan biri “*DINGIR.GE6*” Siyah (Karanlık) Tanrıça’dır. Buradan yola çıkarak Hititler’de çocuk hastalıklarının ayırt edilmiş olduğunu düşünmek mümkündür¹⁰⁹⁹. Yine belirtmek gerekirse tanrı ve tanrıçaların insanlara hem hastalık hem de şifa verme konusunda aktif bir rolleri vardır. Örneğin büyü/şifa tanrıçası olan Kamruşepa’nın doğum ritüellerinde bir ebe gibi anneye ve bebeğe yardımcı bir rol üstlendiğine inanılmıştır. Bu durum hastalıklara karşı yapılan bir Luwi ritüeline şöyle yansımıştır: “*Hebamme’nin ardından içeri gönderilir. Kadın çocuğu yukarı kaldırır. Kamruşepa (sözler eşliğinde) dokuz tarak alır. Şu hastalıklar uzaklaşsın: kafa hastalıkları, göz hastalıkları, kulak hastalıkları, ağız hastalıkları, boğaz hastalıkları, el hastalıkları. Ve kadın vücudun tüm bölümlerini sırayla tedavi eder*”¹¹⁰⁰.

CTH 390¹¹⁰¹ metin ise hasta çocukları iyileştirmek için yapılan beş ritüeli içermektedir. Söz konusu ritüeller Ayatarşa, Wattiti ve Şuşumanniga adlı kadınlar tarafından uygulanmıştır¹¹⁰². Ayatarşa’nın uyguladığı (KUB 7. 1) ritüelde çocuğun

¹⁰⁹⁷ Harry A. Hoffner, “*An English-Hittite Glossary*”, *Revue Hittite et Asianique*, Tome: XXV, Fasc. 80, Klincksieck, Paris 1967, s. 29, 62, 98.

¹⁰⁹⁸ G. M. Beckman, *a.g.m.*, 2016, s. 324.

¹⁰⁹⁹ G. Şahinbaş Erginöz, *a.g.e.*, 1999, s. 149.

¹¹⁰⁰ E. Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.m.*, 2016a, s. 107-108.; G. M. Beckman, *a.g.e.*, 1983, s. 229-230.

¹¹⁰¹ https://hethport.uni-wuerzburg.de/txhet_besrit/textindex.php?g=besrit&x=x, (30.04. 2018, 15.11).

Ritüeldeki metinlerin yayın numaraları için bkz.

<http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetfot/explfot.php?c=CTH%20390>, (30.04. 2018, 15.11).

¹¹⁰² Hannah Marcuson, “*Word of The Old Woman*”: *Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia*, (Unpublished Dissertation), The University Of Chicago-Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Chicago 2016, s. 411-412, dipnot: 22.

hastalığı için “*alpant-*” ve “*garateš adanteš*” kelimeleri kullanılmıştır¹¹⁰³. Hititçe sözlüklerde “*alpant-*”a zayıf, halsiz ve soluk benizli anlamları verilmiştir¹¹⁰⁴. Ünal bu kelimeler doğrultusunda çocuğun hastalığı için “*alpanza*” kansızlık (anemi) yorumunu yapmıştır¹¹⁰⁵. Hititlerde bağırsak için “*karat-*” bağırsaklar için de “*garateš*” kelimesi kullanılmıştır¹¹⁰⁶. Bu noktada “*garateš adanteš*” terimiyle çocuğun bağırsaklarındaki tahribattan, hastalık yüzünden bağırsakların bitip tükenmesinden, yok olmasından bahsedilmiştir¹¹⁰⁷. Ünal ise burada “*iç organların yenmiş olması*” tanımlaması yapmış, söz konusu kansızlığın da bu hastalığın sonucunda ortaya çıkmış olabileceğini belirtmiştir¹¹⁰⁸. Ayatarša, ritüelin ilk gününde çocuğun sağlığı için Güneş Tanrısına kurban sunmuştur¹¹⁰⁹. Ritüelin ikinci gününde şu bahçe bitkilerini toplamıştır: “*BABBAR kappani-, GE₆ kappani, ankiš-, TIĪATU, AN.TAĪ.ŠUM^{SAR}, ħazzuṽani, ħašuššara, lakaruṽa, ippianza, šana, kugulla, mulili, tarpatarpa, šehunza, areša, iššarališa, tuntuli, šadayan, šuppiš ħinħindu, laparša, QA-AK-KU*”. Bu bahçe bitkilerinden anlamları bilinenler ise şunlardır: “*BABBAR kappani*” beyaz kimyon ya da çörekotu¹¹¹⁰, “*GE₆ kappani*” siyah kimyon ya da çörekotu, “*AN.TAĪ.ŠUM^{SAR}*” safran/çiğdem/soğanlı bir bitki¹¹¹¹, “*ħazzuṽani*” marul?, “*tarpatarpa*” kişniş?, “*TIĪATU*” şeytan tersi. Daha sonra reçetede kullanılmak üzere bira maltı/ bira mayası hazırlanmıştır. Buna göre ezilen tüm bitkiler bira mayasının içine karıştırılmış ve bir miktar su eklenmiştir¹¹¹². Hazırlanan karışımla önce çocuğun ağzı yıkanmış, gargara(?) yaptırılmış ve sonra da karışım çocuğa yutturulmuştur. Aynı karışımdan çocuğun vücuduna, başına ve kığına dökülmüş ve arkasından banyo yaptırılmıştır. Çocuk sudan çıkarıldığında büyü tedavisi başlamış ve üzerinde bir *HUR-RI* kuşu çevrilmiştir. En sonunda çocuk koyun yağı ve anlamı bilinmeyen birçok şeyle merhemlenmiştir¹¹¹³. Bazı araştırmacılar karışım içerisindeki şeytan tersi bitkisinden yola çıkarak bu ilacın bir

¹¹⁰³ H. Craig Melchert, “Pudenda Hethitica”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 35, No.3/4, 1983, s. 138.

¹¹⁰⁴ A. Ünal, *a.g.e.*, 2007a, s. 19.

¹¹⁰⁵ A. Ünal, *a.g.m.*, 1980, s. 491.

¹¹⁰⁶ G. Şahinbaş Erginöz, *a.g.e.*, 1999, s. 32-33.

¹¹⁰⁷ H. C. Melchert, *a.g.m.*, 1983, s. 138.

¹¹⁰⁸ A. Ünal (1980), *a.g.m.*, s. 491.

¹¹⁰⁹ H. Marcuson, *a.g.e.*, 2016, s. 201.

¹¹¹⁰ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “M.Ö. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde)”, *Prof. Dr. Yavuz Ercan’a Armağan*, Yayına Hazırlayanlar: Seyit Sertçelik, Haldun Eroğlu, Melek Sarı Güven, Turhan Kitabevi, Ankara 2008, s. 348.

¹¹¹¹ Sedat Erkut, “Hititlerde AN.TAĪ.ŠUM.^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16-22 Eylül 1996)”, Ankara 1998, s. 189-195.

¹¹¹² Serkan Demirel, Uğur Çakılcıoğlu, “Identification of Medical Plants in Hititte Cuneiform Scripts”, *Belleten*, C. LXXXI, S. 291, Ankara 2017, s. 312-316.; Hayri Ertem, Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Faunası, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1965, s. 38, 34-53.

¹¹¹³ A. Ünal, *a.g.m.*, 1980, s. 491.; A. Ünal, *a.g.e.*, 2003, s. 114.

müsil olduğunu ki ilacın bir sıvı olarak aynı zamanda hem oral hem de anal yolla çocuğa verildiğine dikkat çekmektedir¹¹¹⁴. Hakikaten modern farmakolojide “*asa foetida/şeytan tersi*”nin antispazmodik¹¹¹⁵ ve anthelmentik¹¹¹⁶ etkisi bilinmektedir¹¹¹⁷. Yine ritüelde belirtilmesi gereken başka bir husus “*kadın çocuğu ‘gullanti’ GIŞŞÚ.A’ gullanti-sandalyesine oturtur*” ifadesidir. Melchert, müsil verilen bir çocuğun sıradan bir şekilde oturtulamayacağını, “*gullanti*”nin de içi boş/delik manasına gelebileceğini, bu sebeple çocuğun ortası delik tuvalet vazifesi gören bir sandalyeye oturtulduğunu ileri sürmektedir¹¹¹⁸. Ünal, ise “*NINDA gullanti*” ekmek adından dolayı Hoffner’ın böyle bir yoruma karşı olduğunu söylemektedir. Ayrıca Hititler gibi sembolik kavramlara düşkün bir toplumda tuvaletle ilgili bir kelimenin ekmek adı olarak nasıl kullanılabileceğine vurgu yapmaktadır¹¹¹⁹.

Metnin içinde yer alan ikinci, üçüncü ve dördüncü ritüeller Wattiti tarafından uygulanmıştır. İkinci ritüel hasta bir kişi ya da bir çocuk için yapılmıştır. Ritüelde bağırsaklardaki tahribattan, hastalık yüzünden bağırsakların bitip tükenmesinden bahsedilmiştir. Üçüncü ritüelin konusu “*(kötü) dillerin birisine gelmesidir*”. Burada geçen kurban sahipleri ise “*DUMU.NITA^{MEŞ}*” erkek çocuklardır. Dördüncü ritüel (belki de hastalık yüzünden) vücut kısımlarının bağlı olduğu söylenen küçük bir çocuk için yapılmıştır. Çocuğun vücut kısımlarının bağını çözmek başka bir ifadeyle onu hastalıktan kurtarmak için mitolojik bir bağlantı kurularak Tanrıçalar Kamruşepa ve Hanaḥanna’dan yardım istenmiştir. Şuşumanniga tarafından uygulanan beşinci ritüel ise oldukça kırıktır. Ritüelin okunabilen kısımlarında bir çocuk için Tanrı Hāšameli’ye yapılan sunulardan bahsedilmiştir¹¹²⁰.

2.4.4. Hitit Kehanetlerinde Çocuk

Mezopotamya toplumlarının aksine Hititler’de kehanet anlayışı, arada sırada oluşan bazı doğa dışı olayların tanrıların verdikleri işaretler olarak yorumlanmasından öteye gidememiştir. Bilindiği üzere Mezopotamya’da bir kez saptanan bir belirti ve olaydan sonra olanların aynı belirtilerin yine görülmesi ile tekrarlanacağına inanılmıştır.

¹¹¹⁴ H. C. Melchert, *a.g.m.*, 1983, s. 138.

¹¹¹⁵ “*Spazm çözücü, daha çok iç organlardaki düz kasların kasılmalarını çözen ilaç grubuna verilen isim*”. Bkz. <http://www.terimleri.com/tip/antispazmodik.html>, (02.05.2018, 21.30).

¹¹¹⁶ “*Bağırsak solucanlarını düşürücü, öldürücü ilaç*”. Bkz.

<http://www.nedirnedemek.com/antihelmintik-nedir-antihelmintik-ne-demek>, (02.05.2018, 21.30).

¹¹¹⁷ Mekin Tanker, Nevin Tanker, *Farmakognozi*, C. 2, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, Ankara 1990, s. 381.

¹¹¹⁸ H. C. Melchert, *a.g.m.*, 1983, s. 138-139.

¹¹¹⁹ A. Ünal, *a.g.m.*, 1992, s. 193, dipnot: 25.

¹¹²⁰ H. Marcuson, *a.g.e.*, 2016, s. 412, dipnot: 22, s. 520-521.

Örneğin çocuk bir kulağı eksik doğmuşsa ve ülkenin başına bir felaket gelmişse tek kulaklı doğan her çocuk aynı felaketin öncüsü sayılmıştır. Ancak Hitit düşünce dünyasında bu tür genelleştirici kehanetlere yer verilmemiştir. Bunlar Hurriler aracılığı ile Anadolu'ya geçmiş ve Hititler'in daha gerçekçi olan bünyelerine uyduğu oranda kabul görmüştür. Zira kehanetle ilgili belgelerin büyük çoğunluğu Akadca olarak kalmış ve uygulama alanına konmamıştır. Kehanetlerin bazıları ise Akadca asıllarından Hititçe'ye çevrilmiştir. Hititler Mezopotamya'dan astrolojik kehanetleri, hayvan iç organları ve karaciğer kehanetlerini, çocukların doğum aylarına veya anormal/kusurlu doğumlara göre yapılan kehanetleri, insan fizyonomisi ve hayvanların davranışları ile ilgili kehanetleri, rüya yorumlarını, takvime, gök gürültüsü ve depreme ilişkin kehanetleri almışlardır. Bu türler içinde Hititler'de en yaygın olanı da astrolojik kehanetler olmuştur¹¹²¹.

Konumuzla doğrudan bağlantısı olan doğumla ve anormal/kusurlu doğumla ilgili kehanetlerin (Şumma İzbu) Akadca ve Hititçe versiyonları Boğazköy arşivlerinde bulunmuştur¹¹²². Bo 5333 kehanet metninde kadının doğurduğu çocukların cinsiyeti ve sayısının taşıdığı alametlere yer verilmiştir: “Eğer bir kadın iki erkek çocuğu doğurursa, o kadın fena halde hastalanacak ve ölecektir. (Çocuğun) babası zengin ise fakirleşecek, fakir ise zenginleşecek ve çocuklar iyi büyüyeceklerdir. Eğer bir kadın iki kız çocuğu doğurursa, o kadın ölecektir. Evin sahibi [...] olacak, ev boşalacaktır”¹¹²³. Çocuğun fiziki özelliklerinin nasıl olduğu ve neye benzediği hususunda ise şu alametlerin ortaya çıkacağı düşünülmüştür (KBo VI 25 + KBo XIII 35¹¹²⁴): “Eğer bir kadın doğurursa ve o (yenidoğan çocuk) kör ise ev sahibi: o (eril) başarıya ulaşamayacak (yani başarılı olamayacak). Eğer bir kadın doğurursa ve o (yenidoğan çocuk) ana rahminden dışarıya çıkar çıkmaz hemen (derhal) ağzını açar ve konuşursa Fırtına Tanrısı (= Adad) ülkeye vuracak¹¹²⁵. Eğer bir kadın doğurursa ve (çocuğun) başı tıpkı bir arslanunki gibiyse, [düşman ülkesinin] kralı ülkede bulunacak. Eğer bir kadın doğurursa ve onun diş etleri çekilmiş ise talihli bir yaşamı olacak”¹¹²⁶. Çocuğun başının ve burnunun bir hayvaninkine benzetildiği kehanetlerde de şöyle denilmektedir (KBo XIII 34): “Eğer bir

¹¹²¹ A. M. Dinçol, *a.g.m.*, 1982, s. 89-90.

¹¹²² Kaspar Klaus Riemschneider, *Babylonische Geburtsomina in Hethitischer Übersetzung*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1970, s. 15- 17.

¹¹²³ A. Ünal, *a.g.e.*, 2003, s.127.; K. K. Riemschneider, *a.g.e.*, 1970, s. 18-19.

¹¹²⁴ K. K. Riemschneider, *a.g.e.*, 1970, s. 22-23.

¹¹²⁵ G. Şahinbaş Erginöz, *a.g.e.*, 1999, s. 203.

¹¹²⁶ Ahmet Ünal, “Falcılık ve Kehanet”, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, (ed.) Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 461.

kadın doğurursa ve başı tıpkı bir köpeğinki gibiyse, ülkede kaba kuvvet hüküm sürecek. Eğer bir kadın doğurursa ve başı tıpkı bir domuzunki gibiyse hayvanlar gelişmeyecek. Eğer bir kadın doğurursa başı tıpkı bir yılanunki gibiyse bu Gilgamış'ın işaretidir. Eğer bir kadın doğurursa burnu tıpkı bir kuşunki gibiyse o ülke ıssızlaşacak (terk edilecek)”¹¹²⁷.

Anormal/kusurlu doğumla ilgili olan KUB VIII 83 metninde çocuğun eksik bir kulakla doğması sonucunda ortaya çıkacak alametlerden bahsedilmiştir: “ [*Anormal bir doğumda*] sağ kulak mevcut olmadığı zaman kralın ülkesini düşman [*alacak (fethedecek)*]. *Anormal bir doğumda sol kulak [mevcut] olmadığı zaman kral düşmanın ülkesini fethedecek. Kötü bir doğum neticesinde ku[lak]lar boyunda (boğazda) bulu[nursa] (yani anormal bir doğum neticesinde yenidoğan, kulakları boynunda doğmuşsa) adamın evi m[ahvola]cak (telef olacak), veya... kralın [...], Habiru¹¹²⁸ halkı (erkekleri, insanları) içeri girecek...”¹¹²⁹.*

Doğumla ilgili başka bir kehanet metni de KUB VIII 35'dir. Bu metin Akadca menoloji kehanetlerinin Hititçe çevirisini içermektedir¹¹³⁰. Bilindiği üzere Mezopotamyalılar uğurlu ve uğursuz günleri ayırt ettikleri gibi ayın ya da ayın hangi gününün iyi ya da kötü olduğunu gösteren çok sayıda el kitabı oluşturmuşlardır. Literatürde bu metinler (günler için) hemeroloji, (aylar için) menoloji şeklinde adlandırılmıştır¹¹³¹. Söz konusu kehanet metninde çocuğun doğduğu aylara¹¹³² göre

¹¹²⁷ A. Ünal, *a.g.e.*, 2003, s. 127.; K. K. Riemschneider, *a.g.e.*, 1970, s. 26-27.;

¹¹²⁸ “Habiru” kelimesinin İbrani adının (ibrî/ibrîm) kökeni ile ilişkisi ve Mari metinlerinde geçen “göçmen, göçebe, yarı göçebe insan” tanımlaması için bkz. Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi: Atalar Devrinden Asur ve Babil Hâkimiyetine Kadar*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2016, s. 5-14.

¹¹²⁹ G. Şahinbaş Erginöz, *a.g.e.*, 1999, s. 203-204.

¹¹³⁰ G. M. Beckman, *a.g.e.*, 1983, s.13.

¹¹³¹ KUB VIII 35'de geçen menoloji kehanetlerinin Eski Babil kökenli olduğu düşünülmektedir. Bkz. M. Stol, *a.g.e.*, 2000, s. 91-92.

¹¹³² “Hitit astronomisi büyük ölçüde Mezopotamya'dan etkilenmiştir. Mezopotamya takvimi gün, ay ve yıl şeklinde üç temel birimden oluşmuştur. Bir ay yaklaşık olarak 29 veya 30 gündür. 12 aylık bir ay yılı 354 gündür ve 365 gün 6 saatlik güneş yılından 11 gün kadar kısadır. Bu sebeple arada, yıl on üç aya çıkartılarak ay ve güneş yılı arasındaki fark kapatılmaya çalışılmıştır. Mezopotamya'da artık aylar altıncı (Ulûlu) ve on ikinci (Addaru) aylara eklenmiştir”. Bkz. Gaye Şahinbaş Erginöz, “Hititlerin Astronomi Bilgisine ve Hitit Takvimine Bir Bakış”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.9, S. 1-2, 2007-2008, s. 200-201.; A. Sayılı, *a.g.e.*, 1991, s. 331, 344-345. Mezopotamya yazılı kaynaklarında ay isimlerinin Sumerce kaydedildiği görülmektedir: (1. Ay): “Akadca Nisanu” “Sumerce ITI.BÂR.ZAG.GAR, ITI.BÂR.GAR, ITI.BÂR, ITI.BÂR.SAG.SAG” Güneş takvimindeki karşılığı Mart/Nisan. (2. Ay): “Ayyaru”/“ITI.GU₄(.SI. SÁ)” Nisan/Mayıs. (3. Ay): “Simānu”/“ITI.SIG₄(.GA)” Mayıs/Haziran. (4. Ay): “Dumūzu/Du’ūzu”/ “ITI.ŠU(.NUMUN.NA), ITI.DUMU.ZI” Haziran/Temmuz. (5. Ay): “Ābu”/ “ITI.NE.NE.GAR” Temmuz/Ağustos. (6. Ay): “Elūlu/Ulūlu”/“ITI.KIN(.⁴INANNA)” Ağustos/Eylül. (7. Ay): “Tašritu”/ ITI.DU₆(.KŪ)” Eylül/Ekim. (8. Ay): “Araḫsamnu”/ “ITI.APIN(.DU₈.A)” Ekim/Kasım. (9. Ay): “Kislīmu”/ “ITI.GAN.GAN.NA, ITI.GAN.GAN.Ē, ITI.GAN” Kasım/Aralık. (10. Ay): “Tebētu”/ “ITI.AB.BA.Ē, ITI.AB.Ē(.A), ITI.AB(.BA)” Aralık/Ocak. (11. Ay): “Šabātu”/ “ITI.ZĪZ(.A.AN), ITI.ZĪZ.A” Ocak/Şubat. (12. Ay): “Addaru”/ “ITI.ŠE.KIN.KUD, ITI.ŠE ” Şubat/Mart. Bkz. Selim F.

kendi hayatı ve ailesi ile ilgili çeşitli alametlerden bahsedilmiştir: “Eğer bir çocuk ilk ayda doğarsa babasının evini perişan edecek fakat gelecekte bu durumu telafi edecek. İkinci ayda doğarsa yaşama gücünden yoksun olacak. Üçüncü ayda doğarsa adil/dürüst yaşayacak. Dördüncü ayda doğarsa hasta, beşinci ayda doğarsa günleri kısa olacak. Altıncı ayda doğarsa babasının ve annesinin arasına soğukluk girecek; kendisi nehirden, rüzgârdan, ateşten ve sıcak demirden kaçıp kurtulacak. Yedinci ayda doğarsa bir tanrı bu çocuğu seçecek. Sekizinci ayda doğarsa tahıl ve gümüş elde edecek. Dokuzuncu ayda doğarsa ölecek; ölmezse, o zaman babası ve annesi korku yaşayacak. Onuncu ayda hangi evde doğarsa doğsun o ev boşalacak. On birinci ayda doğarsa güçlü olacak. On ikinci ayda doğarsa yaşlanacak ve birçok çocuğu olacak. On üçüncü ayda doğarsa bir alamet yoktur¹¹³³”.

2.4.5. Hititler’de Çocukların Eğitimi

Hititler eğitimin ana unsuru olan yazıyı Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Anadolu’nun ilk yazılı belgelerini oluşturan Asur çivi yazısından almamışlardır. Eski Babil üslubundaki çivi yazısını kendi dillerine uygulayarak kullanmaya başlamışlardır¹¹³⁴. Eski Babil stilindeki çivi yazısının da Anadolu’ya genellikle Kuzey Suriye aracılığıyla girdiği kabul edilmektedir¹¹³⁵. Bu noktada Hititler’in Eski Devlet Dönemi’nde çivi yazısını Hurriler aracılığıyla Akadlılardan almış oldukları ileri sürülmektedir. Söz konusu duruma da I. Hattuşili Dönemi’ne ait belgeler arasında Akadca ve Hititçe kaleme alınmış çift dilli tabletlerin varlığı delil olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla Hititler’in çivi yazısını I. Hattuşili’nin Kuzey Suriye’ye yaptığı seferler sonucunda Hattuşaş’a getirilen Hurri asıllı kâtiplerden öğrendikleri anlaşılmaktadır¹¹³⁶. Dört yüzyıldan uzun bir süre boyunca Anadolu’da kullanılmış olan çivi yazısı halkın işlerinden ziyade devlet işlerinde kullanılmıştır. Saray tarafından

Adalı, Ali T. Görgü, *Babil Hemeroloji Serisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. viii-x.; H. Hande Duymuş Florioti, “Yeni Asur Metinlerinde Geçen Ay İsimleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. 2, 2012, s. 359-379.; Sırasıyla ay isimlerine bkz. (CAD, N/II), s. 265., (CAD, A/I), s. 230., (CAD, S), s. 271., (CAD, T), s. 168., (CAD, A/I), s.75., (CAD, U/W), s. 90., (CAD, T/II), s. 297., (CAD, A/II), s. 221., (CAD, K), s. 429., (CAD, T), s. 66., (CAD, Ş/I), s. 8., (CAD, A/I), s. 110. Hititler’in de Mezopotamya’da olduğu gibi Ay takvimini kullandıkları ve ay isimlerinin Sumerce yazıldıkları anlaşılmaktadır. Bkz. G. Şahinbaş Erginöz, *a.g.m.*, 2007-2008, s. 211.; H. A. Hoffner, *a.g.m.*, 1967, s. 59.; A. Ünal, *a.g.e.*, 2007a- 2007b, s. 86, 81, 569, 645, 477, 343, 93, 41, 125, 6, 825, 625. (sayfa numaraları ayların sırasına göre verilmiştir).

¹¹³³ G. M. Beckman, *a.g.e.*, 1983, s. 15.

¹¹³⁴ Y. Kılıç, *a.g.m.*, 2009, s. 140.

¹¹³⁵ Turgut Yiğit, “Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.24, S. 37, 2005a, s. 81.; Ali M. Dinçol, Belkis Dinçol, “Eskiçağ’da Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu’da Diller ve Yazılar”, *Boğazköy’den Karatepe’ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi*, (ed.) Fatma Canpolat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 26.

¹¹³⁶ Y. Kılıç, *a.g.m.*, 2009, s. 140-141.

görevlendirilmiş olan katipler tarafından dini, tarihi ve yönetime ait birçok konu kil tabletler üzerine kaydedilmiştir¹¹³⁷.

Bilindiği üzere Mezopotamya’da okullardan ve kâtiplik eğitimi gören öğrencilerden bahsedilmiştir. Hitit kaynaklarında ise okulla ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Ancak I. Hattuşili’nin Suriye seferleri sonrasında Babil’den Hitit Sarayı’na getirilen kâtiplerin yanı sıra tablet evi (*É.DUB.BA.A*), gibi kâtip yetiştirme kurumlarının da Hitit dünyasına dahil edildiklerini söyleyebiliriz¹¹³⁸. Bu bağlamda Büyükkale’de A Binası’ndaki uzun salonlar ve Aşağı Şehir’deki (Büyük Tapınak) Tapınak I’in güneydoğusundaki “Yamaç Evi” olarak adlandırılan yerde kâtip okulu olabileceği fikri ortaya atılmıştır¹¹³⁹. Zira burada bulunan üç kolophonda geçen “*GAB.ZU.ZU*” ifadesi “çırak/öğrenci” anlamına gelmektedir. Bu sebeple söz konusu yerin bir okul olabileceği düşünülmektedir¹¹⁴⁰. Bunların dışında Maşat Höyük’ten yaklaşık MÖ 1360 yılına tarihlendirilen Orta Hitit Dönemi’ne ait bir mektupta “*É.DUB.BA.A*” referansı dikkat çekmektedir. Mektupta, konuşmanın yapıldığı fiziksel bir yer olarak “*É.DUB.BA.A*”dan bahsedilmektedir. Söz konusu tablet evinin muhtemelen Hititler’e başkentlik yaptığı bilinen Şapinuwa¹¹⁴¹, da (modern Çorum/Ortaköy¹¹⁴²) yer aldığı ve Maşat Höyük’ün (Hitit kaynaklarında Tapigga¹¹⁴³/modern Tokat/ Zile) de başkent bölgesinin dâhilinde olduğu belirtilmektedir¹¹⁴⁴. Yine Ukkija şehri adının yalnızca kâtiplerle birlikte geçiyor olması şehrin kâtip eğitiminde önemli bir role sahip olduğunu gösterirken aynı zamanda şehirde bir kâtip okulu olabileceğini de akla getirmektedir¹¹⁴⁵.

Hitit çivi yazılı tabletleri ise Boğazköy’ün dışında, Mısır’da Tel el-Amarna’da, Hatay’da Tel Açana’da, Kuzey Suriye’de Meskene/Emar’da, Ras Şamra’da, Tarsus’ta,

¹¹³⁷ T. Yiğit, *a.g.m.*, 2005a, s. 81.

¹¹³⁸ Meltem Doğan Alparslan, “Kâtipler ve Arşivler”, *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, (ed.) Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 376.

¹¹³⁹ Shai Gordin, “Scriptoria in Late Empire Period Hattusa: The Case of the É GIŞ.KIN.TI”, *Pax Hethitica Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, (ed.) Yoram Cohen, Amir Gilan, Jared L. Miller, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2010, s.158, dipnot: 4.

¹¹⁴⁰ M. Doğan Alparslan, *a.g.m.*, 2013, s. 376.; Mark Weeden, “Adapting to New Contexts: Cuneiform in Anatolia”, *Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (ed.) Karen Radner, Eleanor Robson, Oxford University Press, Oxford 2011a, s. 605.

¹¹⁴¹ Aygül Süel, “Hitit Devleti’nin Bir Diğer başkenti: Şapinuva”, *Muhibbe Darga Armağanı*, (ed.) Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar, Sadberk Hanım Müzesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 457-474.

¹¹⁴² Aygül Süel, “Ortaköy’ün Hitit Çağındaki Adı”, *Bellethen*, C. LIX, S. 225, Ankara 1995, s. 271-283.

¹¹⁴³ Sedat Alp, “Maşat-Höyük’te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında”, *Bellethen*, C. XLI, S. 164, Ankara 1977, s. 637-647.

¹¹⁴⁴ M. Weeden, *a.g.m.*, 2011a, s. 604-605.; Mark Weeden, “Hittite Scribal Schools Outside of Hattusa?”, *Altorientalische Forschungen*, Vol. 38, Issue 1, 2011b, s. 119- 127, 131.

¹¹⁴⁵ Nursel Aslantürk, “Ukkija Şehri ve Katipler”, *Turkish Studies*, Vol. 9/1, 2014, s. 41.

Boğazköy'e çok yakın olan Alacahöyük'te, Yozgat Kerkenez Dağı Taşlık Höyük'te, Çankırı Ankara arasında İnandıktepe'de, Tokat Zile Maşat Höyük'te, Çorum Ortaköy'de, Sivas Şarkışla Kuşaklı ile Yıldızeli Kayalıpınar ve Samsun Viranşehir Oymağaç'ta bulunmuştur¹¹⁴⁶. Bu tabletlerde kâtiplerin çeşitli rütbe ve görev unvanları Sumerce yazılmıştır. Başkâtibe genellikle “*GAL DUB.SAR*” kil tableti yazan kâtime de “*LÚDUB.SAR*” denilmiştir¹¹⁴⁷. Ayrıca baş tahta tablet kâtibi “*GAL DUB. SAR.GİŞ*”, tahta tablet kâtibi “*LÚDUB.SAR.GİŞ*”¹¹⁴⁸, ordu kâtibi “*DUB.SAR KARAS*” ve ordunun tahta tablet kâtibi “*LÚDUB.SAR.GİŞ KARAS*” gibi ifadeler katiplerin hem unvanlarını hem de konumlarını ifade etmektedir. Resmi ve dini birçok tableti yazan kâtipler, bu asıl görevleri yanında, bazı vazifeleri de üstlenmişlerdir. Bir Hitit-Mısır yazışmasında kâtip olan hekim de zikredilmiştir. Zaten birden fazla unvana sahip kâtip mühür baskıları bize bir kâtibin başka hangi mesleklerle meşgul olduğu konusunda fikir vermektedir: “Kâtip, Çobanların Başı”, “Kâtip, Saray Muhafızı”, “Kâtip, Kralın Koruyucu Tanrılarının Hizmetkârı”, “Eşek Ahır Kâtibi”, “Kâtiplerin Başı ve Sofracıların Başı”, “Üçüncü kademeden Kâtip, Mühür Kazıyıcı” vb. gibi¹¹⁴⁹. Büyük Tapınağın yan yapılarının birinde bulunmuş tablette ise “*É.GİŞ.KİN.Tİ*” iş evi, atölyeden bahsedilmiştir¹¹⁵⁰. Söz konusu tablette çalışma evinin çocukları “*DUMU^{HI.A} É.GİŞ.KİN.Tİ*” olarak adlandırılan 205 tapınak personeli “*LÚ.MEŞ hılamattieš*”¹¹⁵¹ arasında 19 kâtip ve 33 tahta tablet kâtibi yer almıştır. Bu doğrultuda bazı kâtipler kendilerini tablet kolophonlarında “*EN.GİŞ.KİN.Tİ (X)*”in öğrencisi/çırağı” şeklinde kaydetmişlerdir. Usta, zanaatkâr¹¹⁵² anlamını taşıyan “*EN.GİŞ.KİN.Tİ*” de tabletlerde geçen öğrenci/çirak ifadesinden dolayı kâtiplerin öğretmeni unvanını karşılamış olmalıdır¹¹⁵³. Diğer unvanlardan biri olan “*DUB.SAR TUR*” ise öğrencilik ve kâtiplik arasına yerleştirilebilecek “küçük/kıdemsiz kâtip” veya “asistan kâtipler için

¹¹⁴⁶ Cem Karasu, “Hititler Devri (MÖ 1650-1190) ve Hitit Biliminin Kuruluşu”, *Hititler*, (ed.) İlker Koç, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006, s.13.

¹¹⁴⁷ Cem, Karasu “Some Considerations on Hittite Scribes”, *Archivum Anatolicum*, S. 1, Ankara 1995, s. 117-118.

¹¹⁴⁸ A. Ünal, *a.g.e.*, 2007a, s. 93.

¹¹⁴⁹ M. Doğan Alparslan, *a.g.m.*, 2013, s. 382-383.

¹¹⁵⁰ Meltem Doğan Alparslan, “Hitit Dönemi’nde Esnaf ve Zanaatkârlar”, *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Kongre Semineri (9-10 Mayıs 2002)*, C. 1, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2003, s. 38.

¹¹⁵¹ Muhibbe Darga, “Hitit Çivi Yazısı Belgelerinde Geçen *LÚ.MEŞ hılamatti*- Kelimesinin Anlamı”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 1, İstanbul 1970, s. 121-130.

¹¹⁵² A. Ünal, *a.g.e.*, 2007a, s. 106.

¹¹⁵³ Hans G. Güterbock, “The Hittite Temple According to Written Sources”, *Le Temple Et Le Culte: Compte Rendu De La Vingtième Rencontre Assyriologique Internationale*, The Netherlands Historisch-Archeologisch Instituut, İstanbul 1975, s. 131-132.; S. Gordin, *a.g.m.*, 2010, s.159.

kullanılmıştır. Öğretmen-öğrenci ya da usta/çırak ilişkisini açığa çıkaran “GĀB.ZU.ZU” ile de öğrenci, çırak, eğitilmiş insan belirtilmiştir¹¹⁵⁴.

Tablet KBo 12.41 (CTH 122)’de “EN.GIŠ.KIN.TĪ” unvanını taşıyan kâtip Miramuwa’nın öğrencisinin adı okunamazken tablet KUB 13.9+(CTH 258.1)’de kâtip Zuwa’nın öğrencisinin adının Alihḫini olduğu bilinmektedir¹¹⁵⁵. KBo 45.69 (CTH 647)’de ise Piḫami kâtip Ḫalwaziti’nin öğrencisi olarak geçmektedir¹¹⁵⁶. Ukkija şehrinde bir kâtip olan Ḫalwaziti’nin babasının adı Lupakki’dır¹¹⁵⁷. Baba Lupakki ise muhtemelen ordu kâtibidir¹¹⁵⁸. Anlaşıldığı üzere kâtipler tabletlerin kolophon kısımlarına zaman zaman kendi isimleri yanında kimin tarafından yetiştirildikleri ya da kimin çırağı oldukları bilgisini de yazmışlardır. Aslında bu durum kâtip okullarının varlığı hakkında önemli bir kanıttır. Ayrıca öğretmen-öğrenci ya da usta-çırak ilişkisini gösteren Hurri kökenli bir bayram olan (Ḫ)iṣuwa Bayramı’nın on üçüncü tabletinin kolophonunda geçen ifadeler de önemlidir¹¹⁵⁹. KBo XV 37 + FHG 9 + ABoT 1 Ay. VI22 (CTH 628): “ [ḫ]iṣuwa [Bayramının onüçüncü [tableti bitmiştir]. [Kraliçe Puduhepa] [kâtip]lerin [başı Walwaziti’yi] [Hattuša kentindeki Kizzuwatna tabletlerini araştırmak için] [görevlendirdikten sonra, bu ḫiṣuwa Bayramı tabletlerinin aynı gün] [kopyalarını çıkardı]. Kâtiplerin başı Walwaziti’nin [oğlu,] Mittannamuwa’nın [toru]nu, MAḪ.DINGIR^{MEŠ}-na’nın öğrencisi / çırağı (Kâtip)[Talmi]-Tešub’un eli, Kâtiplerin başı Walwaziti’nin önünde yazdı”¹¹⁶⁰. Görüldüğü üzere katiplik mesleği dededen toruna kadar aktarılan bir aile mesleği de olmuştur. Daha önce bahsettiğimiz Walwaziti’nin oğlu, Mittannamuwa’nın torunu olan Talmi-Tešub üç kuşak boyunca kâtip olarak görev yapan bir ailenin üyesidir. Dede Mittannamuwa başkâtiptir. Alihešni, Purandamuwa, Walwaziti (UR.MAḪ-ziti), Naninzi (ŠEŠ-zi) ve Adduwa da onun beş oğlunun adıdır. Oğullarından Naninzi, Walwaziti ve Purandamuwa da babaları gibi kâtiplik görevini üstlenmişlerdir. Keza torunları Talmi-Tešub ve Hulanabi de kâtiplik

¹¹⁵⁴ C. Karasu, *a.g.m.*, 1995, s. 118.

¹¹⁵⁵ S. Gordin, *a.g.m.*, 2010, s. 167-168, 165-166.

¹¹⁵⁶ Giulia Torri, “The Scribes of The House on The Slope”, *VI. Congresso Internazionale di Ittitologia (Roma, 5-9 Settembre 2005)*, (ed.) Alfonso Archi, Rita Francia, Istituto di Studi sulle Civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente, Roma 2008, s. 773.

¹¹⁵⁷ N. Aslantürk, *a.g.m.*, 2014, s. 41.

¹¹⁵⁸ Shai Gordin, *Scribal Families of Hattuša in the 13th Century BCE. A Prosopographic Study*, (Unpublished Master’s Thesis) Tel Aviv University Faculty of Humanities Department of Archaeology and Ancient Near Eastern Cultures, Tel Aviv 2008, s.150.

¹¹⁵⁹ M. Doğan Alparslan, *a.g.m.*, 2013, s. 380-381.

¹¹⁶⁰ Cem Karasu, “Hattuša-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar” *Archivum Anatolicum*, S. 3, Ankara 1997, s. 227-228.

mesleğini yapmışlardır¹¹⁶¹. Hurri- Luwi/ Kizzuwatna kökenli ailede Purandamuwa ve Walwaziti de babaları gibi başkâtip olmuşlardır. Ayrıca Walwaziti'nin kâtip olan iki oğlundan Hulanabi'nin de eğittiği bir öğrencisinin olduğu bilinmektedir¹¹⁶².

Diğer taraftan bu mesleği yapmak için her zaman kâtip bir aileden gelmek zorunlu değildir. Bunun en güzel örneği Tarhunmiya adlı kil tablet kâtibinin Tapigga'da (Maşathöyük) yaşayan babası Pallanna'ya ve annesine gönderdiği mektuptur. Söz konusu mektupta Tarhunmiya babasına ve annesine iyilik-sağlık dilemektedir. Kâtip arkadaşı Uzzu'dan ise bu mektubu babasının ve annesinin önünde okumasını onların da iyi haberlerinin kendisine yazılmasını istemektedir¹¹⁶³. Bu noktada babanın mesleği belirtilmese de okuma yazma bilmediği, diğer bir ifadeyle kâtip olmadığı açıkça anlaşılmaktadır.

Hitit kâtipleri de Mezopotamyalı meslektaşları gibi erken yaşlarda eğitime başlamış olmalıdırlar. Zira çivi yazısı işaretlerinin sayısı oldukça fazladır. Dolayısıyla çivi yazısının kolay, çabuk ve doğru okunup yazılabilecek derecede öğrenilmesi ve akılda tutulması yıllar boyu sürecek bir çabayı gerektirmektedir. Eğitimin sıkı olması ve yapısı gereği sürekli tekrar edilmesi öğrenciler üzerinde bir bezdiricilik de yaratmıştır. Öğretmenlerin öğrencilere verdikleri eğitim de sert bir disiplin altında gerçekleşmiştir. Öğrenciler eğitimlerine hafızalarına yerleşene kadar defalarca kopya ettikleri basit hece ve kelime işaretlerini öğrenerek başlamış sonra daha karmaşık işaretlere geçmişlerdir. Yazının temelini kavrayan öğrenci de çeşitli metinleri kopyalayarak eğitim hayatını ileriye taşımıştır¹¹⁶⁴. Hitit arşivlerinde Mezopotamya *É.DUB.BA.A* literatüründen ders malzemeleri bulunmuştur. Bunlar arasında çeşitli listeler, din, tıp, kehanet ve dua metinleri, mektuplar, Gılgamış Destan'ı ve Atra-hasis Miti kopyaları söylenebilir¹¹⁶⁵. Örneğin Ortaköy'de bulunan Or. 95/3 adlı tablet bir kelime listesinden oluşmakta, tabletin okunabilen kısımlarında ise bitki isimleri yer almaktadır. Oldukça iyi korunmuş ön yüz tabletin her iki tarafının dört sütun halinde yazıldığını göstermektedir. Sütunlar i ve iii, Sumerce ve Akadca bitki isimleri içerirken, sütunlar ii ve iv sırasıyla çeviriler veya bazen bunlar için kısa yorumları vermektedir. Bitkiler genellikle ya Sumerce ya da

¹¹⁶¹ M. Doğan Alparslan, *a.g.m.*, 2013, s. 381, 385-386.

¹¹⁶² S. Gordin, *a.g.e.*, 2008, s. 45, 70.

¹¹⁶³ Cem Karasu, "Hititçe ve Hitit Çiviyazısı", *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, (ed.) Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 92.

¹¹⁶⁴ T. Bryce, *a.g.e.*, 2003, s. 74-75.

¹¹⁶⁵ Jeanette C. Fincke, "The School Curricula From Hattuša, Emar and Ugarit: A Comparison", *Theory and Practice of Knowledge Transfer*, (ed.) W. S. van Egmond, W. H. van Soldt, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 2012, s. 85- 101.

Akadca isimleriyle gösterilirken bazen her iki dildeki karşılıkları ile gösterilmiştir. Tablette sık sık Sumerce yazılışlarda ve özellikle Akadca kelimelerde yazım hataları yapılmıştır. Ayrıca bazı sözcük birimleri eksik ve kısaltılmış biçimde yorumlanarak yazılmıştır. Bütün bunlar da Or. 95/3'ün bir okul tableti olduğuna işaret etmektedir¹¹⁶⁶. Büyülü şifa ritüelleri de Hattuša'daki müfredatın önemli bir parçasını oluşturmuştur. Zira tıp literatürünü içeren iki okul tableti bilinmektedir. Bunlardan ilki KUB 4.53 (CTH 537) Akadca yazılan bir alıştırma tabletidir. İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen tabletin arka yüzünde tıbbi bir kehanet vardır. İkinci okul tableti KUB 37.1 (CTH 808)'de ise Akadca bir tıbbi reçeteye Hititçe ve Luwice açıklama yazısı eklenmiştir¹¹⁶⁷.

Hitit toplumunda kâtiplik mesleği için ödenen eğitim masrafı bilinmemektedir. Ancak ailelerin çocuklarının mesleki eğitimi için belirli bir ödeme yaptıkları Hitit Kanunları'ndan anlaşılmaktadır. Buna göre madde 200B'de “*Eğer bir genci/bir oğlu bir eğiticiye biri verirse ya marangoz olarak ya demirci olarak ya dokumacı olarak ya işçi olarak ya keçeci olarak, o zaman eğiticinin <ücreti için> altı şeqel gümüş versin. Eğer (o) onu kusursuz bir şekilde eğitmezse o zaman ona bir kişi versin*” denilmektedir. Böylece bir çocuğun mesleki eğitimi aileye 6 şeqel (yani 12,4 x 6 = 74,4 gr) gümüş mal olurken verilen eğitimin kalitesinin de ön planda tutulduğu görülmektedir. Yine kanunlarda vasıflı kişilerin ücretleri belirtilmiştir: 176B: “*Eğer bir zanaatçıyı biri satın alırsa ya da bir çömlekçiyi, bir demirciyi, bir marangozu, bir deri işçisini, bir keçeciyi, bir dokuyucuyu ya da bir elbise imalatçısını biri satın alırsa, on şekel gümüş versin*”¹¹⁶⁸. Söz konusu vasıflı kişilerin satın alınması hem aile ekonomisine katkı sağlayacak bir iş kolu girişiminin sağlanması hem de hane çocuklarının bu iş kolunda yetiştirilme amacıyla ilgili olmalıdır.

2.4.6. Hitit Hukukunda Çocuk Hakları

2.4.6.1. Hitit Kanunları'nda Çocuk Hakları

Hitit Kanunları Boğazköy kazılarında ortaya çıkarılan iki farklı seri ve bunların çeşitli zamanlarda yapılan kopyaları ile imparatorluğun son evrelerinde yazılmış olan bunlara paralel bir nüshadan oluşmuştur¹¹⁶⁹. Kanunlar toplam 200 maddeyi içermiştir. Her biri 100'er madde olan seriden birincisi “*eğer bir adam*” ikincisi de “*eğer bir bağ*”

¹¹⁶⁶ Aygül Süel, Oğuz Soysal, “A Practical Vocabulary From Ortaköy”, *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*, (ed.) Gary Beckman, Richard Beal, Gregory McMahon, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 2003, s. 350-352.

¹¹⁶⁷ S. Gordin, *a.g.e.*, 2008, s. 46.

¹¹⁶⁸ E. Reyhan, *a.g.m.*, 2010, s.73-74.; F. Imparati, *a.g.e.*, 1992, s.185, 165.

¹¹⁶⁹ B. Dinçol, *a.g.e.*, 2003b, s.10.

ifadesiyle başlamıştır. Hitit Kanunları I. Murşili Dönemi'nden IV. Tuthalya Dönemi'ne kadar geçen süre içinde değişikliğe uğrayarak ve ceza indirimine gidilerek oluşturulmuştur. Fakat maddelerde değişiklik yapan kralların adları açıkça belirtilmemiştir. Anlaşılan o ki ilk önce geleneksel düzenlemeler bir araya getirilmiş, sonra işkence cezaları tazminat şekline dönüştürülmüş, ölüm cezaları kısıtlanmış onun yerine maddi cezalar arttırılmıştır. En nihayetinde maddi cezalarda da indirime gidilmiştir. Kanunlarda daha çok ceza hukukuna ilişkin maddelere yer verilmiştir¹¹⁷⁰. Bununla birlikte mülkiyet hukukunu ve özellikle de aile hukukunu içeren maddeler de ön plana çıkartılmıştır. Ancak kanunlarda veraset, evlat edinme ve borç hukuku gibi konular eksik kalmıştır¹¹⁷¹.

Hitit Kanunları'nda çocukları ilgilendiren başlıca maddeler ise çocuk düşürtme cezaları, çocuğun velayet durumu, miras intikali, evlat edinme ve çocuğun satılmasıdır.

2.4.6.1.1. Hitit Kanunları'nda Çocuk Düşürtme Cezaları

Hitit Kanunları'nda anne karnındaki bir çocuğa zarar verilmesi halinde suçluya verilen ceza kadının özgür ya da köle olmasına göre değişirken, gebeliğin ayları da belirtilmiştir. § 17 “Eğer özgür bir kadının karnının meyvesini bir kimse attırırsa ve bu onuncu ayda olursa 10 şeqel, beşinci ayda sebep olursa 5 şeqel gümüş versin, böylece suçu evinden uzaklaştırır”. § 18 “Eğer bir kadın kölenin karnın meyvesini bir kimse attırırsa ve bu onuncu ayda olursa 5 şeqel gümüş versin”. Yukarıdaki iki maddeye ilaveten paralel metinde bu konuda verilen para cezalarının arttırıldığını görmekteyiz. § XVI. “Eğer özgür bir kadının karnının meyvesini biri dışarı atarsa, 20 şeqel gümüş versin”. § XVII. “Eğer bir kadın kölenin karnının meyvesini biri dışarı atarsa 10 şeqel gümüş versin”¹¹⁷².

2.4.6.1.2. Hitit Kanunları'nda Çocuğun Velayet Durumu

Boşanma durumunda çocukların velayeti eşler arasında sınıf farkı gözetmeksizin aynı hükümleri ihtiva etmiştir. Buna göre erkek çocukları alırken kadına bir çocuk verilmiştir: § 31 “Eğer özgür bir adam ve bir kadın köle...<iseler> ve bunlar birlikte yaşıyorlarsa ve onun kendisi için karısı olarak <o> alırsa ve kendisi için bir ev ve

¹¹⁷⁰ E. Reyhan, T. B. Cengiz, *a.g.e.*, 2015, s. 87.

¹¹⁷¹ F. Kinal, *a.g.e.*, 1998, s. 150.

¹¹⁷² F. Imparati, *a.g.e.*, 1992, s. 45, 107.

çocuklar yaparlarsa ve evi bölüşürlerse adam çocukları alsın, kadın kendisi için bir çocuk alsın”¹¹⁷³.

2.4.6.1.3. Hitit Kanunları’nda Miras İntikalinde Çocuk Hakları

Hitit Kanunları miras açısından bir maddenin kısmen anlaşılabilir olması dışında oldukça kısırdır. Bu madde ise ölen bir kadının çeyizinin aile fertlerine olan intikalini içermektedir. § 27 “*Eğer bir erkek kadını karısı olarak alır ve onu evine götürürse, karısının çeyizini (de) evinin içine taşımıştır. Eğer kadın orada (kocasının evinde) ölürse, kadının malı yanıp kocasına kalır. (Böylece) çeyizi koca alsın. Eğer (kadın) babasının evinde ölürse ama çocukları (da) varsa kadının çeyizini kocası alsın*”¹¹⁷⁴. Anlaşıldığı üzere kadın kocasının evinde ölürse getirdiği çeyizi muhtemelen çocuklarına taksim edilmek üzere kocası almıştır. Eğer kadın babasının evinde ölürse, o zaman bu vazifeyi kadının babası görmüş olmalıdır¹¹⁷⁵.

Diğer taraftan Hitit krallarının bazı kişilere toprak bağışladıkları ve bağışın miras yoluyla erkek ya da kız evlat fark etmeksizin sonraki nesillere intikal ettiği bilinmektedir. Bu durum II. Hantili’ye ait bağış belgesinde şöyle geçmektedir: “... *Gelecekte hiç kimse Hattuşili’den ve onun torunlarından (bu bağış konusunda) talepte bulunmayacak! Büyük Kral Tabarna’nın sözü demirdendir. O (bir yana) atılmaz ve kırılmaz! (Onu) kim değiştirirse, başını keserler...*”. Aynı ifadeleri diğer bağış belgelerinde de görmek mümkündür¹¹⁷⁶.

Hitit Kanunları’nda çocuğun mirastan reddedilme hususuna değinilmemiştir. Yalnız kanun 171. maddeye¹¹⁷⁷ göre anneye oğlunu aileden reddetme ve yeniden kabul etme hakkı tanımıştır. Bu durum Hitit öncesi Anadolu’daki matriarkal aile yapısının izi olarak yorumlanmaktadır. Zira kanunun çeşitli maddelerinde özellikle kadının satın alma esasına dayanan evlilik hükümlerinden Hititlerin patriarkal aile yapısına sahip oldukları açıkça görülmektedir¹¹⁷⁸.

¹¹⁷³ F. Imparati, *a.g.e.*, 1992, s. 55.

¹¹⁷⁴ Güngör Karauğuz, *Hitit Yasaları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 73

¹¹⁷⁵ Sedat Alp, “Hitit Kanunları Hakkında”, *AÜ DTCF Dergisi*, C.5, S. 5, 1947, s. 474.

¹¹⁷⁶ E. Reyhan, *a.g.m.*, 1998, s. 485-486.; S. Alp, *a.g.e.*, 2011, s. 76.; Kemal Balkan, *İnandık’ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*, Anadolu Medeniyetleri Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara 1973, s. 4.; S. Erkut, E. Reyhan, *a.g.m.*, 2012, s. 85.

¹¹⁷⁷ G. Karauğuz, *a.g.e.*, 2018, s. 95.; H. A. Hoffner, *a.g.e.*, 1997, s.136-137.

¹¹⁷⁸ F. Kınal, *a.g.e.*, 1998, s. 150-151.

2.4.6.1.4. Hitit Kanunları'nda Evlat Edinme

Mezopotamya'daki bazı yasa metinlerinde (Eşnunna ve Hammurabi Kanunları) ve Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi belgelerinde geçen evlatlık alma müessesesiyle alakalı Hitit Kanunları'nda herhangi bir düzenlemeye rastlanılmamıştır. Ancak diğer toplumlarda olduğu gibi Hititler'de de evlatlık almanın var olduğu anlaşılmaktadır. Zira Hitit kraliyet ailesine ait belgelerde I. Hattuşili'nin kız kardeşinin oğlunu evlatlıktan azl ederek yerine Murşiliyi evlatlık aldığını ve onu tahtın varisi yaptığını bilmekteyiz. Yine Eski Hitit Dönemi'ne ait İnandıktepe Bağış Belgesi'nde Hanahana şehri vekilharcı Tuttulla'nın Zidiyi evlat edinerek kızıyla evlendirdiği (içgüveyi aldığı) ve onlara düğün hediyesi olarak bir ev bağışladığı kaydedilmiştir. Ayrıca Hititler'de yetim ve öksüzlerin evlatlık alındığını gösteren bir belge de mevcuttur¹¹⁷⁹.

Orta Hitit Devleti kralı II. Huzziya zamanına tarihlenen bir bağış metninde kimsesiz bir çocuğun evlatlık alınmasına değinilmiştir. Metinde evlatlık almanın bir mabet tanrıçasına yapılması dikkat çekicidir: “1) *Büyük kral [Tabar]na [nın mührü].* 2) *[Attattaş (ı), ki o bir ök[süz ve yetim* 3) *[idi, on]u büyük kral* 4) *[gördü ve onu] Kraliçe için erkek bir süt[çocuğu olarak]* 5) *[al]di*”. Bu bağlamda öksüz ve yetim çocukların mabetlerin güvencesi altında ve belki de mabetlerin bakımı ile ilgili olarak yetiştirildikleri düşünülebilir¹¹⁸⁰.

Yeni Hitit Devleti Dönemi'nde II. Murşili'nin Arzawa memleketlerinden Mira-Kuwalya Kralı Kupanta-Kurunta ile yaptığı antlaşmadan öğrendiğimize göre I. Şuppiluliuma kızı Muwatti'yi Mira kralı Maşhuluwa ile evlendirmiştir. Ancak bu evlilikten çocukları olmamıştır.¹¹⁸¹ Bunu üzerine kral Maşhuluwa, kardeşinin oğlu Kupanta-Kurunta'yı bizzat II. Murşili'nin onay vermesiyle evlat edinmiştir. Dolayısıyla gerçek bir evlatlık alma durumuyla Mira kralı Maşhuluwa'ya bir veliaht tayin edilmiştir. Ancak evlatlık alma konusunun Hitit kralları tarafından politik çıkarlarını korumak amacıyla yapıldığını da görmekteyiz. Zira III. Hattuşili Dattaşša (-Tarhuntuşša) kralı Ulmi-Teşub'u himaye tarzında evlatlık olarak almıştır. II. Şuppiluliuma'ya

¹¹⁷⁹ G. Karauğuz, *a.g.e.*, 2018, s. 45.; K. Balkan, *a.g.e.*, 1973, s. 3-8.

¹¹⁸⁰ “Metinde geçen “SAL.LUGAL” (=kraliçe) sözünün “tanrıçaya” delalet ettiği belirtilmektedir”. bkz. A. Alpman, *a.g.m.*, 1977, s. 327-328, dipnot: 53.; Buna göre “SAL.LUGAL”, *Katapa şehrinde tapılan bir tanrıçaya, Hitit kaynaklarında sık görülen “Katapaş SAL.LUGAL” “Katapa şehri Kraliçesi”ne delalet etmektedir. Aynı tanrıça Hitit kral ve kraliçesi için yazılmış Eski Hitit Çağı'ndan kalma bir ritüelde “URUKa-a-ta-pa-aş SAL.LUGAL-ri” “Katapa şehrinin Kraliçesi”ne ifadesinde de görülmektedir*. bkz. K. Balkan, *a.g.e.*, 1973, s. 12.

¹¹⁸¹ G. Karauğuz, *a.g.e.*, 2002, s. 119-120.

karşı yapılan bir sadakat yemini metninde ise yemini yapan “*GAL.DUB.ŞAR.GİŞ*” “Tahta tabletler üzerine yazan katiplerin başı” X-şarruma, kendisinin Hitit kralı III. Arnuwanda tarafından küçük yaşta evlatlık alındığını belirtmiştir¹¹⁸².

2.4.6.1.4. Hitit Kanunları’nda Satılma ve Tazminat Ödemede Çocuğun Durumu

Ataerkil bir aile yapısına sahip olan Hititler’de erkek, karısı ve çocukları üzerinde egemendir. Kanun maddelerinde çocukların öldürülen bir adamın karşılığında zarara uğrayan tarafa tazminat olarak verilebildiği ve satılabildiği anlaşılmaktadır¹¹⁸³. Bu durumla ilgili kanununun 44. maddesinde “*Eğer bir adamı biri ateşe iterse ve o ölürse, karşılığında bir oğul verecek*”¹¹⁸⁴ denilmiştir. Çocuğun satılabildiğinden bahseden 48. madde ise “*Tımar hizmetiyle yükümlü olan biri, angarya yükümlülüğünü yerine getirsin. Tımar hizmetiyle yükümlü olan birisiyle hiç kimse ticaret yapmasın. Oğlunu, tarlasını, üzüm bağlarını hiç kimse satın almasın...*”¹¹⁸⁵ şeklinde kaydedilmiştir.

¹¹⁸² A. Alpman, *a.g.m.*, 1977, s. 329-331.

¹¹⁸³ Ali M. Dinçol, “Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku İle Etkileşimi”, *Anadolu Araştırmaları*, S. 12, 1990, s. 94-95.

¹¹⁸⁴ H. A. Hoffner, *a.g.e.*, 1997, s. 52.

¹¹⁸⁵ G. Karauğuz, *a.g.e.*, 2018, s. 77.

SONUÇ

Kadın ve erkek arasındaki önemli bağlardan biri olan çocuk soyun sürekliliğinin sağlanması için olmazsa olmazlardandır. Eski Mezopotamya ve Anadolu coğrafyası da Tarih Öncesi Çağlar'dan itibaren bu duruma tanıklık etmiştir. Günümüz dünyasında birçok konuyla özelleştirilerek anlatılan çocuk kavramı çalışmamızda, Tarih Öncesi Çağlar'ın şartları gereği en başta arkeolojik verilere dayalı olarak ölü gömme gelenekleri, ölü armağanları ve antropolojik buluntular açısından incelenmeye çalışılmıştır.

Eski Mezopotamya ve Anadolu insanları Paleolitik Çağ'da barındıkları mağaralara ölülerini gömmüşlerdir. Mezopotamya'da Şanidar Vadisi'nin Proto-Neolitik halkları da mezar olarak mağarayı kullanmışlardır. Bu mezarlarda ortaya çıkarılan iskeletler incelendiğinde 9-10 aylık ve bir yaşındaki bebeklerde yüksek ölüm oranının olduğu gözlemlenmiştir. İskeletlere ait diş incelemelerinde mine hipoplazilerine rastlanırken bireylerin erken yaşam fizyolojik stres koşullarına maruz kaldıkları anlaşılmıştır. Neolitik Çağ insanları ise bebek ve çocuklarını evlerin zemini altına açılan çukurlara hocker pozisyonunda doğrudan ya da çömlek içine koyarak gömmüşlerdir. Anadolu'daki iskeletlerin bazılarında hasıra, koruyucu olduğu düşünülen aşı boyasına ve alçılama uygulamasına rastlanılmıştır. Ölen bebek ve çocukların yanlarına armağan olarak çoğunlukla boncuklar/kolyeler bırakılmıştır. Ayrıca Anadolu'da aşı boyası topanı, taş aletler, taş kap parçaları, çakmaktaşı, obsidyen parçaları olta ve iğne parçası, pandantifler ve yüzükler, bebeklerin yanına mama kap ve kaşıkları, anne-çocuk gömülerinde kemik kaşıklar, spatüller ve kepçeler gibi ölü armağanları da bulunmuştur. Ayrıca bazı mezarlara ölü armağanı bırakılmadığı görülmüştür. Dolayısıyla bu nesnelere zenginlik ve statü belirtisi olduğu kadar özellikle boncuklar çocukları kötülükten koruma işlevini taşımış olmalıdır. Diğer taraftan Anadolu'da yakın dönemde yapılan birçok kazı, buralarda ortaya çıkarılan iskeletlerin de antropolojik açıdan incelenmesine zemin hazırlamıştır. Hatta antropolojik incelemelerin yapıldığı bu iskeletler genelde Mezopotamya özelinde ise Anadolu çalışmaları içerisinde ele alınan Güneydoğu Anadolu Bölgesi tarihöncesi yerleşkelerinde ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda başta Diyarbakır/Çayönü olmak üzere, Aksaray/Aşıklı, Konya/Çatalhöyük ve Niğde/Tepecik Çiftlik iskeletlerindeki incelemelerde Neolitik Çağ'da bebeklerin 1 ya da 1,5 yaşında sütün kesilmeye başladığı ve onlara ek gıdaların verildiği anlaşılmıştır. Tamamen

sütten kesme yaşı da 2 ve 3 olarak belirlenmiştir. Bebek ve çocuklarda anemi, cribra orbitalia, kronik beslenme bozukluğu, beyin zarı iltihabı, raşitizm, iskorbüt, kemik dışı zarı iltihabı hastalıkları ile dişlerde hipoplazi ve aşınma tespit edilmiştir. Bütün bu veriler Anadolu Neolitik Çağ topluluklarında 0-5 yaş arasında ölüm oranının yüksek olduğunu göstermiştir. Kalkolitik Çağ'da Kuzey Mezopotamya'da Halaf Dönemi'nde bebek çocuklar yerleşim içi ve dışına açılan basit çukurlara hocker pozisyonunda gömülmüşlerdir. Yarım Tepe II'de ise bebeklerin, çocukların ve yetişkinlerin yakılarak (kremasyon) gömüldükleri anlaşılmıştır. Bazı mezarlarda keçe izine rastlanırken seramik kaplar, taş aletler, boyalı kabuk boncuklar, akik ve taş boncuklar, kil ağırşak gibi ölü armağanları bulunmuştur. Güney Mezopotamya'da Obeyd Dönemi'nde bebekler ve çocuklar genellikle çömlek içinde evlerin zemini altına gömülmüşleridir. Bazen de çömlek içine koyulmadan basit çukurlara yerleştirilmişlerdir. Yerleşim dışına kerpiçlerle dikdörtgen biçiminde yapılan Eridu'daki mezarlar genellikle çocuk iskeletlerinin eklendiği aile definlerini barındırmıştır. Yine çocuklar kendi küçük mezarlarına gömülürken bu mezarlarda 2 yaşından küçük bebeklere nadir rastlanılmıştır. Boncuklar, kolye ve bileklikler de ölü armağanlarını oluşturmuştur. Anadolu'da Kalkolitik Obeyd Kültürü görülen Değirmentepe'de de aynı şekilde bebek ve çocuklar hocker pozisyonunda çömlek içinde ev tabanlarının altına gömülmüşlerdir. Yerleşimdeki bebek ve çocuk iskeletlerinde enfeksiyon, anemi, cribra orbitalia, porotic hyperostosis gibi hastalıklar dışında kafa deformasyonu ve baş dağlaması saptanmıştır. Kafa deformasyonu diğer bir ifadeyle başın sıkıca sarılması ya da dar bir başlık geçirilerek kafatasını şekillendirmenin estetik bir amaçla kız çocuklarına uygulanmış olabileceği düşünülmektedir. Baş dağlamasının ise tedavi amaçlı ruhsal ya da bedensel rahatsızlıkların giderilmesi için yapıldığı ileri sürülmektedir. Anadolu'nun İlk Tunç Çağı mezarları yerleşim içi ve dışında basit toprak, küp, çömlek, oda ve sandık mezarlardan oluşmuştur. Bebek ve küçük çocuklar genellikle yerleşim içinde hocker pozisyonunda küp ve çömlek mezarlara gömüldüğü gibi basit toprak mezarlara da gömülmüşlerdir. Ölülerin yanlarına çeşitli boncuklardan ve bakır, tunç ya da altından yapılmış takılar, saç iğnesi, çingiraklar, testi ve kaplar armağan olarak bırakılmıştır. Resuloğlu iskeletlerinde yapılan antropolojik incelemelere göre bebek ve çocuklar enfeksiyonlara bağlı nedenlerle hayatlarını kaybetmişlerdir. 0-5 yaş arası ölüm oranının yüksek olması da söz konusu durumu desteklemektedir. Ayrıca bazı iskeletlerde kafa deformasyon izlerine de rastlanılmıştır. İkiztepe bebeklerinin ise 1 yaşına kadar anne sütüyle beslendikleri, bebeklere ek gıdaların yaklaşık 1 yaşında verilmeye başladığı,

sütten kesilme sürecinin ise yaklaşık 2 yaşında tamamlandığı belirlenmiştir. İkiiztepe iskeletlerinde enfeksiyon, anemi, sinüzit, menenjit, peridontitis, raşitizm (rikets), intracranial haemorrhage (kafa içi kanama), iskorbüt hastalıkları ve dişlerde hipoplazi tespit edilmiştir. Çocukların ölüm oranlarının doğumda ve 5-6 yaşlarında yüksek olduğu görülmüştür.

İnsanoğlu doğumu ve ölümü arasındaki yaşam çizgisinde birçok konuyu yazıyla kalıcı hale getirmiştir. Dolayısıyla Eski Mezopotamya ve Anadolu coğrafyası arkeolojik buluntular kadar çivi yazılı kaynaklar açısından da zengindir. Çalışmamızın konusu olan çocuk çivi yazılı kaynakların aile, eğitim, hukuk, tıp, büyü ve kehanetle ilgili metinlerin incelenmesi ve yorumlanmasıyla da ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Eski Mezopotamya ve Anadolu toplumları evliliği başlık parası alma ve çeyiz göndermeyle başlatmış, bir sözleşmeyle resmi hale getirip aileyi kurmuşlardır. Çekirdek ya da geniş aile biçimi fark etmeksizin toplumsal yapı ataerki düzende oluşmuştur. Aile reisi olan babanın eşi ve çocukları üzerinde belirgin otoritesi ve hakları vardır. Tarım, hayvancılık, ticaret ve çeşitli zanaatlarla uğraşarak aile geçimini sağlayan babalar bilhassa ekonomik sıkıntı içinde olduklarında borçları karşılığında karısı ve çocuklarını rehin bırakmak ya da satmak zorunda kalmışlardır. Eski Mezopotamya toplumlarına ait çivi yazılı kaynakların çoğunda erkek evlat vurgusu öne çıkmaktadır. Edebi kaynaklarda sayıca fazla erkek çocuğa sahip olmak bir övünç kaynağı olarak belirtilirken bazı kaynaklar özellikle baba-oğul ilişkisi (saygı, sevgi, öğüt, endişe, sitem, beklentiler vb. konular) etrafında oluşturulmuştur. Hitit toplumunun yazılı kaynaklarında Eski Mezopotamya toplumlarıyla eşit derecede erkek evlat vurgusu geçmese de Hitit krallarına ait vasiyetname, yıllık, siyasi ve dua metinlerinde babanın oğlundan yerine getirmesini istediği sorumluluklar benzer özellikler taşımıştır. Babaları en çok endişelendiren konulardan biri oğullarının dini vazifelerini unutmaları olmuştur. Bu yüzden Eski Mezopotamya toplumlarında *kispum* ritüelinin oğullar tarafından yerine getirilmesi oldukça önemsenmiştir. Ölüm sonrasında ataların ruhunun tanrılar huzurunda rahat ettirilmesi amacıyla yapılan bu ritüele ailenin kadın üyelerinden sadece rahibe olanları katılabilmıştır. Hititler de yaptıkları ritüellerde ocak ve atalar kültü arasında bir bağ kurmuşlardır. Böylece Hitit kraliyet ailesinin erkek üyeleri ve devletin bekası tanrılar gözetiminde kutsanmıştır. Farklı sebeplerden dolayı günah işleyen insanların tanrılar tarafından cezalandırılacağına hatta babaların günahlarının da çocuklarına geçeceğine inanılmıştır. Diğer taraftan çivi yazılı kaynaklarda kadının

çocuğunu yetiştirmekle üstlendiği annelik rolünün tam bir profilini çıkarmak mümkün değildir. Ancak daha anne karnında başlayan ilişkinin çocuğun doğumundan ölümüne kadar devam edeceği aşikardır. Bu bağlamda çocuklar doğumundan küçük yaşlarına kadar anne merkezli bir ortamda büyümüşlerdir. Ailevi ve toplumsal birçok değer yargısı annenin bakış açısıyla çocuğa kazandırılmıştır. Kraliyet ailesi başta olmak üzere zengin ailelerde çocuğun bakımı için dadı görevlendirilmiştir. Sütannelik ise kadın meslekleri arasında önemini korumuştur. Edebi yapıtlar da anne-çocuk arasındaki sevgi-şefkat ve saygı bağının derinliğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla günümüzde olduğu gibi çocuğun ilk rol modeli anne ve babası olmuştur.

Sumerliler tarafından MÖ 3200’lerde icat edilen yazı erken dönem eğitim hayatının başlamasının yolunu açmıştır. Başlangıçta saray ve tapınağın ihtiyacı olan DUB.SAR/ıupşarru-kâtiplerin yetiştirilmesi amacını taşıyan *É.DUB.BA.A*/okul ilerleyen zamanlarda bu amacın yanında teoloji, bitkibilim, hayvanbilim, coğrafya, matematik, hukuk, dilbilgisi, dilbilimle ilgili konularda uzmanlaşan bilginleri ortaya çıkarmıştır. Sumer kentlerinden Uruk’ta ve Şuruppak’ta bulunup MÖ 3. binyıl başlarına tarihlendirilen ve Eski Babil kentleri Nippur, Ur, Kiş, Mari, Sippar’da bulunup MÖ 2. binyıllara ait olan çok sayıda alıştırma tabletleri mevcut bir okulun varlığını desteklemektedir. Ayrıca Nippur’da verilen eğitim *É.DUB.BA.A*’ya ait bir belgede eşsiz olmakla nitelenmiştir. Dolayısıyla bu belge Eski Babil Dönemi’nde Sumer-Akad eğitiminin izlerini ortaya çıkardığı gibi daha sonraki dönemlerde okullarda kullanılan ders malzemelerinin de ana kaynaklarını temsil etmiştir. Tabletlerden anlaşıldığına göre basitten zora doğru aşama aşama verilen derslerde öğrenciler önce hece alıştırmalarıyla işaret listesini öğrenmişlerdir. Daha sonra anlam ya da konuya göre gruplandırılmış Sumerce kelimelerin listesi ve Akadca çevirilerini çalışmışlardır. Matematikle ilgili hesaplama işlemlerini öğrenen ve alıştırma tabletlerine çeşitli konularda kısa cümlelerin yazılmasını kavrayan öğrenciler eğitimin başlangıç seviyesini tamamlamışlardır.

Eğitimde ileri bir aşamaya gelen öğrenciler ise krallara, tanrı ve tanrıçalara ait ilahileri, farklı konulardaki hikâye derlemelerini içeren Sumer literatürünü öğrenmişlerdir. Bu literatür içinde yer alan ve ummia/öğretmenler tarafından yazılan deneme türündeki eserlerde öğrencilerin sabahtan akşama kadar okulda kaldıklarından, evde ödev ve ezber yaptıklarından ve onlara sıkı bir disiplin uygulandığından bahsedilmiştir. Yine bu eserlerden öğrencinin erken çocukluk döneminden yetişkinliğine kadar eğitim aldığı, aile tarafından ummia/öğretmene ilave ücret ve

hediyeler verilmesinin eğitim sürecine olumlu etki yaptığı anlaşılmıştır. Ancak deneme türündeki eserlerde yazarın bir şeyi ispat etme kaygısından çok kendi düşüncelerini yansıttığı hatırlandığında, okulun işleyiş düzeni günümüz bilim insanları için varsayım ötesine geçememektedir. Kesin olarak ifade edilen de eğitimin herkes için zorunlu olmasından ziyade toplumun seçkin sınıfındaki varlıklı ailelerin erkek çocuklarının katılımıyla sınırlı kaldığıdır. Prenslerin ve bazı prenseslerin eğitim aldıkları bilinse de kız çocuklarının eğitim almaları sık rastlanılan bir durum değildir. Kadın kâtiplerin sayıca az olması duruma ayrı bir açıklık getirmektedir. Ayrıca kâtiplik mesleği diğerleri gibi babadan oğula geçerken, birçok kâtip aynı zamanda oğlunun öğretmeni olmuştur. Okul olarak düşünülen binaların odalarının sayıca fazla alıştırma tableti bulundurması dışında sıradan bir evin odalarından farklı olmadığı arkeolojik açıdan ortaya çıkarılmıştır.

Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde yazılı tarihe giriş gerçekleşmiştir. Asurlu tüccarlara ait Kaniş- Kārum Ib katı evleri arşivlerinde sınırlı sayıda ders tabletleri ortaya çıkarılırken, yerli Anadolu halka ait evlerde hiçbir ders tableti bulunmamıştır. Kültepe tabletlerinde *É.DUB.BA.A*'dan bahsedilmese de *targumannum*/ tercüman ve kâtip ifadesi geçmektedir. Ancak ticari işler gereği sürekli seyahatte olan Asurlu tüccarların yanlarında her zaman bir kâtip bulunamayacağı için kendi tabletlerini okuyup yazabilecek aşamada belirli bir eğitime ihtiyaçları olduğu açıktır. Zaten Asurlu tüccarların çocukluklarında Asur'da eğitim aldıkları bilinmektedir. Yerli halkın bazı belgeleri düzenlemeleri karşılığında Asurlu kâtiplere ücret ödedikleri, bununla birlikte basit düzeyde belgeleri yazabilmek için Eski Asur lehçesini ve çivi yazısını öğrendikleri anlaşılmaktadır. Hatta yerli kâtiplerin bile belgelerde çeşitli dil hataları yaptıkları görülmektedir. Zaman içerisinde yerli kadınlarla yapılan evliliklerin artmasıyla tüccarların eşlerine ve çocuklarına Eski Asur lehçesinde konuşmayı bu dilde okuma ve yazmayı öğrettikleri düşünülmektedir. Yerlilere ait arşivlerin Kaniş- Kārum Ib katında daha fazla bulunması Anadolu insanının çivi yazısını öğrenmeye çalıştığını desteklemektedir. Dolayısıyla Anadolu'da eğitimin gelişmiş bir *É.DUB.BA.A* sisteminden ziyade kâtiplerin bilgi ve yeteneği ölçüsünde evlerinde verdikleri derslerle şekillendiği ortaya çıkmaktadır. Hititler ise kral I. Hattuşili'nin Kuzey Suriye'ye yaptığı seferler sonucunda Hattuşa'ya getirilen Hurri asıllı kâtiplerden çivi yazısını öğrenmişlerdir. Yabancı bir coğrafyaya gelen kâtipler bildikleri Akadca ve Babil dillerinde çivi yazılı tabletleri oluşturmuşlardır. İlerleyen zamanlarda tabletler hem Akadca hem de Hititçe

yazılmıştır. Hitit kaynaklarında Mezopotamya’da olduğu gibi okullardan bahseden ayrıntılı bilgiler yoktur. Fakat arkeolojik açıdan Büyükkale’de A Binası’ndaki uzun salonlar ve Aşağı Şehir’deki (Büyük Tapınak) Tapınak I’in güneydoğusundaki “Yamaç Evi”nde, Şapinuwa (Çorum/Ortaköy) ve Ukkija şehirlerinde kâtip okulunun yer aldığı kabul edilmektedir. Özellikle “Yamaç Evi”nde bulunan birkaç tabletin kolophonunda geçen *GAB.ZU.ZU*/çırak-öğrenci ifadesi de bunu doğrulamaktadır. Tabletlerde *É.GİŞ.KİN.Tİ* iş evi- atölye ile bağlantılı olarak geçen *EN.GİŞ.KİN.Tİ*/usta, zanaatkârın da çırak/öğrenci- usta/öğretmen ilişkisini gösterdiği düşünülmektedir. Zira bazı kâtipler kendilerini “*EN.GİŞ.KİN.Tİ* (X)’in öğrencisi/çırağı” şeklinde tablet kolophonlarına kaydetmişlerdir. Hitit toplumunda çeşitli rütbe ve görev unvanlarına sahip kâtiplerin çoğunluğu baba mesleğini devam ettirmişlerdir. Ayrıca tabletlerden üç kuşak boyunca kâtiplik yapanların aile soy ağacının yanı sıra onları eğiten kâtiplerin adları açıkça öğrenilmektedir. Hitit arşivlerinde çeşitli kelime listeleri, din, tıp, kehanet ve dua metinleri, Gilgamiş Destan’ı ve Atra-hasis Miti kopyaları gibi Mezopotamya *É.DUB.BA.A* literatüründen ders malzemeleri bulunmuştur. Ancak kâtiplerin verdikleri eğitim için aldıkları ücretin miktarı bilinmemektedir. Bununla birlikte Hitit Kanunları’nda marangozluk, demircilik, dokumacılık, işçilik ve keçecilik mesleki eğitimleri için zanaatkâra 6 şeqel gümüş verilmesi belirtilmiştir.

Eski Mezopotamya ve Anadolu’da toplumsal düzeninin sağlanması amacıyla krallar tarafından kanunlar çıkartılmıştır. Çeşitli kanun maddeleri ve belgeler hukukun işleyişini yansıtmıştır. Hukuki açıdan çocuğu ilgilendiren başlıca konuları çocuk düşürtme-düşürme, velayet, miras, evlat edinme, rehin tutulma ve satılma, kaçırılma ve tazminat ödeme oluşturmuştur.

Çocuk düşürtme-düşürme: Soylarının bekasının çocuğa bağlı olduğunu bilen Eski Mezopotamya ve Anadolu insanları daha anne karnındayken çocuğun hayatını kanunlardaki yaptırımlarla garanti altına almışlardır. Bu noktada sadece Sami toplumlarının kanunlarında maddi ve kısasa kısas cezaları birlikte uygulanmıştır. Maddi cezalarda özgür kadının çocuğunun düşmesine sebep olmanın bedeli kanunlarda 10-20 şeqel gümüşle, köle kadınlar için de bu miktarın yarısı olacak şekilde belirlenmiştir. Sami toplumlarında gebe özgür kadının ve ceninin ölümüne kısasa kısas cezası getirilmiştir. Yarı hür ve köle bir kadının ölmesi sonucunda ise 30 ve 20 şeqel gümüş cezanın ödenmesine karar verilmiştir. Ayrıca Orta Asur Kanunu’nda çocuğun cinsiyeti de kısasa kısas hükmünün belirleyicisi olmuştur. Eğer düşen erkek çocuğu ise suçlunun

kendisinin öldürülmesi, kız çocuğu ise can davasının yapılması uygun görülmüştür. Yine Orta Asur Kanunları'nda kendi isteğiyle çocuk düşürdüğü ispatlanan bir kadın için kazığa çakılmak ve gömülmemek gibi ağır bir ceza verilmiştir.

Velayet: Boşanma durumunda çocukların velayeti çoğunlukla babaya verilmiştir. Bununla birlikte Hammurabi Kanunu'nda *şugitum* ve *naditum* rahibeleri boşandıklarında çocuklarının velayetini alabilmişlerdir. Anadolu'da yerli kadınlardan boşanan Asurlu tüccarlar ise yetiştirme ücretini anneye ödedikten sonra çocuklarını yanlarına almışlardır. Fakat kadının bazen boşanma parasından vazgeçip evlilik hususunda tek söz sahibi kalarak kızının velayetini aldığı da görülmüştür. Hitit Kanunu'nda ise boşanma sonrasında sınıf farkı gözetmeksizin kadına bir çocuk verilmesi uygun bulunmuştur.

Miras: Eski Mezopotamya kanunlarında baba mirasının çocuklara intikali ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Buna göre: köle kadınların çocukları ile nikahlı eş olan kadınının çocukları mirasta aynı haklara sahip değillerdir. Ancak baba, köle kadından olan çocukları resmi olarak kabullenirse onlara diğer çocuklarla birlikte mirastan eşit pay düşmüştür. Bazen de babanın ölümü sonrasında köle kadın ve çocuklarına sadece özgürlükleri verilmiştir. Yine erkek çocuğunun özellikle de büyük oğulun mirastaki hakkına öncelik tanınmıştır. Babanın ölümünden sonra tımar topraklarının işletilmesi de sadece erkek çocuklarına devredilmiştir. Kız çocukları baba aksini belirtmedikçe evlenirken mirastan aldıkları çeyiz ile yetinmişlerdir. Buna karşın rahibe olan kızların miras haklarına ise özen gösterilmiştir. Ayrıca Hammurabi Kanunu'nda belirtildiği üzere ikinci evliliğini yapan kadının çocuklarının miras hakkını korumak için üvey babanın malları satışı yasaklanmıştır. Buna ilaveten babanın oğlunu mirastan mahrum edebilmesi yargıçların kararına bırakılmıştır. Eğer oğul babaya karşı ağır bir suç işlemediyse mirastan men edilmemiştir. Fakat oğulun babaya karşı ağır bir suçu varsa ilkinde affedilmesine, ikincisinde ise mirastan çıkarılmasına karar verilmiştir. Anadolu'da yerli halkın miras paylaşımını gösteren hukuki belgelerin anne-baba hayattayken düzenlendiği dikkat çekmektedir. Belgelere ebeveynlerin ölümünden sonra kız ve erkek çocukları arasında malların eşit bir şekilde paylaşılacağı, anne-babaya saygısızca davranılması durumunda miras hissesini kaybetme, anne-babaya belirli bir miktar gümüş ödeme ve ceza olarak satılma kararları kaydedilmiştir. Hitit Kanunları'nda annenin ölümünden sonra çeyizinin çocuklarına miras kalacağı belirtilmiştir. Ayrıca mirasla alakalı olarak Hititler'e ait Arazi Bağış Belgeleri'nde

çeşitli mülkler dışında kız ve erkek çocukların başıya dahil edildikleri görülmüştür. Söz konusu başı belgelerinde yapılan başının erkek ve kız çocuk arasında bir ayırım yapılmadan sonraki nesillere intikal etmesi sağlanmıştır. Hitit Kanunları'nda çocuğun mirastan reddedilme hususuna değinilmemiştir. Yalnızca bir maddeye göre anneye oğlunu aileden reddetme ve yeniden kabul etme hakkı tanınmıştır.

Evlat Edinme: Eski Mezopotamya hukuki belgelerinden başta çocuksuz olmak üzere çocuğu olan evli çiftlerin, evli olmayan erkek ve kadınların evlat edindikleri anlaşılmaktadır. Öncelikle küçük erkek çocukları başta olmak üzere genç-yetişkin erkekler aile soyunun devamı için evlat edinilmişlerdir. Böylece çocuksuz eşlerin aile bakımı, dini ritüel ve miras durumları garanti altına alınmıştır. Çocuğu olan eşler ise hem aile iş gücünde artışı sağlamışlar hem de öldüklerinde yerine getirilmesi gereken dini ritüellerin güvencesini yinelemişlerdir. Kız çocukları da yaşlandıklarında anne-babaya destek olmak, kimsesiz bir kıza yardım etmek, gelecekteki ev hanımlığı için ona gerekli beceri ve eğitimi vererek onu aile hayatına hazırlamak belki de en önemlisi onu evlendirip başlık parası almak gibi düşüncelerle evlat edinilmişlerdir. Öksüz ve kimsesiz çocukların evlat edinilmesinin öncelikli kabul görmesiyle birlikte bazı ailelerin çocuklarını evlatlık verdikleri bilinmektedir. Hatta küçük yaşta bir çocuk evlat edinildiğinde ailesine belli bir miktar gümüş, yün ve yiyecek ödendiği görülmektedir. Hammurabi Kanunları'nda ailenin ileride çocuk için hiçbir hak iddia etmeyeceğinden, çocuk büyüdüğünde ailesini araştırırsa öz babasına döneceğinden bahsedilmiştir. Gerek kanun maddelerinde gerekse hukuki belgelerde evlat edinen ile evlatlık kişinin hakları belirlenmiştir. Buna göre evlatlık babaya-anneye baktığı ve saygısızlık etmediği sürece aile mirasının sahibidir. Aksi takdirde başta mirastan çıkarılma olmak üzere gümüş ödeme ve köle olarak satılma cezalarını alacaktır. Evlat edinen aile de evlatlığı kendi çocukları gibi benimseyecek, kendi çocukları olsa da miraslarından ona eşit bir pay vereceklerdir. Kültepe tabletlerinde evlat edinmeden bahsedilen metinde evlatlık alınan kız ailenin oğluyla evlendirilmiştir. Gerçek bir evlat edinmeyi yansıtmayan metin bir evlilik sözleşmesi niteliği taşımaktadır. Böylece söz konusu kız hem aileyle ilgilecek hem de soylarını devam ettirecek çocuklar doğuracaktır. Hurri toplumuna ait Nuzi Belgeleri'nde ise evlat edinme tamamen yozlaştırılmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçok belge bozulan ekonomik hayatın neden olduğu sahte evlat edinmelerinden oluşmuştur. Burada evlat edinme adı altında satılması yasak olan mülklerin el değiştirmesi sağlanmıştır. Bozulan ekonomik hayat kızların evlat edinilmesi hususunda

belli bir yozlaşmayı da açığa çıkarmıştır. Öyle ki evlatlık kız alınırken ailesine 40 şeşel-320 gr gümüşten daha düşük miktarda başlık bedeli ödenmiş, evlatlık alan aile kızı evlendirmek istediğinde gerçek başlık değeri (40 şeşel-320 gr) talep edilmiştir. Sınırlı sayıdaki gerçek evlat edinme belgelerinin içeriği Eski Mezopotamya toplumlarına ait belgelerle benzerlik taşımaktadır. Ayrıca Hammurabi Kanunları ve Nuzi Belgeleri erkek çocukların meslek öğretmek amacıyla evlatlık alındıklarını da göstermiştir. Mesleğin babadan oğula geçtiği göz önüne alındığında aile bakımı ve aile mesleğinin de garanti altına alındığı anlaşılmaktadır. Hitit Kanunları'nda evlat edinmeyle ilgili bir düzenleme yer almazken, kraliyet ailesine ait belgelerde ve Hitit kralına bağlı vasal krallıklarla yapılan antlaşmalarda evlatlık alma müessesesinin varlığı ortaya çıkmıştır. Aslında bu belgelerle daha çok tahtta varis tayin etmenin amaçlandığı anlaşılmıştır. Diğer taraftan bağış belgelerinin birinde kimsesiz erkek süt çocuğunun mabet için evlatlık alındığı ifade edilmiştir. Bir başka belgede ise evlatlığın ailenin kızıyla evlendirildiği ve onlara düğün hediyesi olarak bir ev bağışlandığı kaydedilmiştir.

Rehin Tutulma ve Satılma: Eski Mezopotamya toplumlarında aile reisleri karısı ve çocuklarını borçları yüzünden rehin bırakmak ya da köle olarak satmak zorunda kalmışlardır. Borç yüzünden alacaklının evinde rehin tutulmada belirlenen süre genellikle üç yıl olmuştur. Sami Kanunları'nda rehin alınan özgür kişilerin kötü muameleden ölmesi durumunda verilen ceza kısasa kısastır. Köle ise belirli bir miktar gümüş ödemek zorundadır. Büyük çoğunluğu borç belgelerinden oluşan Kültepe tabletleri, Asurlu tüccarlar gibi Anadolu yerli halkının da borçlarından tüm aile üyelerinin sorumlu tutulduğunu, borcun ödenmemesi durumunda eşin ve çocukların rehin bırakıldıklarını ve köle olarak satıldıklarını göstermektedir. Hitit Kanunu'nda yer alan bir maddeden babaya çocuklarını satma hakkı tanındığı açıkça anlaşılmaktadır.

Kaçırılma ve Tazminat Ödeme: Hammurabi Kanunu'nda küçük bir oğulun kaçırılması durumunda suçlunun öldürülmesi hükmüne karar verilmiştir. Hitit Kanunları'nda öldürülen bir adam karşılığında zarara uğrayan tarafa tazminat olarak bir oğul verilmesi uygun görülmüştür.

Eski Mezopotamya toplumları ve Hititler hastalıkların tedavisi için tıp, büyü ve kehaneti birlikte kullanmışlardır. Toplum nazarında kısırlık hoş karşılanmazken aile soyunun hukuki açıdan korunduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Hammurabi Kanunları'nda kocaya kısır kadını boşama hakkı tanınmıştır. Kültepe tabletleri arasındaki evlilik sözleşmelerinde kadın üç yıl içinde çocuk doğurmazsa kocanın köle

bir kadın satın alarak evlenebileceği belirtilmiştir. Etana ile Kartal Mitosu'nda Sumer Kralı Etana'nın karısının "šammu ša alādi/doğum bitkisi" sayesinde gebe kaldığı anlatılmıştır. Tıbbi bir metinde doğuramayan bir kadın için önerilen ilaç da bira içinde hazırlanan *imhur-lim* bitkisi olmuştur. Etana ile Kartal Mitosu'nun aksine Hititler'in Appu Masalı'nda uzun süren iktidarsızlık nedeniyle kısırlıktan kocanın sorumlu tutulduğu görülmüştür. Hastalıkların iyileşmesi hususunda birçok büyü ritüeli kullanan Hititler'de erkek üreme gücü için Paškuvatti adlı kadın tarafından bir ritüel uygulanmışlardır. Tanrı Uliliyaššiš'e kurbanların sunulduğu ritüelde kadın cinsiyet sembolü olarak hastanın elinden iğ ve öreke alınıp yerine yay ve oklar verilmiştir. Böylece erkeklik gücü yeniden vurgulanarak tanrıdan adama oğul ve kız evlatları vermesi istenmiştir. Tunnawi adlı kadın tarafından yapılan ritüelde ise kara büyü yüzünden erkek ve kadında ortaya çıkan kirlilik sonucu üremeye ilgili hastalıklardan kurtarmak amaçlanmıştır. Ana tanrıça ve Güneş tanrısına çeşitli canlı ve cansız sunularla nehir kenarında yerine getirilen ritüelde suyun arındırıcı ve şifa özellikleri yansıtılmıştır. Diğer taraftan III. Hattušili'nin, kız kardeşi Matanazi'nin gebe kalabilmesi için bir mektupla II. Ramses'ten ilaç ve hekim istemesi Hitit tedavilerinde tıbbi yöntemlerin varlığını kesinleştirmiştir. Eski Mezopotamya'da gebeliği belirlemek üzere çeşitli bitkiler ve ağaç reçinelerinden tampon ya da içilmesi gereken bir ilaç hazırlanmıştır. Ay Takvimini kullanan bu toplumlarda belirtilen gebelik süresi genellikle (280 gün) 10 aydır:(28X10). Günümüz Güneş Takvimi ile bu süre 280 gün (40 hafta) yani 9 ay 10 gündür (9x30=270+10). Sumerce *SA.GIG* Akadca *sakikkû*: belirtiler adı verilen ve 40 tablettten oluşan seride, gebe kadın ve fetüsün sağlık durumlarıyla ilgili önemli bilgiler yer almıştır. Serinin 36. tabletinde fetüsün cinsiyeti belirlenmeye çalışılmış, kadın ve fetüsün sağlık durumları hakkında teşhis ve tahminlerde bulunulmuştur. Ašipu'ya göre kadının alın rengi beyaz ve siyahsa fetüs kızdır. Sarı, yeşil ve kırmızıysa erkektir. Kadının şakakları ya da ayak bilelerindeki damarların nabız gibi atması fetüs cinsiyetini belirlemenin başka bir yöntemidir ve sağ taraf kız, sol taraf erkeği temsil etmiştir. İç organların (bağırsaklar, mide) büyümesi, ayakların ve ayak bileklerinin şişmesi ve kadının sağa-sola adımlayarak yürümesi fetüsün ikiz olduğunun işareti olarak kabul edilmiştir. Ašipu, kadının gebeliğine özenli davrandığı sürece hem kendinin hem fetüsün iyi olacağını aksi takdirde öleceklerini belirtmiştir. Rahimden kan gelmesi durumunda fetüsün hayatta kalmasına şüpheyle yaklaşılmış, iltihap gelmesi de kadın ve fetüsün öleceğini göstermiştir. Kadının gebelikte sürekli kusması ve bu önlenemediği takdirde susuzluk ortaya çıkaracağı için

fetüsün ölümü olası görülmüştür. Nörolojik bir belirti olan nöbet geçirmenin ve epilepsinin sebep olduğu “tavşan dudak bozukluğu” anomali durumunda fetüsün öleceği söylenmiştir. Aşipu, gebe kadının sağlık durumuyla ilgili olarak ayın 9. gününde ilişkiye girmesi halinde öleceği tahmininde bulunmuştur. Serinin 37. tabletinde ise hasta olan kadınlardan bahsedilmiştir. Konuyla bağlantılı olarak gebe ve hasta bir kadının son iki ayda ilişkiye girmesi öleceği prognozu ile açıklanmıştır. Hitit toplumunda gebelik sürecinde Ana tanrıçalar onuruna aylık törenler düzenlenirken kadın ve bebeği için adaklar sunulmuş, arındırma ritüelleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca analogi metoduyla yapılan Luwi kökenli büyü ritüelinde bebeğe kötü gözle bakanlara karşı korumak amaçlanmıştır. Eski Mezopotamya toplumlarında bebekleri korumak için dişi ifrit Lamaštu’ya karşı büyü metinleri oluşturulmuştur. Bu büyü metinleri Lamaštu’nun çeşitli tasvirleriyle birlikte muska ve levha şeklinde hazırlanmıştır. Gerçek yaşamla tanışmanın başladığı doğum esnasında doğumun kolay geçmesi, anne ve bebeğin sağlıklı olmaları için büyüler yapılmıştır. Sembolik açıdan bebek ana rahminde içinde bulunduğu amniyotik su ve buna paralel bir ilişkiyle yönlendirilen bir tekneyle/gemiyle karşılaştırılmıştır. Sonra gemiye parfüm, sedir ağacı, akik taşı ve lapiş lazuli gibi değerli şeyler yüklenmiştir. Akik taşının kız çocuğunu, lapiş lazuli taşının da erkek çocuğunu temsil ettiği kabul edilmiştir. Yine zorlu doğuma ait çoğu büyü metninde doğurgan bir inekle sembolize edilen gebe kadın için Tanrıça Gula’nın, Tanrı Enki ve oğlu Tanrı Asalluhi’nin, ve Ay tanrısı Sîn’in yardımları istenmiştir. Zorlu doğumun tedavisi çeşitli bitkiler kullanılarak da sağlanmaya çalışılmıştır. Mitolojik kayıtlarda doğumda tanrıçaların insanlar için ebelik görevini yerine getirdikleri anlatılsa da ebelik mesleği pratiklerini yansıtan belgeler yoktur. Bununla birlikte doğum yapan kadın ve ebenin mühürlerde tasvir edildiği, Eski Babil Dönemi’nde arpa teslim alındığını gösteren bir listede ebenin de adı geçtiği bilinmektedir. Göbek bağının kesilmesi de bıçak ya da keskin ince bir kamışla yapılmış olmalıdır. İdari bir malzeme listesinden göbek bağı kesmenin gümüş bir makasla yapıldığı anlaşılmaktadır. Hitit doğum ritüellerinde görüldüğü üzere gebe kadın hem ruhsal hem de fiziki açıdan doğuma hazırlanmıştır. Doğum esnasında doğum sandalyesinin bacağının kırılmasının uğursuzluk taşıdığına inanılmıştır. Bu doğrultuda yapılan Papanikri Ritüeli’nde kadın, tanrıların kızdırılmasına sebep olan kirlilikten arındırılmak için tüm eşyalarıyla birlikte tapınaktan şinapşi/banyoya götürülmüştür. Ritüelde fal yoluyla tanrıları kızdırma eylemi sorulmuş ve bunun için tanrılara kurbanlar sunulmuştur. Doğumdan sonra çocuğa da arındırma işlemi uygulanmıştır. Doğumda fiziki açıdan kadının en büyük yardımcısı olan ebe,

doğum zamanı başladığında yastıkları, tabureyi ve bebeği tutmak için battaniyeyi hazırlamıştır. Ayrıca ebe söylediği büyü sözlerle acı çeken kadının rahatlamasını ve doğumu ehil ellerde yapmasını sağlamıştır. Bazı doğum ritüellerinde kız ve erkek çocuğu için ayrı uygulamalar yapılmıştır. Doğumdan sonra yenidoğanlar için yedinci günde “*mala*” kurbanı sunulurken, “*kunzigannahit*” adı verilen maddeyle erkek çocuğu üçüncü ayında kız çocuğu da dördüncü ayında arındırılmıştır. Başka bir ritüel metninde yenidoğana taze ilaç verilmesinden bahsedilmiştir. Doğum kontrolü hakkında Eski Mezopotamya tıbbi belgelerinde bazı bitkilerin gebe kalmayı önlediği gibi istenmeyen gebelikleri düşükle sonlandırdığı kaydedilmiştir. Dahası anne sütünün gebe kalmayı önlediğine de inanılmıştır. Bir kadın mesleği olarak kesintisiz biçimde üç sene boyunca sütannelik yapılması bu duruma delil olarak düşünülmüştür. SA.GİG/sakikkû serisi 29. tablette yenidoğan başta olmak üzere 3, 7, 10, 15 yaşlarında çocuklarda ortaya çıkan epilepsi ve tedavisi hakkında bilgiler verilmiştir. Çocuklar için kötü bir prognozda bulunulmazken, tedavi için ezilmiş *banotu* bitkisinin nehir suyuyla karıştırılması ve bunlarla düzenli olarak hasta çocuğa yağ sürülmesi reçete edilmiştir. SA.GİG/sakikkû serisinin 40. tableti ise hasta bebeklere koyulan teşhisleri içermiştir. Ele aldığımız satırlarda teşhisleri yapılan hastalıklardan Bebeğin Gelişim ve Beslenme Sorunu, Nörolojik Hastalıklar: Moro (Sıçrama) Refleksi, Nöbet Geçirme, Abdominal (Karın) Epilepsisi, Felç ve Beyin Felci, İçe Dönen (El) Başparmak, Açık Bıngıldak, Spina Bifida (Açık Omurilik)’de hasta bebek için kötü bir prognoz belirlenmiştir. İnfantil Kolik (Gaz Sancısı) Diş Çıkarma’da iyi bir prognozdan bahsedilirken, Peritonit (Karın Zarı İltihabı), Ateş, BI.LU/Bu’šanu Hastalığı ve İshal’de hiçbir prognozda bulunulmamıştır. Hastalık sebebi de çoğu kez bir tanrı veya tanrıça ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Hititler’de hasta çocukları iyileştirmek için ritüeller düzenlenmiştir. Ayatarša adlı kadın tarafından yapılan ritüele göre bağırsaklarından hasta olan çocuk için önce güneş tanrısına kurban sunulmuş sonra çeşitli bahçe bitkileri ezilip bira mayasıyla karıştırılarak bir ilaç hazırlanmıştır. Söz konusu ilaç çocuğa hem oral hem de anal yolla verilmiştir. Bu yüzden ilacın bir müshil olduğu ileri sürülmüştür. Wattiti tarafından yapılan ritüellerin birinde hastalık yine bağırsaklarla ilgilidir. İkinci ritüeldeki kurban sahibi erkek çocuklardır. Çocuklar, zarar verdiği düşünülen “kötü dillerin” etkisinden arındırılmak istenmiştir. Üçüncü ritüel hastalık yüzünden vücudu bağlı olarak ifade edilen küçük bir çocuk için uygulanmıştır. Şuşumanniga adlı kadın ise yaptığı ritüelde bir çocuk için Tanrı Hāšameli’ye sunularda bulunmuştur.

Eski Mezopotamya’da yaşama yön vermek amacıyla farklı türlerde kehanetler oluşturulmuştur. Şumma İzbu Kehanetleri içinde kadının iki erkek, iki kız, ikiz, aslan başlı, gözleri, ağzı, elleri ve burnu olmayan bir çocuk doğurması ailenin, kralın ve ülkenin kötü günler geçireceğinin habercisi olarak kabul edilmiştir. Üç, dört ve beş kız, ikisi kız biri erkek üç çocuk doğurmak da ailenin, kralın ve ülkenin topraklarının genişleyeceği, mutlu günlerin olacağı şeklinde yorumlanmıştır. Anormal doğumların bahsedildiği kehanetlerden sağ taraftaki kusurların olumsuz; sol taraftaki kusurların da olumlu alametleri taşıdığı anlaşılmaktadır. Yüzdeki beneklere göre yapılan Alamdimmû Kehanetleri’nde benzer biçimde adamın sağ göz kapağının üstünde ya da altında beninin olması oğulları için kötü şans, sol göz kapağının üstünde ya da altında olması iyi şans olarak tabir edilmiştir. Kurban edilen hayvanın iç organlarına bakılarak oluşturulan Bārûtu Kehanetleri’ndeki alametlerden bazıları gebe kadınlar için doğurmak ve doğumda ölmek anlamına gelmiştir. Hititler’in Eski Mezopotamya’dan yaşamlarına dahil ettikleri kehanet türleri arasında Şumma İzbu ve Menoloji Kehanetleri yer almıştır. Menoloji Kehanetleri’ne göre bir çocuğun birinci, üçüncü, yedinci, sekizinci, on birinci, on ikinci ayda doğması ailesi ve kendisi için olumlu; ikinci, dördüncü, beşinci, dokuzuncu ve onuncu ayda doğması olumsuz görülmüştür. Altıncı ayda doğması ailesi için olumsuz kendisi için olumlu kabul edilmiştir.

Son söz olarak; bütün bu konular “çocuk” kavramını çeşitli örnekler içerisinde göstermek amacıyla ele alınmıştır. Ancak asıl ulaşılmak istenilen şey “çocuk” tabirinden ziyade “çocukluk” kavramdır. Çünkü “çocuk” kavramının tarihsel süreçte hemen hemen her olay ve olgu içinde doğrudan yer bulabildiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan sınırlı bir şekilde ele alınacak örneklerde “çocukluk” kavramını nesnel açıdan ortaya koymak mümkün olmayabilir. Dolayısıyla eski çağ dünyasında bir “çocukluk” anlayışı bulmak isteniliyorsa “çocuk” kavramı da toplumsal hayatın her yönüyle ele alınabilmelidir. Diğer taraftan sosyolojik yaklaşımda olduğu gibi tek bir “çocukluk” kavramının olmadığı açıktır ve aslında “çocukluk” her açıdan öznedir. Öyle ki, çocuklara duyulan sevgi ve ilgiyi bir tarafa bırakırsak, çocukluğun tam bir rol modelini çizmek mümkün değildir. Yine de incelenen belgeler nesnel açıdan “çocukluk” kavramının izlerini yansıtmaktan uzak değildir. Söz konusu belgelere göre denilebilir ki, çağlar boyunca insanın toplum içerisindeki konumu ekonomik gücü ve dini inancından bağımsız gelişmemiştir. Nitekim sosyal sınıf farklılıklarının görüldüğü eski çağ toplumlarının çocuklarının, günümüz dünyası ile benzer biçimde sosyal

eşitsizliklerle yaşadıkları her açıdan bellidir. Bu çocuklarla ilgili diğer önemli bir çocukluk yargısı ise yaşamlarının, başlangıcından sonuna kadar bir tanrı veya tanrıçaya inanma üzerine şekillendirilmiş olmasıdır.

KAYNAKLAR

- Abraham, K. (2001). "Middle Assyrian Period", *Security For Debt In Ancient Near Eastern Law*, (ed.) Raymond Westbrook, Richard Jasnow, Brill, Leiden- Boston-Köln, s.161-199.
- Adalı, S. F., Görgü, A. T. (2017). *Babil Hemeroloji Serisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Adamson, P. B. (2008). "Eski Mezopotamya'da Cerrahi", (çev: Gökhan Kağnıcı), *Tarih Okulu Dergisi*, S. I, İzmir, s. 93-104.
- Agelarakis, A. (1993). "The Shanidar Cave Proto-Neolithic Human Population: Aspects Of Demography And Paleopathology", *Human Evolution*, Vol. 8, N. 4, s. 235-253.
- Akkermans, P. M. M. G. (1989a). "Halaf Mortuary Practies: A Survey", *To The Euphrates And Beyond: Archaeological Studies In Honour Of Maurits N.van Loon*, (ed.) O.M.C. Haex , H.H. Curvers, P.M.M.G. Akkermans, Rotterdam, s.75-88.
- Akkermans, P. M. M. G. (1989b). "Tradition And Social Change In Northern Mesopotamia During The Later Fifth And Fourth Millennium B.C.", *Upon This Foundation: The 'Ubaid Reconsidered*, (ed.) Elizabeth F. Henrickson, Ingolf Thuesen, Carsten Niebuhr Institute Publications- Museum Tusculanum Press, Copenhagen, s. 339-367.
- Akurgal, E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- Akurgal, E. (2014). *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Akurgal, E. (2015). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Phoenix Yayınevi, Ankara
- Akyurt, İ. M. (2014). *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Albayrak, İ. (2000a). "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri, s. 35-42.
- Albayrak, İ. (2000b). Kültepe'den Yeni Bir Vasiyetname, *Archivum Anatolicum*, C. 4, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.1-16.
- Albayrak, İ. (2002). "Kültepe'den Değişik Bir Masraf Listesi", *Archivum Anatolicum*, C. 5, Ankara, s.1-10.
- Albayrak, İ. (2003). "Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri- 10-11 Nisan 2003*, Kayseri, s. 59-66.

- Albayrak, İ. (2004). "...Onlarla Oturacak, Yiyecek ve Yağlanacak/...uşbat aklat u paşşat iştişunu", *Archivum Anatolicum*, C. 7, S.1, Ankara, s.1-21.
- Albayrak, İ. (2006). *Kültepe Tabletleri IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Albayrak, İ. (2011). "Kültepe'de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu'da Miras Anlayışı", *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kanış-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s. 142- 147.
- Albayrak, İ. (2012). "Kültepe'de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu'da Miras Anlayışı", Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38. ICANAS), C.6, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 14/1, Ankara, s.137-149.
- Albayrak, İ. (2013). "Eski Asurlu Tüccarların Miras Bırakma Anlayışları", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 35, s.109-112.
- Albayrak, İ., Erol, H. (2016). *Kültepe Tabletleri IX-a*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Alp, S. (1947). "Hitit Kanunları Hakkında", *AÜ DTCF Dergisi*, C.5, S. 5, s. 465-482.
- Alp, S. (1949). "Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı", *Bellekten*, C. XIII, S. 50, Ankara, s. 245-270.
- Alp, S. (1977). "Maşat-Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında", *Bellekten*, C. XLI, S. 164, Ankara, s. 637-647.
- Alp, S. (2001). Hititlerin Mektuplaşmaları, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Alp, S. (2011). *Hitit Çağında Anadolu*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- Alpman, A. (1977). "M.Ö. XX-XII. Yüzyıllarda Anadolu'da Evlatlık Alma Müessesesi", *AÜ DTCF Dergisi*, C. XXVIII, S. 3-4, 1970'den Ayırbaşım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 317-331.
- Alpman, A. (1981a). "Hurriler", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S. 25, s. 283-312.
- Alpman, A. (1981b). "Nuzi Vesikalarındaki Adoptionun (Evlatlık Almanın) Gayesi", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 25, s. 321-333.
- Alpman, A. (1986). "Nuzi Adoption Metinlerinin Ortaya Koyduğu Sosyo- Ekonomik Sonuçlar", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 21-25 Eylül 1981)*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 183-193.

- Alpman, A. (1988). *Eski Önasya Hukukunda Adoption*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Alpman, A. (1994). “Hurri Hukukunda İntifa Hakkı”, *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 05-09 Eylül 1990)*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 247-252.
- Alpman, A. (1998). “Anadolu’da Hurriler”, *III. Hititoloji Kongresi (Çorum, 16-22 Eylül 1996)*, Ankara, s. 27- 37.
- Alpman, A. (1999). “Nuzi Metinlerinde Timar Müessesesi”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 95-102.
- Alster, B. (2005). *Wisdom of ancient Sumer*, CDL Press, Bethesda- Maryland.
- Angel, J. L. (1971). “Early Neolithic Skeletons From Çatal Huyuk: Demography And Pathology” *Anatolian Studies*, Vol. 21, s. 77-98.
- Arıkan, Y. (1998). “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 38, S. 1-2, s. 271-285.
- Arnold, B. T. (2004). *Who were the Babylonians?*, Brill, Leiden- Boston.
- Arslandaş, Y. (2013). “Kuzey Mezopotamya’da Bir Kavşak Noktası: Tepe Gawra”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 2, s.1-50.
- Asher-Greve, J. M. (2013). “Women and Agency: A Survey From Late Uruk to The End of Ur III”, *The Sumerian World*, (ed.) Harriet Crawford, Routledge, London and New York, s. 345-358.
- Aslantürk, N. (2014). “Ukkija Şehri ve Katipler”, *Turkish Studies*, Vol. 9/1, s. 7-42.
- Atamtürk, D., Duyar, İ. (2010). “Resuloğlu (Uğurludağ, Çorum) İskeletlerinin Antropolojik Analizi”, *25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 311- 328.
- Ay, Ş. (2012). “Hitit Metinlerinde Geçen Gebelik Konusuna Kısa Bir Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XII, İzmir, s. 41-61.
- Ay, Ş., Şahin, K. (2014). “Eski Yakındoğu’da Yemek Simgeselliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 12, s. 331-358.
- Ay Arçın, Ş. (2016). *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi: Atalar Devrinden Asur ve Babil Hâkimiyetine Kadar*, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Aydın, N. (2013). *Büyük Sümerce Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara.

- Aydingün, Ş. G. (2013). “Mucizenin Kaynağı, bereketli ve Her Şeye Hâkim”, *Anadolu’da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe/A. Muhibbe Darga*, Yayına Hazırlayan: Emine Çaykara, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 43-50.
- Aytek, A. İ. (2014). “Kocabaş Fossil İnsan Kalıntıları Üzerine Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi”, *AÜ DTCF Antropoloji Dergisi*, S. 27, s. 65-80.
- Bahar, H. (2016). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya.
- Bahar, H. (2017). “Hititlerde Su Kültü ve Konya Su Anıtları”, *International Congress on Cultural Heritage and Tourism (ICCHT 19-21 May 2017)*, Konya, s. 861-867.
- Balcı, E. (2011). “ Anne Sütünün Çocuk Büyüme ve Gelişmesine Etkisi”, *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, C.15, S. 3, s. 135-138.
- Balkan, K. (1943). “Babilde Feodalizm Araştırmaları, Kas’lar Devrinde Babil”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 2, S.1, s. 45- 55.
- Balkan, K. (1948). “Eti Hukukunda İçgüveylik”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 6, S. 3, s. 147-152.
- Balkan, K. (1973). *İnandık’ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*, Anadolu Medeniyetleri Araştırma Vakfı Yayınları, Ankara.
- Balkan, K. (1987). “Eski Asur ve Anadolu’da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması”, *Belleten*, C. LI, S. 200, Ankara, s. 417-427.
- Baltacıoğlu, H. (2002). “Arkeolojik ve Antropolojik Verilerin Işığında Alaca Höyük “Kral” Mezarları Konusunda Gözlemler”, *Ortaçağ’da Anadolu- Prof. Dr. Aynur Durukan’a Armağan*, (ed.) Nermin Şaman Doğan, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, Ankara, s. 91-112.
- Başol, S. (2014). *Hititlerde Büyü ve Büyü Malzemeleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Bayliss, M. (1973). “The Cult of Dead Kin In Assyria And Babylonia”, *Iraq*, Vol. 35, No. 2, s. 115-125.
- Bayram, S. (1990). “Kültepe Tabletlerinde Geçen Yeni Bir Vade İfadesi ve Çıkan Neticeler”, *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 453-462.
- Bayram, S. (1993). “Kültepe Metinlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 36, S. 1-2, s. 1-13
- Bayram, S. (1997). “Koloni Çağı’nda Kayseri’nin Ticari Hayatı”, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri, s. 35-42.

- Bayram, S. (1998). “Kültepe’den Bir Borç Senedi, Bunun İptaline Ait İkinci ve Mahkemeye İntikal Ettiğine İlişkin Üçüncü Bir Belge”, *Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri*, Ayır Basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 127–147.
- Bayram, S. (1998). “Kültepe’de Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler”, *XXXIV. Assiriyoloji Kongresi (İstanbul, 6-10/VII/1987)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 285-289.
- Bayram, S., Çeçen, S. (1996). “Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu’da Kölelik Müessesesi”, *Bellekten*, C. IX, S. 229, Ankara, s. 579–604.
- Bayram, S., Kuzuoğlu, R. (2014). *Kültepe Tabletleri VII-a*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Beckman, G. (1983). *Hittite Birth Rituals*, Otto Harrassowitz, Weisbaden.
- Beckman, G. (2016). “Birth And Motherhood Among The Hittites”, *Women In Antiquity: Real Women Across The Ancient World*, (ed.) Stephanie Lynn Budin, Jean Macintosh Turfa, Routledge, London-New York, s. 319-328.
- Bertman, S. (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Infobase Publishing, New York.
- Bıçakçı, E. (2001). “Tepecik-Çiftlik Höyüğü (Niğde) Kazısı Işığında Orta Anadolu Tarihöncesi Kültürleri ile İlgili Yeni bir Değerlendirme”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Vol. 4, s. 25- 41.
- Bıçakçı, E. (2012). “Tepecik-Çiftlik Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları”, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 69-90.
- Bıçakçı, E., vd. (2007). “Tepecik-Çiftlik”, *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı: Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 237-254.
- Biggs, R. D. (2000). “Conception, Contraception And Abortion In Ancient Mesopotamia,” *Wisdom, Gods and Literature: Studies In Assyriology in Honour of W.G. Lambert*, (ed.) A. R. George, I. L. Finkel, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana, s.1-13.
- Biggs, R. D. (2005). “Medicine, Surgery, And Public Health In Ancient Mesopotamia”, *Journal Of Assyrian Academic Studies*, Vol. 19, No.1, s.1-19.
- Bilgi, Ö. (1985). “İkiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları”, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s.111-118.

- Bilgi, Ö. (2003). "İkiztepe Mezarlık Kazıları ve Ölü Gömme Gelenekleri 2000-2001 Dönemleri", *Belleten*, C. LXVII, S. 249, Ankara, s. 383- 402.
- Bilgi, Ö. (2004). "İkiztepe Mezarlık Kazıları ve Ölü Gömme Gelenekleri 2000-2002 Dönemleri", *Anadolu Araştırmaları*, S.17/1, s. 25-50.
- Bilgi, Ö. (2005). "Distinguished Burials Of The Early Bronze Age Graveyard At İkiztepe In Turkey", *Anadolu Araştırmaları*, S. 18/2, s.15-113.
- Bilgi, Ö. (2011). "İkiztepe", *Arkeo Atlas- Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası Özel Koleksiyon*, (ed.) Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul, s. 208- 209.
- Bilgiç, E. (1951). "Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları", *AÜ DTCF Dergisi*, C. 9, S. 3, s. 227- 238.
- Bilgiç, E. (1963). "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi", *AÜ DTCF Dergisi*, C. 21, S. 3-4, s. 103-119.
- Bilgiç, E. (1964). "Kültepe Höyüğünde Çıkan Üç Tablet", *Anadolu (Anatolia)*, S. 8, s. 125-143.
- Bilgiç, E., vd. (1990). *Ankara Kültepe Tabletleri I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bilgiç, E., Bayram, S. (1995). *Ankara Kültepe Tabletleri II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Black, J., Green, A. (2003). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar İfritler Semboller*, Aram Yayıncılık, İstanbul.
- Black J., vd. (1999). *A Concise Dictionary of Akkadian (CDA)*, Harrassowitz Verlag Wiesbaden.
- Boardman, J. (2008). *Cambridge Ancient History: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.*, Vol. 3/2, Cambridge University Press.
- Bostancı, E. (1969). "Kanal Mağarasında Levalloiso-Mousterien Seviyede Keşfedilen Bir Üst Süt Canine İle Alt Aurignacien Seviyede Bulunan Bir Mandubulae Molar Hakkında İnceleme", *AÜ DTCF Antropoloji Dergisi*, S. 5, 1969, s. 21-43.
- Bottero, J. (2005). *Eski Yakındoğu- Sümerden Kutsal Kitaba*, (çev: Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan, Adnan Kahiloğulları), Dost Kitabevi, Ankara.
- Bottero, J. (2012). *Kültürümüzün Şafağı Babil*, (çev: Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bottero, J. (2013). *Gilgamiş Destanı*, (çev: Orhan Suda), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Bottero, J., Kramer, S. N. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*, (çev: Alp Tümertekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Boz, B. (2005). “The Oral Health of Çatalhöyük Neolithic People”, *Inhabiting Çatalhöyük Reports From The 1995-99 Seasons*, (ed.) Ian Hodder, McDonald Institute for Archaeological Research / The British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge- London, s. 587- 591.
- Boz, B. (2007). “İskelet Kalıntılarının Işığında Anadolu Neolitik Yaşamından Kesitler”, *Vor 12.000 Jahren in Anatolien: Die ältesten Monumente der Menschheit/ 12.000 Yıl Önce Anadolu: İnsanlığın En Eski Anıtları*, Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum Karlsruhe, Karlsruhe, s. 525-539.
- Böck, B. (2014). *The Healing Goddess Gula, Towards An Understanding Of Ancient Babylonian Medicine*, Brill, Leiden-Boston.
- Braidwood, R. J. (2008). *Tarihöncesi İnsanları*, (çev: Bilgi Altınok), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Brinkman, J. A. (1976). *Materials And Studies For Kassite History*, Vol.1, The Oriental Institute Of The University Of Chicago, Chicago.
- Brinkman, J. A. (1980). “Forced Laborers In The Middle Babylonian Period”, *Journal Of Cuneiform Studies*, Vol. 32, No.1, s. 17-22.
- Brinkman, J. A. (1982). “Sex, Age, And Physical Condition Designations For Servile Laborers In The Middle Babylonian Period,” *Zikir Şumim: Assyriological Studies Presented to F. R. Kraus*, (ed.) G. van Driel, Th. J. H. Krispin, M. Stol, K. R. Veenhof, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden, s. 1-8.
- Brinkman, J. A. (2004). “Review: Administration And Society In Kassite Babylonia”, *Journal Of The American Oriental Society*, Vol.124, No. 2, s. 283-304.
- Brown, D. (2006). “Astral Divination in the Context of Mesopotamian Divination, Medicine, Religion, Magic, Society, and Scholarship”, *East Asian Science, Technology, and Medicine (EASTM)*, No.25, s.69-126.
- Bryce, T. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (çev: Müfit Günay), Dost Kitabevi, Ankara.
- Bryce, T. (2005). *The Kingdom of The Hittites*, Oxford University Press, New York.
- Bülbül, C. (2010). “Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Roller”, *AÜ DTCTF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.29, S.48, s. 29-49.
- Büyükkarakaya, A. M. (2012). “Tasmasor ve İkiztepe Topluluklarında Mine Hipoplazilerinin İncelenmesi”, *AÜ DTCTF Dergisi*, C. 52, S. 2, s. 1-17.

- Büyükkarakaya, A. M. (2014). “Tepecik-Çiftlik Neolitik İnsanlarında Genel ve Cinsiyet Yönelimli Çocuk Sağlığı”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.7, S. 2, s. 379- 402.
- Büyükkarakaya, A. M. (2015)., “Tepecik-Çiftlik Neolitik Topluluğunda Süt Köpekdişlerindeki Lokalize Hipoplaziler (SKLH) Üzerine Bir İnceleme”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 32, S.1, 109-122.
- Büyükkarakaya, A. M., Erdal, Y. S. (2008). “Anadolu Eski İnsan Topluluklarında Rikets”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Vol. 51, S. 3, s. 130-139.
- Büyükkarakaya, A. M., Erdal, Y. S. (2012). “Eski Anadolu Toplumlarında Anemi”, *AÜ DTCF 75. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı, Biyolojik Antropoloji*, (ed.) E. Güleç, İ. Özer, M. Sağır, B. Koca Özer, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 137-161.
- Büyükkarakaya, A. M., vd. (2009). “Tepecik/Çiftlik İnsanlarının Antropolojik Açısından Değerlendirilmesi”, *24. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 119-138.
- Büyükkarakaya, A. M., vd. (2017). “Tepecik-Çiftlik Neolitik Topluluğunda Sütten Kesme Sürecinin İncelenmesi”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.1, s. 169- 196.
- Canatan, K. (2018). “Aile Kavramının Tanımı”, *Aile Sosyolojisi*, (ed.) Kadir Canatan, Ergün Yıldırım, Açılım Kitap, İstanbul, s. 53-64.
- Carr, D. M. (2005). *Writing On The Tablet Of The Heart: Origins Of Scripture And Literature*, Oxford University Press, New York.
- Cebesoy, S. S. (1995). “Kapadokya Tabletlerinde Geçen Dokuma Ürünleri”, *Anadolu Medeniyetler Müzesi 1994 Yıllığı*, Ankara, s.164-188.
- Cengiz, T. (2014). “Hitit Kralı ve Kraliçesi Arasındaki Dikotomik Eşitlik Üzerine Bazı Tespitler”, *AÜ Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 56, s. 19-34.
- Charvát, P. (2002). *Mesopotamia Before History*, Routledge, London and New York.
- Chiera, E. (1922). *Old Babylonian Contracts*, The University Museum Publications Of The Babylonian Section, Vol. 8, No. 2, Philadelphia.
- Childe, G. (2006). *Kendini Yaratan İnsan*, (çev: Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul.
- Chiocchetti, L. (2007). “The Children’s Burials Of ‘Ubaid Period: Tell Abu Husaini, The Hamrin Area and Beyond”, *Mesopotamia*, Vol. 42, s.117–142.
- Civil, M. (1974). “Medical Commentaries From Nippur”, *Journal Of Near Eastern Studies*, Vol. 33, No. 3, s. 329-338.

- Civil, M. (2000). "Ancient Mesopotamian Lexicography", *Civilizations Of The Ancient Near East*, Vol. 4, (ed.) Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, Peabody/Massachusetts, s. 2305-2314.
- Cline, E. H. (2018). *M.Ö. 1177 Medeniyetin Çöktüğü Yıl*, (çev. Ayşegül Kuglin), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Collins, B. J. (2007). *The Hittites and Their World*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- Collins, B. J. (2014). "Women In Hittite Ritual", *Women In The Ancient Near East: A Sourcebook*, (ed.) Mark W. Chavalas, Routledge, London and New York, s. 246-271.
- Couto-Ferreira, M. E. (2014). "She Will Give Birth Easily: Therapeutic Approaches To Childbirth In 1st Millennium BCE Cuneiform Sources", *Dynamis*, Vol. 34/2, s. 289-315.
- Crawford, H. (2015). *Sümer ve Sümerler*, (çev: Nihal Uzan), Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Cunningham, G. (1997). *Deliver Me From Evil: Mesopotamian Incantations, 2500-1500 BC*, Pontificio Istituto Biblico, Roma.
- Çakmak, D. (2012). *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.
- Çambel, H., vd. (1985). "1984 Yılı Çayönü Kazısı", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 37-52.
- Çayır, M. (2004). "Kültepe'den Yerli Bir Tüccara Ait Beş Tablet", *Archivum Anatolicum*, C.7, S. 1, Ankara, s. 45-57.
- Çeçen, S. (1990). "Kültepe Metinlerinde Bulunan Yeni Waklum Mektupları", *AÜ DTCF Dergisi*, C. 34, S.1-2, 1990'dan Ayrı Basım, Ankara, s. 35-51.
- Çeçen, S. (1994). "Uşur-ša-İştur Eski Asur Kralı Sargon'un Oğlu mu?", *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 59-64.
- Çeçen, S. (1998). "Yeni Delillere Göre Kültepe'de Kan Parası", *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi (İstanbul, 6-10/VII/1987)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 291-296
- Çeçen, S., Gökçek, L. G. (2006). "Kültepe Tabletlerinde Yerli Tarihleme Usûlleri", *Hayat Erkanal'a Armağan- Kültürlerin Yansıması*, (ed.) A. ErkanalÖktü vd., Homer Kitabevi, İstanbul, s. 218-221.

- Çeçen, S., Gökçek, L. G. (2017). “Uşur-ša-İštar Ailesinden Šimat-Su'en'e Ait Dört Mektup”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 9, s. 463-482.
- Çığ, M. İ., Kızılyay, H. (1959). *Eski Babil Zamanına Ait Nippur Menşeli İki Okul Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Çığ, M. İ. (1999). “Sümer’de Kadın”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çığ, M. İ. (2007). *Ortadoğu Uygarlık Mirası-2*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Çığ, M. İ. (2008). *Ortadoğu Uygarlık Mirası-1*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Çığ, M. İ. (2014a). *Uygarlığın Kökeni Sumerliler- 1*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Çığ, M. İ. (2014b). *Uygarlığın Kökeni Sumerliler- 2*, Kaynak Yayınları, İstanbul
- Çınaroğlu, A., Çelik, D. (2012). “2010 Yılı Alaca Höyük Kazısı”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2012, s. 283- 302.
- Çilingir Cesur, S. (2017). “Hitit Büyü Ritüelleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXXII, İzmir, s. 777-813.
- Darga, A. M. (1970)., “Hitit Çivi Yazısı Belgelerinde Geçen LÚ.MEŠ^hilammatti-Kelimesinin Anlamı”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 1, İstanbul, s. 121-130.
- Darga, A. M. (1973). *Karahna Şehiri Kült- Envanteri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Darga, A. M. (1992). *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul.
- De Lillis Forrest, F., vd. (2007). “The Akkadian Occupation in The Northwest Area of The Tell Leilan Acropolis”, *Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico -(KASKAL)*, Vol. 4, s. 43-64.
- De Zorzi, N. (2011). “The Omen Series Šumma İzbu: Internal Structure And Hermeneutic Strategies”, *Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico -(KASKAL)*, Vol. 8, s. 43-75.
- Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak, Ayışığı* Kitapları, İstanbul.
- Demirci, K. Falay, B. (2016). “Ana Hatlarıyla Hitit Dini”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 20, S. 1, s. 35-60.
- Demirel, S., Çakılcıoğlu, U. (2017). “Identification of Medical Plants in Hititte Cuneiform Scripts”, *Belleten*, C. LXXXI, S. 291, Ankara, s. 305-328.

- Deniz, E. (1985). "Acemhöyük Saray Kazılarında Çıkan Kemik Kalıntıları Üzerinde Arkeobiyolojik Araştırmalar", *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s.75-91.
- Dinçol, A. M. (1990). "Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku İle Etkileşimi", *Anadolu Araştırmaları*, S. 12, s. 83-100.
- Dinçol, A. M. (1997). "Hatti/Proto-Hatti Mimarlığı ve Sanatı, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. 2, YEM Yayınları, İstanbul, s. 769-770.
- Dinçol, A. M. (1982). "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C.1, Görsel Yayınları, İstanbul, s. 17-120.
- Dinçol, B. (2003a). *Eski Önasya Toplumlarında Suç ve Ceza Kavramı*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Dinçol, B. (2003b). *Eski Önasya ve Mısır'da Müzik*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Dinçol, A. M., Dinçol, B. (2006). "Eskiçağ'da Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar", *Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi*, (ed.) Fatma Canpolat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 20- 37.
- Doğan Alparslan, M. (2003). "Hitit Dönemi'nde Esnaf ve Zanaatkârlar", *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri (9-10 Mayıs 2002)*, C. 1, Globus Dünya Basımevi, İstanbul, s. 37-48.
- Doğan Alparslan, M. (2013). "Kâtipler ve Arşivler", *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, (ed.) Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 376-389.
- Doğan Salar, N. (2006). *İkiztepe İlk Tunç Çağı Mezarlık Buluntularının Sosyokültürel Açından Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dolukhanov, P. (1998). *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, (çev. Suavi Aydın), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Donbaz, V. (1996). "Kültepe Tabletleri Işığında İ.Ö. 2000-1760 Yıllarında Anadolu'nun Sosyal Yapısı", *1995 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, T.C. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yayınları, Ankara, s. 177-196,
- Donbaz, V. (1999). "Mezopotamya ve Anadolu'da Eski Tıp", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi 20-23 Eylül 1993*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 319-336.
- Donbaz, V. (2004). "Some Old Assyrian Texts with Rare Terminology", *Assyria and Beyond: Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, (ed.) J. G. Dercksen, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden, s.179-189.

- Duru, G. (2013). *Tarih Öncesinde İnsan-Mekan, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: MÖ 9. Bin Sonu - 7. Bin başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Duyar, İ., Atamtürk, D. (2011). “Erken Tunç Çağında Orta Anadolu’da Ölü Gömme Âdeti, Sağlık Yapısı ve Yaşam Biçimi: Resuloğlu Örneği”, *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Yayına Hazırlayan: Önder İpek, T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 5, Çorum, s. 29-42.
- Duymuş, H. H. (2006). *Eski Ön Asya’da Siyasi Evlilikler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Duymuş Florioti, H. H. (2012). “Yeni Asur Metinlerinde Geçen Ay İsimleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. 2, s. 359-379.
- Duymuş Florioti, H. H. (2013). “Eski Mezopotamya’da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XV, İzmir, s. 23-42.
- Duymuş Florioti, H. H. (2014a). “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya’da Akrep Sembölü”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XIX, İzmir, s. 347-370.
- Duymuş Florioti, H. H. (2014b). “Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 55, s. 45-70.
- Duymuş Florioti, H. H. (2015). “Eski Yakınoğu’da “Nar” Sembolizmine Dair Bir Derleme Çalışması”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXII, İzmir, s.19-38.
- Düring, B. S. (2003). “Burials In Context: The 1960s Inhumations Of Çatalhöyük East”, *Anatolian Studies*, Vol. 53, 2003, s. 1-15.
- Eddisford, D. (2008). “Bina 49”, *Çatalhöyük 2008 Raporu/ Çatalhöyük Araştırma Projesi*, s.13-15.
- Edward, C. (1916). *Lists of Personal Names from the Temple School of Nippur; a Syllabary of Personal Names*, The University Museum Publications of the Babylonian Section, Vol. XI/1, Philadelphia.
- El-Wailly, F., Al-Soof, B. A. (1965). “Excavations at Tell es-Sawwan: First Preliminary Report (1964)”, *Sumer*, Vol. 21, s.17-32.
- Emiroğlu, K., Aydın, S. (2003). *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Ensert, H. K. (2014). “Erken Tunç Çağı’nda (M. Ö. 3. Bin’de) Çorum”, *Çorum Kültür Sanat: Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, S.15: (Hitit Söyleşileri III Özel Sayısı), s. 23-39.

- Erbil, Y., Mouton, A. (2012). "Water in Ancient Anatolian Religions: An Archaeological and Philological Inquiry on the Hittite Evidence", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.71, No.1, s. 53-74.
- Erdal, Ö. D., Özbek, M. (2010). "Değirmentepe (Malatya) Çocuk İskeletlerinin Antropolojik Analizi", 25. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 279-296.
- Erginöz, G. Ş. (1999), *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Erginöz, G. Ş. (2002). "İlk Çağlarda Akdeniz Havzasında ve Anadolu'da Doğum Ve Doğum Yardımı", *Düşünen Siyaset: Bilim Tarihi*, S. 16, s. 147-159.
- Erginöz, G. Ş. (2007-2008). "Hititlerin Astronomi Bilgisine ve Hitit Takvimine Bir Bakış", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 9, S. 1-2, s. 200-213.
- Erim Özdoğan, A. (2007). "Çayönü", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 57-98.
- Erim Özdoğan, A. (2011). "Çayönü Tepesi", *Arkeo Atlas- Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası Özel Koleksiyon*, (ed.) Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul, s. 62-63.
- Erkanal, H. (1997). "Eski Mezopotamya'da Çocuk ve Eğitimi", *Çocuk Kültürü- 1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi 6-8 Kasım 1996*, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No:1, Ankara, s. 57-70.
- Erkanal, H. (2001). "Eski Önasya'da Çocuk", *Dünyada ve Türkiye'de Değişen Çocukluk*, 3. *Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri- 16-18 Ekim 2000*, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No:1, Ankara, s.117-124.
- Erkanal, H., Özkan, T. (1999). "1997 Bakla Tepe Kazıları", 20. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 337-355.
- Erkanal, H., Şahoğlu, V. (2012). "Bakla Tepe (1995-2001)", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75.Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 91-98.
- Erkut, S. (1998). "Hititlerde AN.TAH.ŞUM.ŞAR Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16-22 Eylül 1996)", Ankara, s. 189-195.

- Erkut, S., Reyhan E. (2012). “Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler”, *Acta Turcia Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, S.7, s.80-86.
- Erol, H. (2011). “Bir Kâtip Adayının Egzersiz Tableti (Kt. t/k 80)”, *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kanış-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s. 94-95.
- Erol, H. (2014). “Anadolunun İlk Yazılı Belgelerinde Büyü ve Kehanet”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 54, S. 2, s. 37-48.
- Ersoy, A., Reyhan, E. (2001). “Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü İle Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler”, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie (Würzburg, 4.-8. Oktober 1999)*, Harrassowitz Verlag, s. 115-133.
- Ertem, H. (1965). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Esin, U., (1980). “Değirmentepe Kazısı 1979”, *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 91-99.
- Esin, U., (1982). “Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları”, *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 39-48.
- Esin, U., (2011). “Değirmentepe”, *Arkeo Atlas- Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası Özel Koleksiyon*, (ed.) Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul, s.110.
- Esin, U., Harmankaya, Ş. (1986). “1985 Değirmentepe (Malatya İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı”, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 95-138.
- Esin, U., Harmankaya, Ş. (2007). “Aşıklı Höyük”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Nezir Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 255-272.
- Farber, G. (1984). “Another Old Babylonian Childbirth Incantation”, *Journal Of Near Eastern Studies*, Vol. 43, No. 4, 1984, s. 311-316.
- Farber, W. (1989). *Schlaf, Kindchen, Schlaf! Mesopotamische Baby-Beschwörungen und –Rituale*, Eisenbrauns, Winona Lake.
- Farber, W. (1990a). “Magic At The Cradle: Babylonian And Assyrian Lullabies”, *Anthropos*, Vol. 85, No.1/3, s. 139-148.

- Farber, W. (1990b). "Mannam Lušpur Ana Enkidu: Some New Thoughts About An Old Motif", *Journal Of Near Eastern Studies*, Vol. 49, No.4, s.299-321.
- Farber, W. (2000). "Witchcraft, Magic, And Divination In Ancient Mesopotamia", *Civilizations Of The Ancient Near East*, Vol. 3, (ed.) Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, Peabody/ Massachusetts, s.1895-1909.
- Farber, W. (2014). *Lamaštu: An Edition Of The Canonical Series Of Lamaštu Incantations And Rituals And Related Texts From The Second And First Millennia B.C.*, Eisenbrauns, Winona Lake.
- Fine, H. A. (1952). "Two Middle-Assyrian Adoption Documents", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 46, No. 4, s. 205-211.
- Fincke, J. C. (2012). "The School Curricula From Ḫattuša, Emar and Ugarit: A Comparison", *Theory and Practice of Knowledge Transfer*, (ed.) W. S. van Egmond, W. H. van Soldt, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden, s. 85- 101.
- Finkel, I. L. (1988). "Adad-apla-iddina, Esagil-kin-apli, And The Series SA.GıG", *A Scientific Humanist: Studies In Memory of Abraham Sachs (Occasional Noah Kramer Fund, 9)*, (ed.) Erle Leichty, Maria deJ. Ellis, Pamela Gerardi, Philadelphia-University Museum, s. 143–159.
- Foster, B. R. (1996). *Before The Muses: An Anthology Of Akkadian Literature*, Vol.1, CDL Press, Bethesda- Maryland.
- Frahm, E. (2010). "Reading the Tablet, the Exta, and The Body: The Hermeneutics Of Cuneiform Signs In Babylonian And Assyrian Text Commentaries And Divinatory Texts", *Divination And Interpretation Of Signs In The Ancient World*, (ed.) Amar Annus, The Oriental Institute, Chicago, s.93-142.
- Freeman, C. (2003). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (çev: Suat Kemal Angı), Dost Kitabevi, Ankara.
- Friberg, J. (2007). *A Remarkable Collection Of Babylonian Mathematical Texts: Manuscripts In The Schøyen Collection Cuneiform Texts I*, Sources And Studies In The History Of Mathematics And Physical Sciences, Springer-Verlag New York.
- Friedrich, J. (2000). *Kayıp Yazılar ve Diller*, (çev: Recai Tekoğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Foster, B. R. (1982). "Education of a Bureaucrat in Sargonic Sumer", *Archiv Orientalní*, vol. 50, s. 238-241.
- Gelb, I. J. (1963). *A Study of Writing*, University of Chicago Press, Chicago&London.

- Gelb, I. J. (1965). "The Ancient Mesopotamian Ration System", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 24, s. 230-43.
- Gelb, I. J. (1972). "The Arua Institution", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 66, No. 1, s. 1-32.
- Gelb, I. J. (1979). "Household and Family in Early Mesopotamia", *State and Temple Economy in the Ancient Near East*, C. 1, (ed.) Edward Lipiński, Departement Orientalistiek, Leuven, s.1-97.
- Gelb, I. J., vd. (1991). *Earliest Land Tenure Systems In The Near East: Ancient Kudurrus*, Oriental Institute Publications, Chicago.
- Geller, M. J. (2010). *Ancient Babylonian Medicine*, Wiley-Blackwell Publication.
- George, A. R. (2005), "In search of the é.dub.ba.a: the ancient Mesopotamian school in literature and reality", *An Experienced Scribe who Neglects Nothing: Ancient Near Eastern Studies in Honour of Jacob Klein*,. Bethesda: CDL Press, s.127-137.
- Giray, H. (2004). "Anne Sütü İle Beslenme", *Sted (SürekliTıp Eğitimi Dergisi)*, C. 13, S.1, s. 12- 15.
- Glassner, J. J. (2009). "Eski Mezopotamya'da İlerleme, Bilim ve Bilginin Kullanımı", (çev: Gökhan Kağnıcı), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV, S.2, İzmir, s.157-170.
- Gnanadesikan, A. E. (2009). *The Writing Revolution: Cuneiform To The Internet*, Wiley-Blackwell Publication, United Kingdom.
- Goddeeris, A. (2002). *Economy and Society In Northern Babylonia In The Early Old Babylonian Period (ca. 2000-1800 BC)*, Peeters Publishers, Leuven.
- Goetze, A. (1969). "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", *Ancient Near Eastern Texts Relating To The Old Testament- (ANET)*, (ed.) James B. Pritchard, Princeton University Press, New Jersey, s. 349-350.
- Goetze, A. Sturtevant, E. H. (1938). *The Hittite Ritual of Tunnawi*, American Oriental Society, New Haven.
- Gordin, S. (2008). *Scribal Families of Hattuša in the 13th Century BCE. A Prosopographic Study*, (Unpublished Master's Thesis), Tel Aviv University Faculty of Humanities Department of Archaeology and Ancient Near Eastern Cultures, Tel Aviv.
- Gordin, S. (2010). "Scriptoria in Late Empire Period Hattusa: The Case of the É GIŠ.KIN.TI", *Pax Hethitica Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, (ed.) Yoram Cohen, Amir Gilan, Jared L. Miller, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, s. 158-177.

- Gordon, E. I. (1968). *Sumerian Proverbs: Glimpses Of Everyday Life In Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, New York.
- Gökçe, B. (1991). "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", *Aile Yazıları-I: Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 208-209. 205-223.
- Gökçek, L. G. (1998). *Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelere Fiyatları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.
- Gökçek, L. G. (2000). "Kültepe Vesikalarına Göre Asur-Kaniş Arası Ulaşım ve Taşımacılık", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)*, Kayseri, s. 183-192.
- Gökçek, L. G. (2002). *Koloni Devri Anadolu'sunda Faaliyet Gösteren Asurlu Tüccar Aileler (Šu-Laban'ın oğlu İmdilum, Aššur-imittī'nin oğlu Uşur-ša-İštar ve Aššur-rē'ī'nin oğlu Pilah-İštar)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gökçek, L. G. (2004). "Pilah-İštar Arşivinden Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar", *Archivum Anatolicum*, C.7, S.2, Ankara, s. 65-74.
- Gökçek, L. G. (2009). "Çivi Yazılı Tabletlere Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık (M.Ö. ± 1975-1750)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 4, s.147-155.
- Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Gökçek, L. G., İnce, G. (2016). "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da İnanç Sistemi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. XII, S. 1-2, s. 43- 56.
- Gökçek, L. G., Horunlu, T. (2018). "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Köle Ticareti", *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (ed.) L. G. Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, s. 213-226.
- Greengus, S. (1966). "Old Babylonian Marriage Ceremonies and Rites", *Journal Of Cuneiform Studies*, Vol. 20, No. 2, s. 55-72.
- Greengus, S. (1969). "The Old Babylonian Marriage Contract", *Journal Of The American Oriental Society*, Vol. 89, No.3, s. 505-532.
- Gruber, M. I. (1989). "Breast-feeding Practices in Biblical Israel And In Old Babylonian Mesopotamia", *Journal Of The Ancient Near Eastern Society*, Vol. 19, s. 61-83.

- Gurney, O. R. (1974). *Middle Babylonian Legal Documents, And Other Texts (UET 7)*, British Museum Publications, London.
- Gurney, O. R. (1983). *The Middle Babylonian Legal And Economic Texts from Ur*, British Institute For The Study Of Iraq, London.
- Gurney, O. R. (2001). *Hititler*, (çev: Pınar Arpaçay), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Günaltay, Ş. (1987). *Yakın Şark (Elam Mezopotamya)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Günbattı, C. (1990). “Kültepe Tabletleri Arasında Aile Haberleşmelerinden Örnekler”, *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum, s. 126-133.
- Günbattı, C. (1991). “Eski Babil Devrinde Tımar ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler”, *Bellekten*, C. LV, S. 212, Ankara, s.1-3.
- Günbattı, C. (1994). “Kültepe Tabletlerine Göre Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler”, *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 5-9 Eylül 1990, Ankara)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 191-200.
- Günbattı, C. (2011). “Asur Ticaret Kolonileri Devri'nin Geç Dönemi Hakkında Bazı Gözlemler”, *Uluslararası Dördüncü Ortadoğu Semineri (29-31 Mayıs 2009)*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, s. 83-90.
- Günbattı, C. (2017). *Kültepe- Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- Gündüz, A. (2002). *Mezopotamya ve Eski Mısır Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür*, Büke Yayınları, İstanbul.
- Gür, E. (2007). “Anne sütü ile beslenme”, *Türk Pediatri Arşivi: 42*, Özel Sayı :11-5, s. 11-15.
- Güterbock, H. G. (1975). “The Hittite Temple According to Written Sources”, *Le Temple Et Le Culte: Compte Rendu De La Vingtième Rencontre Assyriologique Internationale*, The Netherlands Historisch- Archeologisch Instituut, İstanbul, s. 125-132.
- Harman, C (2009). *Halkların Dünya Tarihi*, (çev. Uygur Kocabaşoğlu), Yordam Kitap, İstanbul.
- Harmankaya, Ş., Erdoğan, B. (2002). *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 4a/4b: İlk Tunç Çağı*, TASK Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 9-41.
- Harmankaya, Ş., Tanındı, O. (1996). *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I: Paleolitik/Epipaleolitik*, Ege Yayınları, İstanbul, s.7-21.

- Harris, R. (1964). "The Naditu Woman", *Studies Presented To A. Leo Oppenheim*, Oriental Institute Of The University Of Chicago, Chicago, s.106-135.
- Harris, R. (2000). *Gender and Aging in Mesopotamia*, University of Oklahoma Press, Norman.
- Hecker, K. (1993). "Schultexte von Kültepe", *Aspects Of Art And Iconography: Anatolia And Its Neighbors. Studies In Honor Of Nimet Özgüç*, (ed.) M. J. Mellink, E. Porada, T. Özgüç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 281-291.
- Hecker, K.- Kryszat, G.- Matouš, L. (1998). *Kappadokische Keilschrifttafeln aus den Sammlungen der Karlsuniversität Prag: (ICK IV)*, Prag.
- Heebel, N. P. (2004). "Diagnosis, Divination And Disease: Towards An Understanding Of The Rationale Behind The Babylonian Diagnostic Handbook", *Magic And Rationality In Ancient Near Eastern And Graeco-Roman Medicine*, Studies In Ancient Medicine, Vol. 27, Brill, Leiden-Boston, s. 97-116.
- Hertel, T. (2011). "Eski Asur'da Hukuk ve Ticaret", *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s.134-141.
- Hırçın, S. (1989). "Çivi Yazısının Ortaya Çıkışı ve Yayılması", *Alkım Konferansları I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 38-45.
- Hırçın, S. (2003). *Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Hilgert, M. (1998). *Drehem Administrative Documents From The Reign Of Şulgi*, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol. 15, Chicago.
- Hillson, S. W., vd. (2013). "The Human Remains I: Interpreting Community Structure, Health and Diet in Neolithic Çatalhöyük", *Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports From The 2000-2008 Seasons*, (ed.) Ian Hodder, Çatalhöyük 8; British Institute at Ankara Monograph 47; Monumenta Archaeologica 30, London and Los Angeles 2013, s. 339- 396.
- Hodder, I. (2007). "Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 313- 330.
- Hodder, I. (2008). "2008 Sezonu Değerlendirmesi", *Çatalhöyük 2008 Raporu/ Çatalhöyük Araştırma Projesi*, s. 3-6.
- Hodder, I. (2017). *Çatalhöyük- Leoparın Öyküsü*, (çev. Dilek Şendil), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Hodgkin, R., Newell, P. (2003). *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme Uygulama Elkitabı, Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu 2002*, Tercüme ve Editör: Şebnem Akipek.
- Hoeke, S. H. (1993). *Ortadoğu Mitolojisi*, (çev: Alaeddin Şenel), İmge Kitapevi, Ankara.
- Hoffner, H. A. (1967). "An English-Hittite Glossary", *Revue Hittite et Asiatique*, Tome: XXV, Fasc. 80, Klincksieck, Paris, s. 7-99.
- Hoffner, H. A. (1987a). "Ancient Views Of Prophecy And Fulfillment: Mesopotamia And Asia Minor", *JETS*, Vol. 30/3, Louisville, s. 257-265.
- Hoffner, H. A. (1987b). "Paškuwatti's Ritual Against Male Impotence", *Aula Orientalis*, Vol. 5, s. 271-287.
- Hoffner, H. A. (1997). *The Laws Of The Hittites: A Critical Edition*, Brill, Leiden.
- Hole, F. (1989). "Patterns Of Burial In The Fifth Millennium", *Upon This Foundation: The 'Ubaid Reconsidered*, (ed.) Elizabeth F. Henrickson, Ingolf Thuesen, Carsten Niebuhr Institute Publications- Museum Tusulanum Press, Copenhagen, s.149-180.
- Hoyrup, J. (1982). "Investigations of An Early Sumerian Division Problem c. 2500 B.C.", *Historia Mathematica*, Vol. 9, Issue: 1, s. 19-36.
- Hoyrup, J. (2002a). *Lengths, Widths, Surfaces: A Portrait Of Old Babylonian Algebra And Its Kin*, Sources And Studies In The History Of Mathematics And Physical Sciences, Springer, New York.
- Hoyrup, J. (2002b). "A Note On Old Babylonian Computational Techniques". *Historia Mathematica*, Vol. 29, Issue: 2, s.193-198.
- Hurowitz, V. A. (2000). "Literary Observations on In Praise of the Scribal Art," *Journal Of The Ancient Near East Society*, Vol. 27, s. 49-56.
- İmparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*, (çev: Erendiz Özbayoğlu), İtalyan Kültür Heyeti Yayınları, Ankara.
- İşmen Gazioğlu, A. E. (2011). *Hayatın İlk Çeyreği (0-18 Yaş Gelişimi)*, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü- Proje Yürütücüsü: Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi, Ankara.
- James, A., Prout, P. (2005). "A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems", *Constructing and Reconstructing Childhood*, (ed.) Allison James, Alan Prout, UK Falmer Press, London, s. 8-32.
- Jean, G. (2015). *Yazı İnsanlığın Belleği*, (çev: Nami Başer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Kağnıcı, G. (2019). “Sumer Yazınında Hakaret: İki Sumer Metninde (ETCSL 5.4.11 VE 5.4.12) Geçen Hakaret İfadeleri Üzerine Bazı Etimolojik Düşünceler”, *Cedrus*, Vol. VII, s. 59-76.
- Karasu, C. (1995). “Some Considerations on Hittite Scribes”, *Archivum Anatolicum*, S. 1, Ankara, s. 117-121.
- Karasu, C. (1997). “Hattuša-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar”, *Archivum Anatolicum*, S. 3, Ankara, s. 215-238.
- Karasu, C. (2006). “Hititler Devri (MÖ 1650-1190) ve Hitit Biliminin Kuruluşu”, *Hititler*, (ed.) İlker Koç, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006, s. 7-21.
- Karasu, C. (2013). “Hititçe ve Hitit Çiviyazısı”, *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, (ed.) Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 84-93.
- Karauğuz, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya.
- Karauğuz, G. (2015). *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitapevi, Konya.
- Karauğuz, G. (2018). *Hitit Yasaları*, Çizgi Kitapevi, Konya.
- Kartal, M. (2003). “Anadolu’nun Epi-Paleolitik Dönem Buluntu Toplulukları; Sorunlar, Öneriler, Değerlendirmeler ve Çeşitli Yaklaşımlar”, *Anatolia*, S. 24, 2003, s. 35-43.
- Kartal, M. (2009). *Konar Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş- Epi-paleolitik Dönem-Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kılıç, Y. (2005). “Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Kadının Sosyal Durumu”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 9, S. 1-2, s. 31-41.
- Kılıç, Y. (2009). “Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, s.122-151.
- Kılıç, Y. (2014). *Eskiçağ Aile Hukuku (Asur, Babil ve Hitit Devletleri’nin Yıkılışına Kadar)*, Çizgi Kitapevi, Konya.
- Kılıç, Y., Duymuş, H. H. (2008). “M.Ö. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarda ve Hititlerde)”, *Prof. Dr. Yavuz Ercan’a Armağan*, Yayına Hazırlayanlar: Seyit Sertçelik, Haldun Eroğlu, Melek Sarı Güven, Turhan Kitapevi, Ankara, s. 335-353.
- Kılıç, Y., Duymuş, H. H. (2009). “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 13, S.1, Ankara, s.159-178.

- Kılıç, Y., Erdem, F. (2015). “Eski Mezopotamya Hukûku’nda Meslekî Suçlara Verilen Cezalar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 7, s. 1-30.
- Kınal, F. (1943). “Amarna Çağında Mısır’ın Ön Asya Münasebetleri”, *AÜ DTCTF Dergisi*, C. 2, S. 1, s. 99-106.
- Kınal, F. (1943). “Amarna Arşivindeki Babil Mektupları”, *AÜ DTCTF Dergisi*, C. 23, S. 3/4, s.171-193.
- Kınal, F. (1969). “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, *AÜ DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.12, s.1-15.
- Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, AÜ DTCTF Yayınları, Ankara.
- Kınal, F. (1998). *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Klein, J. (1981). “The Royal Hymns of Shulgi King of Ur: Man’s Quest for Immortal Fame”, *Transactions Of The American Philosophical Society*, Vol. 71, No.7, s. 1-48.
- Kleinerman, A. (2011). *Education in Early 2nd Millennium BC Babylonia: The Sumerian Epistolary Miscellany*, Cuneiform Monographs, Vol. 42, Brill, Leiden-Boston.
- Klengel, H. (1975). “Zur Ökonomischen Funktion der Hethitischen Tempel”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Fascicolo XVI, Roma, s. 191-200.
- Klengel, H. (2001). *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (çev: Nesrin Oral), Telos Yayınları, İstanbul.
- Kozbe, G. (2001). “Mezopotamya’da Aile ve Evlilik”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. 103-104, s. 27-33.
- Köroğlu, K. (2008). *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Köse, B. (2018). “Geçmişten Günümüze Aile”, *Değişen Toplumda Değişen Aile*, (ed.) Nuşen Adak, Siyasal Kitabevi, Ankara, s. 15-38.
- Kramer, S. N. (1949). “Schooldays: A Sumerian Composition Relating to the Education of a Scribe”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 69, No.4, s. 199-215.
- Kramer, S. N. (1999). *Sümer Mitolojisi*, (çev: Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Kramer, S. N. (2000). *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, (çev: Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Kramer, S. N. (2002a). *Sümerler*, (çev: Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

- Kramer, S. N. (2002b). *Tarih Sümer'de Başlar*, (çev: Hamide Koyukan), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- Krispijn, T. J.H. (2008). "Music in School And Temple In The Ancient Near East", What Was Old Is New Again A Meeting Of Art And Scholarship ZKM Center for Art and Technology, s. 1-14.
- Kuhrt, A. (2013). *Eski Çağ'da Yakınoğu*, C. 1, (çev: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kumandaş, S. (2007). "Hipotonik İnfantta Etyoloji ve Klinik Bulgular", *Güncel Pediatri*, C. 5, S. 1, 2007, s.85-87.
- Kuzuoğlu, R. (2005). "Eski Anadolu'da İpotek Kavramının İlk İzleri", *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, C.1, S.1, s. 77-87.
- Kuzuoğlu, R. (2007). "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu Kraliçeleri", *Belleten*, C. LXXI, S. 262, Ankara, s.795-809.
- Küçükbezcı, H. G. (2011a). "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Asurlu Tüccarlar ile Anadolu Halkı Arasında İlişkiler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, s. 25-58.
- Küçükbezcı, H. G. (2011b). "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Orta Anadolu'da Dinsel Yapı", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 5, s. 89-102.
- Lafont, S. (2003). "Middle Assyrian Period", *A History Of Ancient Near Eastern Law*, Vol.1, (ed.) Raymond Westbrook, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 521-564.
- Lambert, W. G. (1969). "A Middle Assyrian Medical Text", *Iraq*, Vol. 31, No.1, s. 28-39.
- Landsberger, B. (1960). "Scribal Concepts Of Education", *City Invincible*, (ed.) Carl H. Kraeling, Robert M. Adams, University Of Chicago Press, Chicago, s. 99-101.
- Larsen, M. T. (2002). *The Aššur-Nādā Archive (Old Assyrian Archives volume 1)*, Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, Leiden .
- Larsen, M. T. (2010). *Kültepe Tabletleri VI-a*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Larsen, M. T. (2011). "Kültepe/Kaniş Arşivleri", *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.74-81.
- Leichty, E. (1970). *The Omen Series Šumma İzbu*, J. J. Augustin Publisher, Locust Valley- New York.

- Lerner, G. (1986). "The Origin Of Prostitution In Ancient Mesopotamia", *Signs*, Vol.11, No.2, s. 236-254.
- Levey, M. (1958). "Gypsum, Salt And Soda In Ancient Mesopotamian Chemical Technology", *Isis*, Vol. 49, No.3, s. 336-342.
- Lindsay, H. (2009). *Adoption In The Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East: History, Society And Economy*, Routledge Taylor & Francis Group, New York.
- Llop, J. (2014). "The Families In The Middle Assyrian Administrative Texts From The "Big Silos" Of Assur (Assur M 8)", *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes et images, Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale, Paris, July 6-9, 2009*, (ed.) Lionel Marti, Winona Lake- Indiana, s. 443-456.
- Lucas, C. J. (1979). "The Scribal Tablet-House in Ancient Mesopotamia", *History of Education Quarterly*, Vol. 19, No. 3, s. 305-332.
- Luckenbill, D. D. (1917). "The Temple Women Of The Code of Hammurabi", *The American Journal Of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 34, No. 1, s.1-12.
- Macqueen, J. G. (2013). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (çev: Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınları, Ankara.
- Maisels, C. K. (1998). *The Near East: Archaeology In The 'Cradle of Civilization'*, Routledge, London and New York.
- Maisels, C. K. (1999). *Uygarlığın Doğuşu: Yakınoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş*, (çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Mandacı, E. (2016a). "Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya Toplumlarında Büyü ve Büyücülük", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S.16, s. 217-232.
- Mandacı, E. (2016b). *Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın*, Tulpars Yayınları, Ankara.
- Mandacı Uncu, E. (2013). "Eski Mezopotamya'da Tıp", *History Studies*, Vol. 5, S. 5, s. 107-118.
- Marcuson, H. (2016). "*Word of The Old Woman*": *Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia*, (Unpublished Dissertation), The University Of Chicago- Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Chicago.

- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, (çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Matthews, V. H. (2003). "Marriage And Family In The Ancient Near East", *Marriage And Family In The Biblical World*, (ed.) Ken M. Campbell, InterVarsity Press, Westmont- Illinois, s.1-32.
- Maul, S. F. (2007). "Divination Culture and the Handling of the Future", *The Babylonian World*, (ed.) G. Leick, Routledge ,New York/London, s. 361-372
- Melchert, H. V. (1983). "Pudenda Hethitica", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 35, No.3/4, s. 137-145.
- Mellaart, J. (1962). "Excavations At Çatal Hüyük: First Preliminary Report, 1961", *Anatolian Studies*, Vol. 12, s. 41-65.
- Mellaart, J. (2003). *Çatalöyük- Anadolu'da Bir Neolitik Kent*, (çev: Gökçe Bike Yazıcıoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Memiş, E. (1994). "Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü", *Belleten*, C. LVIII, S. 222, Ankara, s. 279-293.
- Memiş, E. (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Memiş, E. (2007a). *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Memiş, E. (2007b). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Memiş, E. (2009). *Eskiçağ Tarihinde Doğu- Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Memiş, E. (2012). *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Memiş, E., Bülbül, C. (2014). *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Mendelsohn, I. (1898). *Slavery In The Ancient Near East*, New York, Oxford Univ. Press.
- Merpert, N. Y., Munchaev, R. M. (1987)., "The Earliest Levels At Yarim Tepe I And Yarim Tepe II In Northern Iraq", *Iraq*, Vol. 49, s.1-36.
- Merpert, N. Y., Munchaev, R. M. (1993). "Yarim Tepe I", *Early Stages In The Evolution Of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations In Northern Iraq*, (ed.) Norman Yoffee, Jeffery J. Clark, University of Arizona Press, Tuscon&London, s.73-115.
- Meyers, E. M. (1997). *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in The Near East*, Vol. 1-5, Oxford University Press, Oxford.
- Michel, C. (2003). *Old Assyrian Bibliography*, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden.

- Michel, C. (2006). "Calculer chez les marchands Assyriens du début du IIe millénaire av. J.-C.", *CultureMATH*, s.1-17.
- Michel, C. (2008). "Ecrire et compter chez les marchands assyriens du début du IIe millénaire av. J.-C.", *Muhibbe Darga Armağanı*, (ed.) T. Tarhan, A. Tibet, E. Konyar, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul, s345-364.
- Michel, C. (2011a). "Asur ve Kaniş'in Kadınları", *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu, Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s.124-133.
- Michel, C. (2011b). "Asur ve Kaniş'te Yazı Yazma, Hesap Yapma ve Katiplik Eğitimi", *Anadolu'nun Önsözü, Kültepe Kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, (ed.) Fikri Kulakoğlu -Selmin Kangal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s.82-93.
- Molleson, T., et al. (2005). "Reconstruction of the Neolithic People of Çatalhöyük", *Inhabiting Çatalhöyük Reports From The 1995-99 Seasons*, (ed.) Ian Hodder, McDonald Institute for Archaeological Research/ The British Institute of Archaeology at Ankara, Cambridge- London , s. 279- 300.
- Moran, W. L. (1992). *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, London.
- Moses, S. (2006). "Çatalhöyük'ün Gelenek ve Ritüellerinde Çocuklar ve Çocukluk", *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*, (çev. Mary Işın), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 179-185.
- Murat, L., Katırcıoğlu, F. (2006). "Hitit Döneminde Anadolu'da Tıp", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri (24-27 Mayıs 2006)*, Kayseri, s. 71-82.
- Murat, L. (2012). "Hititlerde Su Kültü", *AÜ DTCF Dergisi*, C.31, S. 51, s. 125-157.
- Mutluay, N. (2010). *Eski Yakın Doğu Toplumlarında Çocuk*, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Nadali, D. (2014). "Family Portraits: Some Considerations on the Iconographical Motif of the 'Woman with Child' in the art of the Third Millennium B.C.E.", *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images: Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale at Paris 6-9 July 2009*, (ed.) Lionel Marti, Eisenbrauns, Winona Lake, s. 227-239.
- Nemet-Nejat, K. R. N. (1995). "Systems For Learning Mathematics In Mesopotamian Scribal Schools", *Journal Of Near Eastern Studies*, Vol.54, No. 4, s. 241-260.
- Nemet-Nejat, K. R. N. (2002). *Daily Life In Ancient Mesopotamia*, Hendrickson Publishers, Peabody/ Massachusetts.

- Nissen, H. J., et al. (1994). *Archaic Bookkeeping: Early Writing And Techniques Of Economic Administration In The Ancient Near East*, University of Chicago Press, Chicago.
- Oates, J. (2004). *Babil*, (çev: Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Onur, B. (2005). “Çocukluğun Dünü ve Bugünü”, *Kebikeç*, S. 19, s. 99-112.
- Onur, B. (2016). *Oyunlar ve Oyuncaklar*, KalemKitap Yayıncılık, Ankara.
- Oppenheim, A. L. (1967). *Letters from Mesopotamia: Official Business, And Private Letters On Clay Tablets From Two Millennia*, The University Of Chicago Press, Chicago.
- Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: Portrait Of A Dead Civilization*, University of Chicago Press, Chicago.
- Orhun, M. (2009). “Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı”, *Akademik Bakış*, C. 3, S. 5, s. 231-246.
- Orhun, M. (2010). “Hitit Aile Hukuku ve Eski Hukuk Dönemi Roma Aile Hukuku”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 5, s. 35-55.
- Otto, A. (2016). “Professional Women And Women At Work In Mesopotamia And Syria (3rd and early 2nd millennia BC): The (rare) Information From Visual Images”, *The Role Of Women In Work And Society In The Ancient Near East*, (ed.) Brigitte Lion, Cécile Michel, De Gruyter, Boston/Berlin, s. 112-148.
- Öz, E. (2011). “Kültepe Kazılarında Ele Geçen Waklum Mektupları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 16, s. 346-354.
- Öz, E. (2015). “Çiviyazılı Belgelere Göre Mezopotamya’da Sütannelik Hizmeti, Sütanne Olarak Qadištum Kadınları ve Kutsal Kitaplarda Sütannelik Uygulaması”, *Turkish Studies*, Vol. 10/13, s. 235-248.
- Özbek, M. (1985). “Değirmentepe Eski İnsan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açından Analizi”, *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s.107-130.
- Özbek, M. (1986a). “Çayönü Yerleşmesindeki Kesik İnsan Başları”, *2. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s.19-39.
- Özbek, M. (1986b). “Tarihöncesinin Şanssız Bebekleri”, *Bilim ve Teknik*, C. 19, S. 218, s.12-13.

- Özbek, M. (1988). “Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları”, 4. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, Ankara, s. 121-138.
- Özbek, M. (1990). “Son Buluntular Işığında Çayönü Neolitik İnsanları”, 5. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s.161-172.
- Özbek, M. (1993). “Aşıklı Höyük Neolitik Çağ İnsanları”, 8. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 201-212.
- Özbek, M. (1994). “Aşıklı Höyük İnsanları (1990 ve 1992 Buluntuları)”, 9. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 23-31.
- Özbek, M. (2003). “Değirmentepe (Kalkolitik Çağ) Bebeklerinde İlginç Bir Adet: Baş Dağlaması”, *Belleten*, C. LXVII, S. 49, Ankara, s. 369- 382.
- Özbek, M. (2004). Çayönü’nde İnsan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özbek, M. (2005). “Körtik Tepe’de İnsan Sağlığı”, 20. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 41-52.
- Özbek, M. (2006). “Tarihöncesinde Bebek Ölümleri”, *Bilim ve Gelecek*, S. 29, s. 56-62.
- Özbek, M. (2011). “Aşıklı Höyük’te 2007 ve 2008 Yılı Kazı Çalışmalarında Bulunan İki İlginç İnsan İskeleti”, 26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s.1-12.
- Özbek, M., Erdal, Ö. M. (2006). “Anadolu’nun Bazı Neolitik ve Kalkolitik Topluluklarında Bebek Ölümleri ve Olası Nedenleri”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, S.6, s.41-52.
- Özdemir, K., vd. (2010). “İkiztepe Çocuklarında Beslenme ve Büyüme”, 25. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 375-398.
- Özdemir, K., Erdal, Y. S. (2009). “Erken Tunç Çağı İkiztepe Topluluğunda Stronsiyum-Kalsiyum Oranı İle Sütten Kesme Yaşının Belirlenmesi”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, C. 52, S. 3, s. 128-140.
- Özdoğan, M., vd. (1994). “Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme”, 15. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, s. 103-122.

- Özdoğan, M. (2011a). “Kalkolitik Çağ- Köyden Kente”, *Arkeo Atlas- Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası Özel Koleksiyon*, (ed.) Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul, s. 102-118.
- Özdoğan, M. (2011b). “Neolitik Çağ- Çanak Çömleksiz”, *Arkeo Atlas- Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası Özel Koleksiyon*, (ed.) Necmi Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama, İstanbul, s. 56-73.
- Özgüç, N. (1982). “Haberler-Acemhöyük Kazıları 1981 Çalışmaları”, *Belleten*, C. XLVI, S. 184, Ankara, s. 988-990.
- Özgüç, T. (1959). *Kültepe- Kaniş*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Özgüç, T. (2005). *Kültepe Kaniş/Neša*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Özgüç, T., Özgüç, N. (1953). *Kültepe Kazısı Raporu 1949*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Özkaya, V. (2004). “Körtik Tepe: An Early Aceramic Neolithic Site in The Upper Tigris Valley”, *Anadolu'da Doğdu – 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan / Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag*, (ed.) T. Korkut, H. İşkan, G. Işın, Ege Yayınları, İstanbul, s. 585-599.
- Özkaya, V., vd. (2012). “Körtik Tepe 2010 Yılı Kazısı”, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 315-338.
- Özkaya, V., vd. (2016). “Körtik Tepe 2014 Kazısı”, *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s.1-22.
- Özkaya, V., vd. (2017). “Körtik Tepe 2015 Kazı Çalışmaları”, *38. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.1, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 1-22.
- Özkaya, V., San, O. (2007). “Körtik Tepe- Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 21-36.
- Paulissian, R. (1991). “Medicine In Ancient Assyria And Babylonia”, *Journal Of Assyrian Academic Studies*, Vol. 5, No. 1, s. 3-51.
- Paulissian, R. (1999), “Adoption In Ancient Assyria And Babylonia”, *Journal Of Assyrian Academic Studies*, Vol. 13, s. 5-34.
- Paulus, S. (2012). “Kudurru”, *The Encyclopedia Of Ancient History*, (ed.) R. Bagnall, K. Bowers, C. Champion, A. Erskine, S. Huebner, Wiley-Blackwell, Malden, s. 3830-3831.

- Pearce, L. E. (2000). "The Scribes and Scholars of Ancient Mesopotamia", *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. 4, (ed.) Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, Peabody/ Massachusetts, s. 2265-2278.
- Pedersen, O. (1987). "Private Archives in Assur", *State Archives Of Assyria Bulletin*, Vol. I/1, Roma, s. 43-52.
- Peled, I. (2010). "The Use of Pleasure, Constraints of Desire: Anniwiyani's Ritual and Sexuality in Hittite Magical Ceremonie", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (25-31 Ağustos Çorum)*, Vol. II, Anıt Matbaa, Ankara 2010, s. 623-636.
- Pelin, C., Polat, O. (1997). "Paleopatoloji", *Ankara Patoloji Bülteni*, C.14, S.1, s. 80-83.
- Peregrine, P. N., Ember, M. (2002). *Encyclopedia of Prehistory*, Volume 8: South and Southwest, Asia, Springer Science+Business Media, New York.
- Pilloud, M. A., vd. (2016). "Çatalhöyük İnsanları", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 49, s. 51-57.
- Postgate, J. N. (1986). "Administrative Archives From The City Of Assur In The Middle Assyrian Feriod", *Cuneiform Archives And Libraries*, (ed.) Klaas R. Veenhof, Papers Read at The 30e Rencontre Assyriologique Internationale Leiden, 4-8 July 1983, Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul, s. 168-183.
- Postgate, J. N. (1994). *Early Mesopotamia: Society And Economy At The Dawn Of History*, Routledge, London - New York.
- Postgate, J. N. (2007a). "Business and Government at Middle Assyrian Rimah", *The Land Of Assur And The Yoke Of Assur: Studies On Assyria 1971-2005*, Oxbow Books, Oxford, s. 319-330.
- Postgate, J. N. (2007b). "Ilku And Land Tenure In The Middle Assyrian Kingdom: A Second Attempt", *The Land Of Assur And the Yoke Of Assur: Studies On Assyria 1971-2005*, Oxbow Books, Oxford, s.112-121.
- Postgate, J. N. (2007c). "Land Tenure In The Middle Assyrian Period: A Reconstruction", *The Land Of Assur And The Yoke Of Assur: Studies On Assyria 1971-2005*, Oxbow Books, Oxford, s. 2-26.
- Postgate, J. N. (2013). *Bronze Age Bureaucracy: Writing And The Practice Of Government In Assyria*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Proust, C. (2014). "Does A Master Always Write For His Students? Some Evidence From Old Babylonian Scribal Schools", *Scientific Sources And Teaching Contexts Throughout History: Problems And Perspectives*, (ed.) Alain Bernard-Christine Proust, Springer, New York, s. 69-94.

- Reyhan, E. (1998). "Hititlerde Toprak Tahsisi", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16–22 Eylül 1996)*, Ankara, s. 481-489.
- Reyhan, E. (2003). "Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", *Archivum Anatolicum*, C. 6, S. 2, Ankara, s. 111-142.
- Reyhan, E. (2008). "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 2, S. 3, s. 227-242.
- Reyhan, E. (2010). "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 47, 2010, s. 65-82.
- Reyhan, E. (2017). *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim- Direktif, Yemin ve Sadakat*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Reyhan, E., Cengiz, T. B. (2015). *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Reyhan, E., Cengiz, T. B. (2016a). "Başkent Hattuşa'nın Şifacı Kadınları: Büyücüler", *V. Uluslararası Canik Sempozyumu: Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın (01-03 Nisan 2016, Samsun)*, (ed.) Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, s. 105-113.
- Reyhan, E., Cengiz, T. B. (2016b). "Hitit Toplumunda Aile ve Çocuk", *Trakya Üniversitesi & Motif Vakfı- Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu-25-27 Mart 2016*, Edirne.
- Richardson, M. E. J. (2004). *Hammurabi's Laws: Text, Translation And Glossary*, T & T Clark International, New York.
- Richardson, S. F. C. (2010). "On Seeing and Believing: Liver Divination And The Era Of Warring States (II)", *Divination And Interpretation Of Signs In The Ancient World*, (ed.) Amar Annus, The Oriental Institute, Chicago, s. 225-266.
- Riddle, J. M. (1992). *Contraception And Abortion From The Ancient World To The Renaissance*, Harvard University Press, London.
- Riddle, J. M. (2013). "Antik Çağlar'da Doğum Kontrolü ve Kürtaj", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 32, s. 114-123.
- Riemschneider, K. K. (1970). *Babylonische Geburtsomina in Hethitischer Übersetzung*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Ritter, E. K. (1965). "Magical Expert (= ašipu) And Physician (= asû): Notes On Two Complementary Professions In Babylonian Medicine," *Assyriological Studies (Oriental Institute Of the University Of Chicago)*, No.16, Chicago, s. 299-321.

- Robson, E. (2000). "Mesopotamian Mathematics: Some Historical Background", *Using History to Teach Mathematics: An International Perspective*, (ed.) Victor J. Katz, The Mathematical Association of America, Washington 2000, s. 149-158
- Robson, E. (2001). "The Tablet House: A Scribal School In Old Babylonian Nippur", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol.93. s.39-66.
- Robson, E. (2008a). *Mathematics In Ancient Iraq: A Social History*, Princeton University Press, Princeton.
- Robson, E. (2008b). "Mesopotamian Medicine and Religion: Current Debates, New Perspectives", *Religion Compass*, Vol. 2, No. 4, s. 464-476.
- Robson, E. (2009). "Mathematics Education In An Old Babylonian Scribal School", *The Oxford Handbook Of The History Of Mathematics*, (ed.) Eleanor Robson - Jacqueline Stedall, Oxford University Press, Oxford, s.199-227.
- Rochber, R. (2004). *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, And Astronomy In Mesopotamian Culture*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Roth, M. T. (1997). *Law Collection from Mezopotamia and Asia Minor*, Atlanta.
- Roth, M. T. (2001). "Reading Mesopotamian Law Cases PBS 5 100: A Question of Filiation", *Journal Of The Economic And Social History Of The Orient*, Vol. 44, No.3, Brill, s. 256-281.
- Roux, G. (1992). *Ancient Iraq*, Penguin Books, London.
- Roux, G. (2005). "Sümerler Denizden mi Çıktılar?", *Eski Yakındoğu- Sümer'den Kutsal Kitap'a*, (ed.) Jean Bottero, (çev: Adnan Kâhiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan), Dost Kitabevi, Ankara, s. 32-50.
- Safar, F., vd. (1981). *Eridu*, Republic of Iraq, Ministry of Culture and Information, State Organization of Antiquites and Heritage, Baghdad.
- Sağır, M., Sağır, S. (2013). "Eski Anadolu İnsanlarının Sağlık Sorunları", *AÜ DTCF Dergisi*, C. 53, S.1, s. 9-26.
- Sasson, J. M. (2000). "King Hammurabi of Babylon", *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. 2, (ed.) Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, Peabody Massachusetts 2000, s. 901-915,
- Sayılı, A. (1991). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Scurlock, J. A. (2014a). "Medicine And Healing Magic", *Women In The Ancient Near East: A Sourcebook*, (ed.) Mark Chavalas, Routledge, London - New York , s.101-143.

- Scurlock, J. A. (2014b). *Sourcebook For Ancient Mesopotamian Medicine*, SBL Press, Atlanta- Georgia.
- Scurlock, J. A., Andersen, B. R. (2005). *Diagnoses In Assyrian And Babylonian Medicine: Ancient Sources, Translations, And Modern Medical Analyses*, University of Illinois Press, Chicago.
- Seeher, J. (2011). *Taşa Yontulu Tanrılar- Hitit Kaya Tapınağı- Yazlıkaya*, (çev: Selma Bulgurlu Gün), Ege Yayınları, İstanbul.
- Senemoğlu, N. (2004). *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Sever, E. (1996). *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Sever, H. (1987). “Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, *AÜ DTCF Dergisi*, C.31, S.1-2, s. 421-428.
- Sever, H. (1990). “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen “Kīma awāt naruā'im” Tabiri ve Değerlendirilmesi”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 34, S.1-2, 1990'dan ayrı basım, Ankara, s. 251-265.
- Sever, H. (1992). “Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kaniş Karum'u Kararı” *Belleten*, C. LVI, S. 217, Ankara, s. 667-675.
- Sever, H. (1995). “Yeni Belgeler Işığında Koloni Çağı'nda (M.Ö.1970-1750) Asurlu Tüccarlar İle Yerli Halk Arasındaki İlişkiler”, *Belleten*, C. LIX, S. 224, Ankara, s. 1-16.
- Sever, H. (1998). “Köle Satışı Hakkında Yeni Kültepe Metinleri”, *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi (İstanbul, 6-10/VII/1987)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.485-494.
- Sever, H., Çeçen, S. (2000). “ ‘Naraqquum’ Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge”, *Archivum Anatolicum*, C. 4, Ankara, s.167-176.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.
- Sevinç, F. (2008). “Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.17, s. 11-32.
- Sevinç, F. (2012). “Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakınoğu'da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38. ICANAS)*, C. 6, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 14/1, Ankara, s. 2777- 2795.
- Sjöberg, A. W. (1972). “In Praise of the Scribal Art”, *Journal Of Cuneiform Studies*, Vol. 24, No. 4, 1972, s. 126-131.

- Sjöberg, A. W. (1976). "The Old Babylonian Edubba", *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on His Seventieth Birthday June 7, 1974, Assyriological Studies (AS) 20*, Chicago: The Oriental Institute, pp. 159-179.
- Solecki, R. S. (1963). "Prehistory In Shanidar Valley, Northern Iraq", *Science*, Vol.139, S. 3551, s.179-193.
- Sołtysiak, A. (2013). "Paleopathology in Mesopotamia. A Short Overview", *Swiatowit: Annual of the Institute of Archaeology of Warsaw University*, Vol. X (LI), Fascicle A, Warsaw, s. 91-107.
- Sommerfeld, W. (2000). "The Kassites Of Ancient Mesopotamia: Origins, Politics And Culture", *Civilizations Of The Ancient Near East*, (ed.) Jack M. Sasson, Vol. 2, Hendrickson Publishers, Peabody/Massachusetts s. 917- 930.
- Spada, G. (2011). "A Handbook from the Eduba'a: An Old Babylonian Collection of Model Contracts", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 101*, pp. 204-245.
- Spada, G. (2014). "Two Old Babylonian Model Contracts", *Cuneiform Digital Library Journal 2*.
- Steele, L. D. (2007). "Women And Gender In Babylonia", *The Babylonian World*, ed: Gwendolyn Leick, Routledge - New York and London, s. 299-316.
- Stol, M. (1981). *Letters From Yale*, *Altbabylonische Briefe In Umschrift Und Übersetzung: Heft 9*, E. J. Brill, Leiden- The Netherlands.
- Stol, M. (1986). *Letters From Collections In Philadelphia, Chicago And Berkeley*, *Altbabylonische Briefe In Umschrift Und Übersetzung: Heft 11*, Brill Academic Publishers, Leiden.
- Stol, M. (1993). *Epilepsy In Babylonia*, Styx Publications, Groningen.
- Stol, M. (2000). *Birth In Babylonia And The Bible: Its Mediterranean Setting*, Styx Publications, Groningen.
- Stol, M. (2016). *Women In The Ancient Near East*, De Gruyter, Boston/Berlin.
- Stone, E. C., Owen, D. I. (1991). *Adoption In Old Babylonian Nippur And The Archive Of Mannum-mesu-lissur*, *Mesopotamian Civilizations*, Vol. 3, Eisenbrauns, Winona Lake- Indiana.
- Suter, C. E. (2008). "Who are the Women in Mesopotamian Art from ca. 2334–1763 BCE?", *Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico-(KASKAL)*, Vol. 5, s. 1-55.
- Suurmeijer, G. (2010) " 'He Took Him As His Son' Adoption In Old Babylonian Sippar", *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 104, s. 9-40.

- Süel, A. (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, AÜ DTCF Yayınları, Ankara.
- Süel, A. (1995). “Ortaköy’ün Hitit Çağındaki Adı”, *Belleten*, C. LIX, S. 225, Ankara, s. 271-283.
- Süel, A. (2008). “Hitit Devleti’nin Bir Diğer başkenti: Şapinuva”, *Muhibbe Darga Armağanı*, (ed.) Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar, Sadberk Hanım Müzesi Yayınları, İstanbul, s. 457-474.
- Süel, A., Soysal, O. (2003). “A Practical Vocabulary From Ortaköy”, *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*, (ed.) Gary Beckman, Richard Beal, Gregory McMahon, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana, s. 349-366.
- Şahin, H. A. (1999). “Kültepe Metinlerinde Geçen Rahip ve Rahibeler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 8, s. 143-153.
- Şahin, H. A. (2000a). “Kültepe Metinlerinde Geçen Adak ve Kurbanlar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, s.175-187.
- Şahin, H. A. (2000b). “Kültepe Metinlerinde Geçen Rahibelerin Aile ve Toplumdaki Konumu”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 31, s. 233-242.
- Şahin, H. A. (2000c). “Sin Rahiplerinin Anadolu’daki Faaliyetleri”, *Archivum Anatolicum*, C. 4, Ankara, s. 237-244.
- Şahin, H. A. (2004). *Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö.1975-1925)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri.
- Şahin, H. A. (2005a). “Asurlu Tüccarların M.Ö. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu’da Faiz Uygulaması”, *Belleten*, C. LXIX, S. 255, Ankara, s. 425-465.
- Şahin, H. A. (2005b). “Eski Asur Hukuku’nda Kız Çocukların Baba Mirasından Payı”, *Kadın-Women 2000*, C.VI, S.2, s. 37-50.
- Şahin, H. A. (2006). “Anadolu’daki Eski Asur Koloni Mahkemeleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.21, s.121-151.
- Şahin, H. A. (2009). “Eski Asur Toplumu’nda Çocuklara Ad Verme Geleneği”, *Turkish Studies*, Vol. 4/3, s. 592-607.
- Şahin, H. A. (2010). “Kayseri Arkeoloji Müzesi’ndeki Kültepe Tabletlerine Göre Yerli Halkın Ticari Faaliyetleri”, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi (Çorum 25-31 Ağustos 2008)*, C. II, Ankara 2010, s. 845-856.
- Şahin, H. A. (2012a). “Kültepe Metinlerine Göre Eski Anadolu ve Asur’da Yemin’in Anlamı”, *History Studies/ Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, s. 413-422.

- Şahin, H. A. (2012b). "MÖ II. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu'nun En Önemli Ticaret Merkezi Olan Kaniş Kârumu Levantinizmin İlk Örneği midir?", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38. ICANAS)*, C. 6, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 14/1, Ankara, s. 2895-2906.
- Şahoğlu, V. (2016). "Early Bronze Age Cemeteries At Bakla Tepe: Changing Patterns", *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development And Interregional Contacts: Proceedings Of An International Conference Held At The University Of Tübingen, May 8-10, 2009*, (ed.) Ernst Pernicka, Sinan Ünlüsoy, Stephan W. E. Blum, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, s. 169-182.
- Şenel, A. (1982). *İkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 504, Ankara.
- Şentürk, M. (1957). "The Skeleton Of The Fossil Infant Found In Shanidar Cave, Northern Iraq", *Anatolia*, S. 2, s. 49-55.
- Şentürk, M. (1957). "A Further Note On The Palaeolithic Shanidar Infant", *Anatolia*, S. 2, s.111- 121.
- Tanker, M., Tanker, N. (1990). *Farmakognozi*, C. 2, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Taş, İ. (2008a). *Hitit Kralı IV. Tudhaliya*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Taş, İ. (2008b). "Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.1, s.73-90.
- Taş, İ. (2011). "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Ocak Kültü ve Ocağın Kutsallığı Üzerine Bazı Gözlemler", *KUBABA Arkeoloji -Sanat Tarihi-Tarih Dergisi*, S. 18, s. 7-18.
- Taş, İ. (2017). "Hititli Kadın Şifacılar- Şifalandırma Çalışmaları ve Bunların Birleştirici Coğrafya ve Jeokültürel Bellek Esasında Anadolu Kültüründeki Yansımaları", *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 15, s. 48-60.
- Taşdemir, N., Tamam, Y. (2005). "Bir Olgu Nedeniyle Abdominal Epilepsi", *Dicle Tıp Dergisi*, C. 32, S.1, s. 31-35
- Tekin, H. (2017). *Tarihöncesinde Mezopotamya*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- Tenney, J. S. (2011). *Life At The Bottom Of Babylonian Society Servile Laborers At Nippur In The 14th And 13th Centuries B.C.*, Brill, Leiden- Boston.
- Tinney, S. (1998). "Texts, Tablets, And Teaching: Scribal Education In Nippur And Ur", *Expedition*, Vol. 40, No. 2, s. 40-50.

- Tobler, A. J. (1950). *Excavations At Tepe Gawra*, Vol. 2, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia.
- Toptaş, K. (2016). “Eski Mezopotamya’da Çocuk”, *Archivum Anatolicum*, C.10, S.1, Ankara, s. 55-78.
- Torri, G. (2008). “The Scribes of The House on The Slope”, *VI. Congresso Internazionale di Ittitologia (Roma, 5-9 Settembre 2005)*, (ed.) Alfonso Archi, Rita Francia, Istituto di Studi sulle Civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente, Roma, s. 771-782.
- Tosun, M. (1963). “Hammurabi’nin Toprak Kanunları”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 21, S. 3-4, s.130-139.
- Tosun, M. (1973). “Sumer, Babil ve Asurlularda Hukuk, Kanun ve Adâlet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler”, *Bellekten*, C.37, S. 148, Ankara, s. 557-581.
- Tosun, M., Yalvaç. K. (2002) *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Trinkaus, E. (1983). *The Shanidar Neanderthals*, Academic Press, London .
- Türkçe Tıp Dili Kılavuzu: Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Türkçe Tıp Dili Kurulu*, Kocaeli Üniversitesi Basımevi, Kocaeli 2006.
- Türker, A., vd. (2015). “ Orta Karadeniz Bölgesi Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Bir Bakış”, *5. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Yayına Hazırlayanlar: Önder İpek, Resul İbiş, T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No:15, Çorum, s. 105-132.
- Uzunoğlu, E. (1993). “Tarih Öncesinden Demir Çağ’a Anadolu’da Kadın”, *Çağlar Boyu Anadolu’da Kadın: Anadolu’da Kadının 9000 Yılı*, Sergi Koordinatörü: Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayınları, İstanbul, s. 16-25.
- Uzunoğlu, E., vd. (1993). “Katalog: Arkeolojik Eserler, İlk Tunç Çağı”, *Çağlar Boyu Anadolu’da Kadın: Anadolu’da Kadının 9000 Yılı*, Sergi Koordinatörü: Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayınları, İstanbul, s.70-90.
- Ünal, A. (1980). “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, *Bellekten*, C. XLIV, S. 175, Ankara, s. 475-495.
- Ünal, A. (1983). *Hitit Sarayında Entrikalarla İlgili Bir Fal Metni*, AÜ DTCF Yayınları, Ankara.
- Ünal, A. (1988). The Role Of Magic In The Ancient Anatolian Religions According To The Cuneiform Texts From Boğazköy-Hattuša”, *Essays On Anatolien Studies In The Second Millennium B.C., Bulletin Of The Middle Eastern Culture Center In*

- Japan*, Vol. 3, (ed.) H. I. H. Prince Takahito Mikasa, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, s. 52-85.
- Ünal, A. (1992). "Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar: Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar", *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri (19-21 Temmuz 1990)*, Ankara, s. 186-207.
- Ünal, A. (1997). "Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler", *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, T.C. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetler Müzesi, Ankara, s.11-29.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ünal, A. (2005a). "Eski Anadolu'da Feminizmin Öncülerinden Bir Kraliçe Portresi: Kizzuwatnalı Puduhepa", *İDOL Dergisi*, Yıl:7, S. 24, s. 5-15.
- Ünal, A. (2005b). *Hititler Devrinde Anadolu III*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ünal, A. (2007a). *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol. I, Verlag Dr. Kovač, Hamburg.
- Ünal, A. (2007b). *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol. II, Verlag Dr. Kovač, Hamburg.
- Ünal, A. (2013). "Falcılık ve Kehanet", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, (ed.) Meltem Doğan Alparıslan, Metin Alparıslan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 452-475.
- Ünsal, V. (2013). *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Van De Mieroop, M. (2007). *A History Of The Ancient Near East*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Van Der Toorn, K. (1996). *Family Religion In Babylonia, Syria And Israel: Continuity And Change In The Forms Of Religious Life*, Brill, Leiden- The Netherlands.
- Van Der Toorn, K. (1999). "Magic At The Cradle: A Reassessment", *Mesopotamian Magic: Textual, Historical And Interpretative Perspectives*, (ed.) T. Abusch, K. Van Der Toorn, Styx Publications, Groningen, s. 139-147.
- Van Der Toorn, K. (2008). "Family Religion In Second Millennium West Asia (Mesopotamia, Emar, Nuzi)", *Household And Family Religion In Antiquity*, (ed.) John Bodel, Saul M. Olyan, Blackwell Publishing, Malden.
- Van Dijk, J. J. A., Geller, M. J. (2003). *Ur III Incantations From The Frau Professor Hilprecht-Collection Jena*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden .

- Van Koppen, F. (2010). "The Old To Middle Babylonian Transition: History And Chronology Of The Mesopotamian Dark Age", *Ägypten Und Levante/Egypt And The Levant*, Vol. 20, s. 453- 463.
- Van Soldt, W. H. (1994). *Letters In The British Museum: Part 2, Altbabylonische Briefe in Umschrift Und Übersetzung: Heft 13*, E. J. Brill, Leiden- The Netherlands.
- Van Soldt, W. H. (2011). "The Role of Babylon In Western Peripheral Education", *Babylon: Wissenskultur In Orient und Okzident*, (ed.) Eva Cancik-Kirschbaum, Margarete van Ess, Joachim Marzahn, De Gruyter, Berlin, s. 197-211.
- Vanstiphout, H. L. J. (1995). "On The Old Babylonian Eduba Curriculum", *Centres Of Learning: Learning And Location In Pre-Modern Europe And The Near East*, Brill, Leiden-New York-Köln, s. 3-16.
- Veenhof, K. R. (1972). *Aspects of Old Assyrian Trade And Its Terminology*, Brill, Leiden.
- Veenhof, K. R. (1977). "Some Social Effects Of Old Assyrian Trade", *Iraq*, Vol. 39, No.1, s.109-118.
- Veenhof, K. R. (1995). "In Accordance With The Words Of The Stele: Evidence For Old Assyrian Legislation", *Chicago-Kent Law Review*, Vol.70, s. 1717-1744.
- Veenhof, K. R. (1998). "Old Assyrian And Ancient Anatolian Evidence For The Care Of The Elderly", *The Care Of The Elderly In The Ancient Near East*, (ed.) Marten Stol, Sven P. Vleeming, Brill, Leiden- Boston- Köln, s.119-160.
- Veenhof, K. R. (2001). "Old Assyrian Period", *Security For Debt In Ancient Near Eastern Law*, (ed.) Raymond Westbrook, Richard Jasnow, Brill, Leiden- Boston- Köln, s. 93-160.
- Veenhof, K. R. (2003a). *The Old Assyrian List Of Year Eponyms From Karum Kanish And Its Chronological Implications*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Veenhof, K. R. (2003b). "Old Assyrian Period", *A History Of Ancient Near Eastern Law*, Vol.1, (ed.) Raymond Westbrook, Brill, Leiden-Boston, s. 431-483.
- Veenhof, K. R. (2010). *Kültepe Tabletleri V*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Veenhof, K. R., Eidem, J. (2008). *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, Vandenhoeck& Ruprecht, Göttingen.
- Veldhuis, N. (1991). *A Cow Of Sîn*, Styx Publications, Groningen.
- Veldhuis, N. (1996). "The Cuneiform Tablet as an Educational Tool", *Dutch Studies on Near Eastern Languages and Literature*, Vol. 2/1, Leiden, s. 11-26.

- Veldhuis, N. (1997). *Elementary Education at Nippur: The Lists of Trees and Wooden Objects*, Doctoral dissertation, University of Groningen.
- Veldhuis, N. (1998). “A Late Old Babylonian Proto-Kagal / Nigga Text And The Nature Of The Acrographic Lexical Series”, *Acta Sumerologica*, N.20, s.201-216.
- Veldhuis, N. (2000). “Kassite Exercises: Literary and Lexical Extracts”, *Journal Of Cuneiform Studies*, Vol.52, s. 67-94.
- Veldhuis, N. (2004). Religion, Literature and Scholarship: The Sumerian Composition Of Nanše And The Birds, *Cuneiform Monographs: 42*, Brill, Leiden-Boston.
- Veldhuis, N. (2010). “The Theory Of Knowledge And The Practice Of Celestial Divination”, *Divination And Interpretation Of Signs In The Ancient World*, (ed.) Amar Annus, The Oriental Institute, Chicago, s.77-91.
- Veldhuis, N. (2012). “Domesticizing Babylonian Scribal Culture In Assyria: Transformation By Preservation”, *Theory And Practice Of Knowledge Transfer*, (ed.) W.S. van Egmond, W.H. van Soldt, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden, s.11-24.
- Veldhuis, N. (2014). *History Of The Cuneiform Lexical Tradition*, Ugarit –Verlag, Münster.
- Von Der Osten, H. H. (1937). *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-1932*, Part 1, Oriental Institute Publications (OIP/28), The University of Chicago Press, Chicago.
- Von Der Osten, H. H. (1943). “Anadolu’da Milattan Önce Üçüncü Binyıl”, *II. Türk Tarih Kongresi (İstanbul, 20-25 Eylül 1937)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943, s.151- 157.
- Wagensonner, K. (2011). “A Scribal Family And Its Orthographic Peculiarities On The Scientific Work Of A Royal Scribe And His Sons”, *The Empirical Dimension Of Ancient Near Eastern Studies/ Die empirische Dimension altorientalischer Forschungen*, (ed.) Gebhard J. Selz, Klaus Wagensonner, Wiener Offene Orientalistik, Wien, s. 645-701.
- Wasserman, N. (2008). “On Leeches, Dogs, And Gods In Old Babylonian Medical Incantations”, *Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale (RA)*, Vol.102, s. 71-88.
- Weeden, M. (2011a). “Adapting to New Contexts: Cuneiform in Anatolia”, *Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (ed.) Karen Radner, Eleanor Robson, Oxford University Press, Oxford, s. 597- 617.

- Weeden, M. (2011b). "Hittite Scribal Schools Outside of Hattusa?", *Altorientalische Forschungen*, Vol. 38, Issue 1, s. 116-134.
- Westenholz, A. (1974/77) "Old Akkadian School Texts: Some Goals of Sargonic Scribal Education", *Archiv für Orientforschung*, Vol. 25, s. 95-110.
- Whiting, R. M. (1984). "More Evidence for Sexagesimal Calculations In The Third Millennium B.C.", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, Vol. 74, Issue 1, s. 59-66.
- Wiggermann, F. A. M. (2000). "Lamaštu, Daughter Of Anu. A Profile", In: M. Stol, *Birth In Babylonia And The Bible: Its Mediterranean Setting*, Styx Publications, Groningen, s. 217-253.
- Wiggermann, F. A. M. (2008). "A Babylonian Scholar In Assur", *Studies In Ancient Near Eastern World View And Society Presented To Marten Stol On The Occasion Of His 65th Brithday*, (ed.) R. J. Van der Spek, CDL Press, Bethesda-Maryland, s. 203-234.
- Wilhelm, G. (2004). "Hurrian", *The Cambridge Encyclopedia Of The World's Ancient Languages*, (ed.) Roger D. Woodard, Cambridge University Press, Cambridge, s. 95-118.
- Wilson, J. V. K., Reynolds, E. H. (1990). "Translation and Analysis of Cuneiform Text Forming Part Of Babylonlan Treatise On Epilepsy", *Medical History*, Vol. 34/2, s. 185-198.
- Wilson, J. V. K. (2007a). "Infantile and Childhood Convulsions and SA.GIG XXIX", *Disease In Babylonia*, Brill, Leiden-Boston, s. 62-66.
- Wilson, J. V. K. (2007b). *Studia Etanaica: New Texts and Discussions*, Alter Orient und Altes Testament, Band 338, Ugarit-Verlag, Münster.
- Wilson, J. V. K. (2008). "Babil'de Hastalıklar: Örnek Metinlere Dayalı Bir İnceleme", (çev: Gökhan Kağnıcı), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 23, S. 2, s. 261-274.
- Winitzer, A. (2013). "Etana In Eden: New Light On The Mesopotamian And Biblical Tales In Their Semitic Context", *Journal Of The American Oriental Society*, Vol. 133, No.3.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi-Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları: Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri*, C.1, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Yalçınkaya, I. (1988). "Karain Mağarası'nın Anadolu İskân Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Erdem Dergisi*, C. 4, S. 10, 1988, s. 39-51.

- Yalçınkaya, I. (2009a). “Anadolu’nun Alt Paleolitik Merkezleri”, *Eski Anadolu Uygarlıkları: Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı / Yontma Taş Çağı)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, s. 11-16.
- Yalçınkaya, I. (2009b). “Anadolu’nun Orta Paleolitik Merkezleri”, *Eski Anadolu Uygarlıkları: Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı / Yontma Taş Çağı)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, s. 25-27.
- Yalçınkaya, I. (2009c). “Anadolu’nun Üst Paleolitik Merkezleri”, *Eski Anadolu Uygarlıkları: Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı / Yontma Taş Çağı)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, s. 35-38.
- Yalvaç, K. (1965). “Eski Babil’de Kız Evladın Miras Meselesi”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 23, S. 1, s. 31-36.
- Yelözer, S. (2016). *Aşıklı Höyük Boncukları-Tipoloji, Tanım ve Sosyal Açından Değerlendirme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Yıldırım, N. (2015). “Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Uğursuzluk İnancı ve Bununla İlgili Büyü Ritüelleri”, *History Studies*, Vol. 7/1, s. 239-248.
- Yıldırım, N. (2017). *Eskiçağın Çocuk Kralları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, R. (2004). *Uygarlık Tarihine Giriş*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.
- Yıldırım, T. (2011). “Resuloğlu Kazısı ve Anadolu Arkeolojisi’ne Katkıları”, *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Yayına Hazırlayan: Önder İpek, T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 5, Çorum, s.11-28.
- Yıldırım, T., Ediz, İ. (2007). “2005 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı”, *28. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.2, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 211-222.
- Yıldız, F. (1993). “Hititçe Çiviyazılı Belgeler”, *Çağlar Boyu Anadolu’da Kadın: Anadolu’da Kadının 9000 Yılı*, Sergi Koordinatörü: Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayınları, İstanbul, s. 103-108.
- Yılmaz, C. (2015). *Amarna Çağı’nda Ön Asya Toplamları Arasında Diplomatik İlişkiler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Yiğit, T. (1997). “Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.18, S. 29, s. 233-245.
- Yiğit, T. (2000). “Akkadlar Devrinde Anadolu’nun Siyasal Yapısı”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 40, S. 3-4, s. 13-28.

- Yiğit, T. (2002a). “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban”, *Belleten*, C. LXVI, S. 247, Ankara, s. 765-787.
- Yiğit, T. (2002b). “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dericiler”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. 42, S. 1-2, s. 211-219.
- Yiğit, T. (2002c). “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 17, S. 2, s. 79-84.
- Yiğit, T. (2003). “Hitit Krallığı’nda Veliahdın Belirlenmesi Üzerine”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 34, s. 141-147.
- Yiğit, T. (2005a). “Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, s. 79-86.
- Yiğit, T. (2005b). “Hurilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, s. 55-69.
- Yüksel Koçak, D., vd. (2015). “Prenatal Tanı Yöntemlerinde Etik Yaklaşım”, *JAREN/Journal of Academic Research in Nursing*, C.1, S.2, s. 86-90.
- Zeybekoğlu Dünder, Ö. (2018). “Değişen ve Değiş(e)meyen Yönleriyle Aile: Yapısı, Türleri, İşlevleri”, *Değişen Toplumda Değişen Aile*, (ed.) Nuşen Adak, Siyasal Kitabevi, Ankara, s. 39-64.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <http://www.tipterimlerisozlugu.com/diploe.html>, (19.02.2017, 15.48).
- <https://doktordanhaberler.com/aspirasyon-pnomonisi/>, (17.03.2017, 21.30).
- http://www.cemturan.com/goster.aspx?metin_id=102&title=Forseps, (7.4.2017, 22.13).
- <http://www.drinmez.com/hamilelik-ve-dogum-perinatoloji/kurtaj-kuretaj-ve-kurtaj-sonu>, (7.4.2017, 22.20).
- <https://www.tibbivearomatikbitkiler.com/bitkiler/kara-banotu/>,(8.4.2017, 20.20).
- <http://www.tipterimlerisozlugu.com>, (10.4.2017, 15.30).
- http://kortiktepe.com/?page_id=195, (10.08.2017,14.05).
- <https://www.tepecik-ciftlik.org/tepecik-ciftlik>, (13.08.2017,16.25).
- https://hethport.uni-wuerzburg.de/txhet_besrit/textindex.php?g=besrit&x=x, (30.04.2018, 15.11).
- <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetfot/explfot.php?c=CTH%20390>, (30.04.2018, 15.11).

<http://www.terimleri.com/tip/antispazmodik.html>, (02.05.2018, 21.30).

<http://www.nedirnedemek.com/antihelmintik-nedir-antihelmintik-ne-demek>,
(02.05.2018, 21.30).

<http://archives.who.int/eml/expcem/children/Items/PositionPaperAgeGroups.pdf>,
(29.06.2019, 23.00)

EKLER

EK-1: TIP TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ¹¹⁸⁶

Anaerobik	: Oksijensiz ortamda yaşayan; yaşaması (gelişme ve üremesi) için oksijene gerek göstermeyen.
Anthelmentik	: Bağırsak solucanlarını düşürücü, öldürücü ilaç.
Antispazmodik	: Spazm çözücü, daha çok iç organlardaki düz kasların kasılmalarını çözen ilaç.
Ataksi	: Vücut hareketlerinde uyumsuzluk.
Bakteri	: Çoğu zaman bağımsız olarak veya canlıların vücudunu konak olarak kullanarak yaşayabilen tek hücreli canlılardır.
Cauter	: Dağlama amacıyla kullanılan alet.
Cauterisation	: Dağlama.
Cribrra orbitalia	: Anemi başta olmak üzere trahom (Granüler Konjunktivit), iskorbüt (C vitamini eksikliği) ya da raşitizm gibi rahatsızlıklara bağlı olarak da meydana gelebilmektedir.
Difteri	: Corynebacterium diphteriae isimli mikroorganizmanın boğaz, burun, göz ve derideki yaralarda yerleşmesiyle ortaya çıkan bulaşıcı bir hastalık.
Diploe	: Kafatası satırları arasındaki süngere benzer madde, kafa kemiklerinin iki laminası arasındaki süngersi doku.
Enfeksiyon	: Organizmada hastalığa yol açan bir mikrobun yerel ya da genel olarak yayılması, bulaşma.
Fetal anoksi	: Doğumda bebeğin oksijensiz kalması.
Fetüs	: Üçüncü gebelik ayı başından doğuma kadarki devre içinde ana rahmindeki canlıya verilen ad.
Fontanel	: Bingıldak.
Forseps	: Doğum kaşığı; kaşık; kıskaç.
Frontal	: Alınla ilgili; alın bölgesiyle ilgili.
Harris çizgisi	: Çocukluk çağında çeşitli nedenlere bağlı olarak kemik büyümesindeki geçici duraklama sonucu ortaya çıkan enine çizgilenmelerdir.
Hematom	: Bölgesel kan toplaması.
Hemipleji	: Yarım felç.

¹¹⁸⁶ Terimlerin geçtiği kaynaklar tezin dipnotlarında belirtilmiştir.

- Herpes simpleks virüs tip 1 (HSV 1)** : Ağız viral enfeksiyonu.
- Hidrocefali** : Beyinde su toplanması.
- Hipoplazi** : Doku veya organın doğuştan hücre sayısının az olması nedeniyle yetersiz gelişmesi.
- Intracranial haemorrhage** : Kafa içi kanama.
- İskorbüt** : C vitamini (askorbik asit) eksikliği nedeniyle ortaya çıkan bir hastalık.
- Kodripleji** : Kol ve bacakların felci.
- Konjenital** : Doğumsal.
- Lezyon** : Organların yapısında görülen bozukluk, doku bozukluğu, yara.
- Perinatal** : Gebeliğin 20. haftasından itibaren başlayan ve doğum sonu ilk 1 haftaya kadar geçen süre olarak tanımlanmaktadır.
- Periostitis** : Kemik dış zarı iltihabı.
- Porotic hyperostosis** : Kemik dokusunu yumuşatan ve süngerimsi hale getiren bir rahatsızlıktır.
- Preeklampsi** : Gebeliğin ikinci yarısında gelişebilen hipertansiyon ve proteinüri ile kendisini gösteren rahatsızlık.
- Raşitizm** : Çocuklarda uzun süreli ve aşırı miktarda D vitamini eksikliğinden kaynaklanan bir hastalıktır. Raşitizm hastalığı çocukların kemiklerinin yumuşamasına ve zayıflamasına neden olmaktadır.
- Serebral hipotoni** : Serebral: beyinle ilgili. Kasların gerilmeye karşı gösterdiği dirence tonus, değişik nedenlere bağlı gelişen tonus azalmasına ise hipotoni denir. Yenidoğanlar ve infantlarda birçok beyin hastalığında hipotoni gözlenir.
- Spastik parapleji** : Kasıtlı felç.
- Spesifik** : Yalnız bir türe özgü olan, özgül.
- Suture** : Yara kenarlarının dikiş ile birleştirilmesi, Bu kenarları birleştiren dikiş, Kafa kemiklerinin dikişe benzeyen ek yeri, sütür, Sutura, dikmek, sütür koymak.
- Trepanasyon** : Baş delgi ameliyatı.
- Viral Enfeksiyon** : Virüslerin sebep olduğu hastalıkların bütünü.

EK-2: RESİMLER

Res.1. Eski Mezopotamya'da pişmiş topraktan yapılmış hayvan figürlü oyuncaklar.

[Bertman, S. (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Infobase Publishing, New York, s. 298.]

Res. 2.-3. Eski Mezopotamya'da Tekerlekli ve çekmeli pişmiş toprak oyuncaklar.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pull_toy,_Khafajah,_Temple_Oval_II,_Early_Dynastic_period,_2900-2330_BC,_baked_clay_-_Oriental_Institute_Museum,_University_of_Chicago_-_DSC07380.JPG, (02.08.2019, 21.00)

https://www.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g35805-d110090-i41625458-Oriental_Institute_Museum-Chicago_Illinois.html, (02.08.2019, 21.10)

Res. 4.-5. Eski Mezopotamya'da pişmiş toprak çingıraklar.

http://mesopotamia.lib.uchicago.edu/learningcollection/search.php?lcid=93&&a_object_type_browse=Toys, (02.08.2019, 21.15).

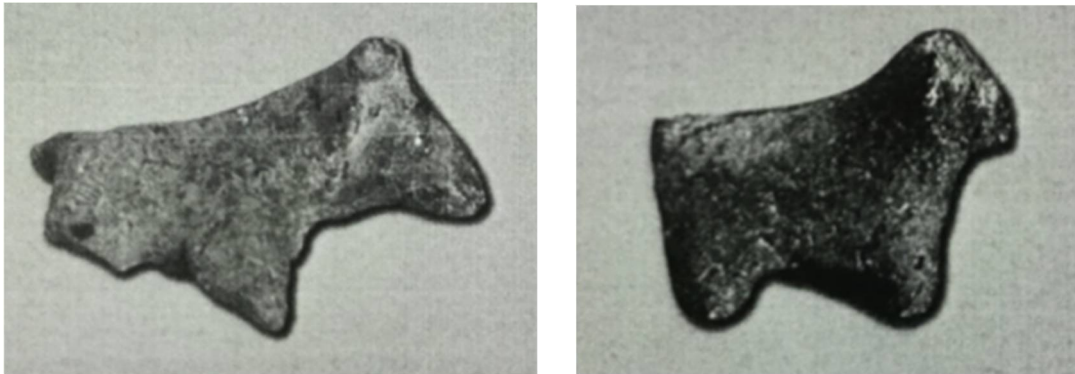
http://www.wolverhamptonart.org.uk/collections/getrecord/WAGMU_A115, (02.08.2019, 21.15).

Res. 6.-7. Çayönü: Neolitik Çağ, kil koyun heykelciği ve Çayönü CY yapısı (c3) kil ev maketi.

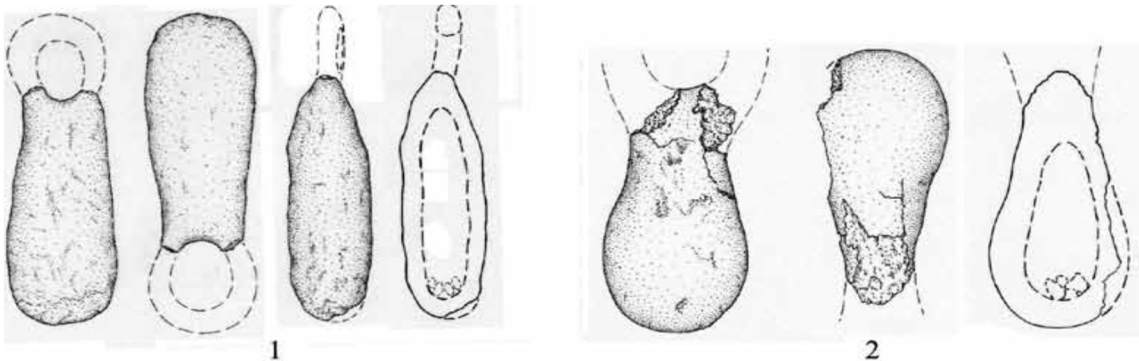
[Erim Özdoğan, A. (2007). “Çayönü”, *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı: Türkiye’de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular, Levhalar*, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 83, 73.]

Res. 8.-9. Çatalhöyük: Neolitik Çağ, Kil hayvan figürünü ve kil köpek figürünü.

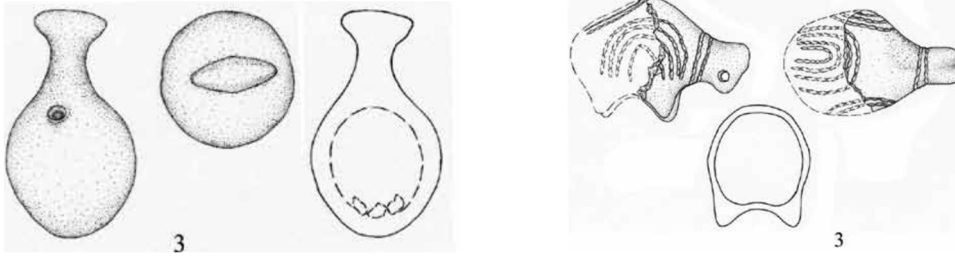
[Meskell, L., Nakamura, C. (2006). “Çatalhöyük Figürinleri”, *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*, (çev. Mary Işın), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 131]

Res. 10.-11. Alaca Höyük: Kalkolitik Çağ, kulplu çingiraklar.

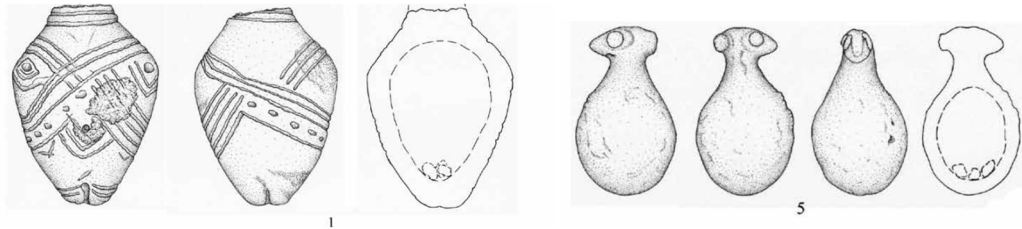
[Ekmen, A. (2016). “Anadolu’da Bulunan Pişmiş Toprak Çingiraklar Üzerine Gözlemler”, *Ahmet Ünal Armağanı*, (ed.) Sedat Erkut, Özlem Sir Gavaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 161, 165.]

Res. 12.-13. Alaca Höyük: İlk Tunç Çağı, kulplu çingirak ve Achemhöyük: İlk Tunç Çağı, boğa biçimli çingirak.

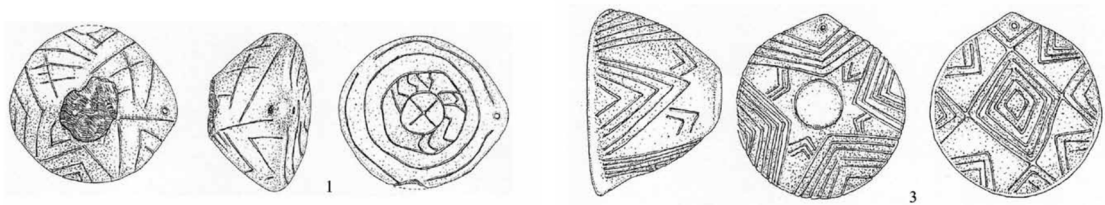
[Ekmen, A. (2016). “Anadolu’da Bulunan Pişmiş Toprak Çingiraklar Üzerine Gözlemler”, *Ahmet Ünal Armağanı*, (ed.) Sedat Erkut, Özlem Sir Gavaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 161, 165, 162, 170.]

Res. 14.-15. Alishar: İlk Tunç Çağı, insan (kadın) biçimli çingirak ve Hitit Çağı: saplı çingirak.

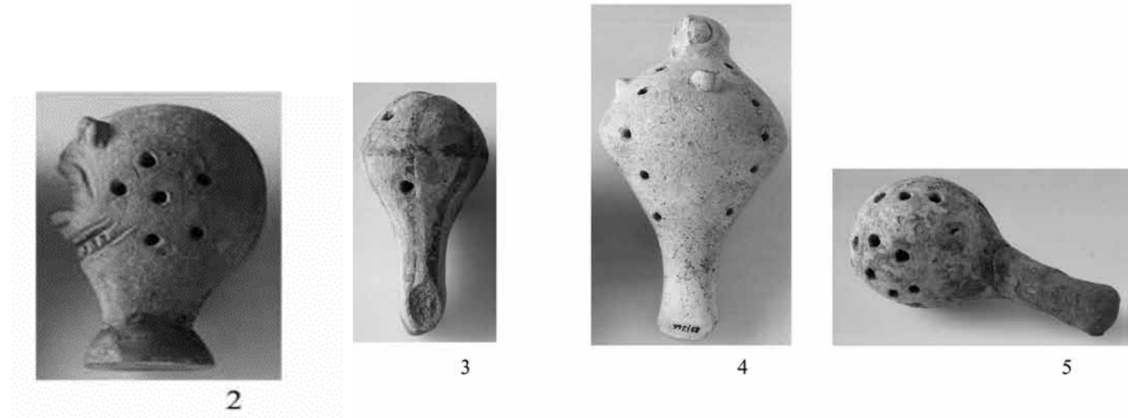
[Ekmen, A. (2016). “Anadolu’da Bulunan Pişmiş Toprak Çingiraklar Üzerine Gözlemler”, *Ahmet Ünal Armağanı*, (ed.) Sedat Erkut, Özlem Sir Gavaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 161, 167, 161, 165.]

Res. 16.-17. İkiztepe: İlk Tunç Çağı, Kesik koni biçimli çingiraklar.

[Ekmen, A. (2016). “Anadolu’da Bulunan Pişmiş Toprak Çingiraklar Üzerine Gözlemler”, *Ahmet Ünal Armağanı*, (ed.) Sedat Erkut, Özlem Sir Gavaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 163,172.]

Res. 18.-19. Kültepe: Asur Ticaret Kolonileri Çağı Geç Zamanı (M.Ö. 1830-1700), insan yüzlü çingirak ve saplı çingiraklar.

[Ekmen, A. (2016). “Anadolu’da Bulunan Pişmiş Toprak Çingiraklar Üzerine Gözlemler”, *Ahmet Ünal Armağanı*, (ed.) Sedat Erkut, Özlem Sir Gavaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 163,174.]

Res. 20.-21. Alaca Höyük: Hitit Çağı, kuş ve boğa biçimli çingirak.

[Ekmen, A. (2016). “Anadolu’da Bulunan Pişmiş Toprak Çingiraklar Üzerine Gözlemler”, *Ahmet Ünal Armağanı*, (ed.) Sedat Erkut, Özlem Sir Gavaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 162, 168, 162, 170.]

Res. 22.-23. Mardin Kızıltepe, pişmiş toprak araba, İlk Tunç Çağı.

Şanhurfa Soğmatar, pişmiş toprak savaş arabası, İlk Tunç Çağı.

<https://www.facebook.com/mardinmuzesi/photos/a.1028349687202321/1657152480988702/?type=3&theater>, (06.08.2019, 14.05).

<https://www.arkeolojikh Haber.com/haber-arkeoloji-tarihinin-tartisilan-oyuncaklari-16783/>, (06.08.2019, 14.20).

Res. 24. Pişmiş toprak araba, İlk Tunç Çağı, Gaziantep Medusa Cam Eserler Müzesi.

[http://zh.trekearth.com/gallery/Middle East/Turkey/Southern East Anatolia/Gaziantep/Glass Museum/photo1465552.htm](http://zh.trekearth.com/gallery/Middle_East/Turkey/Southern_East_Anatolia/Gaziantep/Glass_Museum/photo1465552.htm), (06.08.2019, 17.15).

Res. 24. Pişmiş toprak savaş arabası, Hitit Çağı, Gaziantep Medusa Cam Eserler Müzesi.

[http://zh.trekearth.com/gallery/Middle East/Turkey/Southern East Anatolia/Gaziantep/Glass Museum/photo1465465.htm](http://zh.trekearth.com/gallery/Middle_East/Turkey/Southern_East_Anatolia/Gaziantep/Glass_Museum/photo1465465.htm), (06.08.2019, 17.30).

Res. 25. Lagaş Kralı Ur-Nanşe önünde karısı ve 7-8 çocuğu.

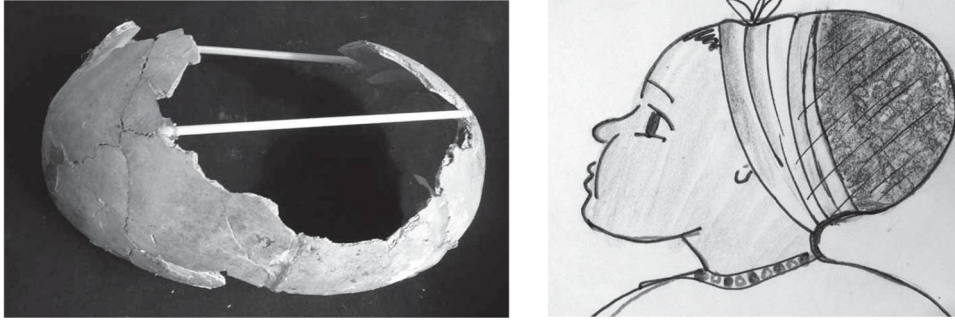
[Bottero, J. (2012). *Kültürümüzün Şafağı Babil*, (çev: Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 80.]

Res. 26. Çocuğunu emziren kadın figürü, MÖ II. Binyıl

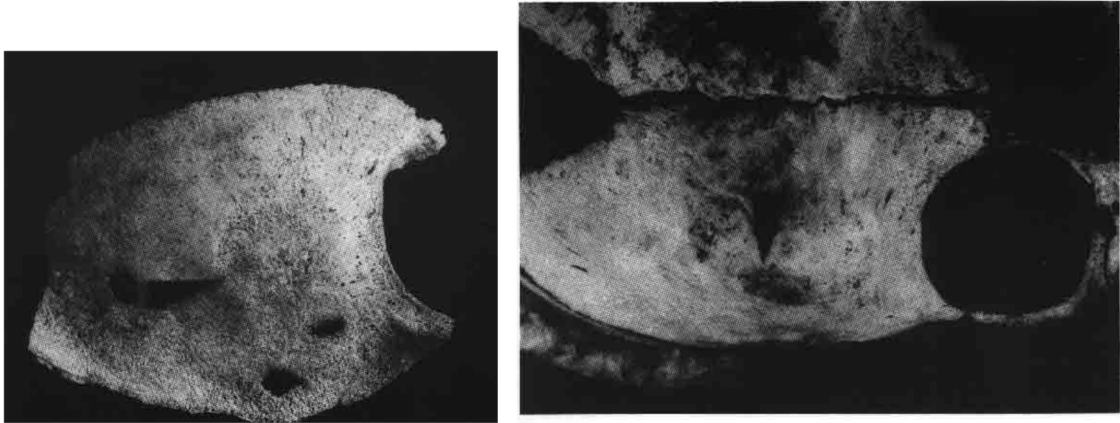
[Bottero, J. (2012). *Kültürümüzün Şafağı Babil*, (çev: Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 84.]

Res. 27.-28. Aşıklı bebeğine ait kafatasının üstten görünümü ve bebeğinin kafatasındaki sargının olası durumu.

[Özbek, Metin. (2011). “Aşıklı Höyük’te 2007 ve 2008 Yılı Kazı Çalışmalarında Bulunan İki İlginç İnsan İskeleti”, 26. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011, s. 11-12.]

Res. 29.-30. Değirmentepeli bebekte sağ ve sol alın tümsekleri üzerindeki dağlama, Değirmentepeli bebekte sağ alın tümseği üzerindeki dağlama.

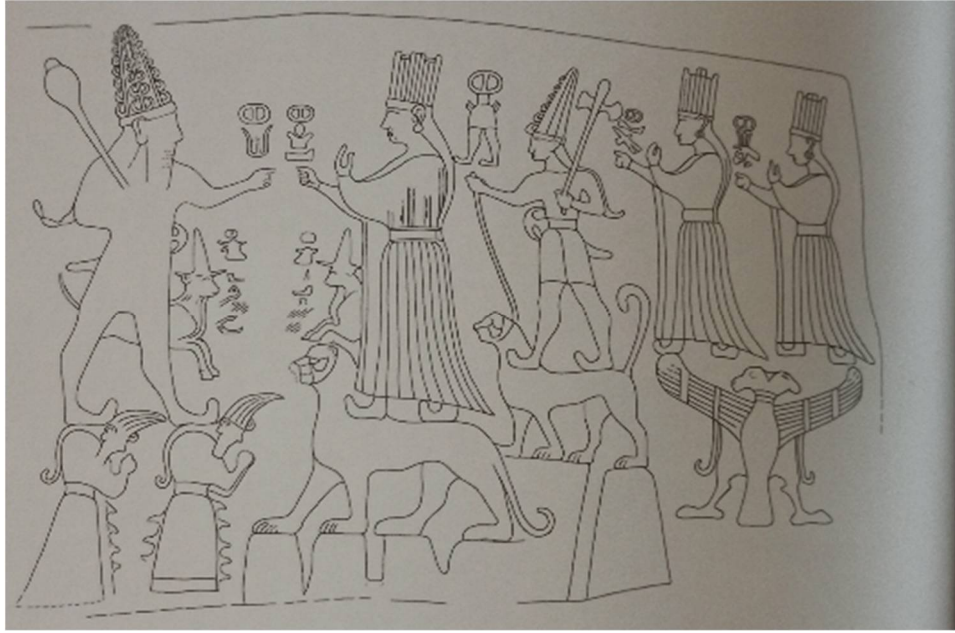
[Özbek, Metin. (2003). “Değirmentepe (Kalkolitik Çağ) Bebeklerinde İlginç Bir Adet: Baş Dağlaması”, *Bellekten*, C. LXVII, S. 49, s. 383.]

Res. 31. Çocuğunu emziren kadın heykelciği, Tokat/Horoztepe, İlk Tunç Çağı.

[Uzunoglu, E., vd. (1993). “Katalog: Arkeolojik Eserler, İlk Tunç Çağı”, *Çağlar Boyu Anadolu’da Kadın: Anadolu’da Kadının 9000 Yılı*, Sergi Koordinatörü: Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayınları, İstanbul 1993, s. 81.]

Res. 32. Soldan sağıa doğru sırasıyla Tanrı Teşup, Tanrıça Hepat, Oğulları ve İki Kızları

[Jürgen Seeher, Taşa Yontulu Tanrılar - Hitit Kaya Tapınağı-Yazlıkaya, (çev: Selma Bulgurlu Gün), Ege Yayınları, İstanbul 2011, s. 65-69.]

ÖZGEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı : Tuğba SABUNCUO
Doğum Yeri : DENİZLİ
Doğum Tarihi : 01.05.1987
E-posta : tugbasabuncuo@hotmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise : Denizli Cumhuriyet Lisesi, (2001-2004).
Lisans : Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (2005-2009).
Yüksek Lisans : Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, (2009-2011).
Doktora : Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (2013-2019).

Yabancı Dil ve Düzeyi: YÖKDİL 70

ARAŞTIRMA ALANLARI: Eski Yakındoğu Tarihi ve Kültürleri

TEZDEN ÜRETİLEN TEBLİĞ VE YAYINLAR:

Yusuf KILIÇ- Tuğba SABUNCUO, “M.Ö. II. Binyılda Anadolu’da Kullanılan Tarım Aletleri (Arkeolojik Bulgulara ve Çivi Yazılı Metinlere Göre)”, *Prof. Dr. Önder Göçgün’e Armağan*, (ed.) Mithat Aydın, Pamukkale Üniversitesi Yayınları No:28, Denizli 2013, s.777-796.

Yusuf KILIÇ- Tuğba SABUNCUO, “Eski Mezopotamya Toplumlarında Eğitim”, *II. Uluslararası Eğitimde ve Kültürde Akademik Çalışmalar Sempozyumu 2-14 Eylül 2019-Denizli*, (ed.) Hakan Akdağ, Fuat Serkan Say, Vize Akademik, Ankara 2019, s. 65-88.